

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZÖTVENKETTEDIK KÖTET.

(734., 735., 736. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1939

TARTALOM.

DCCXXXIV.

	Lap
A LENGYEL KÉRDÉS ÉS A MAGYAR KORMÁNY 1914—1917. (I.)	
Lukinich Imrétől _ _ _ _ _	1
AZ ÖRÖKLŐDÉSKUTATÁS MAI KÉRDÉSEI. — Szabó Zoltántól _ _ _	20
LISZT FERENC IRODALMI MŰVEINEK SZERZŐSÉGE. (I.) — Haraszti	
Emiltől _ _ _ _ _	31
A FŐVÁROS SZÍNHÁZI VILÁGA PAULAY EDE HALÁLAKOR. — Rédey	
Tivadartól _ _ _ _ _	55
TIZIANO. — Farkas Zoltántól _ _ _ _ _	65
SÜKÖSD PALKÓ LAKODALMA. — Elbeszélés. — Gyallay Domokostól	75
FELHÖGOMOLYGÁS. — Költemény. — Sik Sándortól _ _ _ _ _	85
SZEMLE. — <i>A modern filozófia körképe.</i> — Báró Brandenstein Bélától	87
IRODALOM. — 1. <i>Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán.</i> — (Gyalókey	
Jenő: <i>Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán.</i>) — Nagy Miklóstól.	
2. <i>A renaissance úttörői.</i> — (Bárá Villani Lajos: <i>A renaissance</i>	
<i>úttörői.</i>) — Ybl Ervintől.	
3. <i>A német «Csongor és Tünde».</i> — (Mihály Vörösmarty: <i>Csongor</i>	
<i>und Tünde.</i> Übertragung von Jenő Mohácsi.) — Pukánszky Bélától	119

DCCXXXV.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA, A JOGTUDÓS. (I.) — Balogh Jenőtől _ _	129
A LENGYEL KÉRDÉS ÉS A MAGYAR KORMÁNY 1914—1917. (II.)	
Lukinich Imrétől _ _ _ _ _	160
LISZT FERENC IRODALMI MŰVEINEK SZERZŐSÉGE. (II.) —	
Haraszti Emiltől _ _ _ _ _	186
BRONTË CHARLOTTE. — Hevesi Sándortól _ _ _ _ _	211
VILLETTE. (I.) — Regény. — Brontë Charlotte után, angolból — Hevesi	
Sándortól _ _ _ _ _	215

	Lap
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>A Dioskurosok hálája.</i> — Csengery Jánostól.	
2. <i>Apró versek.</i> — Feleki Sándortól	224
SZEMLE. — <i>Hat év magyar festészetéhez.</i> — Petrovics Elektől	228
IRODALOM. — 1. <i>Berzsenyi.</i> — (Németh László: <i>Berzsenyi.</i> — Móricz Zsigmond: <i>Berzsenyi.</i>) — Keményfy Jánostól.	
2. <i>Magyar református egyháztörténet.</i> — (Dr. Révész Imre: <i>Magyar református egyháztörténet.</i>) — S. Szabó Józseftől.	
3. <i>A mai francia regény.</i> — (Gyergyai Albert: <i>A mai francia regény.</i>) — Makay Gusztávtól	238

DCCXXXVI.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA, A JOGTUDÓS. (II.) — Balogh Jenőtől	257
AMERIKAI BENYOMÁSOK. — Szilasi Bélától	282
LISZT FERENC IRODALMI MŰVEINEK SZERZŐSÉGE. (III.) — Haraszi Emiltől	299
AZ IRODALOM MAI HELYZETE. — Voinovich Gézától	322
VILLETTE. (II.) — Regény. — Brontë Charlotte után, angoltól — Hevesi Sándortól	330
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Kalács, keddi kalács.</i> — <i>Pisztrángok kara.</i> — <i>Királyasszony kertje.</i> — Francis James: <i>Elégia Albert Samainhez.</i> (Franciából) — Áprily Lajostól	347
SZEMLE. — 1. <i>Szemere Pál emlékezete.</i> — Rédey Tivadartól.	
2. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	354
IRODALOM. — 1. <i>Az Andrássyak és Tiszák.</i> — (Hegedüs Loránt: <i>Két Andrássy és két Tisza.</i>) — Domanovszky Sándortól.	
2. <i>A francia szellem.</i> — (Eckhardt Sándor: <i>A francia szellem.</i>) — Elek Oszkártól.	
3. <i>Latin költők magyarul.</i> — (Vietórisz József: <i>P. Vergilius Maro Georgicája.</i> — Trencsényi-Waldapfel Imre: <i>Pásztori Magyar Vergilius.</i> — Devecseri Gábor: <i>Gaius Valerius Catullus összes költeményei.</i>) — Révay Józseftől	370

A LENGYEL KÉRDÉS ÉS A MAGYAR KORMÁNY

1914—1917.

..... Első közlemény. —

I.

Az a nagy küzdelem, mely egyfelől a cári birodalomnak, másfelől az osztrák-magyar monarchiának és a német császárságnak katonai ereje közt a régi lengyel királyság területén 1914. augusztusában megindult, újból időszerűvé tette a lengyel-kérdés rendezését. Az egymással szemben álló hatalmak jól érezték, hogy a küzdelem sorsára nem lehet közömbös annak a nemzetnek állásfoglalása, melynek történeti földjén a nagy mérkőzés megkezdődött, sőt ellenkezőleg, meg voltak győződve arról, hogy bármelyikök számára nagy erkölcsi előnyöket jelentene a lengyel nemzet egészének vagy nagy többségének csatlakozása. Az a verseny, mely egy szétdarabolt, politikailag nem létező és ennek következtében katonailag alárendelt jelentőségű nemzet hajlandóságának megnyerése végett a közvetlen érdekelt hatalmak közt ekkor megindult, mindenképpen sajátságos és a maga nemében páratlan világtörténelmi látvány lehetett a kortársak szemében. Ha azonban arra gondolunk, hogy a «lengyel nemzet» kifejezés Nyugat-Európa népei előtt idők folyamán a politikai szabadság fogalmának megtestesülésével volt azonos értelmű, akkor el kell ismernünk, hogy a lengyel barátságért meginduló versenyben reálpolitikai érzék is volt. A lengyel-kérdés megfelelő rendezése ugyanis a szembenálló hatalmak mindegyike számára legalább is a centrifugális erők közömbösítését és azonfelül a semleges államok politikai közvéleményének megnyerését jelenthette. Már pedig mind a kettőért érdemes volt felvenni a küzdelmet.

Oroszországban már a balkáni háború folyamán felis-

merték a lengyel-kérdés fontosságát és annak a szükségét, hogy azt rendezni kell. Azoknak a terveknek megvalósításában, melyeket a cári külpolitika éppen a balkáni háború tanulságai alapján maga elé tűzött ki, nagy akadállynak látszott a lengyel-kérdés rendezetlensége. Ez volt az oka annak, hogy Grigori N. Trubeckoi herceg 1914. januárius 20-án egy emlékiratban fejtette ki II. Miklós cár előtt a lengyel-kérdés mielőbbi rendezésének szükségességét, főleg azzal érvelve, hogy számolni kell egy általános európai háború közeli kitörésének lehetőségével. A cár állítólag hajlott a békés rendezés gondolatára, annyival is inkább, mert Trubeckoi herceg kezdeményezésével egyidejűleg a дума több számottevő tagja is hasonló tartalmú emlékiratban kérte tőle a lengyel-kérdés rendezését. Az akkori belügyminiszter mindamellett megbuktatta az emlékiratok javaslatait, mert azokat az orosz politika hagyományaival ellentétben állóknak tartotta.¹

A Goremykin-kormány külügyminisztere, Sazonov, azonban 1914. augusztusában újból visszatért a Trubeckoi-féle elgondoláshoz, melyről tudta, hogy annakidején attól a cár sem idegenkedett. Időszerűvé tette a kérdés felvetését az az oroszellenes megmozdulás a lengyelek körében, melyről augusztus első napjaiban már Bécsben és Budapesten is tudtak,² továbbá a németek győzelmes előnyomulása Orosz-Lengyelország területén, akik augusztus 2-án már megszállották Czenstochovát és Kaliszt.³ Sazonov attól tartott, hogy a német hadvezetés mindjobban nyilvánuló fölénye⁴ elhatározó befolyással lesz az ingadozó lengyel közvéleményre, melynek ezekben a döntő órákban határoznia kell majd abban, hogy hova csatlakozzék. Sazonov egyébiránt

¹ V. ö. Wolfgang Leppmann: *Die polnische Frage in der russischen Politik 1904—1914*. Berliner Monatshefte. 1933. 674. s. köv. 11.

² L. pl. a rendesen jól értesült *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 2. és 3. számait.

³ *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 4., 7. és 11. számait. L. azonfelül Maurice Paléologue: *A cár országa*. Budapest, é. n. I. k. 51. l.

⁴ Már beszéltek Varsó kiürítéséről is. Az erre vonatkozó híreket l. *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 6. és 7. sz.

kezdetől fogva «helytelenül átgondolt»-nak és «balul megvalósított»-nak tartotta a cári kormányok eddigi lengyel-politikáját és közismert emlékirataiban kemény szavakkal ítéli el azokat a kísérleteket, melyek az orosz kormányok részéről következetesen a lengyel nemzet beolvasztására irányultak.¹

Ez a magyarázata annak, hogy Sazonov 1914. augusztusában az első kínálkozó alkalmat megragadta arra, hogy olyan útra terelje az orosz kormány lengyel-politikáját, mely ellentétben állott ugyan az addigi hivatalos felfogással, de szerinte az adott viszonyok között egyedüli lehetőség volt a lengyel tömegek hajlandóságának és esetleg fegyveres támogatásának megnyerésére. Törekvéseit siker koronázta. 1914. augusztus 13-án már bizalmasan közölhette a francia kormány szentpétervári nagykövetével, Maurice Paléologue-gal, hogy a «cár elhatározta, hogy visszaállítja Lengyelországot és széles autonómiát ad neki»; szándékát egy kiáltványban fogja majd a lengyelek tudomására adni, melynek fogalmazását reá bízta. Magát a kiáltványt azonban Nikolai Nikolajevics nagyherceg, az orosz haderő főparancsnoka fogja kibocsátani, mert «a nagyherceg nem lépi túl orosz főparancsnoki hatáskörét, ha szöveget intéz azokhoz a szláv népekhez, amelyeket fel akar szabadítani», a cár ellenben nem fordulhat személyesen «jövendő alattvalóihoz.» Sazonov is, Paléologue is meg volt arról győződve, hogy egy lengyel-orosz personalis unio-féle kapcsolat «véglegesen gátat vet a germánság terjeszkedésének kelet felé, Kelet-Európa minden problémája új színben jelenik meg a szlávság előnyére, végül és főképpen engedékenyebb, megértőbb, liberálisabb szellem vonul be a cárizmus és a birodalom másfajú népcsoportjainak viszonyába.»² Ez volt az előzménye annak a kiáltványnak, mely 1914. augusztus 16-án Nikolai Nikolajevics nagyherceg főparancsnok aláírásával megjelent,³ rend-

¹ Sz. D. Sazonov : *Végzetes évek.* Orosz eredetiből fordította Gellért Hugó. Budapest, é. n. 421. s köv. 11.

² M. Paléologue : I. k. 68—69. és 81. 11.

³ M. Paléologue : I. 71. és 73. 11.

kívül nagy feltűnést keltvén nemcsak bent a cári birodalomban, hanem egész Európában is.

A központi hatalmak kormányait a lengyel-kérdés ugyancsak a háború első percétől fogva érdekelte és foglalkoztatta. A hadiállapot Oroszország és a monarchia között még be sem következett s a lengyel társadalom máris megmozdult, hogy jelét adja annak, hogy szerepet kíván magának a világhatalmak mérkőzésében. Bécsben augusztus elsején tudni vélték, hogy «Orosz-Lengyelországban tömegesen felhívást terjesztenek, mely az orosz uralom és iga lerázására szólítja fel a lakosságot.»¹ Ugyanakkor olyan hírek jelentek meg a magyar sajtóban, melyek szerint a Budapesten élő gróf Stadnicky László volt százados felhívta «a földkerekségen bárhol élő lengyeleket» a magyarokhoz való csatlakozásra, arra hivatkozva, hogy a múltban egyedül a magyarok tiltakoztak Lengyelország feldarabolása ellen és hogy «Magyarországban minden lengyel menekültet testvériesen, tárt karokkal fogadtak.»² Más hírek szerint a konföderált lengyel függetlenségi párt Orosz-Lengyelország területén oly tartalmú felhívásokat terjeszt a lengyel lakosság körében, melyek az oroszok ellen nyíltan izgattak és háború esetén fegyveres felkelésre szólították fel a lengyeleket «a legnagyobb ellenség, a cári Oroszország ellen.»³

A hírlapi tudósításokban bizonyára voltak túlzások és nagyítások. De az is kétségtelen, hogy a lengyelek oroszgyűlöletéről szóló adatszerű közlések lényegökben hitelt érdemlők voltak. Amikor az osztrák-magyar haderő augusztus 6-án megkezdte a támadást és orosz területre nyomult be, meggyőződhetett arról, hogy a lengyel lakosság készségesen csatlakozott az osztrák és a magyar csapatokhoz,⁴ mert hitelt adott azoknak a felhívásoknak, melyeket a hadvezetőség lengyel és német nyelven tétetett közzé, mely felhívások arról biztosították a lengyeleket, hogy a hadsereg magával

¹ *Budapesti Hírlap*. 1914. aug. 2.

² *Budapesti Hírlap*. 1914. aug. 2. Gr. Stadnicky 1915. szept. 19-én halt el. *Budapesti Hírlap*. 1915. szept. 19.

³ *Budapesti Hírlap*. 1914. aug. 3.

⁴ *Budapesti Hírlap*. 1914. aug. 8. sz.

hozza az ő felszabadításukat «a moszkovita járom alól».¹ Ennek a szinte hivatalos jellegű felhívásnak is része lehetett abban, hogy a mozgósítás Orosz-Lengyelország területén kudarcra végződött, amennyiben a behívottaknak alig negyven százaléka jelentkezett katonai szolgálatra.²

Mindez együttvéve nyilvánvalóvá tette, hogy van lengyel kérdés, mellyel szembe kell nézni, mellyel foglalkozni kell és melynek valamiféle megoldását meg kell kísérelni. Erre az eredményre a hadviselő felek egymástól függetlenül, de egyidőben jutottak el. De míg a lengyel-kérdés rendezése, illetőleg a lengyel és az orosz érdekek összeegyeztetése orosz szempontból alig volt egyéb orosz belpolitikai kérdésnél, addig a központi hatalmaknál a lengyel-kérdés felbukkanásának első percétől fogva megállapítható volt, hogy a német császárságnak és a monarchiának érdekei ebben a kérdésben nem voltak azonosak. S valóban egységes és őszinte megállapodás köztük sem 1914. folyamán, sem pedig később nem jött létre a lengyelekkel, illetőleg a felszabadítandó lengyel területekkel szemben követendő politika tekintetében.

Gróf Tisza Istvánnak, aki 1913. júniusától fogva Magyarország miniszterelnöke lévén, nemcsak a magyar királyság belső ügyeit intézte az őt jellemző határozottsággal, hanem a monarchia külpolitikájában is igyekezett érvényesíteni a magyar szempontokat, az volt a véleménye a lengyel-kérdésről, mellyel már tele voltak a napilapok, hogy a háború kezdetén nem időszerű a vele való foglalkozás, mert ez az eljárás veszedelmesen hasonlítana «a medve bőrére való alkudozáshoz.» Ha azonban egyszer már szőnyegre került, akkor annak tárgyalása elől nem szabad kitérni. Egyénileg azt tartotta, hogy meggyőződése szerint «legegyszerűbb meg-

¹ *Budapesti Hírlap*. 1914. aug. 9. sz. Ennek a kiáltványnak politikai jelentőségét akkoriban a magyar sajtó kellően méltatta. V. ö. *Budapesti Hírlap*, 1914. aug. 10-i vezércikkével.

² *Budapesti Hírlap*. 1914. aug. 9. sz. Hogy ezt a kiáltványt Orosz-Lengyelországban is ismerték, erre nézve l. a *Budapesti Hírlap*, 1914. aug. 14-i számát.

oldás a külön lengyel királyság felállítása volna»;¹ vagyis Tisza azt a magyar álláspontot vallotta, melyben a magyarországi politikai közvélemény egységes volt, hogy t. i. mihelyt lehetséges, vissza kell állítani a régi Lengyelországot. Felelősségteljes állásában azonban számolnia kellett a lehetőségekkel és természetesen tekintettel kellett lennie a monarchia Lajtán-túli felének érdekeire és érzelmeire is. S valóban, mihelyt a két kormány behatóbban kezdett foglalkozni a lengyel-kérdés rendezésének lehetőségeivel, Tiszát osztrák részről azonnal arra figyelmeztették, hogy ha a központi hatalmak az eddigi Orosz-Lengyelországból független országot alakítanak, ennek következményeként számolni kell Galícia elvesztésével s «addig is a galíciai lengyelség, mely eddig centripetális erő s az osztrák kormányzat támasza volt, kifelé vergáló ellenséges elemmé válnék.» Ebben a beállításban tagadhatatlanul sok valószínűség volt, ezért Tisza, aki a monarchia két felének szoros együttműködését a magyar és az osztrák érdekek szempontjából egyaránt életkérdésnek tartotta s aki éppen ezért ezt az együttműködést az önálló lengyel királyság gondolatának erőszakolásával nem akarta veszélyeztetni, más megoldást keresett a lengyel-kérdés számára. E tekintetben két megoldási lehetőség állott előtte : vagy az önállósított Lengyelországnak Ausztriához való csatolása, vagy pedig a monarchiának a trializmusra való áttérése, melyben a nagyszámú lengyel-rutén népesoport alkotta volna a harmadik tagot. Ez utóbbi megoldási módot Tisza főként azért tartotta veszedelmesnek, mert megvalósulása esetén az ausztriai németiség elveszítené a lengyeliséget, pedig a lengyelek a multban az államfenntartó politikai iránynak voltak igen jelentős tényezői ; a magára maradt németiség viszont nem tudván elég ellenállást kifejteni a cseh és a délszláv hatalmi törekvésekkel szemben, feltétlen bizonyossággal be fog következni az osztrák belpolitikai viszonyoknak teljes anarchiája. Ha ellenben az ausztriai

¹ 1914. aug. 11-én báró Burián Istvánhoz, a király személye körüli miniszterhez intézett leveléből. *Gróf Tisza István összes munkái.* Levelek. II. k. Budapest, 1924. 61. l.

németség szoros politikai barátságra lépne a monarchia keretében élő lengyelekkel, akkor az ekként kialakuló lengyel-német blokk egy mérsékeltebb, józanabb s következetesebb osztrák politika állandó gerincét alkothatná. Tisza meggyőződése szerint «határozott érdeke tehát mind az osztrák németiségnek, mind minden olyan osztrák tényezőnek, amely valamivel rendezettebb és kielégítőbb állapotokat szeretne hazájában létrehozni, hogy a *netalán* hozzánk csatlakozó lengyelség a monarchia dualisztikus és paritásos szervezetének fenntartása mellett, mint az osztrák állam egyik alkotóeleme helyezkedjék el a monarchiában.»

Tisza azonban felismerte, hogy ennek a megoldási módnak magyar szempontból hátrányai vannak. Ausztria lakossága ugyanis a csatlakozás által tetemesen meggyarapodnék, ami idővel esetleg hátrányosan befolyásolhatná a politikai paritás gyakorlati alkalmazását. Igaz ugyan, hogy Ausztria 1867. óta mindig népesebb volt Magyarországnál (az 1910-i népszámlálás szerint Ausztriára 58%, Magyarországra pedig 42% esett) s ennek a különbségnek sohasem volt hatása a politikai paritás gyakorlatára, nagy kérdés volt azonban, nem változik-e meg a helyzet Magyarország rovására akkor, ha az az arányszám, mely 1914-ben 58 : 42 volt, a csatlakozás révén 63 : 37-re módosul. Tisza a számarány megjavítása végett Boszniának, esetleg Dalmáciának Magyarországhoz való csatolását is fontolóra vette, de megvallotta, hogy ez a megoldási mód «nagyon meggondolandó» volna.¹

Báró Burián István, az akkori király személye körüli miniszter, akivel Tisza 1914. augusztus 11-én az imént ismertetett lehetőségeket és elgondolásokat futárposta útján közölte, még aznap tájékoztatta Báró Conrad vezérkari főnököt a magyar miniszterelnöknek a lengyel-kérdésben *azidő szerint* vallott nézeteiről. Minthogy pedig báró Conrad helyeselte Tisza felfogását, ennek következtében nemcsak az ő, hanem a monarchia külügyminisztériuma részéről is azonnal lépések tettek az iránt, hogy Berlin hozzájárulása a Tisza-féle elgondoláshoz, vagyis az elfoglalandó orosz-

¹ Kiadva *Gróf Tisza István összes munkái*. Levelek. II. 61—64. 11.

lengyel területeknek Ausztriához való csatolása elvileg már most biztosíttassék,¹ annyival is inkább, mert Berlin ebben az időben állítólag azt a felfogást vallotta, hogy szükség van egy «teljesen független Lengyelországra.»

Maguk a legközvetlenebbül érdekelt lengyelek vagy legalább is egy részök nem ellenezte volna a monarchia keretei közt való elhelyezkedést. Leo, a lengyel klub elnöke, augusztus 13-án személyesen adta elő báró Buriánnak, hogy «a lengyelek nem akarnak Pufferstaat lenni, hanem az osztrák-magyar monarchia keretébe bejutni. Ennek az államjogi formának ő praejudikálni most nem akarna, de halaszthatatlannak tartja, hogy a kormányelnökök és a lengyelek egypár bizalmi férfia összejöjjenek állásfoglalás végett».³

Buriánnak személyes álláspontja a lengyel-kérdésben lényegileg egyezett Tiszáéval. «Én is természetesen csakis oly megoldás elfogadhatóságára gondolok, amely Magyarország abszolút és relatív állását a monarchiában biztosítja és növeli», írta aug. 14-én Tiszának. «A dualizmus biztos alapját ne hagyjuk el» — folytatja tovább, de nem hallgathatja el azt sem, — talán a Leoval folytatott megbeszélések hatása alatt — hogy Lengyelországnak a dualisztikus államforma keretei közé való beillesztését nagy körültekintéssel kell intézni. A kérdés súlyos problémákat fog majd felszínre vetni, melyek kielégítő megoldása nem lesz könnyű. Burián a nehézségeket a következőkben látja :

A kibővítendő dualisztikus államrendszerben Lengyelország «alosztályozásba» kerül, mint az egyik állam alkotórésze s kérdés, sikerül-e ezt elfogadtatni az önérzetes lengyelekkel.

A 40 milliós Ausztriával a paritást gyakorlatilag berendezni nem lesz könnyű. A lengyelek aligha fogadnák el a német vezényszót és szolgálati nyelvet.

¹ Báró Burián számjeles sürgönye Tisza miniszterelnökhöz 1914. aug. 11-ről, mely aznap éjjel 11 óra 25 perckor érkezett Budapestre. Eredetije gróf Tisza István levelezésében található, honnan Balogh Jenő b. t. t. önmagyméltósága szívességből közöljük.

² Báró Burián 1914. aug. 14-i, alább részletesebben tárgyalandó leveléből. Eredetije u. o.

³ Báró Burián 1914. aug. 13-i, telefonon leadott sürgönye Tiszához. Eredetije ugyanott.

A lengyelségnek az osztrák állam keretei közt a gyakorlatban ugyanolyan majorizáló súlya lehetne, mint akkor, ha a monarchia trialisztikus alapokra helyeztetnék.

«Lengyelország nem lesz egyszerűen beilleszthető Ausztriába, mint egy kibővített Galícia. A lengyelek teljes nemzeti életre aspirálnak és ennek mielőbbi biztosítását várják is a monarchia keretében, de fajsúlyuk-, számuk- és hagyományaiknak megfelelőleg. Ausztria mostani belső structurája alig lesz fenntartható és Lengyelország nem fog Krajnával vagy Tirollal egy lábra helyezkedni.» Vagyis, számolni kell Ausztria szervezetének gyökeres átalakításával.

Számolni kell egy bizonyos fokig azzal is, hogy mivel a lengyelek körében élénk rokonszenv van a magyarság iránt, ez a tény a lengyelekben a trialisztikus megoldás felé való hajlandóságot fogja erősíteni, mert a lengyelek épp oly közel akarnak lenni az osztrákokhoz, mint a magyarokhoz.

Minthogy Ausztria belső életében a németeken és a lengyeleken kívül csak a cseheknek lesz súlyuk, ott «egy lengyel-cseh blokk épp annyi valószínűséggel fog bírni, mint a lengyel-német összefogás. A csehek nem a lengyelek, hanem a németek rovására követelnek mindig, világos tehát, hol fogják keresni a szövetségeseket.»

A galíciai határokat a lengyelek már most nemlétezőknek tekintik. Magában Ausztriában is vannak olyan tervek, melyek «erősen federatív ízlék.»¹

A Burián által előadott nehézségek az egész lengyel kérdésanyagnak a következményekkel számoló átgondolásán alapultak. Bizonyos, hogy egyik-másik szempontra Leo hívta fel Burián figyelmét. Igaz ugyan, hogy a Burián által felvetett aggodalmak egyelőre a távol jövő gondjai közé tartoztak, de mivel Leo felvilágosításai alapján számolni lehetett azzal, hogy Varsó 2—3 hét múlva a központi hatalmak birtokába kerül, Burián már most időszerűnek látta a lengyel-kérdés elméleti rendezését, az elsietés és a felületesség veszedelmének elkerülése végett. Ez a szempont vezette a monarchia külügyminisztériumát is akkor, amikor hozzáfogott annak a kiáltványnak szövegezéséhez, «amely őfelsége nevében volna kiadandó Varsóba vonulásunkkor», mely kiáltvány «nem tartalmazna politikai részletes programmot,

¹ Báró Burián István 1914. aug. 14-i levele Tiszához. Eredetije u. o.

² Az előbb idézett 1914. aug. 13-án telefonon leadott sürgönyből. Eredetije u. o.

csak az orosz járomtól való felszabadítást és a Habsburgok uralmának reájuk történő kiterjesztését hirdetné » Ez a tervezet augusztus 14-én már készen volt, Burián is olvasta, de előbb be kellett azt mutatni Berlinben és német hozzájárulás esetén meg kellett ahhoz szerezni a két kormánynak a hozzájárulását is. Ismeretes, hogy kiáltvány egyelőre nem került a nagy nyilvánosság elé.

A német birodalmi kormány, kétségkívül a bécsi körök legnagyobb meglepetésére, hozzájárult a felszabadítandó Lengyelországnak a monarchiához való csatolásához, mindössze annyi megjegyzéssel, hogy a részletek megbeszélését hagyják a későbbi időkre.¹ Bécsben mindamellett az a fel fogás alakult ki és ebben a monarchia lengyel politikusai is egyetértettek, hogy a csatlakozás főbb elveiben való előzetes megállapodás már azért is szükséges, hogy megelőztessék a radikális politikai irányoknak keletkezése és elterjedése a lengyelek körében. Gróf Stürgkh osztrák miniszterelnök és gróf Berchtold külügyminiszter Tiszához hasonlóan, a dualizmus változatlan fennmaradását hirdették, csak hogy — mint Burián augusztus 16-án jelezte Tiszának — «az alkotandó szerkezet körül még a legnagyobb eszmezavar uralkodik»; egyelőre csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a lengyelek sem Ausztriába beolvadni, sem pedig a német nyelvet hivatalos nyelvként elfogadni nem akarják. Az osztrák politikai körök tisztában vannak azzal, hogy a felszabadítandó Lengyelországnak Ausztriához való csatolása a bonyodalmaknak és nehézségeknek hosszú sorozatát rejti magában, miért is szerintök nem lehetetlen, hogy Ausztria szervezetét teljesen új alapokra kell majd helyezni. Sokan a fenyegető nehézségeket akként szeretnék kikerülni, hogy egyesítsék az új Lengyelországot Magyarországgal, viszont Ausztria kárpótlásképpen kapja meg Horvátországot és Boszniát.³

Bár a versengő hatalmak kormányainak felfogása sze-

¹ Báró Burián id. 1914. aug. 14-i leveléből. Eredetije u. o.

² Báró Burián 1914. aug. 16-i telefonon leadott sürgönye. Eredetije u. o.

³ Báró Burián id. 1914. aug. 16-i sürgönyéből. Eredetije u. o.

rint a lengyel-kérdést a világháború függvényeként kellett tekinteni, amely csak akkor nyerhet végleges elintézészt, amikor a küzdelem sorsa már eldőlt, mégis megállapítható, hogy a lengyel-kérdés állandóan napirenden maradt és tárgya lett, a harcéri események változásainak megfelelően, hol a központi hatalmak, hol pedig a cári politika hatalmi törekvéseinek. Az orosz kiáltvány megjelenése óta a lengyel-kérdés fontossága szemmeláthatólag megnőtt, amit Bécsben is felismertek; nagy eredményt nem vártak ugyan tőle, de azzal viszont tisztában voltak, hogy amennyiben a lengyeleknek választaniuk kellene az orosz és a porosz uralom között, inkább választanák az orosz fennhatóságot, «mint Posen sorsát.» A monarchia diplomáciájának törekvése éppen ezért a német igények lehető mérséklésére és ezzel egyidejűleg a német hadicélok szabatosabb megállapítására irányult, mert ettől a két feltételtől függött a lengyel-kérdés eredményes kezelése. «Azt az egyet mégis tisztázni kellett, — írta Burián miniszter 1914. augusztus 25-én Tiszának — hogy a bevonuló németek megértessék a lengyelekkel, hogy nem kebelezik be őket maguk.» Ez kétségkívül nem jelentéktelen sikere volt a Ballhausplatznak, mindamellett Berlinben nem titkolták, hogy egyes, szénbányákban és ipartelepekben gazdag területek kiaknázására, minő volt Kalisz és Piotrków vidéke, igényt tartanak. Ez az igénybejelentés nyilvánvalóan ellentétben állott azzal a korábbi német állásponttal, mely állítólag egy teljesen független Lengyelország létesítésének szükségét vallotta, miért is Tisza, bár nem ismerte pontosabban a német politika legújabb céljait, de látta a két álláspont közt megnyilvánult ellentétet, a békés együttműködés kedvéért a német igényekhez való alkalmazkodást javasolta gróf Berchtold külügyminiszternek,² vagyis a német területi igények tudomásulvételére hívta fel a külügyminiszter figyelmét.

A magyar miniszterelnök óvatos politikáját sok tekin-

¹ Báró Burián 1914. aug. 25-i leveléből, melynek eredetije u. o.

² V. ö. Gróf Tisza István 1914. aug. 24-i levelével. *Lerelek.* II. 84. l.

tetben igazolták a harctéri események. nemkülönben a lengyel politikai életben felbukkanó ellentétes és szélsőséges irányzatok. A monarchia hadereje augusztus végén Krasznik és Komarow mellett nagy győzelmet aratott ugyan az orosz seregeken,¹ a galíciai harctereken mindamellett csakhamar a túlerővel támadó oroszok jutottak fölénybe, akik szeptember 2-án elfoglalták Lemberget² s az osztrák és magyar haderőt nemcsak a Kárpátok közé nyomták vissza, hanem Magyarország határai mögé is.³ A helyzetet ezekben a válságos időkben Németország mentette meg, melynek seregei augusztus vége óta sorozatos győzelmeket arattak az oroszok felett,⁴ benyomultak orosz Lengyelország területére és olyan nyomást gyakoroltak az orosz frontra, hogy a cári hadvezetőség kénytelen volt a Kárpátok birtokáért folytatott küzdelmet feladni és a német előnyomulás megakadályozása végett az egész orosz haderőt átcsoportosítani. Ilyen viszonyok között a német területi igényekkel szembehelyezkedni sem helyes, sem pedig célszerű nem lett volna. A monarchia katonai ereje és hadvezetése nyilvánvaló kisebbségségének következményeit a lengyel-kérdésben is le kellett vonni.

A lengyelek közt a monarchia hadseregének kezdeti sikerei a legellentétebb érzelmi nyilvánulásoknak lettek előidézői. Nemcsak radikális, hanem konzervatív lengyel körökben is eltértek a vélemények abban, hogy a szemben álló felek melyikének oldalán helyezkedjenek el és hogy miben jelöljék meg azt a minimumot, mely mellett nemzeti igényeik kielégítését remélhetik. Abban azonban minden felfogás megegyezett, hogy a jövődő Lengyelország fennmaradásának biztosítása végett meg kell szerezni az egymással szemben álló hatalmaktól a legnagyobb biztosítékokat. Erre vonatkozott Obminski lembergi városi képviselőtestületi tagnak a memoranduma is, mellyel a monarchia kor-

¹ Höfer jelentése. *Budapesti Hírlap*, 1914. szept. 4.

² Paléologue : I. 94. 1. Höfer jelentése a *Budapesti Hírlap* 1914. szept. 7. és 8. sz.

³ A kárpáti harcokra l. a *Budapesti Hírlap* 1914. szept. 27., 28., 29. és okt. 9. számait. V. ö. Paléologue : I. 97., 107., 111., 131. ll.

⁴ V. ö. Paléologue : I. 90. s. köv. ll.

mányai behatóbban foglalkoztak is. Tartalmát nem ismerjük ugyan, de abból, amit báró Burián írt róla Tiszának,¹ arra kell következtetni, hogy Obminski tervezete olyan kívánságokat tartalmazott, melyek a monarchia szempontjából azidőszerint még elfogadhatatlanok voltak. Tisza, aki eredeti álláspontjához híven, a lengyel-kérdéssel való behatóbb foglalkozást éppen a harctéri eseményekre való tekintettel most sem tartotta időszerűnek és aki most is azt vallotta, hogy «dehetőleg szorosán kell az új tartományt az osztrák államba bekapcsolni»,² Obminski memorandumára udvarias visszautasítással felelt. Minden félreértés elkerülése végett hangoztatta ugyan, hogy mind a magyar kormány, mind a magyarországi közvélemény őszinte örömmel üdvözlőné a lengyel nemzet sorsának jobbrafordulását, ő azonban, aki magát a lengyel nemzet őszinte barátjának tartja, arra figyelmezteti Obminskit, aki különben nem tartozott a jelentékenyebb lengyel politikusok közé, hogy «elérhetetlen tervekkel és reményekkel ne foglalkozzanak.»³

Erre a figyelmeztetésre azért volt szükség, mert Tiszának tudomása volt arról, hogy nemcsak Obminski, hanem mások is, köztük, úgy látszik, Bilinski Leo akkori közös pénzügyminiszter is, egyrészt döntő jelentőséget voltak hajlandók tulajdonítani az akkor létesült lengyel lövészek⁴ és légiók⁵ fegyveres közbelépésének, másrészt a lengyel klub azon állásfoglalásának is, melyről a lengyelek egy határozott és önérzetes hangú kiáltványban tájékoztatták a világot.⁶ Tisza attól tartott, hogy a vérmes reményeknek esetleges meghiúsulása végzetes visszahatást fog gyakorolni a lengyelek lelkére, ezért intette a lengyelek politikai vezetőit

¹ Báró Burián István levele Tisza miniszterelnökhöz 1914. aug. 31-éről. Eredetije Gróf Tisza István levelezésében.

² Tisza levele 1914. aug. 28-án gróf Forgách János külügyminiszteri osztályfőnökhöz. *Levelek*. II. 98. l.

³ Tisza 1914. szeptember elseji levele Obminskihez. *Levelek*. II. 107. l.

⁴ *Budapesti Hírlap*, 1914. aug. 15., 16. sz.

⁵ *Budapesti Hírlap*, 1914. aug. 26. és 27. sz.

⁶ *Budapesti Hírlap*, 1914. aug. 18. sz.

mérsékletre és a túlzásoktól való óvakodásra s ezért tekintette a németek újabban nyilvánult területi igényeit olyan kijózanító eljárásnak, mely megkönnyíti majd a lengyelekre vonatkozólag annak idején szükségszerűen napirendre kerülő tárgyalások sikeres vezetését.¹

Annyi kétségtelen, hogy Tiszának a lengyel-kérdésben elfoglalt álláspontjára nagy hatással voltak a Buriántól nyert tájékoztatások, aki viszont a legközvetlenebbül érdekelt osztrák politikusoktól szerzett értesülések alapján adott időnként helyzetjelentéseket a magyar kormány fejének. Burián jelentéseiben pedig itt-ott tényleg voltak olyan részek, melyek mellett Tisza nem mehetett el közömbösen, nemcsak azért, mert azok a monarchia összetételét közelről érintették, hanem azért is, mert azok arról tettek bizonyosságot, hogy a nagy célok tekintetében még mindig nem alakult ki egységes lengyel politikai közvélemény. Burián szerint az Orosz-Lengyelországban élő «lengyelek jobban szeretnek Oroszország alatt maradni, mint német uralom alá kerülni.» Stürgkh osztrák miniszterelnök maga azt a kijelentést tette a lengyel politikai élet vezetői előtt, s ezt a kijelentést Burián is hallotta, hogy: «Man kann ja hier offen aussprechen, dass auch die Galizianer nichts an den österreichischen Staatsgedanken bindet, als die Verehrung und Dankbarkeit für die Person des Monarchen. Dieses Gefühl ist jetzt schon auch bei den russischen Polen stark.»²

E nyilatkozat hitelességéhez nem fér kétség, hiszen azt olyan fültanú jegyezte fel, aki maga is fontos közjogi méltóságot viselt. Stürgkh szerint tehát Orosz-Lengyelország lengyel lakosságában épp úgy van dinasztikus érzés a cár iránt, mint van a galíciai lengyelségben az osztrák császár iránt. Ebből az osztrák miniszterelnök azt a következtetést látszott levonni, hogy az oroszországi lengyelek nem kívánnak minden áron elszakadni a cári birodalomtól és nem kívánnak

¹ Gróf Tisza István 1914. aug. 28-i id. levele gróf Forgáchhoz. *Levelek*. II. 98. l.

² Bárány Burián 1914. aug. 31-i levele. Eredetije gróf Tisza István levelezésében.

minden áron a többi lengyelrel egyesülni. Burián szerint az oroszországi lengyeleknek Ausztriához való esetleges csatlakozása ilyen körülmények között nem is szolgálná a konszolidáció ügyét, sőt ellenkezőleg, könnyen olyan helyzetet teremthetne, «mely a monarchiát rövid idő múlva csak egy újabb centrifugális áramlattal gazdagítaná a teljes függetlenség vagy az Oroszországgal való újabb, esetleg lazább kapcsolat felé.» Nem volna-e tehát helyesebb, ha Orosz-Lengyelország területének nagyobb része Németországnak jutna, mert — úgymond — «akkor legalább nekik és nem nekünk gyűl meg a bajunk s a mi lengyeljeink tovább is ragaszkodni fognak a monarchiához, hol folytathatják nemzeti életüket.»

Buriánnak bizalmas természetű tépelődései, melyekben saját beismerése szerint volt némi túlzás is, arra mutatnak, hogy a monarchia diplomáciája, bár a világháború első percétől fogva foglalkozott a lengyel-kérdés rendezésével, hetek múlva is csak ott volt, ahol kezdetben, vagyis a Tisza által annak idején javasolt «lose Angliederung» gondolatánál, melynek tartalmát azonban még senki sem ismerte pontosabban. Bécsben tisztában voltak azzal, hogy a kérdés szabatos rendezése a német birodalom közreműködése nélkül el sem képzelhető, Berlin azonban nem engedett bepillantást kártyáiba. Innen van az, hogy a monarchia diplomáciájának eleinte olyan értesülései voltak, hogy Berlinben egy «teljesen független Lengyelország» felállítását tervezik.³ Később már úgy tudták, hogy a németek nem ellenzik a felszabadítandó lengyel területeknek Ausztriához való csatolását,⁴ de egyes, szénbányákban és ipartelepekben gazdag vidékekre igényt tartanak.⁵ Mindezek az értesülések azonban jobbra találgatások voltak és Burián szeptember 3-án Tiszához írt

¹ Báro Burián id. 1914. aug. 31-i levele. Eredetije u. o.

² Ezt a kifejezést használta 1914. aug. 28-i, gróf Forgáchhoz írt, többször idézett levelében. *Levelek.* II. 98. l.

³ L. Báro Burián 1914. aug. 14-i id. levelét. Eredetije gróf Tisza István levelezésében.

⁴ Báro Burián 1914. aug. 16-i id. levele. Eredetije u. o.

⁵ Báro Burián 1914. aug. 25-i id. levele. Eredetije u. o.

levelében kénytelen beismerni, hogy «Németország mostani szándékairól nem tudunk sokat és nem is igen lehet megtudni többet; külügyünk kérdezősködéseire a válaszuk olyan, hogy nem igen bátorítanak fel hangosabb kíváncsiságra.»¹

Pedig a német birodalmi kormány komolyan foglalkozott a lengyel-kérdéssel. Erre mutattak azok az intézkedések, melyeket mindjárt a háború kitörésekor léptetett életbe; ilyen volt pl. a lengyel birtokok kisajátítására alakult Ostmarkenverein feloszlata és vagyonának a német Vörös-kereszt iavára való lefoglalása;² vagy annak a lengyelnyelvű füzetnek közrebocsátása szeptember folyamán Berlinben, mely *Lengyelország feltámadása* címmel a lengyel-kérdéssel foglalkozott és arról igyekezett meggyőzni a lengyeleket, hogy a központi hatalmak oldalán keressék boldogulásukat, nem pedig a cári birodalom keretei között.³ A német lapok tudni vélték azt is, hogy az orosz főhadparancsnok már vissza is vonta a Lengyelország visszaállítására vonatkozólag augusztus 16-án kibocsátott kiáltványt, azzal az indokolással, hogy a leMBERGI harcokban lengyel vadászok is küzdöttek az oroszok ellen.⁴ A német katonai parancsnokság hivatalos lapjának, a *Kriegsblatt*nak 1914. szeptember 22-i számában egy felhívás jelent meg, mely a lengyelekhez volt intézve, s arról szólt, hogy Lengyelország függetlensége és Oroszország megalázása Németország politikai érdeke.⁵ Ezek a látszólag össze nem tartozó jelenségek természetesen feltűnést keltettek a monarchiában, — ezért vett róluk a sajtó is tudomást — mert nem egyeztek a német birodalom politikájával, mely a lengyel-kérdésben, legalább is Bécs felé, idáig passzívnak igyekezett magát feltüntetni.

A harcéri eseményeknek a monarchiára nézve kedvezőtlen fordulatai 1914 őszén minden politikai kérdést háttérbe szorítottak. Pillanatnyilag a lengyel-kérdés is elvesztette

¹ Báró Burián 1914. szept. 3-i már idézett levele. Eredetije u. o.

² *Németek és lengyelek* c. cikk a *Budapesti Hírlap* 1914. okt. 4. sz.

³ *Budapesti Hírlap*. 1914. okt. 4., 7. id. tanulmányból.

⁴ *Budapesti Hírlap*. 1914. szept. 28.

⁵ *Budapesti Hírlap*. 1914. szept. 30.

jelentőségét, bár Tisza igyekezett megnyugtanni Bilinskit, hogy nem tévesztette szem elől a lengyel kérdés fontosságát és állandóan arra törekszik, hogy olyan megoldást találjon, mely kielégíti a lengyelek jogos kívánságait és megfelel egyúttal a monarchia érdekeinek is. Ez a nyilatkozat azonban általánosságoknál egyebet nem tartalmazott, nem is tartalmazhatott, mert Tisza a német birodalmi politika zárkózottsága miatt nem ismerte pontosabban Németország politikai céljait és a lengyel kérdésben elfoglalt igazi álláspontját. Ennek következtében ekkor nem is volt módjában általánosságokat tartalmazó nyilatkozatoknál egyebet mondani. Teljes tudatában volt mindamellett annak, hogy a lengyel-kérdés ügye a monarchia és a német birodalom kormánya közt mielőbb tisztázandó; elsősorban a lengyelek érdekében, akiknek a körében általános elkedvetlenedés állott be, mégpedig a hatalmaknak a lengyel-kérdésben tanúsított lanyhasága,² de a miatt is, hogy a lengyel föld harc-szintér lévén, rendkívül sokat szenvedtek baráttól, ellenségtől egyaránt;³ — de tisztázandó volt a központi hatalmak érdekében is, mert hiszen a sokmillió lengyel nemzetnek állásfoglalása egyikök számára sem lehetett közömbös. Ez volt az oka annak, hogy amikor Tisza 1914. november 19—23. között megfordult Berlinben és Plessben, a német főhadiszálláson, egyik feladatának tartotta, hogy a sok bizonytalan hír helyett végre hiteles értesüléseket szerezzen a német birodalom kormányának többek között a lengyel kérdésben elfoglalt álláspontjáról. Tisza ez alkalommal részletesen tájékoztatta Bethmann-Hollweg birodalmi kancellárt a monarchia, illetőleg a magyar kormány álláspontjáról, melynek lényegét abban foglalta össze, hogy az oroszoktól visszaszerzendő lengyel területek a monarchiához volnának csatolandók, de csak akkor, ha azokra a területekre Németország nem emel igényeket. Ebben

¹ Tisza 1914. okt. 17-i levele. *Levelek. II.* 233. l.

² V. ö. Paléologue: I. 143—144. Közli gróf Potocki Józseffel folytatott beszélgetését erről a tényről.

³ L. Bárány Burián 1914. október 27-i levelét Tiszához. Eredetileg gróf Tisza István levelezésében.

az esetben természetesen közvetlen tárgyalásokra volna szükség a két szövetséges fél között, a részletek tisztázása végett. A kancellár erre nyíltan kijelentette Tisza előtt, hogy a németek lehetőleg kevés lengyel terület megszerzésére gondolnak, mert Németország nem akarja a birodalom egységes nemzeti jellegét idegen elemek felvételével megrontani. Ugyanezt az álláspontot vallotta Zimmermann birodalmi helyettes államtitkár is, akivel Tisza az időszerű kérdések során szintén tárgyalt a lengyel kérdésről s aki esetleg Vilnónak és Grodnónak jobbára litvánok által lakott szomszédságában látta szükségesnek a határok némi kiigazítását Kelet-Poroszország jobb védelme érdekében.¹

¹ Gróf Tisza István feljegyzései az 1914. novemberben Berlinben és a német főhadiszálláson folytatott tárgyalásairól. E feljegyzéseknek a lengyelekre vonatkozó része a következőképpen szól:

«Was speziell Polen anbetrifft, so sei auch dies eine heikle Frage. «In Wien erhitze man sich aber sehr dafür?» frug mich der Reichskanzler. Ich verneinte diese Frage. Es seien die Polen gewiss sehr für die Sache begeistert und wir könnten uns mit Rücksicht auf unsere 5 Millionen Polen dieselbe nicht von uns weisen. Ich glaube jedoch, dass alle verantwortlichen Führer der Politik der Monarchie die grossen Schwierigkeiten der Sache einsehen, dieselbe gar nicht zu provozieren wünschen und gewiss nicht forcieren würden.

Es kann sich aber eine Situation entwickeln, wo sich die Los-trennung Kongress-Polens oder des grössten Teiles desselben von selbst ergibt und nicht zurückgewiesen werden könnte. In diesem Falle kann von einem unabhängigen Polen nicht die Rede sein. Es müssten die von Russland losgetrennten polnischen Gebiete in die Monarchie einverleibt werden, insoweit Deutschland nicht auf dieselben reflektiert. Sollte Deutschland auch einen Teil Polens beanspruchen, so müsste das natürlich zwischen uns ins Klare gebracht werden.

Der Reichskanzler erklärte, auf möglichst wenig polnisches Territorium reflektieren zu wollen, da Deutschland seinen einheitlich nationalen Charakter durch Aufsaugen vieler fremder Elemente nicht schwächen wolle.»

A Zimmermannal folytatott megbeszélésekről a következőket találjuk Tisza feljegyzéseiben: «Bezüglich der territorialen Ansprüche Deutschlands in Russisch-Polen meinte er, sie würden gewiss wenig nehmen und mehr in der Richtung Wilna oder Grodno, wo sie Litauen und nicht Polen bekommen und sich in Ostpreussen eine bessere Verteidigungslinie verschaffen würden.»

A feljegyzések eredetije gróf Tisza István levelezésében.

Tiszának a német birodalmi politika irányítóival folytatott közvetlen tárgyalásai tehát teljesen tisztázták a német birodalomnak a lengyel-kérdésben elfoglalt álláspontját. Kitűnt, hogy bár a birodalmi kormány még nem határozott véglegesen ebben a kérdésben, de nem emel kifogásokat a felszabadítandó területeknek a monarchiához való csatolása ellen. Kitűnt az is, hogy a lengyel területből nem kívánnak részesedni s legfeljebb csak stratégiai jelentőségű határkiigazításokat tartanak elképzelhetőnek Kelet-Poroszország szomszédságában. Ezzel a kérdés elvi része elintéződött. Gyakorlati megvalósítása természetesen a harctéri eseményektől függött.

LUKINICH IMRE.

AZ ÖRÖKLŐDÉSKUTATÁS MAI KÉRDÉSEI.

A biológiai tudományokat a nagyközönség rendesen abból a szempontból ítéli meg és értékeli, hogy azok mily mértékben részesek az emberi civilizáció tökéletesítésében, vagyis mily hasznot vagy előnyt jelentenek az ember egyéni életében és az emberiség társadalmi vagy közgazdasági viszonyaiban. A tudományos eredményeknek ez a fogadtatása a nagyközönség részéről egészen természetes, mert a közönség csakis a gyakorlati életen keresztül lép kapcsolatba az egyes tudományok vívmányaival. Azok az elvont tudományos eredmények, amelyek egyelőre semmiféle gyakorlati alkalmazást nem nyertek, a nagyközönség részéről érdeklődésre alig számíthatnak.

A tudományok kutatóinak azonban más a felfogásuk akkor, amikor valamely tudomány művelésének szolgálatába szegődnek. A tudós kutató a tudományt önmagáért műveli s minden gyakorlati befolyásolás nélkül kutatja a természeti jelenségeket és igyekszik megállapítani az összefüggéseket. Teszi ezt abban a biztos tudatban, hogy a természetkutatás öncélúságával minden más behatástól függetlenül közelítheti meg a célt : az igazságok felderítését, a természeti törvények megállapítását. Ennek a célnak részleges vagy teljes elérése után következik az a feladat, hogy a mindennapi életben esetleg hasznossá tegyünk a tudományos felfedezést, vagyis kutassuk azt, hogy a tiszta tudományos eredmények miképpen értékesíthetők az emberiség civilizációjában. A fordított út rendszerint nem is vezet jóra és csak elodázza a helyes felismeréseket.

Ezek a megállapítások az örökléstudományra is érvényesek. Ez is, éppen úgy, mint a többi biológiai tudomány-

kör, a gyakorlati élet tapasztalataiból táplálkozott fejlődése kezdetén. Hosszú évszázadok kellettek ahhoz, hogy ezekből a gyakorlati tapasztalatokból a későbbi korok kritikája előtt is fenntartható eredmények szűrődjenek le. Az örökléstudomány gyors haladása akkor kezdődött, amikor e tudomány felismerte öncélúságát és a gyakorlati alkalmazástól függetlenül az öröklődés folyamatát mint élettani jelenséget kezdte kutatni. Ezzel a módszerrel csakhamar oly alapvető megismeréseknek a birtokába jutott, amelyek segítségével a gyakorlati alkalmazás is gyors lendülettel fejlődött tovább. A növénynemesítés, állatnemesítés, a nemzetvédelem, az emberi eugénika viszont a súlyosabb kérdések egész sorát hozta felszínre. Ezek megoldásán jelenleg nagy apparátussal felszerelt kutatóintézetek egész sora dolgozik a művelt államokban. Tanulmányomban éppen azokat a tudományos kérdéseket kívánom megvilágítani, amelyek az örökléskutatókat jelenleg foglalkoztatják.

Az örökléstudomány négy biológiai tudománykörrel van szoros kapcsolatban, olyképpen, hogy ezek között mintegy központi helyet foglal el. Kezdem a *származástannal*. A *lamarckizmus* és *darwinizmus* névvel ismert elméletek határozottan megkövetelték azt, hogy az *evolúció* tanának bizonyításául tisztázva legyen az élő szervezetek szerzett és öröklött tulajdonságainak kapcsolata. Mindegyik származáselmélet magában foglalt valamilyen öröklődési elgondolást is, de a múlt század második felének sajátosságához méltóan inkább csak elméleti, mint kísérleti és analitikai alapon. E két utóbbi alapot az örökléstudomány fejlődéséhez a két másik biológiai tudománykör, az életmódtan és a sejttan adta meg. Az *életmódtan*, amikor az élő szervezetek élete és a környező hatások közötti kapcsolatot kutatja, felderíti azt, hogy mely tulajdonságok függenek a külső hatásoktól és mely tulajdonságok azok, amelyek függetlenül ezektől, ivadékról-ivadéokra származnak át. Ez a tudomány már különbséget tesz a külső hatások révén létrejött változások és a szervezetnek nem változó, állandósult szervezetbeli sajátságai között. Ugyancsak az életmódtan területére tartozik a szaporodásmódok kutatása is és ezáltal az egymás után következő

ivadékok alaktani és élettani viszonyainak egybevetése. Ez már teljesen átvisz az örökléstudomány tartományába. Hogy az ily irányú megfigyelések valóban örökléstudományi jelentőségűek legyenek, ahhoz szükséges a *sejttan* eredményeinek felhasználása és kibővítése. Szükséges azért, mert minden élő szervezet élete egyetlen-egy sejtből indul ki. A növény, az állat és az ember egyaránt képes ivartalanul és ivarosán szaporodni és minde szaporodásmód kiinduló állomása egyetlenegy sejt. Az egymás után következő ivadékok összekötő kapcsa mindig egyetlen sejt, amelyet az előző egyén választ le testéről és amelyből a következő ivadék egyéne fejlődik. Amint az emberiség kulturális életében ivadékról-ivadékra szállnak a történelmi hagyományok, az intézmények, családok hagyományai, épp úgy származnak át ivadékról-ivadékra az illető növényfaj, állatfaj vagy emberfajta tulajdonságai azon sejt révén, amely az ivadékokat összeköti. Ha a tudomány az öröklődés életfolyamatának mikéntjét tanulmányozza, mikroszkóppal felfegyverzett szemével annak a sejtnak a szerkezetét kell tanulmányoznia, amely a szülőegyéntől levált és amelyből az új egyén fejlődik. Nem kell bizonyítanom, hogy e sejttani kutatások az örökléstudománynak legfontosabb alaptörvényeit szolgáltatták. Végezetül, hogy a negyedik biológiai tudománykört is méltassuk, rá kell mutatnunk arra a jelentőségre, amelyet a *fejlődéstan* képvisel. Ennek a tudománykörnek a keretébe tartozik annak a megállapítása, hogy miképpen alakul ki az egyén abból a sejtből, amelynek jelentőségét az előbb kiemeltük. Az okot, hogy mi miatt nyer a fejlődés bizonyos irányt, az örökléstudománynak kell megállapítania, de a módot, ahogyan ez a fejlődés történik, a fejlődéstan kutatja ki.

A felsorolt négy tudománykör egyúttal megadja azt a négy kérdés-komplexumot is, amelyre az örökléskutatásnak felelnie kell. Mind a négy irányban a kérdéseknek egész sorozata bontakozott ki a jelen század első három évtizedében. A századforduló időpontja volt ugyanis az örökléstudomány önálló fejlődésének kezdete. Az 1900-ik évben váltak ismeretessé azok a kísérleti eredmények, amelyeket

Mendel Gergely és követői az öröklődés menetéről megállapítottak. Ezzel indult meg az örökléskutatás kísérleti iránya, amely megadta az örökléstudomány alapos természet-tudományi jellemét és kimentette az előző század terméketlen spekulatív útvesztőjéből. A kísérleti iránnyal párhuzamosan indultak meg a sejtteni kutatások is, mert kiderült, hogy a kísérletileg bizonyított jelenségeknek valami módon a szaporodó sejtek szerkezetében is meg kell nyilvánulnia. A kísérleti kutatások, különösen a keresztezés módszerének kidolgozásával csakhamar megállapították azt, hogy az örökletes tulajdonságokat, amelyek sajátságos szabályok szerint szállnak ivadékról-ivadékra, a szaporító sejtekben lévő anyagi részecskékhez kötött belső tényezők határozzák meg. Ezeket az ivadékról-ivadékra szálló belső tényezőket az örökléstudomány *gén*eknek nevezi. A szaporító sejtekben a géneknek egész tömege száll ivadékról-ivadékra. A gének összességét, amely a szaporító sejtben helyet foglal, *génómnak* nevezzük. Ha már most elképzeljük azt, hogy az ivaros szaporodás esetén két ivarsejt egyesüléséből jön létre az új egyén életét megkezdő kettős-sejt, az ú. n. *zigóta*, nyilvánvaló lesz előttünk, hogy ez a zigóta szintézis eredménye, mely két génómot tartalmaz. Az egyik az anyától származik, a másik pedig az apától. E szerint minden öröklődő tulajdonságot tulajdonképpen két gén állapít meg, egy anyai eredetű gén és egy apai eredetű gén. Tegyük fel azt, hogy egy újszülött szemének a színéről van szó, ezt a színt két gén együttese fogja meghatározni, mert abba a zigótába, amelyből az újszülött fejlődik, belejutott az anya petesejtjéből is egy, az apa hímivarsejtjéből is egy szemszínhatározó gén. Ezek a génpárok, amelyek a kifejlődő egyén tulajdonságainak a megalakulását irányítják, alakítják meg az egyes egyének genotípusát, vagyis valamennyi belső öröklési tényezőnek az összességét. A gén-elméletnek ez az alaptétele szabta meg a kísérleti kutatások tartalmát a századfordulótól kezdődően. Előbb még a Galton-féle elgondolás volt irányadó, amelyet csak azért említek meg, mert jelenleg is ez tükröződik vissza a mindennapi felfogásban. Galton szerint ugyanis minden egyén öröklésanyaga a szülők öröklésanyagának összetéte-

léből származik olyképpen, hogy az ősökre visszamenően mindegyik ős a maga szintjének megfelelő részletben van képviselve az egyén öröklésanyagának összetételében, úgy hogy az öröklöttség fele a két szülőtől, másik fele az összes többi ősöktől ered. Ez utóbbiban tehát a nagyszülők $\frac{1}{16}$, a szépszülok $\frac{1}{64}$ arányban részesek. Mivel Darwin az öröklésanyag hordozójául a vért jelölte meg, Darwin és Galton elgondolásának összekeverésével használják a mindennapi életben a félvér, negyedvér, stb. elnevezéseket az eltérő öröklésanyagú szülők származékaira, vagy a telivér elnevezést az azonos öröklésanyagúak szülöttjére. Ezt a hagyományt a kísérleti és sejtteni kutatásokkal beigazolt gén-elmélet már több mint egy negyedszázada megdöntötte.

A gén-kutatások során ugyanis a gének sorsára vonatkozólag négyféle irányban sikerült az átöröklés lényegét megvilágítani. Az első irány vonatkozik a *gének dinamikájára*, amely tisztázta azt, hogy az apai és anyai, ú. n. ellenlábás (allelomorf) génpár miképpen vesz részt együttesen valamely tulajdonság realizálásában. Kiderült, hogy ezek az ellenlábás gének vagy egyenlő erővel szerepelnek, amikor intermediér sajátság jön létre, vagy pedig, ami sokkal gyakoribb eset, az egyik gén (az ú. n. domináns allél) sajátsága jut érvényre és a másik gén rejtett, recesszív marad. Ennek a jelenségnek igen nagy jelentősége van az egyén alkatának megállapításában. Nyilvánvaló, hogy az egyén genotípusában bennerejlik minden öröklött gén, akár domináns az, akár pedig recesszív, ellenben tulajdonságainak manifestálódásában, vagyis az egyén *fenotípusában* (megjelenésében) csakis azok a gének szerepelnek, amelyek az allélpárokból mint dominánsok jelentkeztek. A recesszív gén csak az illető egyén életében vesztette el jelentőségét, de az egyén ivarsejtjeibe éppen úgy belekerül, mint a domináns gén. E szerint éppen úgy átöröklődik az utódra, mintha nem szorult volna háttérbe az előző ivadék fenotípusában.

Nyilvánvaló, hogy a géneknek valamiképpen be kell jutniuk az ivarsejttekbe és az ivarsejtekből, ennek osztódása révén, el kell jutniuk a test minden részébe. Nyilvánvaló azonban az is, amit a mindennapi tapasztalat igazol, hogy

ugyanannak a szülőpárnak egymástól igen eltérő utódai lehetnek. A kísérleti tapasztalat szerint az öröklődő tulajdonságok megoszlása az utódokban bizonyos szabályszerűségeket, nevezetesen határozott számszerűségeket mutat. Közismertek azok az ú. n. Mendel-féle jelenségek, amelyek a keresztezések ivadékaiban mutatkoznak, még pedig az első ivadék egyformasága és beltenyésztés esetén a második és következő ivadékokban az egyes tulajdonságok szétválása és a valószínűségi eshetőségek szerinti kombinálódása. Ezek a jelenségek, amelyeknek taglalására helyünk nincsen, arra mutatnak, hogy az egyén összetételében szereplő gének nem alkotnak valamely egységes, oszthatatlan öröklési komplexumot, hanem az ivarsejtek képzésekor egymástól ismét szétválva jutnak az utódokba. A szétválás és a kombináció jelenségei adják meg a gén-kutatás második irányának jellegét, még pedig a gének *kinetikáját*.

A génpárok tagjainak szétválása és új elrendeződés szerinti kombinálódása szoros kapcsolatban van a sejtek szerkezetével, lényegileg pedig a sejtek osztódásának és egyesülésének folyamataival. Mivel az öröklődés kísérleti eredményei a gének kombinálódásának határozott számszerűségét igazolták, a sejtalkotórészek közül csakis azok hozhatók kapcsolatba a génekkel, amelyek hasonlóképpen pontos számszerűséggel szerepelnek, továbbá amelyeknek a sejtek egyesülésekor és osztódásakor, vagyis az ivaros egybekelés (megtermékenyítés), valamint az ivartalan szaporodás folyamán határozott jellegű szerepük van. Ilyen alkotórészei a sejtnek a sejtmag elemei, az ú. n. *kromoszómák*. Ezek a kromoszómák bizonyultak a sejtalkotórészek közül olyanoknak, amelyek az átöröklés folyamatával határozott kapcsolatba hozhatók. Az a körülmény, hogy a kromoszómák az élő szervezetekben határozott számban vannak meg, továbbá, hogy a sejtek osztódásakor szintén osztódással szaporodnak és a zigóta-állapottól kezdve állandó osztódással jutnak el az élszervezet testének minden egyes sejtjébe, arra engednek következtetni, hogy ezekben a sejtmag-elemekben kell keresnünk a gének hordozóit. Az élő szervezetek testi sejtjeiben lévő kromoszómák egyedi alkatúak

és minden fajta kromoszómából kettő-kettő található. E szerint a testi sejtek kromoszóma-szerelvénye kromoszóma-párokból van összetéve. Ez a sejttani jelenség már megfelel a gének páros jelenlétének. Amikor a test az ivarmirigyekben létrehozza az ivarsejteket, mind a peteérés folyamata alatt, mind pedig a hím-ivarsejt alakulása során, ezeknek az ivarsejteknek anyasejtjében a kromoszóma-párok tagjai egymástól elválnak és minden párból egy-egy ivarsejtbe a párnak csak az egyik tagja jut. E szerint, ha a gének helyét a kromoszómákba tesszük, a génpárok közül csak az egyik jut az egyik ivarsejtbe, a másik pedig a másik ivarsejtbe kerül. Mivel minden ivarsejt keletkezése egyformán történik, nyilvánvaló, hogy a termelt ivarsejtek összességének a fele tartalmazza az illető kromoszómapár egyik tagját, másik fele pedig a másikat. Ilyképpen osztódnak széjjel a kromoszómák kinezise révén a gének is az egyes ivarsejtek között.

A sejttani tapasztalat arra mutat, hogy a kromoszómák száma korlátozott és a feltételezhető géneknek a mennyisége több ezerszeresen meghaladja a kromoszómák mennyiségét. Ebből a gének kinetikájára vonatkozólag igen fontos következtetést lehet levonni, még pedig azt, hogy ugyanabban a kromoszómában a géneknek egész sora foglal helyet. Ennek következménye ismét, hogy a gének annyi csoportban öröklődnek, ahány kromoszómája van az illető egyének, illetőleg fajnak. Így az ember 24, a muslica 4, a búza 14 kromoszómát rejt ivarsejtjeiben, tehát összes öröklődő tulajdonságai ily számú csoportokban vesznek részt a megtermékenyítésben. Ezek a kromoszóma-számok irányítják az ivarsejtek fajtainak mennyiségét. A muslicának 16-féle, de az embernek már 16.777,216-féle ivarsejtje lesz. Ennek a négyzete adja meg a hím- és nőivarsejt kombinatív lehetőségeit (281 billió). Ezek a szám adatok mindenesetre igazolják azt, hogy a gének kinezise révén a kromoszómák manőverei alapján meg van vetve az alapja az élőlények nagy változatosságának. A dolog azonban mégsem alapul ily egyszerű számvetésen. Ezeket a számokat megváltoztatják ugyanis a gének sajátos kinetikai jelenségei, amelyek éppen a legutóbbi években nyertek kísérleti és mikroszkópos igazolást. Első sorban

is arra kell hivatkoznunk, hogy nem minden esetben áll fenn az a tétel, hogy az egyes tulajdonságoknak egy-egy gén felel meg. A kísérletek során kiderült, hogy vannak oly tulajdonságok, amelyeket több gén határoz meg, mint például az egyes méreteket vagy intenzitás-fokozatokat képviselő tulajdonságok. Ezzel ellentétben ismerünk oly géneket is, amelyek nem egyetlen, hanem több tulajdonságot határoznak meg, vagyis a szervezeten fellépő tulajdonságok egy-egy sora felel meg egy-egy génnek. A legsúlyosabb bonyodalmakat okozzák azok a jelenségek, amelyek a kromoszómák osztódása folyamán következnek be. Már említettük, hogy egy-egy kromoszómában a gének egész sora foglaltatik, tehát ezek a gének együttesen öröklődnek, amely jelenséget génkapcsolódásnak hívunk. Tapasztalati tények igazolják azt, hogy ezek a kapcsolódások gyakran felbomlanak. Ez a jelenség a kromoszóma- és génkutatásnak egészen új irányát indította meg. Az amerikai Morgan-iskola kutatja e jelenségeket, amelyek során igen jelentős kérdések merültek fel az utóbbi évek folyamán. Ezeknek a kutatása vezetett arra a megállapításra, hogy a géneknek a kromoszómákban határozott helyük van. Ezek a génhelyek az említett kapcsolódási felbomlások révén számszerűen és méreetszerűen pontosan megállapíthatók és ezen megállapítások alapján megszerkeszthetők az egyes kromoszómák térképei.

Ezzel a haladással a kromoszómák és gének kinetikájának a kérdése átvezetett a harmadik kérdés-komplexumhoz, még pedig a kromoszómák felépítésének és a gének szerkezetének tanulmányozásához, a *strukturális komplexum*hoz. Ezt a kérdés-komplexumot kerülő úton lehetett megközelíteni, mégpedig annak a problémának a megbolygatásával, hogy miképpen jöhetnek létre öröklődő változások. Az ily irányú kutatások azon a tapasztalati tényen alapulnak, hogy a természetben külső hatásoktól függetlenül többször megfigyelhetők oly megváltozások, mégpedig leggyakrabban az ú. n. rendellenességek, amelyek öröklődők. Az ily megváltozások keletkezése feltételezi azt, hogy az illető tulajdonság génjének a szerkezete változzék meg. Az ily megváltozásokat *mutációknak* nevezzük. A sejtteni vizsgálatok valóban iga-

zolták azt, hogy a kromoszóma-állományban bekövetkező megváltozások, az osztódások folyamán, főképpen az ivarsejtek keletkezésekor létrejött törések, kiesések, kicserélődések, áthelyeződések, stb. a tulajdonságkombinációk megváltozását kísérik.

Nem régen mult 10 éve, hogy az 1927. év őszen a berlini örökléstudományi kongresszuson bejelentette Muller, texasi professzor, hogy sikerült mesterséges módon mutációkat előállítania. Kísérleteinek tárgya a legjobban felkutatott és megismert muslica légy volt, amelynek rövid hullámhosszú ionizáló sugarakkal, tehát röntgen- és gammasugárzással való kezelése révén nemcsak a maguktól fellépő mutációk mennyiségét emelte fel, hanem új mutációkat is sikerült ezen a módon létrehozni. Azóta teljes részletességgel sikerült a sugárzások hatását feldolgozni. Az eredmények arra mutatnak, hogy az egyes egyének között fellépő öröklődőkülönbségek eredetileg valamennyien mutációra vezethetők vissza; nem tudjuk azonban, hogy a természetben milyen erők helyettesítik a kísérletben használt sugárzásokat. A lényeg azonban az, hogy fel kellett adni azt az elgondolást, amely szerint a mutációk, tehát az első pillanatban rendelleneseknek látszó megváltozások, gén-kieséseknek a következményei, amint azt még Bateson gondolta és aminek alapján felállította a «van—nincs» elméletet. Az indukált mutációk arra mutatnak, hogy a sugárzások révén a molekulát alkotó gén felépítése változik meg, mert hiszen az egyszer létrehozott mutációt újabb beavatkozással ismét vissza lehet mutálni. Az ily irányú kísérlet-sorozatok megvetették az alapját a gén-szerkezet és ezzel a kromoszóma-felépítés tisztázásának. Koltzoff és Demerec megkísérelték a kémiai kromoszóma-, és gén-modell megszerkesztését.

Ezzel a fizikális-kémiai irányba terelődő kromoszóma-kutatással párhuzamosan a fejlődés-mechanizmus felé mutat az örökléskutatások negyedik köre, amely a *gének statikáját* kutatja. A tulajdonságok és gének kapcsolata ugyanis első pillanatra azt a gondolatot ébresztheti fel, hogy az élő szervezet az egyes tulajdonságok mozaikszerű összetétele, amely megfelel a kromoszómák molekuláris felépítésének. Az élet

azonban ennek a materiális és mechanikus elgondolásnak ellene mond. A kísérletek és megfigyelések egész sora arra az eredményre vezetett, hogy a gének összességében nemcsak az allelomorf gének közötti dinamikai viszonyok érvényesülnek a szervezet fenotípusában, hanem a nem allelomorf gének is hatással vannak az egész szervezet együttesének kialakulására. Már akkor, amikor megemlítettük, hogy bizonyos tulajdonságokat több gén együttese idéz elő, tulajdonképpen ilyen statikai jelenséget érintettünk. Ezenkívül azonban egymástól különben teljesen független gének is hatást gyakorolnak egymásra. Ennek legkirívóbb és közismert példája a két ivar eltérő tulajdonságainak komplexuma. A két ivar nemét nemcsak a szorosan vett elsődleges különbségek teszik, amelyek a hím és a nő ivarmirigyek közötti különbségben jelennek, hanem ezekhez csatlakoznak a másodlagos és harmadlagos különbségek sorozatai, úgy hogy végeredményben a nőtény és a hím, a nő és a férfi között a különbségek egész sorozata állapítható meg. Hasonló, ha nem is ily nagymértékű statikai együttes állapítható meg más gének között is. Két egymástól független tulajdonságot meghatározó gén összekerülése egy harmadik, nem várt tulajdonságot hozhat létre, vagy az egyik tulajdonság hiánya lehetetlenné teszi más tulajdonságok érvényesülését, de van eset arra is, hogy bizonyos tulajdonság megjelenése teljesen megakadályozza több tulajdonság érvényre jutását, végezetül pedig kísérletileg megállapíthatók oly gén-együttesek is, amelyek a szervezet fejlődésében súlyos diszharmóniát, sőt halált okoznak. Mivel a gének megjelenése és érvényesülése a szervezet fejlődésének bizonyos időpontjához van kötve, ez a halálos beavatkozás szintén megoszlik az ivarsejt keletkezésének, a megtermékenyítésnek, az embrionális életnek, vagy a születés utáni életnek különböző időszakára.

Mindez nemcsak azt jelenti, hogy az örökléskutató előtt egyik legfontosabb kérdésként a szervezetet alkotó gének statikája, vagyis összműködésének egyensúlyozása lebeg, hanem az is, hogy miképpen lehet a géneknek ezt az összműködését irányítani, befolyásolni. Ha ez nem volna lehetséges, az élő szervezetek, a növény, az állat és az ember,

a megtermékenyítés pillanatában megkapná útravalóul géneiben életének változtathatatlan, predesztinált sorsát, végzetét. Ha ellenben lehetséges a megváltoztatás, egészen más szemmel nézzük az öröklés kérdés-komplexumát. Ha meggondoljuk, hogy a gének nem jelentik szorosan véve magát a tulajdonságot, hanem csak a hajlamot és a képességet valamely tulajdonság létrehozására, és ezáltal a genotípus nem a rögződött tulajdonság-együttest jelenti, hanem csak a reakció-módot, amellyel a szervezet a környezet hatásaira felel, kezünkben van a kulcsa annak, hogy miképpen szabályozzuk az öröklött sajátosságok érvényre jutását. Az örökléskutatás végeredményben ahhoz a megállapításhoz jutott, hogy az öröklöttség (genotípus) predesztinál, de a környezeti, külső hatás-komplexum (perisztázis) realizál. Ennek a figyelembevételével lehet eredményes növénynemesítést, állatnemesítést és embernemesítést (eugénikát) művelni.

SZABÓ ZOLTÁN.

LISZT FERENC

IRODALMI MŰVEINEK SZERZŐSÉGE.

— Egy misztifikáció története.¹ —

— Első közlemény. —

Az újkori zenetörténetnek legnehezebben megközelíthető alakja Liszt Ferenc.¹ Nemcsak a XVIII. század klasszikusainak, hanem a XVI. század kalandorművészeinek életét is jobban ismerjük, a zenéjüket formáló hatásokat tisztábban látjuk. A Liszt zenéjében rejtőző kérdések tömegét még ma sem kísérelték meg módszeres történeti kutatással megközelíteni. Az előttünk járt nemzedék Liszt csodálatos egyéniségének ígérete alatt állott. Kritikai felfogást tőle nem várhattunk, a források nagyrésze különben is kiadatlan volt. Liszt regényhősként szerepelt az európai köztudatban. Magyarországon Jókai-alakká eszményítették. Az első terjedelmes Liszt-életrajz írójának, Lina Ramannak, tollát az öreg

¹ Dolgozatomhoz felhasználtam a párizsi Archives Nationales anyagát, a párizsi Opera levéltárát és a párizsi Conservatorium könyvtárát, Daniel Ollivier családi levéltárát, gróf Berenger de Fitzjames Liszt-gyűjteményét, a versailles-i könyvtárt, a weimari Liszt-múzeumot és Landesbibliotheket, a thüringiai levéltárban Maria Pawlowna szász-weimari nagyhercegnő levéltárát, a bayreuthi Richard Wagner Gedenkstätte darabjait és a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, valamint az itthoni gyűjtemények anyagát.

Bemutattam dolgozatomat 1935-ben a bruxelles-i Université Libre júniusi előadássorozatán, 1936 áprilisban a barcelonai nemzetközi zenetörténeti kongresszuson, ugyanez évben a párizsi Société Française de Musicologie júniusi ülésén, végül 1937 januárban a Magyar Történeti Társulat ülésén. Lásd még Emile Haraszti: *Liszt à Paris. Quelques documents inédits. Revue Musicale. Paris, 1936 avril—juillet—août. Ugyancsak tőlem: Le problème Liszt. Acta Musicologica. København. Vol. IX. Fasc. III—IV. és Vol. X. Fasc. I—II. dolgozatom IV. fejezetét.*

Liszt meggyöngült emlékezete és Sayn Wittgenstein hercegné képzelete irányította. Anyaga megbízhatatlan, módszere tudománytalan. A Ramann-arcképnek igen kevés köze van az igazi Liszthez.¹ Még be sem fejeződött Ramann három-kötetes munkájának közzététele, mikor megindult La Mara kiadásában Liszt leveleinek sorozata.² Azután évtizedeken keresztül semmi sem történt.

¹ *Le problème Liszt* című dolgozatomban számos példával mutattam ki Ramann dolgozásmódjának gyöngéit, hogyan magasztal meg nem tartott hangversenyeket, hogyan hivatkozik újságokra, melyek az idézett időpontban már rég megszűntek stb. Lisztnek sejtelve sem volt, hogy Ramann milyen silány munkát végzett. Mikor a Francia Akadémia gróf Gobineau *Renaissance*-át megkoszorúzza, naivul kérdi a hercegnőtől, (1878. augusztus 13.), vajjon nem tartathatna-e számot hasonló kitüntetésre Ramann életrajza. (Que ne puis-je valoir un succès de ce genre à Lina Ramann?)

² La Mara kilenc kötetet adott ki Liszt leveleiből. Ebből nyolc 1893—1904. időközben látott napvilágot. Az első két kötet s a függelékül hozzájuk csatlakozó nyolcadik. Liszt leveleit tartalmazza kortársaihoz, a III. kötet Agnes Street Klindworthhoz, a IV—VII. kötet Sayn Wittgenstein hercegnőhöz, a IX. kötetben, mely nincs a sorozatban, sokkal később, 1918-ban tette közzé az anyjához írt leveleket. A La Mara-féle kiadás nem kritikai, telve önkényes változtatásokkal. Alkalmam volt betekinteni a Street Klindworth Ágneshez írt levelek kéziratába. Ahol szerelemről van szó, mindenütt kihúzza. Még rosszabb sors jutott osztályrészül Liszt anyjához írt leveleinek, melyek nem eredeti francia szövegükben jelentek meg, hanem Kozima német «átírás»-ában, mint az előszó mondja, stiláris módosításokkal. La Mara jegyzetei hibásak és pontatlanok. Magyar vonatkozásai humorosak. Esterházy Pál londoni nagykövetet összecseréli Esterházy Miklóssal, Liszt Ádám urával. (Levelek a hercegnőhöz. IV kötet, 123. levél jegyzete.) Gróf Bethlen Gábor erdélyi képviselőt, Liszt barátját, összetéveszti az erdélyi fejedelemmel (Siebenbürgischer Fürst), a Georg Freiherr von Seydlitzhez írt levél (1847. január 16.) jegyzetében (VIII. kötet). — Nagyobb levélkiadványok még a Liszt—Wagner-levelezés (I—III. kötet. Leipzig, 1887) és a Bülow-val váltott levelek (Leipzig, 1898), Károly Sándor nagyherceghez írt levelek szintén La Mara kiadásában. Fontos gyűjtemény a kortársak levelei Liszthez (*Briefe hervorragender Zeitgenossen an Fr. Liszt*, Leipzig, 1895—1904., I—III. kötet). Magyar vonatkozású levelezés csak egy jelent meg önálló kötetben: Csapó Vilmos kiadásában a báró Augusz Antalhoz írt levelek (Budapest, 1911.).

A halála óta lezajlott félszázad alatt csak az utolsó öt évben kezdjük valamennyire sejteni Liszt igazi egyéniségének körvonalait, mióta megindultak a forráskiadások, melyek eredményeit a Liszt-kutatók azonban még mindig nem alkalmazták. A sorozatot Daniel Ollivier, Liszt és d'Agoult grófné unokája nyitotta meg, nagyanyja emlékirataival, 1927-ben;¹ ugyanebben az évben jelent meg Liszt egyik tanítványa anyjának, Mme Boissier-nek, naplója.² Marcel Herwegh, Georges Herwegh svájci költő fia, családi levéltárából sok érdekes darabot tett közzé Mme d'Agoult-ról, Lisztről és gyermekeiről.³ Követi d'Agoult grófné és Louis Ronchaud töredékes levelezése,⁴ a grófné, Liszt és Adolphe Pictet svájci őrnagy levelei,⁵ a grófné és Liszt levelezése,⁶ Liszt levélváltása leányával, Blandinnal.⁷ Nemrég látott napvilágot a Liszt-gyermekek levelezése Sayn Wittgenstein hercegné leányával, Máriával.⁸ E kiadások azonban mind olyan mű-

¹ Mme d'Agoult — Daniel Stern emlékeit két kötetben találjuk. Az elsőnek címe: *Souvenirs* (1880), a másodiké: *Mémoires* (1927). Az elsőről Wagner Richárd beszámol II. Lajosnak. (Mein allerherrlichster Freund und erhabener Weltertrotz), 1879. július 7-én kelt levelében, amelyben a kötetet *die vortrefflichsten Schriften*-nek nevezi. (Otto Strobel: *König Ludwig II. und Richard Wagners Briefwechsel*. Karlsruhe, 1936., III. k., 156. l.)

² *Liszt pédagogue de piano. Leçons données à Mlle Valérie Boissier à Paris en 1832.* Paris, 1937. V. ö. még: *La Comtesse Agenor Gasparin et sa famille. Correspondance et souvenirs publiés par Barbey Boissier.* Paris, 1902.

³ Marcel Herwegh: *Au Printemps des Dieux.* Paris, 1929. Herwegh két másik kötete is fontos: *Au Banquet des Dieux.* Paris, 1932; *Au Soir des Dieux.* Paris, 1934.

⁴ Paul Fleuriot de Langle: *Franz Liszt et Daniel Stern ou les Galériens de l'Amour.* Paris, Mercure de France, 1929. február 1.

⁵ Robert Bory: *Une retraite romantique en Suisse. Liszt et la Comtesse d'Agoult.* Seconde édition considérablement augmentée. Paris, 1930.

⁶ *Correspondance de Liszt et de Mme d'Agoult,* publiée avec une introduction par Daniel Ollivier. Paris, 1933—34. Vol. I—II.

⁷ *Correspondance de Liszt et de Blandine Ollivier,* publiée avec introduction par Daniel Ollivier. Paris, 1936.

⁸ Robert Bory: *Liszt et ses enfants d'après une correspondance inédite avec la princesse Marie Sayn Wittgenstein.* Paris, 1936.

kedvelő módszerrel készültek, mint a La Mara-féle Liszt-levelek. Egyes nagyfontosságú kéziratok elpusztultak. A grófné halála után (1876) bizalmasa, Louis Ronchaud, a Louvre őre, örökölte a hagyaték nagyrészét, — a többi része a kiskorú unoka, Daniel Ollivier tulajdonába jutott — s csakhamar megkezdte kiadásukat. Némelyik darabot azonban nem akarta Liszt életében közzétenni. Alig egy évvel Liszt halála után (1887 július 28.) Ronchaud is meghal. Az agglegén Ronchaud a Louvre-ban lakott. Halála hírére egy puritán lelkű, éltés hölgyrokona Ronchaud lakására siet és megkezdte a grófné papírjainak elégetését. Szerencsére a Louvre egyik őre, G. Lafenestre, az ismert művészettörténet-író, közbelépett és megakadályozta, hogy az egész hagyaték áldozatul essék az ostoba autodafénak. Így is a grófné emlékiratainak egész fejezetei elpusztultak, sőt a Liszt—d'Agoult-levelezés számos darabja is. A megmaradt kéziratok egy része az Ollivier-család birtokába került.¹ Sok egykorú, értékes irat elveszett vagy lappang, vagy csak évtizedek múlva lesz hozzáférhető (Ramann-hagyaték). Nem ismerjük Liszt Ádám és felesége levelezését az 1824. szeptembertől 1827. augusztusig terjedő időből, továbbá Liszt Anna levelezését rokonaival. Franciaországban, egyes családi levéltárakban, talán Svájcban is, az amerikai magángyűjteményekben, Bayreuthban és Weimarban még sok értékes darab rejtőzik.² A nevesebb antikvár-katalógusok is állandóan hirdetnek Liszt-leveleket, különösen a párizsi korszakból, melyből La Mara kiadása keveset tartalmaz.³

Az életrajzírók tanácstalanul álltak Liszt kifürkészhetetlenül bonyolult egyénisége előtt, olyan elszánt forradal-

¹ Paul Fleuriau de Langle idézett dolgozata.

² A *Revue Musicale* 1927-ben megjelent Liszt-száma kiadatlan forrásokat is tartalmaz. Julien Tiersot különböző zenei folyóiratokban, főképp a *Rivista Musicale Italiana*-ban, sok Liszt-levelet tett közzé, de igen hiányosan, nagyobb részt a Charavay kézirat-antikvárius katalógusának közlése alapján. Halála után a levelek megjelentek a *Lettres des musiciens écrites en français*. Paris, 1936. című kötetben.

³ Lásd Otto Haas katalógusát, (No 7): *Autograph Letters and Manuscripts*. London, 1937.

már, mint Wagner is, félelmet érzett vele szemben. Nem tudtak mit kezdeni nyugtalan szellemi fejlődésével, melyet csak sokára követ zeneszerzői egyéniségének megállapodása. A kor lélektanának ismerői érzik, hogy szinte lehetetlen a romantikus lélek mélyére hatolni. Liszt valóban ezerarcú lény, de őszinte, emberi arculatát meglesni a romantikus álarc mögött csak ritkán és nehezen lehet. Félig ferences barátnak, félig cigánynak nevezi magát (a hercegnőhöz, 1856. augusztus 13.). Ez őszinte önjellemzéshez hozzávehetjük d'Agoult grófné keserű szavait: félig csepűragó, félig szemfényvesztő; aki kabátujjában gondolatokat tüntet el (D'Agoult grófné Georges Herweghhez, 1844. május 28.). A sokszínű és sokrétű kor gyermeke, igazi enfant de siècle, hajlamos misztifikációra, a tetszés szerint szabályozható képzeletre (imagination complaisante), gyakran saját magát is megtéveszti.

Az emberi szellem történetében kevés pálya ejt zavarba annyi kérdőjellel, mint a Liszt Ferencé. Hatalmas, receptív egyénisége korának teljes foglalata. A mondás, mellyel hódol bálványának, III. Napoleonnak: Felség, ön az egész század, (a hercegnőhöz, 1861. május 28.), reá is vonatkozik. Liszt gondolataiban és érzéseiben a romantika áramlatai viharzanak. Egyéniségének kialakulása a két francia forradalom: a júliusi és a februári közé esik. Ez a legfontosabb időszak Liszt életében és ezt ismerjük legkevesebbé. Weimar és Róma már csak a párizsi program megvalósítása.

Jelleme elszedít ellentmondásaival. Bátor lélek, az eszmény szerelmese, de a kritikai érzék hiánya miatt lelkében idealizmus és üzlet, a Dante-szimfónia és jövedelmező átiratok gyártása. Az *afrikai nő*ből jól megférnek.¹ Csak a romantikus liberalizmuson keresztül érthetjük meg a mai antiromantikus kor számára talányként meredező ingadozásokat és pálfordulásokat Liszt fejlődésében. Előretörés és visszahőkölés, felületesség és elmélyülés, kitartás és ellankadás,

¹ Wilhelm Weissheimer: *Erlebnisse mit Richard Wagner und Franz Liszt*. Stuttgart, 1898. Mikor Lisztnek barátai szemrehányást tettek az ilyfajta művekért, így felelt: Ha csak Faust- és Dante-szimfóniát írnék, nem tudnék barátaimnak pisztránggal és jégbe-hűtött pezsgővel szolgálni (43. l.).

racionalizmus és miszticizmus, párosulva az egyház durva megtámadásával és a kommunizmus dicsőítésével, önfeláldozás és önzés, melynek gyermekeit is kíméletlenül áldozatul dobja, forradalmiság és konzervativizmus, osztrák centralizmus és magyar hazafiság pillanatra sem kerülnek összeütközésbe lelkében. A német Bund vajudása idején megalapítja a neudeutsche Schulét Weimarban, de ugyanakkor III. Napoleon közegeivel bizalmasan levelez a németországi eseményekről, vezetőinek állásfoglalásáról s végül kétségbeesik a sedani katasztrófa miatt.

Látzólag összefüggéstelen cselekedeteinek meglepetés-szerű egymásutánja mögött nehezen kinyomozható, bonyolult motívumok torlódnak. Liszt egyéniségének titkát a zenetörténetírás egyedül nem tudja meglesni. A nélkül, hogy »gondolkodó»-vá vagy »intellectuel»-lé torzítanak ezt a hatalmas ösztönembert, nem szabad kiragadnunk a polgári királyság és a szabadelvű császárság légköréből. Liszt asszociációs gondolatvilágú korban élt, melyben irodalom, zene, festészet, vallás, politika, a művészet metafizikája és technikája szervesen kapcsolódnak. Ezért a Liszt-probléma is összetett és szétbonthatatlan, ahogy jelleme is egységes alaptónusú.¹

¹ Gárdonyi Zoltán *Liszt Ferenc magyar stílusa* (Musicologica Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum zenetörténeti kiadványai. Budapest. 1936.) című dolgozatában fölöslegesnek tartja, hogy irodalmi, költészeti vagy egyéb, zenén kívüli hatásokból magyarázzák Liszt zenéjét. E hatásokból csupán a zenemű eszmei tartalma vezethető le, a »zenei megvalósulás mikéntje» azonban nem. Byron, Chateaubriand, Lamartine alkotásainak Liszt egyéniségére, gondolatvilágára gyakorolt hatását kimutatni hálás irodalmi feladat, de az ilyen munkának a zenetudományhoz kevés köze van. Példának okáért a variálás tisztán zenei tényét semmiféle irodalmi vagy bölcséleti hatásból nem lehet levezetni (11. l.). A jeles szerző ez állításával félreismeri a francia romantika, a programzene, első sorban Liszt művészetének asszociációs jellegét, a lélektani mozzanatoknak döntő szerepét a zene technikájának átalakításában. A »variálás zenei tényének» lélektani hatásból való levezetését nem kisebb zeneköltő fejtette ki elméleti írásaiban, mint Wagner Richárd: *Über die Anwendung der Musik auf das Drama* című dolgozatában, ahol élesen elkülöníti a szimfónikus variációt a drámaiktól, azaz lélektanitól.

Ha külön akarjuk vizsgálni egyes rétegeit, sohasem fogunk hozzáférkőzni lelkéhez, lelki formáihoz.

Az idők szellemisége mögött Liszt egyéniségében szándékosan háttérbe húzódó, idegen energiák forrnak. Nem jelentkeznek nyíltan, mégis kérlelhetetlenül érvényesítik akarataikat. Liszt értelmi világán érzelmi élete uralkodik. Féltekenység, cselszövés, nagyravágyás, idegválság dülja fel minduntalan életét, melynek művészetével kapcsolatos sok mozzanattát még mindig homály borítja. A háttérből két érdekes női arc bontakozik ki: a ragyogó szépségű Marie de Flavigny (d'Agoult grófné), és az inkább csúnya, mint szép, Caroline Ivanovska (Sayn Wittgenstein hercegné). Liszt élete folyamán e két asszony játékszere, sokszor talán nem is szerelemből, hanem csupán kényelemből. A grófné Liszt szellemi gyámja, gondolkodásának irányítója, anyás gyöngédséggel neveli öt évvel fiatalabb kedvesét. A boldogság évei alatt, — bár szerelmük mindvégig két erős egyéniség szüntelen harca — de később is, a teljes szakításig, értelmiségük összhangosan egyezik. Nézeteik, felfogásuk dolgokról és emberekről, politikai véleményük — a politika mindkettőjük életében vezetőszerepet játszik — legtöbbször találkozik. Szívük már rég nem dobban együtt, mikor eszük még egyformán gondolkodik. Végül az érzelmi disszonancia annyira elhatalmasodik rajtuk, hogy gondolkozásukat ellentétes világok felé taszítja. Az anyai ágon zsidó származású (Bethmann), protestáns grófné, akit apácák nevelnek, a februári forradalomban kozmopolita és szocialista elveinek beteljesülését látja. Liszt, aki lenézi és megveti a júliusi monarchia «bourgeois» szellemét, cserbenhagyja romantikus elvtársait a december

¹ Németországban a Bethmann-családot zsidó eredetűnek tekintették. Cussy lovag, aki Mme d'Agoult bátyjával, Maurice de Flavignyvel együtt szolgált 1820-ban a berlini francia követségen, beszéli emlékirataiban, hogy Flavigny mindenkit provokált, aki célzásképen előtte kiejtette a zsidó szót. (*Souvenirs du Chevalier Cussy*, publiés par le Comte Marc de Germiny. Paris, 1909 vol. I. 177. l.) A bayreuthi Richard Wagner Gedenkstätte gyűjteményében látható Liszt Kozima családfája (összeállította Karl Kiefer), melyen nem szerepel zsidó.

2-i államesíny után és Napoleon Lajos magasztalói közé szegődik. Az egykori szerelmesek magatartásában kevés az őszinteség, sok a mesterkéeltség. A grófné, ez a «veszett szocialista», (*Le Corsaire*, 1849. szept. 17.), mégis csak a Faubourg Saint Germain-beli előkelő dáma haláláig, Liszt, a régi romantikus katolikus, a liberalizmus útjain keresi a demokrácia és vallás kapcsolatát még a reakció uralma alatt is.

D'Agoult grófnét 1847-ben végleg legyőzi tizennégy évvel fiatalabb vetélytársa, Sayn Wittgenstein hercegné. Tüstént megkezdődik a gyermekekért a harc, mely valamenyiük életét megmérgezi s a lányokat elidegeníti atyjuktól. De a győztes hercegnének is csakhamar tapasztalnia kell, hogy Liszt féktelen temperamentumát nem lehet korlátok közé szorítani. Asszonyi ravaszsága megsúgja, ne törődjék ünneptelt barátjának futó kalandjaival, még hosszabb lejáratú weimari viszonyaival sem. A hercegné az érzelmi légkörből az értelmibe helyezi át uralmát.

A grófné önmegtagadó szerelme, mellyel sokféle tehetségét Liszt szolgálatába állította, s a hercegnő harcos egyénisége, jelentéktelen tehetségét messzire meghaladó becsvágya magyarázza meg, miért olyan kuszált és bonyolult Liszt élete és működése, miért szükséges fokozott óvatosság, hogy megállapíthassuk, mikor származik valamilyen ötlet vagy kezdeményezés Lisztől, mikor a két asszonytól vagy valamelyik munkatársától.

Éppen ezért a Liszt-kutatást teljesen elülről kell kezdeni az egykorú források és művek alapján, de a legszigorúbb kritikával. Az eddig megjelent dolgozatok és könyvek alapvető hibája a kérdés történeti tárgyalásának elhanyagolása.¹

¹ A nagyszámú Liszt-dolgozat közül kevés érdemel említést. Ernest Newmann könyve (*The man Liszt. A study of the tragi-comedy of a soul divided against itself.* London, 1934.) kemény visszahatás Ramann ellen, nem történeti, hanem analitikus módszerrel. Peter Raabe kétkötetes műve: *Franz Liszt.* Stuttgart, 1931. (Bírálatát lásd *Le problème Liszt* c. dolgozatom II. fejezetében) nem történetíró munkája. Figyelmet érdemel és Raabe könyvéénél külön módszerrel készült Hans Engel könyve: *Franz Liszt.* Potsdam, 1936. — Úttörő dolgozat családtörténeti szempontból Csekey István műve: *Liszt Ferenc származása és hazafisága.* Budapest, 1937.

Liszt Ferenc a XIX. század egyik legérdekesebb gényusa. Nagysága megköveteli, hogy beállítva a korba, melyben élt, alkotó és előadó művészetét, katolicizmusát, politikai hitvallását a valóságnak megfelelően mutassuk be. Ezen a ponton kapcsolódik a Liszt-problémahalmazba «irodalmi» műveinek kérdése.

I.

A zenetudomány, az irodalomtörténet és a művészet-bölcselet egyik legnagyobb tévedése Liszt író- és gondolkodó szerepének vizsgálása, «irodalmi művei»-nek alapján. A hercegnő ösztönzésére Ramann Lina kiadta öt kötetben Liszt összegyűjtött írásait részben saját, részben mások (Cornelius, La Mara stb.) fordításában, mely inkább átültetés, annyira önkényes és hiányos.¹ 1846 előtt Liszt írásai túlnyomó részben a Schlesinger-féle *Revue et Gazette Musicale*-ban jelentek meg. Ramann csak ezeket ismerte, a hercegné, illetőleg Liszt csak ezeket bocsátotta rendelkezésére. De az összkiadás még ebben a folyóiratban megjelent cikkeit sem közli teljes számban. Már Peter Raabe rámutatott, hogy a nevezett folyóirat 1835. évében Lisztnak Germain Lepic-el folytatott vitája a művészek szociális helyzetéről hiányzik, az Alkan három zongoradarabjáról írt cikk szintén, ugyane folyóirat 1837. évfolyamában.³ Más újságokban is jelentek meg Liszt

¹ *Franz Liszt's Gesammelte Schriften*, herausgegeben von Lina Ramann. Leipzig, 1880—83. Band I. *Friedrich Chopin*. (1852). Band II., 1835—37. 1. *Essays*. Band II. 2. *Reisebriefe eines Baccalaureus der Tonkunst*, (1835—40). Band III. 1. *Dramaturgische Blätter*. Band III. 2. *Dramaturgische Blätter*, Band IV. *Aus den Annalen des Fortschritts*, Band V. *Streifzüge*, Band VI. *Die Zigeuner und ihre Musik in Ungarn*. (1859).

² Maurice Schlesinger zeneműkiadó 1834-ben indította meg *Gazette Musicale* című folyóiratát. Fétis folyóirata, az 1826-ban alapított *Revue Musicale*, miután szerkesztőjét 1833-ban kinevezték a bruxelles-i Conservatorium igazgatójának, 1835-ben egyesült Schlesinger lapjával. Az 1835. évi 24. szám, mely d'Ortigue Liszt-életrajzát közli, még a *Gazette Musicale* címet viseli, de a 44. számtól kezdve a folyóirat címe *Revue et Gazette Musicale*.

³ Peter Raabe: Id. műve II. kötet, VI. fejezet. *Liszt als Schriftsteller*.

neve alatt cikkek, létezésükről sem Ramannak, sem Raabénak nincs tudomása. A Liszt centenárium után Chantavoine kiadta *Pages Romantiques* címmel a *Gazette et Revue Musicale*-beli cikkeket, (1912). Ez az első eredeti szövegű kiadás, néhány hasznavehető jegyzettel, de még hiányosabb, mint a Ramanné. Nemcsak az Alkan-cikket nem ismeri, de nem közli a Thalberg-féle Fétis-vitát, valamint az 1836. évfolyam első számából a *Des publications à bon marché* (Olcsó kiadások) című cikket. Schlesinger folyóiratának cikkeiből néhány megjelent a *Le Monde* című kozmopolita irányzatú újságban is, melynek Lamennais sokáig egyik főmunkatársa volt. Ez az újság más cikkeket is közölt Lisztől. olyanokat, melyek először itt láttak napvilágot. Így az 1836. december 11-i számban *Concert de M. Berlioz* című tárcát találunk Liszt nevével, az 1837. január 8-i számban hosszú tárcát közöl nevével Liszt: *Revue Musicale de l'année 1836*. A romantikusok egyik legfontosabb szócsövében, a *l'Artiste*-ban is elhelyeztetett Liszt utilevelet: *Gênes et Florence* (1839. sept.—dec. 153—157 l.). A bayreuthi Richard Wagner Gedenkstätte-gyűjteményben találtam Liszt Anna egy kiadatlan levelét évszám nélkül a *l'Artiste* folyóirat igazgatójához. Fia megbízásából kéri a *Venise* című cikkért a tiszteletdíjat, melyben Jules Janinnel megállapodtak. A weimari korszakból való írássok részint önállóan megjelent könyvek, tanulmányok a Brendel-féle *Neue Zeitschrift für Musik*-ból, vagy a *Weimarer Zeitung*-ból, vagy máshonnan. E csoportban is egyes dolgozatok előbb franciayelvű folyóiratokban láttak napvilágot. így a Chopin-könyv a *La France Musicale* 1850. évfolyamában, míg a cigányokról írt könyv néhány fejezete ugyane folyóirat 1859. évi júliusi és augusztusi számaiban jelent meg. Legutoljára d'Agoult grófné Emlékiratainak kötetében jelentek meg a *Journal de Zyo*, (Liszt becéző neve), *Liszt naplója* címmel rapszódikus feljegyzések 1839. február hónapjáról, hét oldalnyi terjedelemben (175—180. l.).

Liszt írásaiból sokat olvashattunk angol, német, olasz.

¹ Fétis cikke a R. et G. M. 1837. április 23-i. Liszt válasza a május 14-i, Fétis viszonzválasza a május 24-i számban.

magyar nyelven is, mindig a Ramann-féle átdolgozás alapján. A kutatók nem ismerve, vagy elhanyagolva az újabban közzétett forrásokat, Liszt «irodalmi művei»-re mint hiteles művekre támaszkodva, belőlük merítik anyagukat Liszt lelkiségének, de műveinek vizsgálatához is, sőt a zeneszerzeményektől függetlenül, Lisztet mint «gondolkodót és író» méltatják. A köztudatban Liszt kezdett egyenrangú félnek szerepelni Wagnerrel, a rendszerező gondolkozóval és Berliozzal, a felülmúlhatatlan íróművésszel. Julius Kapp Liszt «gondolataiból» breviáriumot állított össze.¹ Pauler Ákos is első-sorban az irodalmi művek alapján akarja megrajzolni Liszt arcképét.² Bücken Ernő, a zenei romantika német történetírója, tekintélyes helyet biztosít Liszt munkásságában irodalmi dolgozatainak.³ Peter Raabe Liszt-monografiájában a weimari korszak több termékéről kimutatja, — amit különben már Julius Kapp megkezdett⁴ — hogy a hercegné «erőszakos» közreműködésével jöttek létre, de egyes részleteknél nem megy tovább, bár megállapítja, hogy olyan dolgozat is napvilágot látott, melyet harmadik személy írt. Akik újabban foglalkoztak Liszt írásaival: Kókai Rezső,⁵ Prahács Margit,⁶ Marion Bauer,⁷ Hankiss János,⁸ Isoz Kálmán⁹ nem ismerik az eredeti francia anyagot és az eddigi kutatások eredményeit. A párizsi korszak iratait senki sem tanulmányozta s a kutatók figyelmét elkerülte az a körülmény, hogy Liszt szolgáltatja műveinek hitelessége

¹ *Liszt Brevier*. Leipzig. 1910.

² *Liszt Ferenc gondolatvilága*. Budapest. 1922.

³ *Die Musik des XIX. Jahrhunderts*. Handbuch der Musikwissenschaft. Potsdam. 1932.. 205 l.

⁴ *Franz Liszt*. Berlin. 1911.

⁵ *Franz Liszt in seinen frühen Klavierwerken*. Leipzig, 1933.

⁶ *Liszt Ferenc idealizmusa*. Athenaeum, 1936. XXII. kötet. 3—6 füzet.

⁷ *The Literary Liszt*. The Musical Quarterly New York, July, 1936.

⁸ *Liszt écrivain et la littérature européenne*. Revue de la littérature comparée. Paris. Avril — juin 1936.

⁹ *Liszt Ferenc írásai tükrében*. Zeneművészeti Főiskola Évkönyve. Budapest, 1937.

ellen a legdöntőbb bizonyítékot. Chantavoine ugyan harminc évvel ezelőtt már felvetette — igaz, csak ösztönszerűen, bizonyítékok nélkül — d'Agoult grófné közreműködésének gondolatát. Azóta Daniel Ollivier az Emlékiratok 1927. évi kiadásában rámutatott néhány oldalra, melyek azonos szövegűek a bachelier-levelekkel. Paul Fleuriau de Langle pedig éppen tíz évvel ezelőtt állapította meg, hogy a bachelier és musique (így nevezi Lisztet a *Revue et Gazette* cikksorozata), nem is bachelier, hanem bachelière. A cikkek szerzője nem férfi, hanem nő...¹

II

Az igazság alkalmasint az, hogy Liszt Ferenc magánlevelezése és néhány oldalnyi, levélszerű naplófeljegyzése kivételével semmit sem írt. A neve alatt szereplő irodalmi művek valószínűleg sem tartalomban, sem formában nem tőle származnak. Tudományos tételek megvitatásához Lisztnek nem volt sem ismerete, sem írói készsége. Merő képzelenség tehát Lisztről mint romantikus gondolkodóról vagy íróról beszélni e «művei» alapján.

Lisztnek mint «író»-nak a nevével 1835-ben találkozunk először a *Revue et Gazette Musicale* hasábjain, hosszú, több számra terjedő dolgozatban, a művészek szociális helyzetéről. Neve ettől fogva állandó munkatársként szerepel a címlapon. Megelőzően nem olvasunk tőle cikket egyetlen francia újságban vagy folyóiratban sem. E cikke egyik jegyzetében Liszt azt mondja, hogy még az előző évben írta. 1835 nyarán Liszt a grófnéval együtt elhagyja Párizst és Svájcba költözik. 1833 óta tartó viszonyuk² következménye jelentkezett. Idegenbe kellett sietniök, hogy a gyermek születése ne adjon új anyagot a párizsi szalonok botránykrónikájának. Genfben telepszének le. Itt született 1835. december 18-án Blandine. Még abban az évben jelenik meg a Georges Sand-

¹ Idézett dolgozata.

² Koudela Gézának a Liszt Ferenc-társaság kiadásában megjelent műve. (*Liszt Ferenc*. Budapest, 1936), azt állítja, hogy d'Agoult grófnő 1835 tavaszán elhagyta Párizst s Bázelen «egybekelt» Liszttel. Ez az «egybekelés» nem történt meg.

hoz írt levél Maurice Schlesinger folyóiratában, melyet több hasonló cikk követ, — mint említettük, belőlük a *Le Monde* is közölt.

Ez az esztendő zeneszerzéssel, hangversenyekkel, Georges Sand-ék látogatásával, tanítással telik el. 1836. december folyamán a szerelmes pár Párizsba érkezik, ahol Thalberg diadalmaskodik : Lisztet a Szajna partjára szólította ígérete, melyet Berlioznak tett, hogy hangversenyén játszani fog. (Ugyanekkor a *Le Monde*-ban megjelenik az említett tárca). 1837-ben és 1838-ban a *Revue et Gazette Musicale* állandóan közöl Liszt névvel cikkeket Svájból és Itáliából. Amint az *Années de Pelerinage* a svájci és olasz évek zenei emléke, úgy a bachelier-levelek irodalmi emlékei a boldog szerelem idejének.

A párizsi szalonokban nagy feltűnést keltettek Liszt cikkei. A szerelmes pár az érdeklődés központjában állott. A grófnéről tudták, hogy fényes elme, rendkívüli műveltséggel, éles dialektikával, de írók nem sejtettek benne. Lisztet kizáróan művészi szerepléséről ismerték, senki sem gondolta, hogy írói tehetség. Ily körülmények között a szalonok pletykázói nem sokáig maradtak tétlen. Egyre nyitabban kezdtek találgatni, ki írja Liszt cikkeit. A bachelier-levelek már nem zeneszociológiai problémákat tárgyaltak, hanem mindjobban átcsaptak olyan bölcséleti, képzőművészeti és irodalmi területre, melyről tudták, hogy nem a Liszt világa. Ennek a vélekedésnek adott kifejezést egy francia újság, (még nem tudtam ráakadni), 1838-ban, híradását a Párizsban megjelenő német újság, a *Pariser Zeitung*, nyomban jelentő olvasóinak : «Ein französisches Blatt schreibt die neuerdings in der *Gazette Musicale* so wie früher im Journal *Le Monde* erschienen Briefe des berühmten Klavierspielers Liszt einer geistreichen Dame, der Gräfin d'A zu und behauptete, Liszt gabe zu diesem schriftstellerischen Arbeiten nur seinen Namen her. Diese Behauptung scheint gewagt. Wahrscheinlich ist, dass dieses Erzeugniss zwei Autoren hat. Übrigens thäte Franz Liszt besser seinen musikalischen Erfolgen zu befriedigen», (1838. október 2.). A cikkeket közlő *Revue et Gazette Musicale* gyengén vág vissza. «Hogy a leve-

lek nincsenek ingyére a német újságnak, kétségkívül nagy baj. Mi azonban kötelességünknek tartjuk kijelenteni : a levelek valóban Lisztől származnak, bizonyosságul felajánljuk bárki-nek, aki meg akar róla győződni, vizsgálja meg a kezünk között levő kéziratokat (1838. október 7.).

Senki sem jelentkezett, hogy megtekintse a kéziratokat. Ezzel alighanem számoltak is a folyóirat szerkesztőségében, azért ajánlották fel olyan készséggel a megtekintést. Liszt irodalmi műveinek kézírata nem maradt fenn. Mai napig sem sikerült sehol egyetlenegynek sem nyomára akadni. nemcsak a párizsi, hanem a weimari korszakból sem. A kérdés a folyóirat szerkesztőségét tovább nem is érdekelte. Liszt a világ előtt íróul kívánt szerepelni. Jules Janin-nek, «az újságíró király»-nak, 1839. április 28-án Pisából levelet ír. melyben jelenti, hogy eljuttatja hozzá a szépművészetekről Itáliában írt cikkét s kéri, hogy adja ki a *l'Artiste* folyóirat-ban. Ha cikkét elfogadják, másokat is fog küldeni Pisából. Rómából, Flórencből.¹ Anyja előtt is adja az író. 1835 novemberben Genfből írja anyjának, hogy ebben a hónap-ban nem komponált semmit sem, viszont a *Gazette Musicale*-ban négy cikke jelent meg. 1838. július végén, vagy augusztus elején kéri Genuából anyját, mondja meg Lambert Massart-nak, hogy a *Revue et Gazette Musicale* legközelebbi számában levelet írt hozzá. (Ez a levél a magyar hazáról szól, májusi kelettel a szeptemberi számban jelent meg.) A párizsi sajtó különben fantasztikus és irónikus híreket közölt Liszt iro-dalmi munkásságáról. A *Gazette des Salons* hírül adja, hogy Liszt vallásos költeményt írt, melyet Georges Sand zenésít meg ; a művet az Opera elfogadta előadásra (8 mars, 1837). Liszt 1838. januárban írja Pictet Adolfnak, hogy bevégezte *Impressions et Poésies* című kis kötetét.² A *Revue et Gazette Musicale* tudatja olvasóival, (1839 No 31), hogy a német kritika nagy elismeréssel fogadta Liszt két kötet költemé-nyét, (deux volumes de poésies). A folyóirat örömmel állapítja meg, hogy Liszt továbbra is hangversenyez : le poète n'a pas tué le pianiste. A híradás valószínűen az *Album d'un*

¹ Tiersot idézett kiadása.

² Bory idézett kiadása.

voyageur-rel kapcsolatos, melynek első kötete *Impressions et Poésies* címmel jelent meg, a második a *Fleurs mélodiques des Alpes*, a harmadik *Paraphrases*. Lehet, hogy ezekről a zenedarabokról van szó, bár az időpont nem vág teljesen egybe. A Pictet-hez írt levél idején az *Impressions* kötet már rég készen volt. E darabok nagy része az 1835—36. években íródott. A Ricordi-féle kiadás, melyet ez év őszén hirdetnek, csak a réginek lenyomata, tehát ezt nem kellett Lisztnek «bevégeznie». Fogadjuk el, hogy valóban «besogne instrumentales»-ról, hangszeres munkásságról van szó, ahogyan a Pictet-hez írt levél mondja az *Études*-ről. A grófné leveleiből azonban joggal következtethetjük, hogy Marie, a természetrajongó, idegezte be a művészt a «Vándorévek» tájképeire. A weimari Liszt-múzeumban őrzött vázlatkönyvekben, (különösen Ms. No 6), előforduló szövegek — a versek kivétel nélkül — idézetek vagy a grófnétól valók.

1840-től kezdve Liszt egyre kevesebbet időz francia földön, melyet elhagy 1846-ban, hogy csak 1853-ban térjen vissza néhány hétre. Mióta Liszt kikerült a párizsi szalonok közösségéből, a bachelier-levelek kérdése megszűnt izgatni a párizsi művészvilágot. 1846-ban megjelenik a grófné önéletrajzi regénye, *Nelida*, melyet egy év múlva a Sayn Wittgenstein hercegnével való megismerkedés követ, majd a végleges szakítás.

Lisztnek jólesett, hogy a nagyközönség írónak tömjé-nezi. Rajongói örömmel ragadtak meg minden alkalmat, hogy hősüket bálványozhassák. A fiatal művész még nem karmester, mint zeneszerző is csak zongoraműveket ír. (a Lélío-fantázia zongorára és zenekarra idegen közreműködéssel készült). Cikkeivel újabb alkalmat talál, hogy közvetett kapcsolatba kerüljön a közönséggel, növelje hódolóinak tömegét, melyet — mi tagadás — Chopin és Thalberg megapasz-tottak. Nagyon eltelhetett írói babéraival s ez magyarázza meg, hogy a *Nelida* megjelenése után sem akar Guermann festőben önmagára ismerni. Még szüksége van Mme d'Agoultra: újból íratni akar vele. 1847 nyarán kéri a grófnét, írjon elő-vagy utószót a *Magyar Rapszódia*khoz, e célból kész neki jegyzeteket és útbaigazításokat küldeni. Igen fontosnak

tartja e munkát, «azt akarja, hogy művei e sorozatának mély és benső értelmét ékesszólóan magyarázza meg a közönségnek.» Cserébe titoktartást ígér a grófnénak, (komikus volna, ha kipattanna, hogy az elhagyott kedves tovább dolgozik hűtlen lovagjának) és tiszteletdíjat is kilátásba helyez, mint a *La Presse*, Emile de Girardin újságja, melynek hasábjain ekkor már gyakran lehetett olvasni Daniel Stern, Mme d'Agoult írói nevét.¹ Világos, hogy a tervezett dolgozat lett volna a cigányokról írandó könyv első formája. Magyarországra jövetelének első napjaiban Liszt már foglalkozott a népdal-kérdéssel. A *Honművész* Festetich Leo estélyét követően a következőket írja: Más nap koszorus hazánkfia azon ígéretet tette, hogy a magyar hangászatnak pártolói-val egyesülve, a magyar egyházi s világi dalokat, táncznótákat egybegyűjtendi s általa iratandó magyarázattal kiadja, mi által olly nemzeti munkát alapítand, mellynek értéke megbecsülhetetlen, s a nemzetre nézve a külföld előtt is érdekes és dicső leend. (1840, 3. sz.). Liszt ugyanezt mondja Heckenasthoz írt levelében, (1859. augusztus 27), a cigánykönyvről: a *Magyar Rapszódia*k kommentárjául készült, (Budapesti Hírlap, 1859., 242. sz.). Az elhagyott asszonynak azonban nem volt kedve továbbra is Liszt íródeákjának lenni. Nem maradt fenn nyoma idevonatkozó kéziratnak. (Az ígért jegyzetek bizonyára a Fáy Istvántól, Festetich Leótól, Petrichevich Lázártól kapott anyag.).

A gyermekekért vívott elkeseredett küzdelemben Liszt vak eszköze a hercegnének, aki mindent elkövet, hogy gyűlölt vetélytársnőjének fájdalmat okozzon, s még azt is eléri, hogy Liszt megtiltja gyermekeinek anyjuk látogatását. A grófné némán viseli szenvedéseivel együtt a szerzőség titkát, bár a Georges Herweghhez írt levélben a fentebb idézett szavak a kabátujjban eltüntetett gondolatokról és érzésekről mintha vádolnának. Már ünnepelt író, de soha, egyetlen pillanatra sem jut eszébe felfedni a nagy világ előtt, hogy Liszt az ő tollával ékeskedett. Guermann jellemzésében is

¹ Ollivier-kiadás, I. kötet.

óvakodott effajta célzástól.¹ Emlékirataiban sem vallja be a misztifikációt, sőt azt állítja, hogy 1840-ben, Emile de Girardinnak és nejének, Delphine Gaynak, a szintén neves írónőnek tanulmányairól és terveiről beszélt, mire Girardin ismételten mondogatta, adja oda, amit ír, azonnal kiadja a *La Presse*-ben. Ajánlatát gyakran megismételte s kérdezte, hogy nincs-e valami írásműve készen. (*Mémoires*, 211 l.) D'Agoult grófné csak Daniel Stern feltűnésétől kezdve számítja írói pályáját.

A grófné legközelebbi bizalmasai, első sorban Louis Ronchaud, a chevalier servant,² részesei a titoknak, Ron-

¹ Guermann festőben Liszt alakját mintázta Mme d'Agoult. *Nelida* című regényét önéletrajznak szokás nevezni, inkább roman-confession, amilyen Georges Sand *Lucrezia Floriani*-ja, mely az írónőnek Chopinnel való viszonyát tárgyalja. Guermann kegyetlen karikatúrájában Mme d'Agoult bosszút akart állani Liszten egyúttal válaszolni Balzac *Beatrice ou les amours forcés* regényére. (a *Siècle* közölte 1839-ben, április 13—26. és május 10—19.). Állítólag Georges Sand sugalmazására írta Balzac e regényt, mely igen gonoszul bánik el Mme d'Agoult-lal. Már címe is Liszt egyik hírhedt mondását idézi: az igazi Beatricék tizennyolc éves korukban halnak meg. (A grófnő szerette magát Beatrice-nak képzelni.) De a grófnőnek nem Liszt az egyetlen hűtlen szerelmese, akit a nyilvánosság elé visz. A Liszt-töltött utolsó években Sainte-Beuve mellett legkitartóbb ostromlója Charles Didier. (1805—1866), svájci származású író. (Lamartine megbízásából 1848-ban Pestre utazik, ahol Batthyány Lajossal és Széchenyi Istvánnal barátkozik össze). Naplója Mme d'Agoult-hoz való viszonyát indiszkrét bőbeszédűséggel őrizte meg. Mikor a grófnő rájött Didier csapodárságára, a *La Presse*-ben kiadott egy novellát, melynek címe *Hervé*. A főhős Hervé: Didier, a hősnő Thérèse — a grófné. (V. ö. John Sellard: *Dans le sillage du romantisme*, Charles Didier, Paris, 1933).

² Louis de Ronchaud művészettörténeti író, Phidiasról szóló kötete tette nevét ismertté. Saint-Lupicine-i kúriáján Mme d'Agoult sokszor időzött. Jura-beli származásának köszönheti, hogy Lamartine, az Alpok költője, fellengős magasztalással ír róla. (*Cours familier de littérature*, Vol. XIII. Paris, 1862. Phidias par Louis de Ronchaud). Liszt és Mme d'Agoult utolsó találkozásának 1866-ban, melyről Liszt maga is beszámol a hercegnőnek, Louis de Ronchaud a tanúja, elbeszélése alapján írja le emlékirataiban Mme Juliette Adam, Gambetta barátnője (*Mes sentiments et nos idées avant 1870*, Paris, 1905., 26 l.).

chaud-nak bizonyíték is áll rendelkezésére, de hallgat. Négy évvel a grófné halála után, 1880-ban, újból kiadja Daniel Stern *Esquisses Morales* című kötetét, ezúttal terjedelmes életrajzi bevezetéssel, melyben kijelenti, hogy a *Revue et Gazette Musicale* cikkei a grófnétól valók. (18. l.: Elle y joignit bientôt dans la G. M. quelques articles signés d'un autre nom que le sien.). Liszt és a hercegné feltétlenül olvasták Ronchaud tanulmányát, de válasz nélkül hagyták. A grófné, legidősebb leányának, Claire-nek, Guy de Charnacé marquis feleségének, aki örökölte anyja írói tehetségét, (M. de Sault néven írt), szintén elmondta, hogy ő volt Liszt cikkeinek szerzője. Claire de Charnacé anyja papírjait a versailles-i városi könyvtárnak hagyományozta: Fond Charnacé. Papiers de Mme d'Agoult. Köztük sok Lisztre vonatkozó darab van, így a *Second Scrapbook* néven lajstromozott colligatum, melynek hatodik oldalán Charnacé marquise kézírásával a következőket olvassuk: Mme d'Agoult a dit que les articles de la Revue et Gazette Musicale signés Liszt. sont d'elle.

Mindezekre mondhatjuk, végre is csak másodkézből való, egyoldalú állítások, tárgyi bizonyíték nélkül. Ehhez is hozzájutottunk 1927-ben, a grófné Emlékirataiban. Érintettük, hogy a kiadó, Daniel Ollivier, több ízben rámutat az emlékiratok és a bachelier-levelek szövegének azonosságára, mely az idézett helyeken egy-két jelentéktelen kifejezés kivételével szembeszökő. Az Emlékiratok magukban foglalják a grófnő naplószerű, egyidejű feljegyzéseit az *Années de Pèlerinage* éveiről. Az 1837. július 14-én Lyonban kelt naplórészletet Nourrit-ról, a nagy francia énekművésztől és Schubert *Erlikönigjéről*, a harmadik bachelier-levéiben olvashatjuk *L'Erlikönig pendant que Nourrit chantait* címmel, a *Revue et Gazette Musicale* 1838. február 11. számában. A Grande Chartreuse-beli kirándulást az 1838. augusztus 5-én kelt naplórészlet tartalmazza, melyet a Ronchaud-hoz írt 1837. szeptemberi keltezésű levél közölt a *Revue et Gazette Musicale*-ban.

A naplótöredék stílusa, nyelvtani sajátossága, hangulata, levegője teljesen azonos a bachelier-levelekével. A grófné

feljegyezte naplójába élményeit, azután lemásolta és elküldte a folyóiratnak, néha azonban a sorrend fordított, előbb megírta cikknek s csak azután naplónak. Ha a napló csaknem teljes egészében nem válik lángok martalékává, bizonyára még több egyezésre akadnánk. Daniel Ollivier családi levéltárában őrzí Mme d'Agoult kezétől származó időrendi jegyzékét műveinek, melyek között szerepelnek a bachelier-levelek. Egy fogalmazvány ezt a címet viseli: 1837–41, *Articles Gazette Musicale*. Az Emlékiratokat két év múlva követte a másik fontos, habár csak töredékes közzététel, a d'Agoult-Ronchaud levelezés kiadása. 1838. áprilisában, míg Lisztet mámorosan ünneplik Bécsben, a grófné egyedül szomorkodik Velencében, a Hôtel de l'Europe-ban. Magányában, melyet csak egy olasz főúr, Théodoro (Emilio Malazzoni) gróf udvarlása enyhít, tollat ragad, hogy kiöntse szívét hűséges bizalmasa, Ronchaud előtt. Április 26-án kelt levelében írja: «Ferenc három hete Bécsben van... Elég vaskos csomagot küldtem a *Gazette*-nek. Levél van benne Heinéhez, nagyon szeretném, ha elolvashá.»¹ Liszt április 7-én hagyta el Velencét. A levelet április 15-én írta a grófné, ezzel a kelettel jelent meg Schlesinger folyóiratában — Liszt aláírásával. Írója vitatkozik Heinével, aki egyik cikkében kigúnyolta Liszt pálfordulásait.² és a művész ingatag jellemét (*caractère malassis*) igyekszik védeni. Fontos körülmény, hogy a levelet a grófné Liszt távollétében írta és küldte el. A levél Heinét honfitársunknak nevezi. A frankfurti születésű Marie de Flavigny magát németnek érezte, (*Je cherchais un nom allemand* (Daniel Stern) *me sentant allemand*. (*Mémoires*, 212 l.) s így Heinét honfitársának nevezhette.³ Liszt ez alkalommal

¹ Paul Fleuriot de Langle idézett dolgozata 525 l.

² *Sämtliche Werke. Band V. Französische Zustände, Über die französische Bühne.* Zehnter Brief. Lisztről szóló rész 472. lapon.

³ A kérdést bonyolulttá teszi, hogy Liszt egyik levelében arra emlékezteti a grófnét, hogy kérte őt, mutassa be neki «notre compatriote Heiné»-t. A párizsi felfogás a magyart és osztrákot «allemand»-nak (a poroszt nem!) tekintette. A *Les Etrangers à Paris* (1844) című kötet, melyben Stanislas Bellanger tollából találunk egy fejezetet a magyarokról, Liszt Ferencet a németekről írt fejezetben,

anyjának 1838 áprilisban írt levelében kéri, hogy ha Heinének adott válasza (ma réponse à Heine) megjelent a *Gazette*-ben, küldje el rögtön Haslingernek, bécsi kiadójának.

Liszt és a grófné levelezése, mely 1933-ban jelenik meg, a bachelier-levelek keletkezésének sok érdekes részletére vet világot. 1837 február elején Liszt értesíti a Georges Sand nohanti kastélyában tartózkodó grófnét, hogy átnézi levelét, melyet vasárnapra ad a *Le Monde*-nak és a *Gazette Musicale*-nak. Azt hiszi, nagy sikere lesz. Kéri, a titkot (hogy a grófné írja a Liszt-cikkeket) ne árulja el Georges Sand-nak. (Je vous saurai assez gré de garder la moitié du secret au moins vis à vis de Georges.) Február 11-én újból írja, hogy utána néz cikküknek, (m'occuper de notre lettre), mely holnap jelenik meg a *Gazette*-ben. Valóban, másnap, a február 12-én megjelenő *Gazette* közli Liszt neve alatt a *Lettre d'un bachelier ès musique à un poète voyageur* című, Georges Sand-nak ajánlott levelet.

Kétségtelen, — már a két időpont közelsége miatt is — hogy a m'occuper itt csak annyit jelent: utána nézni a lapnak a kiadónál, nem várni meg, amíg elküldi a példányt. Liszt már február 13-án beszámol a cikk sikeréről a grófnénak. Ernest Legouvé, az   r  , bejáratos Schlesinger zenem  keresked  s  be s egyike az els   knek, aki olvassa. Nyomban elsiet Liszt  hez és gratulál . . . «A bachelier-levele tegnap jelent meg, —   rja Liszt — Legouvé eljött, hogy b  koljon, azt állítja, hogy stílusom napról napra nyer. Csütörtökön, azt hiszem, a *Le Monde* is közölni fogja. Ha nem csal  dom, nagy

(Louis Huart tollából) említi, de hozzáteszi, hogy ez a «pianiste humanitaire» épp olyan keves  s   nemet, mint francia vagy olasz, Liszt világpolgár: il est citoyen du monde. M  g furcsább, hogy e munka gróf Apponyi Antal «osztrák» követet is a nemetek közé sorolja, mint aki   nnep  lyeivel m  lt  n képviseli Németországot. (A poroszokr  l külön fejezet sz  l.)   rthetetlen azonban, hogy Liszt barátja, Berlioz, aki Magyarországon is járt, Lisztet németnek mondja. (*Les soir  es de l'orchestre Paris*, 1857, 372 l. . . . Que Spohr et Liszt allemands tous les deux . . .), hasonlóképen Lamartine: *Cours familial de littérature*. Paris 1860. Vol. X p. 181, le jeune allemand Liszt, ce Beethoven de piano . . .

sikere van. Mikor Nohant-ba megyek, *egy vagy két cikket még rendelek önnél*, (quand je viendrai à Nohant, je vous commanderai un ou deux articles). Határozottan a kis Zyo (Liszt becéző neve) nagy író. E levél rendkívüli fontosságú. Kiderül belőle, hogy Liszt egyszerűen megrendelte a grófnénál a cikkeket. A «kis Zyo nagy író» pedig ironikus önvallomás. Beismerés, hogy a grófné tollával ékeskedik, kifelé azonban tovább játssza az író.

Csakhamar újabb cikket kér szerelmesétől. Kérését meg is indokolja, négy kamarahangversenyről kell írnia, melyet Urhannal és Battával adott Beethoven műveiből, mert mindenki elhalmozza bókka a bachelier levelének roppant sikere óta. Ezúttal rövid útbaigazítást ad a grófnénak, milyen legyen a cikk, melyet nevével fog jegyezni (voici comment il faudrait à peu près ordonner l'article en question qui sera signé de mon nom).

Bármennyire szeresse is a közönség a frívól dolgokat, mégis akadnak Párizsban elég jelentős számban, akik a komoly művészetnek hódolnak stb. (írja Liszt). Ha voltak kételyeink e közönség létezéséről, eloszlottak, látva az előkelő hallgatóságot a négy kamarahangversenyen, melyeknek programja éppen nem volt alkalmas, hogy csábítsa az Olasz Opera erkélyének dandyjeit. Kérek azután egy-két szót a zeneművészet haladásának szükségességéről Franciaországban. Most kérem a négy hangversenyt. Írja meg, hogy vallásos áhítattal és szenvedélyes érdeklődéssel hallgattak olyan műveket, melyek más hangversenyen csak ásitást keltettek volna. Természetesen nem szabad egyetlen szót se szólnia rólam, szorítkozzék Urhan tehetségének és egyéniségének méltó dícséretére, hangsúlyozza a művész lelkiismeretességét és komolyságát. Senki sem érti jobban a remekműveket stb., írja Liszt. Dícsérje Battát, aki nyolc nap óta igen jó fiú, tónusának szép hangzását, játékanak varázsát. Végül dícsérje meg Erardék szép, előkelő szalonjait, melyeket gyertyák világítanak meg és zongorája két olyan tulajdonságát, melyek rendesen kizárják egymást: a hang erejét és lágyágát. És szóljon, ha akarja, a hatásról, amelyet a Conservatoire-ban és az Olasz Operában elértem, ahol zongorám fedte a zene-

kart, és írja meg, hogy semmiféle más hangszerrel nem lehetett volna ezt a hatást elérni. Végezze a cikket azzal, hogy a négy hangverseny csak előkészítés. Adja hírül, hogy a nagy héten folytatjuk a hangversenyeket Beethoven, Schubert és Weber műveivel. Az utolsó mondatot írja úgy, ahogyan akarja. Nem haragszom meg, ha megmondja, ideje már, hogy előkelő művészek abbahagyják a közönség mulattatójának mesterségét, és tekintsék feladatukul a közönség oktatását, hogy beavassák nagy és nemes dolgokba. Íme, ez a cikk vázlata, melynek nem szabad hosszúnak lenni. Kérem öt nap alatt, hogy megjelenhessék a *Gazette* február 26-i számában és a *Le Monde*-ban.

A cikk, vagy inkább számoló, ügyes reklám a két kamarazene-társnak, de egyúttal Lisztnek is, főképp az Erard zongoragyárnak, melynek még gyertyáiról sem feledkezik meg a hálás művész. A kért időre el is készült s meg is jelent. Mint látjuk, nem bírálatról vagy elemzésről, csupa külső eseményről van szó. Néhány nap múlva újból ír Liszt s hogy a grófnét jókedvű munkára hangolja. jelenti, hogy az «Ön bachelier-levelének olyan nagy sikere van, hogy nem merek többet semmit írni», t. i. vázlatot. Majd kéri, ejtsen egy-két szót Nourrit-ról, aki Schubert-dalokat énekelt. «Köszönet Géraldy basszistának is jó helyen volna, nagyon is kell megelégedésemet hangsúlyoznom, mert lelkes hívemnek vallotta magát.» Márciusban írt levelében újjong, hogy a grófné két cikke egyszerre érkezett meg. Megint gúnyolja önmagát: Micsoda buzgalom, micsoda könnyedség, kedves, kicsi Zyo!

A szerelmes pár tehát 1838 májusban külföldön van. Liszt aratja bábérait Bécsben, a grófné ábrándozik Velencében, ahová hasztalan hívja a hűséges Ronchaud-t. Május végén Liszt visszatér a lagunák városába, nyáron Luganóban, Genuában. őszen és télen Flórenceben időznek, majd 1839. márciusban Rómába érkeznek, ahol júniusig maradnak, (Dániel születése), innen Luccába, majd San Rossoréba mennek. Pisában elválnak. Liszt Bécsbe utazik, ahonnan Pestre fog menni, a grófné két leányával Párizsba. (Dániel Róma mellett marad dajkaságban.)

Liszt, úgy látszik, nem mindig örvendett, hogy a grófné az ő tudta és beleegyezése nélkül Liszt neve alatt Párizsba állandóan cikkeket küld. December 17-én kéri kedvesét, ne tegyen közzé semmit az ő számlájára a *Gazette*-ben, se másutt, (ne faites rien sur mon compte ni dans la *Gazette* ni ailleurs). Egy hét múlva december 25-én Pestről kelt levelében pedig ezt mondja: «Úgy gondolom, jobb lesz megvárni Párizsba érkezésemet, s csak akkor kiadni a bachelier-t (faire insérer le bachelier). Félek Girardin klikkjétől.» Emile de Girardin — nevével már találkoztunk, a legbefolyásosabb sajtófejedelmek egyike — tisztában lehetett a bachelier-levelek szerzőségével s tudta, hogy Lisztnek nincs írói tehetsége, még kevésbé felkészültsége, hogy e levelek tudományos problémáit kifejtse. Liszt tehát joggal tartott attól, hogy távollétében Girardinék ismét felelevenítik az egyelőre elaludt pletykákat, míg személyes jelenléte talán elhallgattatja a kellemetlen célzásokat. 1841-ben, mikor már erősen lazulóban a szerelmesek közt a kapocs, a grófné irodalmi sikerek reményével próbálja magához csalogatni a szabadulni akaró művészt. Liszt Angliában időzik Halifaxban, a grófné január 22-i odaküldött levelében a következőket mondja: «Újra elolvastam tárcánkat a *Le Monde*-ban és nagyszerűnek találtam, (az idézett összefoglaló cikk), úgy gondolom, nagyon jó volna, ha itt tartózkodása alatt készítenék néhányat. Kész vagyok reá.»

A grófné terve nem talált visszhangra. A francia lapok nem közöltek több cikket Liszt tollából. (Lehet, egyikét cikk még rejtőzik valamilyen újságban.) Liszt és a grófné még együtt töltik az 1841—42. év nyarát Nonnenwerth szigetén. Zettritz báróné, aki mellettük lakik a régi kolostorban, leveleiben ugyan még mindig a szerelmesek együttműködéséről ír, de ez már csak a zenére vonatkozik: ¹ «Er kann nur schreiben, componiren, wenn sie da ist, er sitzt

¹ *Franz Liszt und die Gräfin d'Agoult in Nonnenwerth. 1841—42. Aus dem Nachlass Varnhagens von Ense mitgeteilt von Emil Jacobs. Die Musik. Berlin, 1911.. 1.*

neben ihr, singt oder spielt ihr die eben niedergeschriebenen Noten vor, wenn er fortreist und bittet sie fleissig zu sein, dann sitzt sie bis tief in die Nacht um ein Uhr und schreibt.» Úgy látszik, Liszt egyetlen ütemet sem írt le, amit ne játszott volna el a grófnénak. Mégis a szakítás kikerülhetetlennek látszott. Lisztet irodalmi munkássága függő helyzetbe szorította. Ezért a szakítással egyidejűen eltűnik Liszt, az író is.¹

HARASZI EMIL.

¹ A könyvek, melyekre e tanulmány támaszkodik, már fölvetették a Liszt neve alatt megjelent írói művek szerzőségének kérdését, — tehát foglalkozni kell vele. Megjegyezzük azonban, hogy inkább állításokkal állunk szemben, mint ténybeli bizonyítékokkal, s ez állításokat más színben is lehet látni. Kétségtelen, hogy a grófnő cikkei szívesebb fogadtatásra találtak a folyóiratokban, ha Liszt oda kölcsönözte nevét a művész jellemétől nem volna idegen ilyen lovagiasság. E közleményben az 53. lapon idézett leveleit így is érthetni. — Hogy Lisztnek írói tehetsége ne lett volna, azt levelei megcáfolják.

Szerk.

A FŐVÁROS SZÍNHÁZI VILÁGA PAULAY EDE HALÁLAKOR.

1894. március 12-én alkonyattájt fekete lobogót tűztek ki a Nemzeti Színházon, a Népszínházon meg az Otthon-kör épületén. Ennek az útvonalnak járókelői nem is kérdezősködtek a gyász oka felől, hiszen az egész nemzet már hetek óta szorongó aggodalommal leste a híreket Turinból, hol legendás fény volt kialvóban, a magyarság tápláló erőforrása: Kossuth Lajosnak majd félszázados hontalansága. Órákba telt, míg a balhiedelem eloszlott s kiviláglott, hogy még nem a hőroszi aggastyán útját rekesztette el az enyészet (rá még egy teljes hét haláltusája várt), hanem közműveltségi életünkön ejtett váratlan sebet: Paulay Edét ragadta el a Nemzeti Színház éléről.

Másnap az egész sajtó ritka egyetértésben siratta el korai kidőltét, lelkes multját csakúgy, mint nagytervű jövőjét, hisz még csak küszöbén állt ötvennyolcadik életéve betöltésének. Alig hat évtizedes életének felénél nagyobb részét áldozta a Nemzeti Színháznak, negyedénél többet, teljes tizenhat esztendő a műintézet korlátlan hatáskörű és felelősségű irányításának. Ily hosszú ideig sem azelőtt, sem azóta nem állt senki a színház élén. Tagadhatatlan, hogy jószándékának és ritka hozzáértésének az idő, a békés kor-szellem is mintegy kezére játszott: igazgatásának másfél évtizede az új Magyarország életének legszebb és legösszhangzóbb időszakára esik, a kiegyezés után megindult fel-
lendülés éveiben kezdődött s a millennium előtt ért véget. Csaknem pontosan egybeesett Tisza Kálmán szabadelvű uralmával, melynek ügye bárhogy álljon is a történelmi felfogás vagy politikai bírálat ítélőszéke előtt, szellemi életünk megerősödése, a génusz szabad lélekzetvétele tekin-

tetében elvitázhatatlanul nyert ügyünk marad. S Paulaynak legfőbb érdeme, hogy ezt a fél emberöltőnyi időt olyan szilárd alapok lerakására fordította, aminőkhöz fogható jó hagyomány megteremtésére máskor és másnak talán alkalom sem kínálkozott volna, s amelyeket az azóta elviharzott, válságos félévszázad sem ingathatott meg. Ha mai nap a legkülönbébb követelés is nagyjában ugyanazokat az igényeket támasztja a Nemzeti Színház munkája iránt: az ő vezetői működésének eredménye. Ő teremtette meg azt a hivatástudatot, melyet ma ettől az intézettől oly szigorúan számon kérünk. Ő szabta meg rendeltetésének hármas irányát: a hazai és idegen klasszikus termékek szolgálatát, a magyar drámairodalom korszerű felvirágoztatását és az egyidejű külföldi termés legjobb és legjellemzőbb részének megismertetését. Ezt a munkaanyagot azután átlelkesítette a célismerő közvetítésnek valóban előkelő szellemével, az okos játéktrendhez megteremtve a határozott játéktílus szolgálatát. Hosszú munkássága idején az ő derekalját sem vetették meg csupán rózsaszíromból, pályájának töviseit is eleget érezhette, de talán egyedül az ő működése cáfolt rá arra a fanyar megállapításra, hogy a Nemzeti Színház igazgatóiról jót és elismerőt legelőször jobbára csak — nekrológjaiban lehet olvasni. A millennium küszöbére érkezett nagy Budapest a maga naggyá, magyarrá és műveltté fejlődésének egyik legodaadóbb munkálóját búcsúztatta a kidőlt bajnokban.

A főváros drámai színjátszása már Szigligeti alatt kinőtt a Kerepesi-úti hajlékból, népies, dalos, úgynevezett «vasárnapi» műsora új otthont nyert a Népszínházban. De a kereteiben és erőiben egyre izmosodó, prózai játéktrend még majd egy évtizedig nyögte az Operának mind időszerűtlenebbé váló szállástársi nyomását, ami alól már Orczy Bódog a Várszínház bérletéhez menekült, hogy az operák estéin nagy drámai együttesét ott foglalkoztassa. Végre 1884-ben megtörtént a sorsdöntő különválás, és Paulay a tiszttára drámai Nemzeti Színháznak lett első gazdájává. Az új világ nem köszöntött be minden zökkenő nélkül, hiszen a prózai előadások száma az addigi 180-ról most évenként 260-ra emel-

kedett. Évadkezdéskor nem is bírtak naponta játszani, az addigi operai estéken zárva maradt a színház. De pár hét múlva már ellátták valamennyi estét. Ugyanakkor a Várszínház bérletéről is egy egész játékidényre lemondott Paulay. Együttesének egyik régi, érdemes tagja, Feleki Miklós, vállalkozott a budaiak szórakoztatására. Társulatot szerződtetett, nemcsak drámára, sőt főleg a népszínműtől és dalosjátékoktól remélte a boldogulást. Remélhette is, hiszen a Népszínházról elhódította Blaha Lujzát. Jelentékeny összeget belevert az ódon épületbe, új, negyvenüléses erkéllyel is megnövelte nézőterét. Színházavatóul Váradinak *Histriók Budán* című prologusát játszatta. ebben lépett először a főváros közönsége elé Mátyás király szerepében a Népszínház későbbi kedvelt, sokoldalú művésze. Szirmai Imre. De a lelkes kezdetre hamarosan csalódás következett. A pesti Népszínháznak egy ideig nem volt Blahánéja, viszont a Várban Blahánénak nem volt megfelelő darabja: szinte egész műsorával a Népszínház rendelkezett. Felekinek már első évnegyede nyolcezer forint pénztári hiánnyal zárult, hiába voltak segítségére időnként régi pályatársai, hiába lépett fel színpadán saját, kedvelt darabjában a nagy Szigeti József. Nyáron a Krisztinavárosban próbálkozott Feleki, ott is Blahánéval, majd a Gyapjú-utcai német színházba vonult be nyári vendégjátékra, — a siker sehol sem szegődött hozzá, pedig ez volt az első nagy országos kiállítás nyara, külön reményeket fűzhetett hozzá. Július végén már felmentését kérte a várostól, s ősszel visszament a Nemzeti Színházba, mintahogy Blaháné is a Népszínházba. A következő évadban Paulay újra megkezdte előadásait a Várban, egyelőre a Népszínházzal váltakozva, havi hat-hat alkalommal. Újabb egy év múlva azután megint az Operával került itt egy fedél alá, s ez a közös munka továbbfolyt az egész Paulay-korszak idején. A Várszínház régi épülete, mely templomból játékszínné változásának százéves fordulóját 1884-ben ülte meg, így éltette még tovább a hagyományt, mellyel a Nemzeti Színház az Opera különválásakor ugyan- ebben az évben szakított.

Az új Operaházzal Paulay mindvégig testvéri jóviszonyt

tartott fenn. Podmaniczky intendáns, a dalszínház legbuzgóbb létrehozója, ezt a barátságot különösen szívén viselte. Eltávozásra után Paulay még három intendáns alatt igazgatóskodott, nagyon megbecsült tapasztalatainál és tekintélyénél fogva mindig eléggé szabad kézzel. Ez a három kormány megbízott, gróf Keglevich István, Beniczky Ferenc s végül gróf Zichy Géza, úgyszólván csak az Opera gondjaival bajoskodott, s az első évtizedben bőségesen volt is mivel. Keglevich nagyúri gazdálkodása a párizsi operáét meghaladó államsegély ellenére is akkora deficithez vezetett, hogy 1886-ban az Opera magánvállalkozásba adásának tervét rebesgették. Beniczky, a volt főispán és belügyi államtitkár, akinek Bajza Lenke, a színház első igazgatójának leánya volt a felesége, okos gazdálkodással helyrebillentette a mérleget, s utána a sokoldalú Zichy Géza már valamivel csendesebb vizeken kormányozhatta a két testvérgályát. Ő volt az, aki a színészudvaron, Lendvay Márton szobra alatt, a Nemzeti Színház legnagyobb igazgatóját elbúcsúztatta.

Még Keglevich idején köszöntött rá az intézetre fennállásának félszázados ünnepe 1887-ben. A hivatalos megülésre akkor sem alkalmas augusztusi évforduló helyett szeptember végén tartották meg, valóban fényes keretekben. Jelen volt a király, a kormány Tisza miniszterelnökkel, valamennyi színház képviselte s a bécsi udvari színházak intendánsa. A zenekart az agg Erkel vezényelte, maga is az elmúlt ötven évnek tanúja és küzdő részese. Jókai írta az allegorikus ünnepi darabot *Olympi verseny* címmel, pedig benne friss sebet tépett fel az emlékezés: tíz hóval azelőtt temette el feleségét és műzsáját, annak idején a színház megnyitó estéjének legifjabb heroináját, Laborfalvi Rózátt. A színházavató társulattól már csak hárman voltak életben: az egykor ünnepelt drámai szende, Lendvayné Hivatal Anikó, az előadásoknak most is állandó látogatója, aki e jubileumi ünnepet is végignézte, kivüle Egressy Gábor özvegye: Szentpétery Zsuzsika, és Bartháné Meszlényi Anna. A színpadon nemzedékek egész sora tisztelgett a nagy multnak, az érdemes veteránokon, Szigeti Józsefen, Szathmárynén, a Feleki-páron, Prielle Kornélián kezdve Paulaynak még csak

növekvőfélben lévő ifjú gárdájáig. Az *Árpád ébredése* nemes páthosát is most a fiatalok szólaltatták meg, csak a hon-szerző hőst játszotta a pályája delelőjén járó Nagy Imre, a Költő szerepében Mihályfi, a Színésznőben Hegyesi Mari s a Sírszellemében Alszeghy Irma egytől-egyig a jövő ígéretei-hez számított. A népszínháziak is felsorakoztak a színpadon : Blaháné a *Csikós* Rózsijának jelmezében, Pálmai Ilka a *Mikádó* operettbeli Yum-Yumében, Szirmai a *Két pisztoly* Sobrijiájában. A díszlakomáról jegyezzük fel, hogy Pest vármegye köszöntését Földvály alispán tolmácsolta, nevével és tisztségével egyaránt a színházépítő nagy előd emlékét idézve, a bécsi Burgszínházét pedig a magyar állampolgárrá lett nagy színész, Lewinsky.

Három évvel később, már Beniczky kormánybiztossága alatt, a magyar színészet százezstendős multjának áldozott Paulay együttese. Ennek mintegy bevezetéséül az Országos Színészegyesület a városligeti Múcsarnokban megrendezte az első színészeti kiállítást. Sikere volt, jól látogatták, kivált délutánonként, mikor Blaháné híres cimbalmosa, Lányi Géza hangversenyezett. Szépen jövedelmeztek a tombola-sorsjegyek is a nyugdíjintézet háza javára, ehhez a király is hozzájárult negyvenkétezer forinttal, s nemsokára el is helyezték alap-kövét a Központi Indóház mellett, a mai Baross-téren. Színészetünk évszázadi ünnepére megint Jókai írt alkalmi játékot, *Földönjáró csillagok* címmel. Váradi Antal az *Úttörők*ben Kelemen Lászlóék emlékének hódolt, színre is vitte a lelkes csapatot, s a játékba beszótták, megrövidített alak-ban. elsőnek színre került darabjukat, Simai Kristóf *Igaz-háziját*. Csanádpalotára is küldtek koszorút, Kelemen László sírjára és emlékoszlopára. A nagy úttörőnek különben Szeged színészete is hódolt, s az ottani díszelőadáson jelen volt Kelemennek inséges özvegyi sorsban Szegeden élő leánya is.

Paulay korszakára egyébként is az ünnepi alkalmak egész sora esett. 1886-ban Budavára visszavételének két-századik, 1890-ben Mátyás halálának négy századik évfor-dulója, amarra Csiky Gergely *Petneházy*jával álltak elő, erre Kisfaludy és Szigligeti hagyatékából újították fel mindazt, amiben a nagy király színpadra lép. 1892-ben Ferenc József

megkoronázásának negyedszázados ünnepébe kapcsolódott bele a színház, ugyanez év végén legnagyobb tragédiánk költőjét, Katona Józsefet kereste fel kegyeletével, születése centenáriumán. Végül nem sokkal Paulay halála előtt Jókai félszázados íróságának nagy nemzeti ünnepén rendeztek díszelőadást. S ahol országos csapások szomorú alkalmát kívánta, a nemzet színháza ott is előljárt a segítségben: Eperjes, Torockó, Nagykároly tűzkárosultjainak felkarolásában csakúgy, mint az árvízi szerencsétlenek istápolására megindított Jószi-v-mozgalom támogatásában. Amikor a tágasabb nézőtér és nagyobb jövedelmezőség fontos volt, az Opera vendégbarátságához folyamodott Paulay. Oda olyankor is, amikor káprázatos kiállítással, hatalmas zenekarral kívánta valamely művészi kísérletének vonzóerejét fokozni. A két színház gárdája akárhányszor válllvetve buzgólkodott egy-egy ilyen vállalkozás sikerén. Byron romantikus áradású drámai költeménye, a *Manfred*, az Operában került színre először. Két évvel utóbb már egész klasz-szikus-sorozatot mutattak be, hatalmas zenekari kísérettel, Sophokles *Antigonéját* meg a *Szentivánéji álmot* Mendelssohn zenéjével, Goethe *Egmontját* a Beethovenével, újra a *Manfredet* Schumann zenéjével s befejezésül *Az ember tragédiáját*. Ennek zenéjét Erkel Gyula szerzette. 1890-ben Sophokles *Ajasát* játszották az Opera színpadán a *Kyklops* című szatir-játékkal együtt, a következő évben pedig az egész *Oedipus-trilógiát*.

Ezek a nemes és minden nagyvárosban voltaképp fény-űzés-számba menő kísérletek színjátszásunkat is, közönségünket is igen tiszteletreméltó fokon mutatják. S mindez a nyolevanes és kilencvenes évekre esik, a századvégre, mely a nagy, emelkedett stílusnak különösebben sehol sem kedvezett. Fővárosunk színházi világa ebben a tekintetben nemhogy nem járt a külföldé mögött, inkább szerény, de tisztalángú fáklját emelt ez elé.

Ily előkelő haladottságunkban nem csoda, hogy a pesti német színészet fokozatosan talajt vesztett. A Gyapjú-utcai színház már nem a német múzsa otthona volt, hamarabb a színtelen nemzetközisége, s mikor 1889-ben leégett, meg-

újítását legfeljebb az üzleti vállalkozókedv erőltette, a közönség hangulata alig. Utolsó igazgatója, Lesser Szaniszló, ugyan a siker némi reményével kérvényezett telekért a városnál, de az a durva tapintatlansága, hogy a magyar uralkodó helyett az osztrák császárhoz fordult támogatásért, s hozzá még valóságos vádirattal a magyar színművészet ellen: végleg becsapta szándéka mögött az ajtót. A német színház egyik tagja, Feld Zsigmond, ki már a hetvenes évek óta német arénát igazgatott a Városligetben, Lesser kudarca után is magyarrá tette intézetét, a felavatásra neki is Jókai írt prologót s a népszínháziak játszottak az első estén.

A külföld jeleseit azonban mindenkor szívesen láttuk. Lewinskyt, Sonnenthalt telt nézőtér ünnepelte, a meiningenieket is, mikor újra ellátogattak hozzánk. Igazgatójuk, Chronegk, megnézte *Az ember tragédiáját*, nagy fogadkozással, hogy Fischer Sándor fordításában ő is műsorra tűzi. Terve csak terv maradt, a meiningeniek történelmi realizmusához Madách remeke érthetőleg igen kevésbé talált.

A Nemzeti Színházban idegen nyelven nem lehetett játszani, ezért a Comédie Française vezető művészeinek, Coquelinnek vendégfellépte az Operában esett meg. Vele volt a fia is, tisztára francia műsorban játszottak, több olyan szerepben is, melyben nálunk Náday Ferenc jeleskedett. Színházunk apraja-nagyja figyelte a párizsi hírességeket, viszonzásul ők is ellátogattak a mi portánkra, a nyelvi nehézségen át is méltányolva értékeinket. Sarah Bernhardt háromszor is megragyogtatta a Népszínházban bravúr-műsorát, az ismétlések során mintegy leálcázva sokrészt külsőséges eszközeit. Különösen amikor a bensőségnek ellenállhatatlan erejével hódító vetélytársát, Duse Eleonórárt is alkalma volt Budapestnek felfedeznie. A ligeti Színkör szegényes környezetében gyúlt ki csillaga, de egycsapásra elsokasodtak rajongói. Egy évvel előbb Jászai alkotói nagysága ejtette Elektra-lázba a közönséget, most a Duse-láz terjedt futótűz módjára. Nagyvárosi közönséggé lettünk immár nemcsak lélekszámra, hanem szellemi színvonalra nézve is: választékos élvezetekért őszintén lelkesedővé.

Ilyennek ismertek meg azok a külföldiek is, kik Paulay

korszakában nálunk megfordultak. 1885-ben az agg Lesseps Ferdinánd vezetésével francia hírességek látogattak el, Coppée, Massenet, Delibes, Dreyfus, Rops. Paulay egy Molière-darabbal, Coppée *Cremonai hegedűsével* s két Dreyfus-vígjátékkal kedveskedett nekik. 1891 tavaszán Zichy Géza meghívására Ibsen jött el több napra közibénk. Nálunk már két műve fordult meg a játékrendben, tiszteletére most a *Nórát* tüzték ki, Márkus Emília híres alakításával. Felvonás után a művésznő a nagy íróval jelent meg a lámpák előtt. Az Operában Jászai hatalmas Elektrájáról nyilatkozott áradozva, a Népszínházban Blaha Lujza Török bírónéja pezsdítette föl kedvét. Megfordult a Nemzeti Múzeumban is régi ismerőse, Pulszky Ferenc kíséretében, a képviselőházban Szilágyi Dezső szónoki varázsának volt tanúja, s természetesen nem volt hiány díszlakomákban sem, ezeken Apponyi Albert beszélt németül, Katona Lajos franciául, Lázár Béla norvégül. Meglátogatta Jókait is, s rendre felkereste legnevesebb festőinket. «Élete regéi»-nek mondta a körünkben töltött napokat és büszkén emlegette, hogy már negyven esztendővel azelőtt költeményben ünnepelte a szabadságáért vérző magyarságot.

De nemcsak a külföld jött el hozzánk, a mi művészetünk is utat lelt külföldre. Színházi irodalmunk és színjátszásunk bátran szemébe nézhetett az idegen bírálatnak. Dóczy *Csókja* törte meg az utat a Burg-színház színpadára, ezt egy másik műve is követte, az *Utolsó szerelem*. Közben Jókai *Könyves Kálmánja* is színrekerült ugyanott, címszerepében Lewinskyvel, női főszerepében Barsescu kisasszonnyal, ki utóbb *Az ember tragédiája* Éváját is először szólaltatta meg németül. Az An der Wien színház Jókai *Aranyemberét* tűzte műsorára, nyomban magyar bemutatója után, olyan nagy sikerrel, hogy Prágába is ellátogattak vele. Náday híres kalandorszerepét, Krisztyán Tódort, Bécsben Girardi adta, Prágában Jauner. A Jókai művéből írt *Cigánybáró* című Strauss-operettnek Bécsben volt első bemutatója, a mi Népszínházunk csak a következő évben játszotta, Pálmai Ilka hódító Barinkay-jával, Hegyi Aranka ragyogó énekű Szaffijával.

S ha nem is a meiningeniek színpadán : a hamburgi

színházén *Az ember tragédiája* is megérte első német előadását, Buchholz rendezésében. A tatai mecénás, gróf Esterházy Miklós buzgott legjobban sikeréért, s mikor ez be is ütött, a hamburgiakkal Bécsben is előadatta. Ehhez az előadáshoz készítette negyvenezer pengős áldozattal Zichy Mihály kartonjai nyomán a sokat emlegetett fényes díszleteket. Prágában volt a *Tragédia* következő állomása, itt egyenest kasszadarab lett belőle, harmincegyszer játszották egyvégtében, a végén pedig megtiltották előadásainak folytatását, mert a Marseillaise estéről-estére fenyegetően feltűzelte a nézőteret. Paulay utolsó évében a berlini Lessing-színház is előállt Madách költeményével, több tekintetben is szerencsétlen körülmények között. Blumenthal átdolgozása inkább eltorzításnak volt mondható, a cenzúra is barbárul belegázolt, a bizanci és londoni színt teljesen törölte, s a Reclam-féle füzetes vállalatban megjelent fordítás előtt Jókai előszava is végzetesen beszélt «magyar Faust»-ról. A német bíráló ezt készpénznek vette, s ridegsége a *Tragédia* külföldi hódításának sikeresen útját is vágta, — évtizedekre.

Annál szebb sikert ért el vele Paulay társulata 1892-ben a bécsi színészeti kiállítással kapcsolatosan rendezett vendégszínház alkalmával. Erről a kirándulásról egyébként is az elismerés aranygyapjával tértek haza. Pályája végén Paulay elérte, hogy színházát a Théâtre Français s a Burg-színház mellé állították. Bécs magyarjai mellett a német közönség is meghódolt Jászai Mari *Bánk bán*beli Gertrudisának és Medeájának, Márkus Emilia Donna Dianájának, Prielle Kornélia Nagymamájának, Ujházi Constantin abbéjének. Most ebből az idegen tükörből is visszaverődött ránk a mi megnőtt fővárosunk színházi világának valódi fénye és rátartós magaslata.

Paulay mindhalálg *felfelé* igyekezett, s örömet túlادott volna mindenben, ami emelkedésében gátolta. Utolsó heteiben így nyilatkozott egyik fiatal drámaírójának: «Egy forró vágyam van csak, az, hogy felépüljön az új Nemzeti, s létesüljön az új Vígszínház, mert addig nem tudok szabadulni olyan daraboktól, miket nem szívesen látok a Nemzeti Színház színpadán, nem tudom foglalkoztatni azokat a fiatal erőket,

akik egy új intézetnek olyan rövid idő alatt jeles tagjai lehetnének, és sokkal több darabot kell műsoron tartanom, mint amennyit az intézetnek előkelő színvonala megengedhet.»

Ez a nyilatkozat már valóban az idők szava, mely hosszú évek erőfeszítései után a millenniumi kiállítás megnyitásának napjára a főváros második drámai színházát, a Vígszínházat, valóban létre is hozta. De evvel aztán a heroikus tizenkilencedik század színházi világa is mintegy lezárult s megkezdődött a huszadiké, mely a sokban talán még patriarkális, de eltökéléseiben annyira tiszta szándékú munkát hovatovább a színházi «nagyüzem» igényeihez faragta hozzá. Mi is elkezdtünk — ahogy mondani szokták — «úszni az árral». Ezért kell a jobb kritikának azóta oly sokszor ár ellen eveznie.

RÉDEY TIVADAR.

TIZIANO.

Szépművészeti Múzeumunk gazdag képgyűjteményében Tizianót, a XVI. századbeli Velencének nagy festőjét, két arckép képviseli. Az egyik egy doge-képmás másodpéldánya, a másik egy női arckép. Ezek a képmások, még ha nem tartoznak is a mester legjobb arcképfestményei közé, mégis közelébb segítenek megértéséhez, mint a reprodukciók. Megérezzük rajtuk egy különösen erőteljes egyéniség jelentkezését, egy olyan fölényes emberét, aki forró gyönyörködéssel nézte a körülötte nyüzsgő világot és maga is éppen olyan ura volt az életnek, mint azok, akik versenyeztek egymással a kegyért, hogy lefesse őket.

Nemcsak a ránk maradt képek, hanem a még nagyobb számú elveszettekről maradt feljegyzések is arról tanúskodnak, hogy Tiziano csupa előkelő, az élet magaslatain álló embernek képét festette meg. Éppen ezért, mert az uralkodó úri faj arcképfestője volt, amely ebben az időben még nem ismert semmi kétséget, fáradságot, vagy kimerülést, az élet legkülönbélebb nyilvánulásainak kimondhatatlan gazdagságát halmozta fel arcképein. Megelevenedik előttünk a renaissance fiatal gavallérja, a zene elragadtatottságát szívvel-lélekkel átélő barát, a multságainak élő főúr, a művészetet kegyesen pártoló fejedelem, a vasakaratú doge, a messze országokban kalandozó tettvágyó herceg, Európa ura, a hatalmas császár, a kor utolsó condottieréje, cselszövő pápája családjával együtt, genialis és gaz pamflet-írója, az újságíró. Diplomáták, tudósok, főpapok, hercegek állanak élénk, az akkori történelem hősei.

Tiziano mintha teljesen háttérbe lépett volna jellemük mögött. Elfeledjük, hogy közénk és az ábrázolt egyénisége

közé egy harmadik élet hatalmas alkotóereje lépett. A képeknek feltétlen hasonlatosságot tulajdonítunk, mely két forrásból is táplálkozik. Az egyik, hogy Tiziano mindig ragaszkodott az egyéni megjelenésmód különlegességeinek ábrázolásához, sohasem alakította arcképeit típusok felé, bár az egyéniségben a típust is mindig élesen meglátta. A másik az, hogy a hasonlatosság összefoglaló, azaz számtalan lelki vonás összeszővődő megjelenítéséből áll elő.

Vajjon eszményítette-e Tizian modelljeit? Kétségtelenül, de csak annyiban, hogy arcukon jellemüknek azt az uralkodó hajlamát tette kiemelkedővé, melyben életük kicsúcsosodott. Ez az idealizálás néha szinte szimbolumokká eszményítette arcképeit. Aki elmerülve figyeli meg a lován páncélosan előretörő V. Károly alakját és hosszasan vizsgálgatja végtelen akaraterőt sugárzó, konokan elszánt arcát és átérzi a körülvevő táj végzetes csendjét, már nem V. Károlyt látja maga előtt, hanem a háború pusztító démonát, mely kegyetlenül, gátat nem ismerve, készül az életre rárohanni.

Azt szokták szemére vetni Tizianónak, hogy a nők lelkének nem volt olyan ismerője, mint a férfiakénak. Valóban, ha áttekintjük jellemvonásokban fölötte gazdag férfi-arcképeit, melyeken egy legaprólékosabb lelki vonásokkal felruházott férfifaj gazdag élete lüktet és ez a mainál csakis a meghasonlás, kételkedés és bomlás tüneteivel szegényebb, de erőben és lendületben annál hatalmasabb, első pillanatra meg fog lepni bennünket az, hogy ezzel a változatossággal szemben női arcképei sokkal, de sokkal egyhangúbbak. Inkább női típusokat festett, mint egyéniségeket. Hatalmas erőtől duzzadó nőket, akiknek testi élete a fontos. Ebben Tiziano a korabeli Velence gyermeke volt: számára a nő szépsége testében és nem lelkében rejlett. Erre a szépségre aztán csodálatos himnuszokat költött, úgy hogy ezzel kárpótol a lelki jellemzés egyoldalúságáért.

Női típusa nem az ő kitalálása, nem az ő ízlése, hanem az egész akkori velencei világé. Húsz-huszonöt éves, gyönyörű, hatalmas testű, de mégsem rubensien túláradó, magas nő, ki buja pompájával messze túljár az emberi élet nyujtotta

átlagos életerőn. Tiziano női csodálatosan egészséges érzékiségű lények, élettől duzzadó, új élet reményét keltők, termékenységre sóvárgók. Istennők, akik büszkéek szépségükre, kevélykednek véle. Életüknek csak ifjúságuk és szépségük ad értelmet, rendeltetést, mert ha elhervadnak, nincsen hivatásuk többé. Öreg nőket nem igen festett Tiziano és fiatalokat is csak testi életük legforróbb, legtermékenyebb, legpompásabb éveiben. Aktjait mélytűző érzékiség hatja át, de ebben az újra diadalra jutott pogányságban, mely teljesen megfeledkezett a velencei festészet egykori szűziességéről, még semmi beteges vonás sincsen. Hiányzik belőle a bűn fogalmával való kacérkodás, sőt mintha maga a bűn is teljesen hiányoznék Tiziano gondolataiból. Női világának forró érzékisége nagy és hatalmas, de mégsem valami tomboló és mindent leigázó szenvedély, nem önmagáért küzdő, vagy ki nem elégülő torz sóvárgás, hanem a megújulni és újrászületni vágyó élet kívánsága. Tiziano mythológiájának világa nem olyan nyomasztó és végzetes átok, mint Watteau szerelemtől epedő alakjaié; nem játék, melyet a szereplők csak önmagáért fáradtan vagy lángolva űznek, mint Boucher vagy Fragonard alakjainak szeszélyei, mert Tiziano szerelmi élete az élet termékenységéből fakad. Hatalmas érzékisége mögött nem egy femininné vált társadalom erkölcsi gyöngesége rejlik, hanem az életen büszkén uralkodó kemény férfiak parancsoló szava. Ezek a nők nem zsarnokoskodnak a férfin, hanem gyermekeket szülnek.

Tiziano mythologiai tárgyú és vallásos ábrázolásai között nem igen mutatkozik felfogásbeli különbség. Azon a, sajnos, csak egynéhány reánk maradt képén, mely az ókori istenvilág köréből merítette tárgyát, viszont van valami vallásos hangulatféle, van valami kozmikus érzés, mely mindennemű kételkedésen felülemeli őket. Mély áhítatot mutatnak éppen úgy, mint a keresztény vallást ünneplő festményei. Ez a lelkesedés nem egyéb, mint Tiziano kimeríthetetlen gyönyörködése az élet pompázó jelenségeiben, melyeket ő forró hevülettel végtelenségig fokoz.

Nem egyszer érte Tiziano művészetét az a gáncs, hogy vallási festményeiből hiányzik az igazi áhítat. Madonnái nem

igazi madonnák, hanem szép velencei asszonyok. Krisztusai-ban nincsen meg az önfeláldozás és megváltás igazi megértése. Szentjei nem ájtatos lelkek, úgy hogy szent tárgyú ábrázolásai nem gerjesztenek igazi áhítatot, mert ismét csak az élet ünneplései. Igaz, hogy a földi élet nagy ünneplőjének és felfokozójának vallásossága másféle áhítatosság volt, mint a trecento mestereié, vagy akár Bellini koráé. Minden ízében földi jellegű volt, sokszor az adok és veszek elvén álló, de mégis erős vallásosság. Az istenség az ő szemében valami szerfelett hatalmas emberféle volt, aki résztvesz az emberiség életében, de hatalmasabb módon veszi ki részét belőle. Szebb, szenvedélyesebb, mint az ember, de bármennyire hatványozott életű is, mégis csak emberi tulajdonságokból tevődik össze. Nem önsanyargatás, nem átszellemülés, nem lemondás emel fel hozzá, hanem mennél hatalmasabb tettek ereje. Nem tétlen merengés, hanem dicsőséges küzdelem. Ezért a Madonnák nem túlvilági átszellemültségben tündöklő, bánatos lények, hanem remek asszonyok, boldogok és büszkék, a Krisztusok pedig nem elgyötört testű, senyvedő vázak, kiket csak lelki erejük éltet, hanem hatalmas, előkelő uralkodók.

Mint minden kor és minden ember, Tiziano is csak a maga képére tudta teremteni istenét és azt az ideált ábrázolta benne, melyre maga is törekedett. Ez az ideál pedig forró örömeket nyújtó, külső pompával is hivalkodó, csillogó uralkodás volt. Velence a XV. század végén telve volt az élet legforróbb, legmozgalmasabb hangulataival, legváltozatosabb diadalmas cselekvéseivel. Európa diplomáciai csel-szövései ekkor még gyakran Velencén futottak át, a keleti kereskedelem hasznohozó országútjai még itt kereszteződtek. Hogy ekkortájt milyen csodálatos gazdagság halmozódott itt össze, arról még a mai, kincseit részben elvesztett Velence és még jobban a világ múzeumai tanúskodnak. Országok és népek sorsa, háború és béke ügye került itt döntésre; Velence fiát hallatlan diadalérzet és életvágy fűti e korban.

Igaz, hogy az akkori velencei vallásosság közelébb állott az ókori pogánysághoz, mint a középkor extázisához, de a világegyetemnek átölelésére és az élet megnemesítésére irányuló törekvésnek mégsem volt híjával, ha másképpen akarta

is azt elérni, mint a megelőző idők. És mindazok, akik az élet jelenségeit és értelmét nem választják ketté, de legmagasabb rendeltetését legnagyobb erejében ünneplik, mindenkoron gyönyörködni fognak Tiziano vallásosságában is, melynek trónusain az emberi életerő hatalmas jelképezői ülnek. Tiziano világa természetesen nem olyan második földöntúli és titáni világ, mint Michelangelóé, nem olyan sejtelmekkel telt töprengés és nem olyan jóságos, mint Rembrandté, nem olyan lidércnyomás s valóságból fakadt, mint Goya világa, nem olyan dekoratív formajáték, mint Veronese művészete, nem olyan önmagát epeszítő sóvárgás, mint Watteau pásztorjátékai, az ő világa egy élni és az életen boldogan uralkodni vágyó lélek büszke ölelkezése az egy és oszthatatlan mindenséggel.

Nem véletlen játéka az, hogy Tiziano Baudelaire híres verséből, melyben ez a művészet nagy alakjait felsorolja, kimaradt. A meghasonlottság ellentéteiből, a lelki szenvedésekből, sőt az élet borzalmaiból alkotó költő, aki Rubens szenvedélyes lendületén, Da Vinci rejtelmességén, Rembrandt titokzatosságán, Buonarotti, Puget, Watteau, Goya, Delacroix más és más gyötrődésein fel tudott lelkesedni, alighanem idegenkedve állott Tiziano művészetével szemben, melynek hatalmas drámai erejét az élet teremtő lüktetése járta át.

Úgynevezett giorgionesque korának alkotásai után — de ez a korszak különben sem soká tartott — Tiziano kompozícióit a cselekvés erős lendülete rendezi. Nem elégítette ki őt az, hogy szépen gördülő vonal-kompozícióba állítsa alakjait, hanem valami történés szereplőivé tette őket és szerfelett változatos szereposztással az actióhoz fűződő, legkülönfélébb érzelmi és mozgásbeli átmenetekben ábrázolta. Teljes pompájában ezt a drámai ábrázolásmódot először a velencei Akadémiában látható *Mária mennybemenetele* fejtette ki, ahol az összes alakok szereplőkké válnak és egy cselekvésfolyamatban egyesülnek. Hogy e kép csoportjainak eleven életét megérezzük, legjobb, ha valamelyik primitív mester sokadalmas képére gondolunk, melyben csak egymásmellettség van, de cselekvésbeli megosztottságnak és egy-

másba kapcsolódásnak még csak nyoma sincsen. Ez a dramatikusan kifejezőmód szépen folytatódik a madridi *Bacchanalon*, a Louvre elragadó *Sírbatételén*, a londoni *Bacchus és Ariadnén*. Majdnem tetőpontjára jut a *Pesaro-Maddonán* és leghatalmasabban a *Petrus mártír* elpusztult, de jó másolatban fennmaradt képén csendül ki.

Évről-évre kevesebb és kevesebb eszközzel sikerül. A katonáihoz szónokló *Del Vasto generális*, az *Ecce homo, Diana és Acteon*, *Diana és Kallisto* drámai feszültségét egy-két motívum biztosítja. Tiziano néhány alakkal tömegeket sejtet, a nélkül, hogy láthatnók a háttérben tolongó zűrzavart. Egyetlen tátott szájból ezernyi csócselék hangja bömböl, egyetlen bámészkodó katona mögül százak figyelnek. Ez a drámaiság végül valóságos jelképe sséggé válva a Prado két képén, a *Prometheuson* és *Sisyphuson* éri el legnagyobb erejét. Ebben a két alakban a le nem győzhető ember jelképét festette meg Tiziano. Ezek a drámai kompozíciói már nem adnak olyan fejtörésre okot, mint fiatalságának híres műve, melyet *Földi és égi szerelemnek* neveznek. Témájukat rendszerint a történés tetőpontja előtt ábrázolják, akkor, midőn minden előzmény lejátszódott és a végső kifejlődéstől csak pillanatok választanak el. Mária már útban van a megdicsőülés felé, de még nem ért fel az égbe, bár az utána áhítozók minden mozdulatából látszik, hogy már csak néhány pillanatig gyönyörködhetnek benne; a nehezen megemelt Krisztust egy mozdulat után elnyeli a sír; Petrus mártír testét egy pillanat múltán át fogja járni gyilkosának kardja, Káin az utolsót fogja Ábelre sujtani, Sisypheus már csak pár pillanatig hurcolja átkozott terhét. Ez a végső befejezésre rohanó folytatólagosság lebilincseli érdeklődésünket, arra kényszerülünk, hogy a történésben részt vegyünk.

A drámai cselekvés hangulata nemcsak történeteket, jeleneteket ábrázoló festményein nyilvánult, hanem majdnem minden arcképen is, legalább is cselekvésvágy formájában, ha nem is éppen mozdulatokban, mert arcképei ilyenek híján is lüktetnek a cselekvés vágyától. Nem múló állapotot, hanem olyan lelki képet tárnak elénk, mely számos jellemvonásból alakul ki, melyet tömérdek szál fűz az élet történéseihez.

A vonások látszólagos nyugalma mögött a multnak és jövőnek pillanatnyi jelenné szövődése rejlik és a szemek nemcsak gazdájuk életéről, hanem mások végzetéről is beszélnek. Sőt minél nagyobb átmeneti nyugalom mögé rejti el Tiziano alakjainak jellemét, annál gazdagabb, annál mozgalmasabb a belőlük sugárzó életerő.

Tanulságos megfigyelní azt, hogy Tiziano mindenben történetést látó lelke miképpen ábrázolta az eget. Nincsen olyan festménye, melyről felhőtlen égbolt derűje mosolyogna ráánk. Tiziano egén mindig felhők pompáznak. A földön ábrázolt történetésekhez mindig légköri események is társulnak. Szent Márkus képén ünnepélyes felhők úsznak, a *Földi és égi szerelmen* álmadozók lebegnek, a *Bacchanalon* mánort sugárzóók, a *Sírbatételen* panaszosók, a *Pesaro-Madonnán* fen-ségesen tündöklők, a *Petrus mártíron* haragvók, a *Mária templombamenetelén* díszmenetté sorakozók, az *V. Károlyon* fenyegetődzók, a *Diana és Kallistón* a természeti élet buja-ságát hirdetőók. Tiziano az első olasz festő, aki az égbolt légköri tüneményeit majdnem teljesen megérti és ábrázolni tudja.

A természet, a táj, melyet Tiziano festményeire varáz-solt, különösen férfikorának és öregségének idejében, nem szűzies, ábrándozásba merült, passzív díszítmény. Éppen olyan élő, átváltozásokon, történetésen áteső, mint az emberi élet. Kezdetben, például a *Cigánymadonnán*, még meglehető-sen nyugodt, úgyszólván jelentéktelen szerepe van a tájnak. Egy-egy fácska van belészúrva, mint ahogyan azt Bellini szerette. Ezek a fák még nem a földből nőttek, hanem csak oda vannak festve, úgy, mint ahogyan a szentek sem a maguk jószántából állanak, hanem csak oda vannak állítva. De rövid idő multán már élő fákat fest Tiziano és amiként a fák meg-elevenednek festményein, akként kel rajtuk életre minden egyéb természeti elem is. Felhők vonulnak, tornyosulnak, a völgyeken szél futása jár, a folyók a messzeségbe sietnek, a tenger hullámot vet.

És miként az emberi ábrázolásokon, szentképen a táj-képi részekén is a természet jelenségeinek legpompásabb, legerőteljesebb jelenségeit szereti festeni Tiziano; bimbófaka-

dást hirdető sceneriái nincsenek: az ő időszaka a nyár. Mindig életerejének, termelő hatalmának delelőjén álló, viruló tájképet fest. Legszebb tájképe, a *Jupiter és Antiopén*, mély betekintést ad a légkörnek, a földnek, a napsugárnak abba a titkos ölelkezésébe, mely a lapályokon ligetes réteket éltet és gyarapodást hirdető zöldbe burkolja a földet. Ennek a képnek kosmikus hangulata az embernek azt a rajongó sóvárgását hirdeti, mellyel minden gátat le szeretne rontani és elfeledni a természettől elválasztott teste gyöngeségét, mely nem tud megélni ruhák, házak és fegyverek nélkül.

Ez a forró természetünneplés a pusztába hívó Keresztelő Szent Jánosnak és a körülötte elterülő forró lehelletű tájnak egészen más értelmet ad, mint a keresztényhit. Ez a hatalmas természeti istenség nem szenvedni, nem elmélkedni, nem koplalni hí a vad természetbe, hanem a tájék boldog istenének látszik, aki olyan szabad életre akar tanítani, melyet csak a természettel való egyesülésünkkel érhetünk el. Tiziano Szent Jeromosa pedig nem önmagát sanyargató, elmélkedésekbe merült, túlvilágra sóvárgó anachoréta, hanem inkább valami elátkozott varázsló, aki tehetetlennek érzi magát a természet óriási és kifürkészhetetlen hatalmával szemben.

Tiziano koloritjának forró melegségéből ugyanaz az életimádás sugárzik, mint drámai ábrázolásmódja és jellembe-látása mögül. Felfokozza az élet színeit és meleg színskálára hangolja. De nem vonatkoztatja el dekoratív az anyagtól, melyet maga előtt lát, hanem valóságos rajongással veti magát finomságainak festői ábrázolására. Az emberi testfelületeknek Tiziano volt első nagy festője. Fiatal nők hamvasságát épp olyan mesterien festette, mint napbarnította férfiak arcát, vagy a szobában ülő ember puffadt sápadtságát. De minden egyéb anyagnak, a bársonynak, selyemnek, aranynak, csipkéknek, az emberi hajnak éppen olyan éles-szemű megfigyelője volt.

Színskálája sokkal gazdagabb, mint elődeié. Giorgione után teljes mértékben felhasználja a fekete színt, mely a temperafestés korában még csak nehezen volt értékesíthető. Az olajtechnika azonban, kötő anyagának átlátszóságával a

fekete és barna színek teljes kihasználását engedte. Egyszerre mély és sötét árnyékok jelennek meg, vagy pedig mint lokális színek lépnek fel a fekete és árnyalatai. Tiziano művészetében van különben egy korszak, midőn arcképeit teljesen sötét színekben tartja, a háttér valami meleg sötét szín, az ábrázolt ruhája pedig gazdag árnyalatú fekete. Ebből a mélyhangú környezetből csillogtatja ki aztán a hús remekül festett világos színeit.

Az elődeitől örökölt meleg színek felé hajló színskálát férfikora alkotásaiban a lehető leggazdagabbá tette. Hozzájuk kapcsolta nagyszerű fekete színeit és a nagyon meleg barnák tömérdek árnyalatát, melyek aranyos csillogású sárgákig vezetnek. Ekkortájt tette azt a kijelentést, hogy aki a fekete, vörös és fehér színekkel bánni tud, az festeni kezdhet. Ezen a három színen, melyhez a vöröshez tartozó sárgát is vehetjük, épül fel férfikorának colorismusa, mely sohasem hat tarkaságként, mert egybe nem hangolt szín festményein sohasem fordul elő. Öregkora kezdetén fogynak a fekete színek, sok vöröset visz ábrázolásaiba, a fehéret pedig végső hangsúlyokra használja. Képeit különben színben úgy megkomponálta, mint cselekvésben és vonalban. A mozdulatok kiegyenlítődésekének színbeli egyensúlyok felelnek meg és az egyes színárnyalatok egymás mellé helyezésével a velencei festészetben addig teljesen ismeretlen hatásokat tudott elérni. Nem szabad feledni azt, hogy colorismusa mögött is ott égett a világban sóváran gyönyörködő lelke, míg kései epigonjai és utánczóik kezén a festék azért nem tudott színné válni, mert ez a lélek hiányzott belőlük.

Míg a Belliniek kora még nagyon csínján bánt az árnyékolással, Tiziano souverain biztossággal alkalmazta. Nem kedvelte a nagy, megszakított ellentéteket, mint Tintoretto, hanem a mély árnyékokat és az erős fényeket átmenetek finomságával kötötte össze. Viszont Veronese halványabb színekre hangolt skálájával szemben a világos és sötét színek nagyobb ellentéteit mutatja.

Mint hogy pedig a jelenségek színességének ünneplője volt, a távlat nála nemcsak vonal, hanem levegő-perspektíva is. A tájnak párássá hamvasodását a messzeségben mesterien

ábrázolta. Kékellő ég alatt vetődő kék és ibolyaszín árnyékokat még nem fedezett fel, de a felhős ég befolyásolta tájképszíneknek pompás ismerője volt.

Késő vénségében — ne feledjük el, hogy kilencvenkilenc éves korában ragadta el a pestis — művészete erős átszellemlést mutatott. Technikája is átváltozott, szélesen, folt-szerűen festett, színskálája egyhangúbbá vált. Az a lelki folyamat játszódott le benne, mint az öregedő Goethén és Rembrandtban, a formák teljesen fölébe nőttek a tartalomnak. De egy öregkori műve sem mutat hanyatló alkotóerőt és nem szakadt el az élettől, csak magosan fölébe emelkedett. A vén Tiziano művészete egyike a művészet legizgatóbb, legérdekesebb tüneteinek. Jövőbe mutató jóslat, melyet csak jóval későbbi idők fejtenek meg.

FARKAS ZOLTÁN.

SÜKÖSD PALKÓ LAKODALMA.

1.

— Az én fiam dolga nem úgy megyen, mint más idevaló fiataloké! — mondotta Sükösd Péter első beszélgetésünk alkalmával. — Más fiatalok azóta, hogy hazajöttek a háborúból, minden ügyük-bajukban a faluhoz igazodnak, az én Palkó fiam dolga azonban a háború elbomlása óta is az ország dolgával forog egy keréken.

Bővebben is megmagyarázta. micsoda szélfúvás sodorta el Palkót a falu kebeléről.

A nagy bomláskor ő is hazajött a többiekkel s kezdett szépen lecsendesedni, szántani, erdőlni járt öccsével, táncban, fonóban mulatta magát, templomot látogatott. Egy napon azonban — Palkóék éppen fát hasogattak az udvaron — odatoppant egy gyergyai legény hátizsákkal, katonaköpenyben s azt mondja Palkónak :

— Kedves, jó cimborám, nem a magam fejétől jöttem én hozzád, hanem követségbe jöttem, hallgasd meg, milyen újságot mondok én neked. A tiszturek izentek, hogy, azt mondják, ők Debrecen tájékán székely dandárt gyűjtenek, igen jó néven vennék, ha mi is oda sietnénk. Én már megyek is, hát te mire szánod magadat?

No, Palkónál sem állt nehéz helyen az elszánás, abban a helyben tuskóba vágta fejszóját s azt mondotta a gyergyai legénynek :

— De már oda én is elmegyek, testvér! Nyilván tudják a tiszt urak, mit kíván az ország szüksége, ne maradjanak a mi segedelmünk nélkül!

Hiába volt kérézés, marasztalás, tarisznyáltatott anyjával s úgy elment dandározni, hogy máig is odavan. Hiszen nem egészen rajta múlt a hazatérés, ő bizonyosan jött volna

a dandár eloszlásakor, de megint az ország dolgához kellett a maga dolgát alkalmaznia.

Mert mi történt közben? — az, hogy határt vetettek Palkó útjába, a Székelyföld felé. S miután jóakarátú emberek azt mondták, hogy a dandár katonái legjobban teszik, ha nem sietnek Erdélybe, az új Földél alá, hát Palkó is ott maradt a határ túlsó oldalán.

Node nem baj, hírek időnként mégis csak jönnek róla s ezek nem mondanak rosszat állapotáról. Az a szerencséje, hogy Pesten összetalálkozott néhai Fodor Balázs leányával, Anikóval. Ez a Fodor Anikó régen, még a jó világban ment ki pesti szolgálatra, most már bezzeg nem szolgálóskodik, férjhezment, jótehető, módos asszony lett belőle. Anikó asszonyéknak valahol künt, Pest szélében, nagy veteményeskertjük van, oda szerezték be Palkót kerti munkára. Így tehát szegény fejének mégis könnyebben telik a bujdosás, mert Anikó asszony jól bánik vele, mint kedves falusfelével.

2.

Három esztendőbe is beletelt, amíg újra rokonlátogatóba mehettem Szentlászlóra.

Sükösd Péter ezúttal is találkozni kívánt velem. Nagy változások hírét akarta elmondani.

Palkó az őszen itthon járt, de úgy esett útja, hogy nem örömet, hanem nagy gondot, aggodalmat hagyott maga után. Az volt a baj, hogy nem jó rendjével jött, vagyis tisztán megmondva a valót : átszökött a határon.

Hiszen őt is meg lehet érteni: nem érezhetett valami nagy kedvet az útlevélszerzéshez. Amint érkezése estéjén egyebek közt elmondotta: még a dandározás idején történt, hogy néhány kenyeres társával nagy emberhullást csináltak Zilah város közelében, egy bakterház mellett. A tiszt urak már akkortájt megmondták, hogy az idevaló hivatalokban, rendőrségeken, csendőrségeken a vallatások révén alighanem tudni fogják, hogy kik vettek részt a szóbanforgó őrjáratban, ő tehát nemhogy útlevélmutatogatóval kívánta volna nevét fitogtatni, hanem útját is úgy irányozta hazafelé, hogy lehetőleg árnyékát se lássa hivatalos embereknek.

De a látogatást mindenáron meg kellett kísértenie. Nagy fordulóhoz jutott ugyanis élete : szerencsés házasságot köthetne, magának Anikó asszonynak a leányát nyerhetné el feleségül, ami pedig nem semmi dolog, ha meggondoljuk, hogy a kertészet milyen szép jövedelmet hajt a családnak. A leány erősen ragaszkodik hozzája, a szülőknek sincs komoly ellenvetésük, de azt kívánják, hogy ő is pótoljon bele a kertészet megnagyobbításába. Ő tehát most azért akarta magát árkon-bokron hazalopni, hogy örökségének kiadását megbeszéljék. Világért sem akar ujjat húzni öccsével, pénzváltásra bocsátja birtok-örökségét, most egyszer könnyen ki lehet vele békülni.

A család pártolta Palkó jó törekedését, hogyne pártolta volna! Másnap mind az örökség dolgát hányták-vetették. Persze, mérges szavak is estek mindkét részről, de hát ez együtt jár az osztozással. Utóvégül atyafiságosan meg-egyeztek : a birtokváltás összegét kölcsönveszik az eklézsia heverő pénzéből, vigye magával Palkó s használja szerencsével. Addig pedig, amíg az eklézsia gyűlésileg elintézheti a kölcsön dolgát, — ez bizony egy hétbe is beletelhetik — Palkó menjen át a szomszéd falvakba, látogassa meg nagyanyját, néneit, úgysem volna tanácsos magát itthon, faluszerében mutogatnia.

Palkó tehát esti szürkületben, a kertek alján átsajdult a szomszéd faluba. A kölcsönkérés már a pap és kurátor színe elé jutott, mikor szomorú hírhallás riasztotta meg a családot : csendőrök lepték meg a nagynéni házatáját, szuronyok közé kapták Palkót s mindjárt indították is Vásárhelyre, a hadbíróság színe elé.

Volt nagy siralom az atyafiság körében : ki tudja milyen törvényt fognak Palkó fejére olvasni! De pár nap múlva némi vizsgáztatásuk érkezett : csendőrök állítottak be a házhoz, hogy, azt mondják, Palkó megugrott a szuronyok közül, nem bujkál-e idehaza? Hetek múlva pedig még jobb hírt ejtett el az őrmester : Palkónak sikerült átsírulnie a határon.

Hiszen akkor ott lesz Pesten, Anikó asszony szárnya alatt. Nosza, levelet írtak szokott címén, adjon hírt magáról!

De jó reménységükben keservesen csalódtak, mert

Pestről nem jött válasz tudakozódó leveleikre, maguk a levelek jöttek vissza azzal a megjegyzéssel, hogy címzett ismeretlen.

Íme, ezeket sorolta elé tavaszi látogatásom alkalmával Sükösd Péter.

Meghánytuk-vetettük : mihez kellene nyúlnunk Palkó sorsának tisztázására? Végül abban nyugodtunk meg, hogy közelebbről, mikor Pestre utazom, utána tudakozódom Palkónak. Úgy járok el, ahogy Sükösd Péter tanácsolja : Anikó asszonyéknál kezdem a kérdezősködést, de ha ott nem lelek a fiú nyomára, akkor a hivatalokba is elmegyek és a nagy könyveket is megforgattatom.

3.

Következő pesti utamon tehát fölkerestem Anikó asszony házáat.

Magát Anikó asszonyt találtam odahaza. Üzletfélnek vélt, nyájasan fogadott. De amint megpendítettem neki, hogy Sükösd Palkót keresem, üzenetet hozok neki Erdélyből, a sovány, villogó szemű asszony felborzolódott, mint a kotló, mikor csirkéjét akarja megvédeni.

— Mit faggatózik az úr, nem tartozunk számadással! — nyelvelt rám.

Könnyű volt megállapítanom, hogy Anikó asszony nyomba tudna állítani, ha akarna. De mi okuk lehet a titkolózásra? Az ügy koronatanúja nyilván itt van előttem, — hogyan tudjam vallomásra bírni?

Így is, úgy is forgattam a kulcsot, de csak nem tudtam Anikó asszony szíve nyitját megtalálni. Végül — ez úgy magától buggyant ki a szófolytatásból — Palkó édesanyját kezdtem emlegetni. Szegény Sükösdnét kétségbeejti a bizonytalanság, állandóan azon riadozik : hátha mégis golyó érte fiát menekülés közben vagy elfogták s tömlöcben sanyargatják. Mennyire reménykedett, hogy jó hírt fogok írni fia állapotáról, de hát mit tegyek, úgy látszik, azt sem tudom megállapítani, él-e, hal-e szegény fiú?

Anikó asszony szipogott egy sort, aztán rám vetette könnyes szemét.

— Él, uram. jó egészségben van, írja meg Sükösdnének. Itt van nálunk, ide tért vissza.

— Beszélhetnék vele? — kaptam melegében az alkalmon.

— Hétköznap nemigen lehet, mert a leánnyommal s a kicsi bubával künt vannak a telepen. De ha vasárnap látogatna ide az úr . . .

— Úgy? Hát egybekeltek a fiatalok!

Anikó asszony elpirult és oldalfélre pislogott, mint akinek kedvetlen nyilatkozatot kell tennie.

— Bizony, kérem, nem ment az a dolog a maga rendjén, Palkó nem szerezte meg a szükséges iratokat s így még nem tudtak elmenni az anyakönyvvezetőhöz . . .

— A szülők bizonyosan elküldötték volna az iratokat! — méltatlankodtam Palkó mulasztásán.

— Nem akar az, kérem, semmiért a szülőihez folyamodni! — sopánkodott az asszony. — Szörnyen haragszik az otthonvalókra . . . különben én ebbe nem ártom bele magamat, ezt tessék Palkóval megbeszélni . . . Vasárnapra itthon marasztom . . .

Vasárnap tehát megint kikövetkeztem Anikó asszonyékhoz. Palkó nagyon zordul-mordul fogadta látogatásomat.

— Tudni sem akarok a gonoszokról! — csattogott dühösen. — Nekem se ne írjanak, se ne üzenjenek többet az életben.

— De, édes fiam, hát ez káromlás . . .

— Ármányos gazemberek! — vágott szavamba Palkó. — Hallgassa meg, uram, milyen gazságot követtek el ellenem. Ők adtak fel a csendőröknek, ők vádoltak el, a hitvány kutyák!

— Hihetetlen az, fiam!

— Hát akkor honnan tudott a csendőrőrmester mindent, amit hazaérkezésem estéjén elbeszéltem? Mert mindent tudott, uram, mindent fejemhez vagdosott, veszedelmes dolgokat, amiket bolond fővel a család előtt elfecsegttem. (Sak ők lehettek árulóim!

— De miért vetemedtek volna ilyen hitványságra?

— Azért, hogy ne tudjam átvenni a pénzt. Le akartak rázni a nyakukról, meg akartak ugratni. Hát célt értek, nem

keresem én többet rajtuk örökségemet, legyen övék, de átkommal együtt.

Tiltakoztam Palkó vádaskodásai ellen, lehetetlen, hogy családbeliek műveltek volna ilyen embertelenséget. Úgy lesz az, hogy valaki, a család gonosz ellensége, hallgatózott azon az este az ablak alatt, az fújta be a beszélgetést a csend-öröknek. Majd tisztázom én a dolgot, — mondtam búcsúzás-képpen — most már engem is érdekel, van-e oka Palkónak ilyen szörnyű lelki háborodásra?

4.

Amint hazatértem Pestről, levelet írtam Sükösd Péteréknek, beszámoltam Palkóval való találkozásomról. Élhető, jó állapotban van, félben-szerben meg is házasodott, saját szememmel láttam szép fiacskáját.

De irtózatos gyanú marcangolja lelkét, szörnyen elvadult a szülői háztól.

Ki uszította rája a csendörököt? Tudja-e a család magát igazolni Palkó gyanúja ellen? Gyors levelet várok, a fiú lelki békéje is azt kívánja.

Levél helyett maga Sükösd Péter jött meg válaszadásra. Porig sujtották őket Palkó vádjai, — mondotta — hogyné sujtották volna, mikor az utánjárás során kiderült, hogy a vádak igazak, csakugyan a háztól került ki az áruló. Az az átkozott menyecske, a kisebbik fiú felesége . . . az követte el a gyalázatosságot. No, nem egészen a maga fejétől, hanem a bátyja tanácsára, aki a jegyzői irodára színeskedte magát levélhordónak. Ez az álnok ember adta eszére a menyecskének, hogy az idevaló törvény szerint idegen ország polgára nem részesedhetik birtok-örökségből, tehát gyorsan el kell riasztani Palkót hazulról, mielőtt örökség-váltását kézbe vehetné.

Fogott a tanítás a menyecskén, a csendőrségre orosz-kodott s megtette vallomását Palkó ellen.

— Bizony, kérem, — emlékeztetett régebbi szavaira Sükösd Péter — megint arra került a sor, megint az ország dolgán fordult meg a Palkó dolga, az ország kegyetlen törvényén.

Aztán tovább bucsálódott, most már hogyan igazodik el a családi háborúság : idehaza megvan a nagy botránkozás, mert a kisebbik fiú vizes kötéllel verte ki feleségét a faluból, vajjon most már lesz-e annyi vigasztalás, hogy Palkó visszamelegedik a családhoz?

Megbízattam Sükösd Pétert : Palkó bizonyosan megjohádzik, ha megtudja a valót. Még ma írok neki, de még jobb lesz az, hogy nemsokára megint Pestre utazom, akkor majd élőszóval lelkére beszélek a fiúnak s meghozom a szeretét az itthonvalók iránt.

5.

Úti készülődésem közben levelet kaptam Sükösd Pétertől. Bocsánatot kér a háborgatásért, ő eleget mondja odahaza, hogy én ígéretet tettem Palkó visszaédesítésére, várjanak hát tőlem, de a vén asszonnyal nem lehet bírni, mind azon nyugölgdik, hogy nekik is, szülökül Pestre kellene utazniok, mert azt mondja, ő látni akarja Palkót s szemtől-szemben akarja megmondani neki szíve gondolatát. Hiszen némi utánjárással kedvét lehetne tölteni az asszonynak, egy udvarhelyi ügyvéd azzal kecsegteti őket, hogy az útlevelet hamar meg tudná csináltatni, s egyéb dologban is szívesen kezükre jár, de vajjon én jónéven venném-e, hogy útítársamul szegődjének s pártolnám-e őket a városi sokadalomban, hogy nagyobb botorkálások nélkül Palkóhoz találjanak?

Erre nézve kéri felebaráti jóakaratomat.

A biztatást megadtam, jöjjenek csak bátorsággal, ekkor meg ekkor érkezzenek a kolozsvári állomásra, majd én megkeresem őket a vonaton, együtt utazunk Budapestre.

Szóról-szóra úgy is lett, Kolozsváron találkoztunk s a nagyobb bizonyosság kedvéért egymás mellé telepedtünk a szakaszban. Szépmódisan, ünneplő ruhában kerekedtek föl útítársaim, dejszen nem akarnak ők a városi népek előtt kisebbségben maradni! De csakhamar feltűnt nekem, hogy milyen elfogódottak, hangjuk, tekintetük mennyire tele van aggodalommal. Amint a vonat elindult s az idegen népek között közelebb bújhattunk egymáshoz, elmondották nagy gondjukat. Azt hallották egy úrtól, aki velük utazott egy

darabig, hogy kegyetlen szigorúság van a vámnál, minden elszedhető dolgot elszednek az utasoktól, sőt még a csizmát is lehúzzák az ember lábáról.

Pillantást vetettem a gazda lábára, hát szép új csizma fényeskedik rajta, úgy látszik, annak a féltésében indultak föl olyan nagy mértékben valami ugrató megjegyzésen.

— No, annyira mégsem mennek, a lábbelit nem kívánják el! — igyekeztem megnyugtatni őket.

Jóslatom beteljesedett, az új csizma sem az egyik, sem a másik vámon nem károsodott el.

— No, ugy-e, nem olyan fekete az ördög! — akartam learatni a sikert, amint hátunk mögött hagytuk a veszedelmes helyeket.

Sükösd Péter körülnézett, aztán nyájas bizodalommal megkoppintgatta térdemet.

— Nem a csizmát féltettük mi, uram, hanem a Palkó örökségét! — mondta ravasz mosolygással. — Bizony, kérem, a Palkó örökségét is visszük! Mivel pedig odahaza is hallotunk a vámok veszedelméről, hát a bankókat a csizmánk bélése alá igazítottuk. Hálistennek átestünk a próbán, most már Isten segedelmével Palkó kezébe tudjuk számolni.

A két ország pénzének különböző voltáról folytattunk szót Sükösd Péterrel. De közben észrevettem, hogy az asszony újra meg újra oldalba érinti férjurát.

Az is mindjárt kiderült, hogy mi okon. Mert azt mondja Sükösd Péter :

— A vén asszonynak is van valami gondolata, azt is tessék meghallgatni!

— Mit gondol nénémasszony?

— Én bizony azt, jó uram, hogy ha már amúgy is megtesszük a nagy költséget, a Palkó lakodalmát is föl kellene tartanunk. Azok is, szegények, ne vesztegetnék lelküket hitetlen állapotban. Jól mondom-e, uram?

— Ugyancsak dícséretesen mondja nénémasszony! — helyesltem az istenes, jó szándékot.

— De tovább is van, azt majd én mondom el! — vette át a szót Sükösd Péter. — Mi ugyanis azt a reménységet forraltuk ki odahaza : hátha az úr is megjelenhetnék a lako-

dalmi ebéden s elmondaná a násznagyai pohárköszöntőt! Legalább a köszöntő lenne meg, ha már egyéb jó módját nem tudjuk megadni az idegenségben. Vajjon kitelik-e az is az úr felebaráti szeretetéből?

— Kitelik, hogyne telnék! Igaza van Sükösd bácsinak : ha már a kapálásban részt vettem, a szüretről se maradjak el!

Hát ennyire egytetértünk. Amikor tehát a pesti állomáson gépkocsira rendeztem őket, — megadván a címet az Anikó asszony utcájába — a magam címét is átadtam Sükösd Péternek, hol találhatnak meg a lakodalmi meghívóval.

6.

A meghívót megkaptam és a rendelt órán megjelentem a lakodalmas házban.

A vendégkoszorú már együtt volt ; népes gyülekezet, Palkó-szabású emberek, részben asszonyostól, részben rideg legénysorban. Amint az ismerkedés során kiderült, legtöbben Palkó jó cimborái, székely fiak, akik a dandározás után rekedtek itt útlevélihiányosságok miatt.

Bizony mind külsőleg, mind belsőleg erősen megtarkázta őket a városi élet. Úgy vettem észre, kissé meg is játsszák előttem, hazai ember előtt, hogy milyen sokra haladtak műveltség dolgában. Különösen egy vékonydongájú, cingár fiatalember vetette magát fennen, hogy így meg úgy, milyen fontos szerepe van neki a szakszervezetben, az ő kezén megy át a sok tagsági díj.

A lakodalmi ebédhez ültünk s hozzáláltunk Anikó asszony pompás főztjeinek elhasználásához.

A maga rendjén és idején fölálltam, hogy elmondjam a násznagyai köszöntőt. Először persze az örömszülőket köszöntöttem, úgy, ahogy otthonn, Szentlászlón is gyakorolják, vidám hangon, Istennek szóló, szép hálaadásokkal. Most a fiatal párhoz fordultam s a szokásos üdvözlő szavakat az ő tiszteletükre is elmondottam. De hogy s mint váltott elmém s hogy s mint fordult szavam, egyszer csak az otthoni világot kezdtem emlegetni, a Hargita meg a Firtoshegy tájékát, a kerteket, ahol most virágoznak az almafák, a szántóföldeket, ahol most kezd a búzavetés szárba sarjadni,

a kizöldült erdőket, ahol a madárpárok most várják fiaik kikelését, a közeledő pünkösdi ünnepét, amikor az otthonvaló új házások vidám szívvel, egymásba fogózza sereglenek föl a templomba.

A szónoklás szokott módján most az következett volna, hogy a hazai képekből szép alkalmazásokat és tanulságokat vonjak le Palkó és felesége számára, de amikor pünkösdi ünnepét meg az új házások templomi sereglését kezdtem emlegetni, az asztal alsó végén hirtelen hathatós, nagy zokogás harsant föl. Nézem, hát a vékonydongájú, cingár fiatalember küszködik belső indulatával, a szakszervezet pénzbeszédője. De már szomszédaira is átharapózott gyarló gyöngédsége : erős, nagy emberekből tört ki egymás után a hangos kesergés. Aztán tovább ragadt a példa : már körültem is eláradt a zokogás. Sükösdné asszony fölkel mellőlem, az asztal fejéhez ment és fia nyakába borult : Jajj, édes magzatom, én iszen eljöttem a lakodalmadra, de vajjon te el tudsz-e jönni a temetésemre? — siratozott nagy fennszóval.

Tanácsztalanul álltam a lelki viharzás közepett : vajjon be tudom-e fejezni beszédemet? Hirtelen némi reménységem támadt a beszéd folytatására, mert az asztal derekán fölállt egy kihajtott inggallérú, napégette, bikanyakú ember, gondoltam, hogy ez kiált egy nagyot vagy mond valamit, amitől helyreáll a csend. De csalódtam, mert emberem csak állt egy percig, színeváltott, réveteg arccal, aztán megrázta hatalmas öklét s visszaereszkedett helyére.

Most aztán magam is leültem, nincs itt már keletje a beszédnek, még tán az ételeknek sincsen. Kissé vádoltam magamat, hogy — bár akaratom ellenére — olyan nagy kesergést okoztam szavaimmal. De aztán eszembe jutott, mit szokott ismételgetni Sükösd Péter : Palkó dolga nem úgy igazodik, mint más fiataloké, Palkó dolga az ország dolgával forog egy keréken. Úgy látszik, a lakodalmával sem történhetett másképpen.

GYALLAY DOMOKOS.

FELHŐGOMOLYGÁS.

Alabástrom felhők körmenetje
Húzódik a kék egen keletre;
Közepettük fátyla ezüst selymén
Átragyog az arany nap, a Szentség.

Ájtatosan, némán úszdogálnak.
Nem is felhők: kincses karavánok.
Legközépen, ringó teveháton,
Királylányt rejt mennyezetes sátor.

Látom is a sátor nyilatán át
Kivillanni habos pici lábát.
Olyan fehér és olyan parányi:
A dromedár letérdel imádni.

Lompos állat, nem is dromedár tán:
Réztarajú, háromfejű sárkány.
Veres torka mint a pince tátong,
Most falja be a szép napvilágot.

Ahol elnyúlt, gyöngyös puha páston,
Selyemsubás, aranyhajú pásztor
Terelgeti bari borzas nyáját.
A karámnál kis angyalok várják.

Kis angyalok, fürtösek és furcsák,
Fítos arcuk egymás fölé fúrják.

S résein a foszló felhőrácsnak
Hempergőzve ki-kikukucsálnak.

Farkasszemet néznek a felhővel,
Mely a hegyen morgolódva jó fel.
Mondanak egy Miatyánkot érte :
Hogy a földet semmi baj ne érje.

SÍK SÁNDOR.

SZEMLE.

A modern filozófia körképe.

A Nagy Világszínház jut az ember eszébe, ha az 1937. év Párizsára visszaemlékezik. Teljes politikai bizonytalanság, társadalmi és kulturális szétforgácsoltság «a világ fővárosá»-ban: ugyanakkor azonban itt van a hatalmas és kétségtelenül nagyszerű, de soha teljesen el nem készült világiállítás, amely az idegenek millióit vonzza, s egyszerre és egymás után néhány száz kongresszus a legkülönbébb rendű és rangú egyesülések, szövetségek, foglalkozások számára. A rengeteg kongresszus közül nagyságában és érdekességében egyaránt kiemelkedik a 9. nemzetközi filozófiai kongresszus, amely Descartes *Discours de la méthode* című munkája megjelenésének 300. évfordulója alkalmából gyűlt egybe Párizsba és ennek megfelelően egyúttal Descartes-kongresszus is volt. Nyolcszáz résztvevője 300-nál több előadást tartott, amelyeket gyakran élénk vita követett; a kongresszus aktái 12 kötetben jelentek meg és 308 előadást tartalmaznak.¹ Az előadások iránya és tárgyköre a legváltozatosabb és értéke természetesen igen különböző, ámde az előadóknak a világ minden részéből történt gazdag egybesereglegése a modern filozófiának olyan körképét nyújtja, amelyhez hasonlót különben aligha találhatunk. És ha igen szkeptikus módon vetődik is fel a kérdés, hogy jelent-e valamit a tudomány haladása szempontjából az ilyen bábeli kongresszus, ahol sok előadás egyidőben hangzik el, egy-egy résztvevő csak az előadások egy töredékét hallgatja meg, a vitákon az emberek gyakran egymás mellett elbeszélnek, — a kérdésre mégis igennel kell felelnünk. Egyetemes filozófiai kongresszus már tárgyának alaptermészete szerint más, mint egy mindig sokkal szűkebb témakörű szaktudományi kongresszus, amelyen rendszerint az illető tudomány utóljára elért állásával kapcsolatos néhány probléma nyer megvitatást és megvilágítást.

¹Travaux du IXe Congrès International de Philosophie (Congrès Descartes; Paris. Hermann et Cie 1937 (Actualités Scientifiques et Industrielles).

Ilyen természetű lehet még a filozófia valamely speciális iránya. — például az újskolasztika vagy a logisztika — vagy szűkebb köre — például a logika vagy az etika vagy a jogbölcselet — számára rendezett kongresszus is ; de a filozófia minden ágát és irányát összefogó egyetemes bölcseleti kongresszus szükségképen más jellegű. Itt a különféle irányok és nemzetek képviselőinek személyes érintkezésén kívül az a legfontosabb eredmény, hogy — a párizsi aktákhoz hasonlóan — rendezett egészben össze lehet foglalni a különféle felfogásokból leszűrődött tanításokat ; ezeknek figyelmesen áttekintő mérlegelése azután megmutatja, mi hanyatlik el és mi emelkedik fel, mi érvényesül vagy egyenesen uralkodik a kor bölcseletében és mi hiányzik abból. Mérlegelni lehet a bölcseleti problematika és tudás elmélyülését vagy elsekélyesedését ; és végül a bölcseletnek az egyetemes emberi szellemet legátfogóbban tükröző mivolta alapján ki lehet belőle látni a korszellemet általában és összetevőit, hanyatló és felkelő alakját, nemzeti változatait. Ebben a tekintetben a párizsi bölcseleti kongresszus az említett modern, nagy világszínháznak alighanem legjellemzőbb belső képét nyújtotta ; tanulmányozása tehát bölcseleti és bölcselettörténeti jelentőségén túl egyetemes kultúra- és szellemtörténeti tekintetben is igen érdekes. A következőkben a kongresszus munkálatait az akták nyomán tekintjük át.

Az első három kötetet 66 Descartes-tanulmány tölti meg ; a kongresszus első, Descartes bölcseletét felölelő főtémája érteti meg azt a rengeteg vonatkozást, amely a többi tanulmányban is Descartes-tal kapcsolatos. A Descartes-tanulmányok első része a nagy bölcseleti gondolkodásával általánosságban foglalkozik. A sort J. Beneš nyitja meg : a *Metafizikai elmélkedésekben* látja a cartesius rendszer első kibontakozását és ismeretelméleti megalapozását. Itt válik bizonyossággá Descartes számára mindaz a bölcseleti belátás, amelyre radikális kételkedése után szert tesz ; itt rögződik meg a lélek és a test radikális kettősségének a tana. Igaza van a szerzőnek, amikor Descartes e munkájára különösen felhívja a figyelmet : talán éppen ez a legtanulságosabb műve a nagy gondolkodónak, amelyben bölcseleti rendszerének felépülése módszeres összefüggésben áll előttünk, alighanem igazabb és természetesebb összefüggésben, mint végleges, nagy, szinte tankönyvszerű művében, a *Bölcselet elveiben*. S. Brown kisasszony a descartes-i rendszer alapvető posztulátumait nyomozza ; a metafizikai rendszerek posztulátumainak igazságáról beszélni azonban értelmetlennek tartja. J. Chevalier Descartes bölcseletének egységét keresi és azt abban a misztikus élményszerű descartes-i felismerésben találja meg, hogy az emberi

lét tökéletlen és belső bizonyosságát a tökéletes és változhatatlan isteni lét igazságából nyeri. Úgy gondolom, hogy a szerző helyesen ragadta meg a descartes-i gondolkodás egyik legalapvetőbb személyes, élményszerű rugóját. J. Delvolvé viszont a descartes-i dualizmusban látja a mester fő érdemét : igaz, hogy a szerinte megcáfolt gondolkodás-kiterjedés-dualizmus mélyén ő a lét és a megjelenés, a megnyilvánulás kettősségének a megpillantását találja meg ; és ez a kettősség, úgymond, amelyet a Descartes után következő két évszázad nem tudott tovább fejleszteni, az igazi alakja a modern filozófia szintetikus törekvéseinek. Az így értelmezett descartes-i dualizmus egyúttal a legtermékenyebb modern bölcséleti szempont.

J. Segond a descartes-i bölcseséget az antikkkal összehasonlítva, arra az eredményre jut, hogy a látszólag modernista Descartes lényegében tudatosan visszatér az antik bölcsességhez, amikor platonista jellegű tanításában kibékíti az örök igazság látásában cselekvővé való megismerést és a tudatosságában hatásait idealizáló, örök értékekre vonatkoztató cselekvést. J. Lameere azt iparkodik kimutatni, hogy Descartes és az őt kritizáló Vico gondolkodásának ellentétei mellett nem egy tekintetben megegyezés is van közöttük.

Igen érdekes J. Maritain tanulmánya : ő a skolasztikából kiinduló Descartes tanítását a skolasztikára való sajtóságtól való reakciónak tartja és a megint Platon felé közeledő Descartes-ban mintegy Szent Tamás ellenlábását pillantja meg. Descartes gondolkodása Maritain szerint egyedül az essentia, a lényeg, és nem az existentia, a létezés irányában orientálódik. Descartes realista akar maradni, vagyis az időbeli világot tárgyi valóságúnak tartja, de gondolkodása «essentialista» és ezért a lényegeket csupán a gondolkodásba helyezi és így elgondolt lényegeket alkot belőlük ; itt már szemben áll Platonnal, aki az ideákban, e valódi lényegekből egyúttal az igazi valóságot látja. Mivel Descartes szerint, úgymond Maritain, a lényegeket vagy ideák világa nem a reális világ, ezért Descartes-nak a reális világhoz való eljutáshoz olyan erőszakos lépésekre van szüksége, amelyeket sem Platon, sem Aquinói Tamás nem ismert. Kettős tendencia érvényesül nála : az értelem és a megismerés elnéletében idealista, a reális világ megragadásában voluntarista törekvés. Idealizmusa a velünk született eszmék tanában, voluntarizmusa ítéletelméletében jelentkezik. Erőszakos lépései a valósághoz való eljutási törekvéseiben érvényesülnek, éppen mivel gondolkodása «essentialis» : az első ilyen erőszakos lépés a «cogito», amely egyszerre, intuitív módon az emberi gondolkodó és gondolkodás *létét* is megragadja ; a második

az ontológiai istenérv, amely Isten lényegéből ragadja meg létét. Descartes mind a gondolkodó ént, mind az Istent lényegszerűnek is tartja ; de átugrása a létbe előkészíti a talajt egyrészt azon modern francia idealisták számára, akik a gondolkodást lényegnélküli létnek tartják, és másrészt Fichte számára, aki az abszolút isteni ént tartja lényegnélküli létnek.

Maritainnek, ez elismert modern gondolkodónak, a tanulmányával mégis érdemes kissé bővebben is foglalkozni : hiszen nyilvánvaló, hogy igen igazságtalan Descartes-tal szemben és érveléseiben egyenesen feje tetejére állítja a természetes összefüggést. Igaz, hogy Descartes tisztán észből lehetségesnek tart lényegismerést ; de ezt az essentiális megismerést a léttől sohasem szakítja el, hanem egyúttal a valóságot megragadónak tartja. Nála essentia és existentia még sokkal kevésbé van elválasztva, mint Szent Tamásnál, ahol azok legalább értelmileg elválaszthatók ; és a skolasztika e tanán alapuló hamis feltevésnek tekinthetjük, ha valaki Descartes gondolkodásában ilyen módon elválasztja a lényegét a léttől, ahol pedig azok a középkor után talán először kapcsolódtak naív, de szoros és oszthatatlan, azonos egységbe. Éppen ezért ragadhatja meg Descartes a gondolkodásban ennek és a gondolkodónak a létét ; és ezért véli az Isten eszméjében foglalt lényegével létét is megragadni ; és ezért tanítja, hogy mindaz, ami valamely dolog lényegéhez tartozik, — mint ahogy például a háromszög szögeinek összege = 180° — egyúttal létehez is tartozik. Az, hogy Descartes a külvilág létét nem tartja szükségszerűen megismerhetőnek és végső fokon az akarat útján jut el hozzá, tökéletesen helyes belátás ; a cogito ergo sum kétségtelenül helyes alapbelátás ; az akaratnak az ítéletben és a tévedésben való szerepe a modern lélektanban és ismeretelméletben igazolódó genális megismerés ; és az ontológiai istenérv sem a lényeg és a lét kettőssége vagy Descartes-nál való szétszakítottsága miatt elégtelen. Végül pedig az «essentialista» Descartes-nak szemére vetni Fichte és egyes modern idealisták tiszta és essentiátlan «existencialismusát», vagyis az ellenkező hibát, valóban csak a legnagyobb «erőszakos lépéssel» végrehajtható eljárás. Maritain ezúttal csodálatos visszasan érvel : szinte úgy, mint aki nem megérteni és megmagyarázni, hanem félreérteni és félre magyarázni törekszik azt a nagy gondolkodót, aki a korában már rég lehanyaglott középkori gondolkodást nem törte le, hanem genálisan új gondolkodásában mégis éppen igen sokat átmentett a középkor szelleméből egy lényegében ellentétesen gondolkodó újabb korba.

A Descartes metafizikáját tárgyaló részben K. Löwith Descartes

kétkelését Kierkegaard kétségbeesésével és Nietzsche radikális kétkelésével állítja szembe. E. Gouiran a descartes-i kétkelésben a létezés legvéglegesebb igenlését látja: mert a kétkelés által a létet nem pusztán mint a *mi* létünket ragadjuk meg, hanem éppen mint létet a maga mélységes és egyetemes létmivoltában, és ezt a létet azután a külső dolgokban is megtaláljuk. M. Gueroult a cogito ergo sum-mal foglalkozik. Ez nem következtetés, de alapjául mindenestre az a megismerés szolgál, hogy a gondolkodáshoz létezni kell. Ez maga «észigazság»: ehhez a gondolkodás ténye azt a valóságot, azt a létezést adja hozzá, amely a pusztá észigazságból nem fakadhat. E létezés nélkül a descartes-i tételnek nem volna tárgyi értéke, az alapjául szolgáló észigazság nélkül nem lehetne mindenféle igazság kritériuma, különösen a matematikai igazságoké is. J. Ebbinghaus azt mutatja be, hogy a cogito ergo sum minden gondolkodás és belátás valóságát, létét alapozza meg és egyúttal azt a garanciát is megadja, hogy gondolkodó lény vagyok: ezt Descartes mindjárt meg is állapítja. Ch. Boyer Descartes alaptételét Szent Ágoston hasonló tételével hasonlítja össze: mindkettőnél a filozófiai szkepticizmusból való kijutást biztosítja az alaptétel, valamint a lélek anyagtalanságának igazolását és az Istenhez való felemelkedést, Szent Ágostonnál azonban a cogito csupán egy a sok igazság közül, amely kivezet a szkepszisből, és főleg arra szolgál, hogy minden *igazság* isteni eredetét bizonyítsa. C. Carbonara úgy látja, hogy Descartes-nak a maga cogitóját, amely minden realitást a gondolkodásban old fel, félre kell tennie, amikor Isten, majd a kiterjedt és a gondolkodó szubsztanciák létét állítja. Ez nem igaz: Descartes a maga alapelvéből kétségtelenül igen következetesen jut el Istenhez, sőt a szubsztanciák különféleségéhez is, amint éppen a *Meditációk* gondolatmenete szépen megmutatja.

G. Ferretti Descartes-nak azzal a problémájával foglalkozik, vajjon az egész világ nem csupán csalóka álmkép-e. H. Gouhier hasonló kérdést tárgyal: a hatalmas, de csaló szellem descartes-i fictióját, amelyet azután az igaz Isten tana vált fel mint az örök igazságok *teremtő* forrásáé. Ő is és A. K. Stout is védelmébe veszi Descartes-ot a csalóka szellem elméletével kapcsolatban felvetett petitio principii-vád ellen. Mert már Gassendi is szemére vetette Descartes-nak, hogy a világos és határozott belátások érvényességi alapjául Isten igazságát hozza fel, másrészt azonban az igaz Isten létének bizonyítására a világos és határozott belátás érvényességét használja fel. Stout azt mondja, hogy Descartes csak felteszi, kérdezi, képes-e Isten minket megcsalni, és azután megállapítja, hogy nem.

A helyzet mégsem ilyen egyszerű, mert Descartes valóban megengedi azt a lehetőséget, hogy hátha akkor is csalódásba ejtethet egy hatalmas, de csalfa szellem, amikor úgy véljük, hogy a legvilágosabb és határozott belátásunk van. Ekkor azonban nyilvánvalóan az is lehetséges, hogy amikor világosan és határozottan belátjuk Isten igazságát, akkor is a hatalmas, de csalfa szellem áldozatai vagyunk. A világos és határozott belátás igazság-kritériuma ugyanis csak addig áll fenn, amíg a szükségszerűnek vagy ellenmondónak belátott igazsága, illetőleg hamissága feltétlen és nem függ az Isten meg-nem-tévesztési vagy megtévesztési szándékától, illetőleg képességétől sem. Vagyis a külső tapasztalás igaznondásában lehet kételkedni és igazságát Isten igaz szándékára alapozni, de az ideális összefüggések szükségszerű vagy ellenmondó voltának érvényességét nem alapozhatjuk ilyen, az igazság természetétől különböző tényezőre *circulus vitiosus* nélkül: a szükségszerű igazság függ Isten szükségszerű ősi igazságától (Wahrheit), szükségszerű értelmétől, de nem «igaz szándékától» (Wahrhaftigkeit); az ellenkezőt pusztán *feltevésként is megengedő* Descartes már a feltevés alapján is ellenmondásba jut. Mert semmiféle *feltevés* nem jelent még *petitio principii*t, kivéve éppen azt az egyet, hogy az önellenmondó lehet igaz vagy a szükségszerűen önmagával azonos és összefüggő lehet hamis, valamint hogy az önellenmondás vagy a közvetlen azonosság közvetlen belátása is tévedés lehet: mert ez a feltevés már mint feltevés önmagát is lerontja és minden vele kapcsolatba hozott állítást vagy tagadást vagy feltevést leront.

Az imént mondottak alapján helyeselnünk kell A. Masnovo kifogását, hogy Descartes az örök igazságokat is Isten mindenhatóságától teszi függővé. E. Colorni szerint ez a lényeges oka Leibniz oppozíciójának a karteizianizmus ellen.

F. Olgiati az egész descartes-i rendszert arról a pontról tartja megmagyarázhatónak, hogy az a fenomenalizmus egy alakját fejlesztí ki: e szerint a gondolkodás előtt határozottan és világosan megjelendő egybeesik a tárgyi valósággal. Descartes-nak ez a felfogása azonban egyszerűen olyan objektív irányú kritikai realizmusnak is tekinthető, amely főleg racionalista vonásai következtében az alany és gondolkodása szerepét a megismerésben jól látja és hangsúlyozza.

R. F. Piper Descartes legjobb istenbizonyítékát, az ember tökéletlenségéből tökéletes isteni lény léteire következtető bizonyítást, tárgyalja. A. Sodnik az akarás szerepét vizsgálja Descartes és Spinoza ismeretelméletében, M. A. Cochet kisasszony a szabadság szerepét elemzi Descartes-nál. Descartes bölcséletének egyik legkényesebb és!

az újkori bölcelet további alakulására gyakorolt hatásaiban legjelentősebb tanításáról, a lélek és a test viszonyáról, csupán két tanulmány szól: P. Mesnard-é és J. B. Pratt-é; egyik sem ad igazán jelentőset. Végül Descartes tanításának kapcsolatairól a gyermeklélektannal H. Pollnow, a gondolkodáslélektannal pedig S. Marek értekezik.

Külön kötet foglalja össze azokat a tanulmányokat, amelyek Descartes bölceletét ismeretelméleti, fizikai, esztétikai, technikai, szociális szempontból vizsgálják. Ezek közül említsük meg S. V. Keeling értekezését, aki azt törekszik kimutatni, hogy Descartes voltaképpen sem nem idealista, sem nem realista. K. R. Sreenivasa Iyengar azt mutatja be, — sok igazsággal! — hogy Descartes módszere nem deduktív, amint maga is vallja és általában hiszik, hanem az előfeltevések felé haladó, azokat felderítő. V. Basch igazolni törekszik, hogy Descartes-nak elég gazdag esztétikai tanításai vannak. G. Canguilhem a technikát a descartes-i rendszer egyik központi fogalmának tartja, P. Comarnesco pedig Descartes társadalomfelfogását elemezve többek között kifejti, hogy a társadalmat, amelyre Descartes törekszik, szellemi arisztokráciának kell irányítania, de demokratikus alapjai vannak és tetején talán egy filozófus-király áll. A Descartes-kutatók egész sora vizsgálja a nagy gondolkodó viszonyát Malebranchehoz, Galileihez, Huygenshez, Comeniushoz, Gassendihez stb., valamint a rózsakeresztes mozgalomhoz; ámde rendszerének történeti vonatkozásait is vizsgálják a platonizmushoz, a skolasztikához, a spinozizmushoz, a német idealizmushoz, a pozitívizmushoz, sőt kínai bölceleti elemekhez és a hindu metafizikához is: bemutatják hatását a német, az angol, a magyar (Halasy-Nagy József), az olasz, a japán és a «csehszlovák» gondolkodásra.

Mindebből nyilvánvaló a ma nem egyszer támadott Descartes még mindig élő és elismert nagysága és egyetemessége. És bár sok lényeges ponton elég nagy az egyetértés a tanításába mélyen és szorgalmasan behatolni törekvő utódok között, bölceletének legtöbb vonásában ő sem kerülhette el éppen a legmélyebb és a legnagyobb gondolkodók sorsát, hogy kiki azt veszi és érti ki belőle, amit tud, és részben amit akar. Csak az az egy bizonyos, hogy hívei és támadói számára egyaránt nagy és gazdag ismeret- és problémaforrás bölcelete.

A második nagy kérdéscsoport a kongresszus előadásai között a tudomány egységére, a módszerre és a módszerekre vonatkozik. Ezzel is igen nagyszámú tanulmány foglalkozik. Mindenekelőtt az ész problémája vetődik fel. F. Enriques a kanti észfogalom ellen

foglal állást, amelyet — joggal — racionalistának minősít. Szerinte nincs olyan tiszta észkokoskodás, amelynek anyaga ne függene végső elemzésben az érzékelés adataitól. Nincsenek olyan szükségszerű elvek, amelyeket a gondolkodás az érzéki világon innen felállíthat, vagy erre egyetemes normaként ráhúzhat. Mégis van a valóság minden tudományos feldolgozásában valamiféle apriori konstruáló eszközetelmény. Végeredményben a megismerést mint az érzéki valóság és az ész kölcsönös alkalmazkodását kell felfognunk: az ész nem sub specie aeternitatis létezik, hanem olyan valami, ami a gondolkodás történeti kifejlődése folyamán bontakozik ki és nyilatkozik meg. Ez a felfogás tehát valami közelebből meg nem határozott apriori vonással kiegészített evolucionista empirizmus; egészében nem valami nagy bölceleti végiggondoló erőre vall.

P. Feldkeller a világ-logosz személyességét fejtegeti; az újkori tárgyi logikai felfogással szemben, amely levegőben lógó tárgyi törvényszerűségekkal, értékekkel és értelmességgel operál, az antik, úgy mond, a logoszban logikai alanyt, személyes logikai erőt látott: a transzcendens világjelentést egyúttal ősalanynak tartotta. Ezért az antik logika valódi filozófia animista köntösben, a modern logika a logoszra átvitt behaviorizmus. Az egész világ és értelmessége, értéke, így például egy táj szépsége is, személyes logoszt tesz fel. Feldkeller alapján igen helyes belátásból érvel: valóban, minden tárgyi értelmesség végső fokon abszolút, személyes, alanyi ősertertmet tesz fel.

B. Jakovenko az objektívizmust és a szubjektívizmust egyaránt elutasítja és mind a világtól, mind az éntől függetlenül értelmezett «tiszta tartalmakban» látja a kulturális adottságok lényegét. Ez a közvetetlen tartalmakra épülő «legmagasabb tudományosság» lényegileg egyfajta fenomenalizmus, «pluralista miszticizmus»-nak nevezett burkolt pozitívizmus.

D. Parodi az észben egy szükségszerű, összefüggésszerű, és egy teremtető jellegű, szabad elem összefonódását látja. A szellem az a konkrét aktivitás, amely belső törvényének felfedezésében ésszé válik. E. Galli 37 rövid pontba szedett logikai vázlatot ad, amelyben a logikai-matematikai módszereket a kutatás és nem a felfedezés eszközeinek tartja, az egyetemességet az ismételt tapasztalás és a tárgyakban lévő bizonyos megegyezés alapján az alany részéről felállítottak minősíti és a tárgyak között fennálló összefüggések értelmi megállapítását a tapasztalás által kívánja igazoltatni. H. J. Pos viszont a módszerben a szellemi ész megnyilatkozását látja, az igazsághoz vezető utat, amelynek egyik tényezője az akarat is, és

amelyben a szellem magáévá teszi a tárgyat. Ez tehát lényegében idealista és racionalista felfogás.

P. Léon Veuthey a realizmust és az idealizmust olyan magasabb szintézisben hidalja át, ahol a tárgyi lét és a gondolat egységüket vagy relatív homogeneitásukat egy mindkettő fölött álló transzcendens egységből nyerik. Így az ész követelményei tárgyi értékűek lesznek, mert az ész a lét kifejezése. Lényegében ez a helyes megoldása a megismerés azon alapkérdésének, hogyan egyezhetik meg tárgyával, amikor sem a tárgy nem hozza létre egyszerűen a — mindig aktív — megismerést, sem ez nem létesíti a megismerés tárgyát.

Az eddig bemutatott felfogások az észről hangsúlyozták a hagyományos empirizmust és racionalizmust is, többé-kevésbbé modernizált, főleg fejlődéstörténeti alakban; megjelent a realizmus és az ennél jóval kisebb szerepet játszó idealizmus is: legérdekesebbek azonban az áthidaló, szintétikus típusok. Tulajdonképpen még a realizmuson és az idealizmuson innen marad Jakovenko fenomenalizmusa: de Feldkeller személyes-logosz-tana és Veuthey tanítása a tárgyi lét és a gondolat fölött álló transzcendens egységről igen mély és jó, valóban egységes szintézist létesít a realizmus és az idealizmus ellentéteiből.

Mindezekről a felfogásokról meglehetősen eltér Berdiaeff, aki az úgynevezett egzisztenciál-filozófiát képviseli igen erőteljesen. Minden idők gondolkodói, úgymond, azon erőlködtek, hogy alanyi jelenlétüket kikapcsolják bölcséletükből. Már pedig valójában minden bölcsélet hangneme megegyezik a filozófussal mint emberrel; hiszen a filozófus-ember egész szellemi élete megelőzi megismerését. A filozófia végső problémája a lét misztériuma. Ebbe a létbe merül a filozófus is; vajjon a megismeréshez való közeledés, amely szintén a létben van, valamiféle megcsökkenése e létnek? Téves úgy felállítani a megismerő alany és megismerésének problémáját, mintha ezek valamiképpen a lét előtt és nem abban részesülők volnának. Minden nagy gondolkodó belevitte teremő megismerésébe alanyi jelenlétét, léttapasztalását; az igazi filozófia nem valamiről szól, hanem maga valami. Amikor a racionalizmus és az empirizmus is végső fokon az észre építi megismerését, de valami nem-emberi, emberfölötti vagy emberalatti képességekre, — mint Platónnál az ideális és az érzéki természet — akkor mintegy «kivonja», levonja az embert a megismerésből. Pedig az igazi megismerés az egész ember megszellemítő bekapcsolását, nem kikapcsolását igényli: a megismerés emberi és egzisztenciális és a filozófiának tudatosan anthropocentrikusnak kell lennie, bár az ember maga theocentrikus.

A világot az emberi létben ismerő anthropocentrikus *bölcsélet* ennyiben különbözik az embertől excentrikus *tudománytól*, amely a világot az embertől függetlenül ismeri. Az ismerés objektivációja elidegenedés az emberi természettől, csak a szubjektív igazság valóban «objektív». A régi, az egyetemesre építő fogalmi metafizika helyébe az egész emberségből filozofáló egzisztenciális filozófiának kell lépnie, mert az ismerést elszigetelő elvont filozófiát el kell hagyni: az akarati és az érzelmi elemeket is átszellemítve be kell vonni az ismerő aktusba. A filozófia nagy tárgyai a személy, a szabadság, a szeretet, a rossz, a mindennapiság, a halál, az idő és az örökkévalóság; ezeket a filozófusnak meg kell élnie, hiszen az igazi filozófia nemcsak a bölcsesség szeretete, hanem mindig maga a bölcsesség, vagyis a szellem teljes mindenoldalú ismerése volt. — Az egzisztenciális bölcséletnek ez a ma divatos alakja inkább csak figyelmeztetés, semmint filozófia; hiszen azzal a beismerésével, hogy minden nagy bölcselő egész létével filozofált, voltaképpen nyitott kapukat dőnget. Mert az epigónszerű, vékonyéletű filozofálásból nem alkot elevent, legfeljebb irracionális kapálódzást: a nagy és mély, szellemileg vitális filozófia pedig figyelmeztetése nélkül is él és az egész életből filozofál. De éppen ez a filozófia, elevenségének teljességében, jól tudja, hogy mégis a létet akarja megragadni és ezt a nagy gondolkodó létének teljességéből, de nem egyéni korlátaiból, egyoldalúságaiból; ezért törekszik «személytelen», azaz a gondolkodó speciális egyéniségétől tudatosan mennél kevésbé befolyásolt, *tárgyilag*os lenni: és ezt a nagy tárgylagosságot mégis félreérti az egzisztenciális bölcsélet berdiaeffi fogalmazása, amely éppen ezért a nagy filozófiát kicsinyessé tenné, ha minden kívánsága megvalósulna, a nélkül, hogy a kis filozófiát valaha is naggyá tehetné. Ez legfőbb hibája a mellett a komoly értéke mellett, hogy a teljesebb és éppen gyökerében személyes létet jobban megérzi, mint sok kis fakó bölcselő, és ezért szenvedélyesen követeli.

Szorosan véve a tudomány egysége az a probléma, amelynél a nem éppen régi multban híressé vált logisztikus iskola a kongresszus tárgyalásaiba bekapcsolódik. Maga R. Carnap, az iskola egyik alapítója és fő képviselője, a tudomány egységét a tudományos nyelv egysége által kívánja biztosítani. Szerinte van egységes tudományos nyelv: a tudomány különféle ágainak — fizika, biológia, lélektan — fogalmai visszavezethetők egy bizonyos alapra, a mindennapi élet «dolognyelvé»-re. Ez a dolognyelv a fizikai dolgokra és a rajtuk megfigyelhető folyamatokra vonatkozik; nyelvkincséhez az idő- és terméjjelöléseken kívül a dolgok nevei, valamint tulajdonságaik és vonatkozái

saik megjelölései tartoznak, tudományelőtti jelleggel, például vörös, kék, meleg, asztal, kő, mellett, alatt. A fizikai nyelv erre épít és tudományos megjelöléseket ad hozzá, például tömeg, sűrűség, villamos áram : megint új fogalmakat ad az előbbiekre épülő biológiai nyelv, majd a lélektani (gondolkozni, emlékezni) és végül a társadalomtudományi (gazdaság, ár, állam, alkotmány, művészet, barokk). Az egész tudomány minden fogalma visszavezethető a dolognyelv fogalmaira. A lélektan alanyközi nyelvében nem lehet fogalom, amely olyan állapotot jelöl, amely elvileg sohasem ismerhető meg a külső viselkedés megfigyelése által ; elég azonban az átélő közlése is, hogy a kérdéses állapotban van. A dolognyelv *fogalmai* tehát minden tudományos fogalom közös alapját adják ; de jelenleg még nincs meg a tudományok *törvényeinek* az egysége. Carnap itt vázolt felfogása valóban körülbelül feleslegessé teszi a filozófiát ; igaz, hogy lényegében saját filozófiátlanságával. Mert a bemutatott felfogásból nyilvánvaló alapjában lapos pozitivizmusa : hiszen a tudomány, és főleg a böleselet nem a mindemapi élet dolognyelvére épít, hanem az abban rejlő előfeltevéseket próbálja tisztázni ; és legfőképpen nem is a *nerek*, hanem a *jelölt realitások* tárgyi természetét iparkodik elemezni és, ameddig csak lehet, összetevőiket, alkotukat és tárgyi előzményeiket felderíteni. A Carnaptól is képviselt «bécsi iskola»-nak ez a jelekhez tapadása további nagy hibája ; csak így sikerül azután a tudományt olyan fogalomjátékká szelídítenie, amely még a valóság pozitivistikus módon megragadható felszínével is mindinkább elveszti a kapcsolatot. Ez a fajta logicizmus joggal kihívja a Berdiaeff-féle ellenhatást, mert valóságérzékét szinte teljesen elvesztette. Mindenesetre esodálatosan jellemző, hogy a közelmúltban ez az irány a filozofáló gondolkodók között jelentős mértékben el tudott terjedni ; a párizsi kongresszuson azonban már világosan megállapítható volt saját belső elégtelenségéből fakadó erőtlensége és visszaszorulása. O. Neurath tanulmánya az indukcio és a tudományos jóslhatóság eseteiről, valamint a tudományos terminológiáról, meglehetősen jelentéktelen osztályozási kísérlet a logicista iskola köréből. H. Reichenbach szerint a mai tudományos filozófia a descartes-i példával szemben, amely, úgy mond, bizonyos, de tartalmilag üres matematikai tételekből indul ki, a tapasztalati tudományok, főleg a fizika, valószínű megállapításai-ból indul el. E megállapításokat nem mint igaz ítéleteket kell felfognunk, hanem mint egy játékos dobásait, amelyek egyfajta valószínűségi logikát tárnak fel ; a logikának csak egyik igen különleges esete a klasszikus logika.

M. Schlick poszthumus tanulmányában arra törekszik, hogy

méltósággal védje meg a logisztika álláspontját és eloszlasson minden alaptalan félelmet a leálcázott metafizikai mumustól. Szerinte a metafizikai ítélet értelmetlen, mert nem fejez ki semmit, különösen pedig mivel összezavarja a jelentéskérdéseket a ténykérdésekkel. Vannak problémák, amelyek valamely tény létére vagy nemlétére vonatkoznak : ezekre a tapasztalás ad választ. Másodszor vannak problémák, amelyek válaszukat a tény alanyi kifejezésének módján való reflexió által nyerik : ezek a jelentéskérdések. Megoldásuk nem megfigyelt tények, hanem a realitás leírására szolgáló logikai grammatika szabályainak megadásával történik. Minden sajátosan filozófikus probléma ez utóbbi fajtájú. A többi, azaz a ténykérdések, speciálisan tudományos problémák. A ténykérdésekben csak a tapasztalati megfigyelés dönthet az igazságról és hamisságról ; a filozófiai kérdések ilyen módon nem oldhatók meg. Mégis olyan ténykérdéseknek tekintette őket sok bölcselelő, amelyek nem oldhatók meg a tapasztalás útján : így e tényeket minden tapasztaláson túl lévőeknek tartották. Ez a metafizikai beállítás, amelynek egyik tipikus esete a valójában logikai, fogalmi természetű «ideák lényegének» úgynevezett — platon — problémája. A filozófus igazában kijelentéseink értelmét törekszik világossá tenni, a tudós igazságukról próbál dönteni. Azt is megállapítja Schlick, hogy a logisztika nem azonos a matematikával, hanem éppen ez annak egy faja ; de a logisztika például az etikai, az életproblémákra is irányul, nemcsak a matematikaiakra és tudományosakra. Schlick apológiája bizony nagyon gyenge. Először is nem veszi figyelembe, hogy a számunkra adott valóságban nem első sorban tények és jelentések, hanem értelmes, jelentéses tények vannak ; mert jelentés lehet — tapasztalati — tény nélkül, de teljesen értelmetlen, jelentés nélküli tényt fel sem foghatnánk. És éppen a jelentéses, értelmes tények maguk adnak fel olyan kérdéseket, amelyek alapalkatukra és ezekben rejlő nem-tapasztalati vonásokra utalnak : az őket megérteni törekvő bölcselelő így — akár van metafizikai hajlama, akár nincs — belekényszerül a tapasztaláson túl levő vonások elemzésébe, ha nem akar az értelmes tények megértéséről lemondani. Ezzel, teljes joggal, a valóság tárgyi alapján, benne van a metafizikai kérdésekben, amelyekre tud is tudományos szabatosságú választ találni. Schlick tehát nem oszthatja el a mumustól való félelmet.

Lutman-Kokoszynska Mária a metafizikai ítéletek tudományos ürességét azon az alapon próbálja igazolni, hogy nem vezethetők vissza a tapasztalati nyelvre, de nem is tekinthetők meghatározott értelmű és tartalmú axiómákból való levezetéseknek ; természetesen

megint nem gondol arra, hogy meghatározott értelmű tényekben rejlő előfeltevéseket kielemező, regresszív eljárás útján nyert tételek lehetnek a metafizikai ítéletek.

A logisztikus iskola vezérének és híveinek ezek a nyilatkozásai bizony igen erőtlének ; érthető, hogy hatásuk is igen lepadt. Egyenesen az iskola ellen foglal állást A. E. Murphy tanulmánya, amely Carnap «logikai szintaxisát» és Comte «szubjektív szintézisét» egyaránt hibrid pozitívizmusnak minősíti, a szaktudománnyá váló filozófia egy ágának, amely átmeneti korszakában egyszerre akar szaktudomány és filozófia lenni. Nem látja be, úgymond, miért kellene a metafizikusoknak éppen a Carnap-féle tudományos nyelv szabályait követni, amikor sok «nyelv» lehetséges.

A továbbiakban azután sokszínű logikai kép tárul elénk. F. Gonseth szerint a megismerést ma már nem tarthatjuk — mint Descartes korában — egyértelműnek, sem tisztán racionálisnak, még a matematikában sem : a csupán gyakorlati bizonyosságú tudományos megismerés egysége abban áll, hogy minden rész tükrözi az egészet. L. Rougier a régi elméletek helyébe, amelyek az igazságban a valóság másolatát vagy normát láttak, az igazságban összefüggést, illetőleg beváltságot látó felfogást kíván állítani. A megismerés a valóságról összefüggő szimbólikus képzetet akar szerezni az élet céljaira. A fő filozófiai kérdés a szimbólumok jelentése és értelmetlen kombinációk kizárása.

G. Jampoler a tudomány egységének fő akadályát a természets és a történettudományok tudományos színvonalkülönbségében látja : az utóbbiak világosságát és szabatoságát főleg a társadalomtannak kell megalapoznia ; ez a történettudományok körében olyanféle szerepet játszik, mint a matematika a természettudományok körében.

J. L. Fischer a szervesetlen világban kiválóan érvényesülő mennyiségi módszer mellé, főleg a szerves, lelki és kulturális élet számára, a minőségi vonatkozásokat felhasználó minőségi módszer felállítását kívánja.

E. Harms — Rehmke elnevezését követve — az alaptudományt keresi és azt leginkább egy fogalom-, okság- és módszertanként kialakítandó tudományelméletben véli megtalálhatónak.

É. Lasbax a tudományok és módszereik «ritmusát» keresi. A. Levi kritikai realizmust kíván a filozófiától, G. Malfitano, A. Bollengier és A. Honnelaitre magukhoz hasonlóan unitárius-trinitárius módszert javasolnak a filozófiai kérdések megoldására. L. Rieger a megismerés alapját a tárgyi érvényességben találja meg.

A módszer egységének fejezetében általában kevésbé jelentős és

érdekes tanulmányok vannak összefoglalva ; még leginkább különös érdekességű M. Stefanescu tanulmányában a keresztény tanítás és módszer elemzése. Módszertani beállítása miatt ebbe a fejezetbe került azonban Kotarbiński Tadeusz előadása is, amely praxeológia néven egy a részleteiben is szinte csodálatosan hasonló tudományágat épít ki ahhoz, amelyet eszelekvéstan néven 1929-ben kifejtettem.

A tudomány alakítása címmel több, igen heterogén tanulmányt foglaltak össze. G. Hostelet az okság különféle fogalmainak rövid, a szokásos meghatározásoktól nem igen eltérő elemzését nyújtja. J. Nogué a rend dinamikus értelmezését adja, J. Picard az invenciótól a bizonyításig terjedő utat, az analógián alapuló hipotézis-állítást, az indukciót és a dedukciót vizsgálja. A történettudomány módszertanát, logikai és történetbölcséleti kapcsolatait már több tanulmány tárgyalja. Feltűnően sok, azaz hat tanulmány foglalkozik Platon tudomány- és módszerfogalmaival ; Platont máskor is kiemelve emlegetik ; ezzel szemben a mythos, az antik kultúrnépek szimbólikus világképe, a hindu eszmevilág, Aristoteles, Szent Tamás, Cusanus, Vives, Spinoza, Leibniz, Hume, E. Meyerson és a fizika tudomány- és módszerfogalmai csak egy-egy tanulmányban szerepelnek, Kant pedig csak az egyik Platon-tanulmányban Platon mellett jut másodrendű szerephez.

A harmadik nagy témakör a logikát és matematikát foglalja magába. A szorosabban vett logikai probléma tárgyalásában szóba kerül a leibnizi kombinatorika eszméje, amelyet a tanulmány szerzője, R. Dalbiez a valóság egészére való alkalmazási törekvésében elutasít. K. Grelling a modern logikai-matematikai antinómiákkal foglalkozik ; Th. Greenwood az aristotelesi logika terjedelmét vizsgálva, abban mind az ismeretelmélet, mind a modern logika alapjait megtalálja ; G. Katkof Brentanónak «reista», lényegében meglehetősen szubjektivistá, az ítéleti aktusra alapított logikáját fejleszti tovább ; J. Pacotte a logika és a matematika obiectum formale-ját, sajátos tárgyát azonosnak és «szétágazónak» tartja. C. G. Hempel, H. Hermes, H. Scholz tanulmányai a logikai kalkulussal foglalkoznak, az utóbbi kalkulatórikus úton a logikai kalkulus elégtelenségét bizonyítja a «jelentéss» logika és a tartalmi gondolkodás számára ; J. Flóbes a logikai kalkulus formuláinak logikai tankönyvekben való felhasználhatóságával foglalkozik. Ch. Serrus a hagyományos predikatív logika helyébe, amelynek általános ítéleti alakja *a est b*, általánosabb viszonyító logikát kíván állítani, ahol nem az állítvány áll egyszerűen tulajdonsági viszonyban az alannyal, hanem a viszony az állítványban van és korántsem mindig tulajdonsági : «a gyermek leckéjét tanulja» ítélet szerinte nem

alakítható át közönséges *a est b* alakú ítéletté. Serrus nyilván kissé különségesen tekinti az állítmány szerepét és az ítéleti viszonyt s így jut el lényegileg indokolatlan kifogásához. F. Orestano új logikai ki-látások címmel a hagyományos osztályozó logikát ki akarja tágítani egy igazi tiszta logikává, amelynek célja a gondolat és a tapasztalati valóság megegyeztetése ; ebben a logikában benne van a matematikai logika, az osztályozó logika, a «megférések» logikája. Nyilvánvaló, hogy itt olyan zsákba dobja a szerző a különféle logikákat, amely-nek nincs közös, tárgyi alapú felírása : mert ezek a logikák természetük szerint lényegesen eltérők.

A logikának a tudományokkal való viszonyában P. Oppenheim hangsúlyozza, hogy a tradicionális logika osztályfogalmai mellé ki kell dolgozni a «rendező» fogalmakat, amelyeknek logikai alkatát a logisztikus reláció-elmélet derítette fel. Törekvésében egy tágabb és gazdagabb reláció- és kategória-elmélet kialakításának értékes kísérletét láthatjuk. L. Chwistek egy nem-relatív és exakt alaptudo-mányt akar kialakítani a helyettesítés fogalma, elemi kifejezőfogalom és a logikai kalkulus elemi fogalmai segítségével ; ez a «racionális szemantika» egyúttal a matematika alapjául szolgáló meta-matema-tika és a filozófiai fogalmak alapja is volna ; lényegében a leibnizi egyetemes karakterisztika tudományának felel meg. Z. Zawirski a tételek tudományos jellegét abban látja, hogy igazolhatók, avagy megcáfolhatók. A deduktív rendszerekben csak a teljes (zárt) rend-szerek tételei ilyenek. A tapasztalati tudományok fő nehézsége az, hogy itt az egyszerű kijelentő megállapítások — például leíró tény-megállapítások — különféle tapasztalati törvényeket igazolhatnak. Paulette Février főleg a Heisenberg-féle határozatlansági relációk nyomán egy háromértékű logikát vél konstruálhatónak, amelyben az igazság és a tévesség mellett az abszurditás szerepel. Tévedése a tárgyi igazság és az alanyi megismertség összezavarásán alapul.

A matematika és a logika viszonyára vonatkozó tanulmányok sorában A. Tarski a matematika deduktív jellegű módszertanának igen figyelemreméltó összefoglaló meghatározását adja. P. Bernays a matematika alapjait keresi és azoknak viszonyát a logika alapjai-val is vizsgálja ; némi különbséget is lát közöttük és a matematiká-ban egy bizonyos szemléletességet talál. A. Denjoy a tapasztalás szere-pét emeli ki a matematika tovahaladásában, majd a végtelen problé-máját érintő zenoni paradoxont — Achillesről és a teknősbékáról — elemzi. A. Errera a tudomány ellenmondásmentességét keresi, de a logika biztos megalapozására nem lát módot ; minthogy nem tartja kizártnak, hogy a logika a tapasztalástól tehető függővé, nem is talál-

hat. A logika és a matematika alapjaira és összefüggésére irányuló néhány további, kevésbé jelentős tanulmány ismertetését mellőzhetjük. A további vizsgálódások speciálisabb matematikai kérdésekre vonatkoznak, mint például a limes-képzésre (D. Riabouchinsky), azokra a feltételekre, amelyek mellett egy ellenmondásmentes és kategórikus rendszer geometriának tekinthető (Keréjkjártó Béla) és főleg a matematikai végtelen problémáira (G. Bouligand, J. Croissant, A. Fraenkel, G. Gentzen, Ch. Perelman, R. Launay, J. H. Tummers).

Összefoglalóan azt látjuk, hogy a hagyományos logikát főleg a matematika és annak egyes modern ágai, első sorban a halmazelmélet rendítették meg és egyúttal régi — például leibnizi — egyesítő és egyetemesítő törekvéseket hoztak felszínre. Azt is láthatjuk azonban, hogy itt még minden forrásban van, és a matematika s a logika igazi viszonyukat még nem tudták megtalálni. A logisztika és az azzal kapcsolatos logikai kalkulus világosan így ki nem forrott forrási termékek.

A negyedik főcsoport *Kauzalitás és determinizmus* címet visel, vagyis az okság és a meghatározottság kérdéseivel foglalkozik. Az első fejezet a modern fizikát tárgyalja. L. de Broglie azt fejtegeti, hogy a modern quantumfizikában nincs többé determinizmus a szónak abban az értelmében, hogy a jövő jelenségeket szabatosan előre láthatnók; de mégis van «okság» a szónak kissé tágabb értelmében. Okságon itt természetesen a fizikában szokásos okságfogalmat kell értenünk. Lehetséges, hogy a jövőben a mikroszkópikus folyamatok szigorú meghatározottságát is újra megtalálja a fizika, de ezt L. de Broglie nem tartja valószínűnek. M. de Broglie azt fejtegeti, hogy az utolsó negyven év kísérleti eredményei nyomán a fizikának a régi elméletektől és szellemi szokásoktól erősen eltérő fogalmakat kellett megalkotnia: így jöttek létre a modern fizikai elméletek, mint olyan elvek alapjai, amelyeknek természete még nagyon rejtelmes. M. Barzin viszont azt hangsúlyozza, hogy a statisztikai törvények, amelyek *induktív* elvre támaszkodó valószínűségszámításon alapulnak, elméletileg átalakulhatnak kauzális törvényekké, minthogy az indukció csupán egyetemes meghatározottság mellett lehetséges. Sir Herbert Samuel szintén az egyetemes fizikai meghatározottság tagadása ellen foglal állást, amelynek alapján szerinte egyes kutatók a véletlenel összezeavart indeterminizmust és így a véletlen realitását fogadták el. Planck és Einstein nem fogadja el a természeti meghatározatlanságot, úgy mond. F. C. S. Schiller azt hangoztatja, hogy a determinizmus nem a dolgok alkatára vonatkozó állítás, csupán a bekövetkező jelenségek megjósolására szolgáló módszer. Ennek a határait fedezte fel az újabb

tudomány és ezzel a tudomány és a megismerés természetéről értékes leckét adott a böleseletnek. Sofia Vanni-Rovighi hangsúlyozza, hogy a fizikai meghatározottság tagadása nem jelenti az okság elvének mint metafizikai elvnek a tagadását, amely egy transzcendens lény létét mutatja ki, és nem is jelenti az olyan értelmű böleleti meghatározottság tagadását, hogy mindennek, ami van, meghatározott természete és tevékenységi módja van. P. S. Naidu az új fizika meghatározatlansági tételeiből az érzékelhető világon túl lévő valóságra és irányító szerepére utal. További tanulmányok is jórészen a természeti meghatározatlanság és a fizikai mikro-struktúra kérdéseivel foglalkoznak.

A fizika és a filozófia kapcsolatainak fejezetében Wm. P. Montague a pozitivizmust és a racionalizmust, illetőleg ennek egyes metafizikai fogalmait iparkodik összebékíteni; A. C. Ewing kimutatja az okság racionális jellegét s a világ értelmes és rendszeres meghatározottságát. Gén. Vouillemin a metafizikai ízű fogalmak tudományos használata ellen fordul, G. F. Hemens viszont a modern fizika és a — kissé fogyatékosan ismert — böleleti idealizmus között fennálló kapcsolatokat fejtegeti. Grete Hermann szerint a modern fizika a klasszikusnak néhány alapeszméjét megtartja és főleg megmarad Kantnak azon tételénél, hogy a természeti megismerés feltételei a szemléleti formák és a kategóriák. M. Kreutz az oki törvényeket az ellenmondás elvére próbálja visszavezetni, mint olyan negatív törvényeket, amelyek nem azt állapítják meg, hogy egy okból mi következik, hanem azt zárják ki, ami nem következhetik belőle. A. Testa végül a hatást az ok megvalósulásának, létbe való feloldódásának fogja fel és így az oki viszonyban dinamikus azonosságot lát: ebből szerinte egyúttal a szükségszerűség és a szabadság azonossága is folyik.

A valószínűséggel, amely a modern fizika kérdéseivel szorosan kapcsolatos, külön csak három tanulmány foglalkozik. Közöttük Jean de la Harpe szemben Descartes «bizonyosságböleleté»-vel Carnot probabilitizmusát teszi magáévá; vagyis csupán valószínű megismerést tart lehetőnek. M. Dorolle a valószínűségi kalkulussal és E. Souriau ennek kozmikus jelentőségével foglalkozik: végül is nem a véletlen, hanem egy nagy kozmikus harmónia megnyilvánulását véli benne, J. Bernouilli nyomán, megpillanthatónak.

Ha a fizikával kapcsolatos tanulmányokra visszatekintünk, akkor azt látjuk, hogy főleg a quantum-elmélet és a Heisenberg-féle határozatlansági relációk a szigorú mechanikai-fizikai törvényszerűséghez szokott természetböleleti és ismeretelméleti gondolkodást megrendítették: éppen a természettudományilag beállított gondolkodók

most már túlnyomóan a természeti meghatározatlanság elvét teszik magukévá ; a régi alapról ellenkezők szava elvész, még ha az új eredmények létrejövetelében döntő érdemeket szerzett tudósok is. A mélyebbre nézők azonban a természeti határozatlanság fonalán egy immár nem a jelenségek között, hanem azok mélyén fennálló, mélyebb értelmű és egyúttal határozottan értelmes, sőt világot átfogó értelmű összefüggés és okság fennállását kezdik felismerni. Az is érdekes, hogy az ehhez a főcsoporthoz utolsó fejezetként illesztett biológiai tárgyú tanulmányok (H. Jordan, St. Lupasco, J. Metallmann, L. v. Bertalanffy) mind az életnek az élettelen folyamatoktól *egészében* eltérő jellegét, meghatározottságát és ennek megfelelően külön biológiai módszerek szükségességét hangoztatják. Az utolsó, kissé erőltetetten idesorolt tanulmány, G. Colesantié, az emberi szabadság kérdésével foglalkozik és azt igenli ; úgy látja azonban, hogy az ember annyiban igazán szabad, amennyiben filozófus, aki a szabadság igazolására minden érdekét és motívumát le tudja győzni és egész életét szabad emberiségének kifejtésére tudja beállítani.

Az ötödik kérdés csoport a reflexív analízis — a tiszta vagy első sorban értelmi elemzés — és a transzcendencia problémáit foglalja magába. Első fejezetében a transzcendencia és az immanencia viszonya merül fel. Az első tanulmány szerzője, G. Bénézé, a transzcendencia eszméjét tévesnek, illúzióknak tartja. Bevezetésül igen helyesen állapítja meg, hogy minden filozófia adottságon kezd, olyan fogalom állításán, amelynek jólmegalapozottsága nem vitatható, innen más, az elsővel összefüggő fogalmakhoz hatol elemzés útján, és posztulátummal végzi. A szerző azt kívánja, hogy vita nélkül annak a «létét» ismerjük el neki, amit «kifejt» ; vagyis a lét fogalmán kezd. De melyik létén? Semmi módon visszautasíthatónak nem látja azt, hogy az egésznek, a mindenségnek (le tout) van léte. Ezen kívül semmi sincs, mivel a mindenséget, az egészet semmiféle megszűkített értelemben nem veszi. A filozófiai kritika sajátos módszere, a reflexív analízis, megállapítja, hogy az egész abszolút, tulajdonságai az egység és az egyetlenség : tehát minden többség, minden felosztás relatív és a transzcendencia illúziója abból ered, hogy az egésznek egy részét vesszük abszolútnak és olyan vonásokat tulajdonítunk neki, amelyeknek csak az egészre vonatkozva van értelmük. Így azután sem a materiális szubsztancia, sem a nem-érzéki forma, sem az isteni tudat stb. abszolútságáról nem beszélhetünk, hanem a spinozai megoldás a helyes, amikor az individualist mint modust és az istenit mint attributumot tekinti. — Bénézé eljárása megvesztegető, de hamis : amikor az *egész* létéből indul ki, akkor nyilvánvalóan nem követi saját elvét, mert az egész

számunkra nem adott ; így azután egyáltalában nem bizonyos, hogy az *egész* olyan egyetlen egység, amelynek legfeljebb külön nem abszolút részei vannak. Hanem, igenis, lehetséges, hogy az egésznek alapja és forrása olyan ősi egység, amelytől azután minden további lét függ ; ez az ősi egység nem része, hanem forrása a belőle és hatásaiból álló mindenségnek és a többi valóság számára igenis lehet transzcendens. Ez a való helyzet és ennek belátását téveszti el Bénézé egy ismeretlen «egészből» való kiindulásával.

Bénézével szemben M. Blondel a transzcendenciát a legteljesebben elismeri. Abszolút értelmet tulajdonít annak : nem csupán relatív, fokozati, hanem teljes transzcendenciát keres. Az erre való utalás nem annyira a túlvilágból, hanem legtitikosabb belsőknből emelkedik fel ; a transzcendencia az immanenciát nem tagadja, hanem azzal jól megfér. Ez a transzcendencia, amelyet minden relativum, minden mérték, élet és érték feltesz, lényegében az isteni háromegy lét transzcendenciája : ez számunkra egyúttal természetfölötti és kizárja az «egy és minden» hamis képzetét. Ez az igazi garanciája minden rendnek és békének, haladásnak és emberiségnek, nélküle pedig az emberi jellegű istenségek jegyében mindenki harca dúl mindenki ellen. Blondel megállapításai lényegükben helyesek, de kellő és világos, szabatos igazolásuk hiányzik.

L. Brunschvicg megint kétsébevonja a Blondel-féle transzcendenciát. Azt hiszi, hogy a transzcendencia és az immanencia problémáit igazában akkor lobbantották ki, amikor két korrelát fogalom ellentétére akarták az egyszerűsítés ürügye alatt visszavezetni. Az ismeretlen világ-okra csak tapasztalt hatásaiból lehet következtetni és ekkor az oknak részesednie kellene a hatásban található jó és rossz vegyülékében. Végeredményben Berkeleytől és Kanttól megtanultuk, úgymond, hogy az ember számára nincs egy transzcendens realitást megragadó tapasztalás, sem pedig olyan tiszta ész, amely behatolhatna egy az emberi ész számára transzcendens szférába. Ezért a transzcendencia kérdésének nincs is igazában értelme, mivel nem tudjuk, van-e valami, amire a kérdés meghatározott értelemmel elvezet. H. Corbin a kanti transzcendentális — az ésszerű lehetőség — fogalmát a Heidegger-féle egzisztencia-fogalommal veti össze. P. Decoster egy metafizikai tapasztalást keres, amely minden meghatározott — speciális — kategórián túlmegy, és ezt az «egzisztenciális» tényezőt a «közvetetlen közvetettség»-ben véli megtalálhatónak. M. Duval az ész megalapozásának problémáját a transzcendencia elve által látja lehetségesnek ; az észelvek ugyanis nem egy tiszta szellemből fakadnak, amely azokat saját formáiként kívülről húzná rá a gondol-

kodás tárgyaira, hanem a szellem haladásából és önmagán való túl-emelkedésének törekvéséből. A. Etcheverry az immanencia és transzcendencia fogalmaiban gyanús metaforákat sejt.

G. Marcel sajátos, az egzisztenciális filozófia gondolatmenetéhez hasonló érvelést ad elő. Az én halálom, úgymond, számomra nem egyszerű eszme, mint általában valakinek a halála, hanem valami rettenetes, engem legyűrő bizonyosága végességemnek. Ez a bizonyosság a kétségbeesésbe és az öngyilkosságba vezethet : ebben azonban, saját magam lerontásának a képességében, hatalmas erő, szabadságom érvényesül, olyan lét ereje, amely szabadságában ragaszkodás, azaz szeretet lesz és egy olyan ősi transzcendens lét számára nyílik meg, amelynek indító hatását saját hozzá forduló aktusában érzi. Marcel maga is érzi érvelésének szokatlan voltát és kérdi, vajjon van-e szabatos határ metafizika és misztika között. J. Wahl a transzcendencia és az immanencia jelentését vizsgálva, egy felemelkedő és egy a lét alapjaihoz, az ismeretlen Istenhez leszálló transzcendenciát különböztet meg és a transzcendencia öntranszcendálásában látja a végleges immanenciát. Fejtegetései mindenesetre kissé gyanúsak abban a tekintetben, hogy a szó- és fogalom-dialektikával nem tart mindig lépést a határozott értelem.

A. Metzger Nietzsche transzcendencia-fogalmát elemzi ; ez elvet minden túlvilágot és abbéli valóságot s a transzcendenciát a magára hagyott ember határtalan önmegvalósítási vágyában látja megnyilatkozónak. C. Sganzi a reflexív analízis célját egy az alapvető alkotokat feltáró kategória-elmélet felállításában, minden exakt tudományosságú bölcselet örök eszményében látja. M. Souriau szerint az immanenst az időben kell lokalizálni ; ekkor a vele szemben álló transzcendencia az időből az időtlenbe való átlépést jelenti. Mivel pedig az időtlen lehet az örökkévaló vagy pedig a pillanat, azért kétféle transzcendencia is van ; egyik aktív és az örökkévaló felé felemelkedő gyakorlati transzcendencia, a másik a pillanat felé leszálló esztétikai érzéki transzcendencia.

E. Sperantia a tapasztaláson túl lévő létet vizsgáló metafizikát minden gondolkodás, minden tény- és értékítélet elkerülhetetlen előfeltételének tartja. Úgy látja, hogy minden gondolkodásban és minden tapasztalásban olyan hit- és posztulátum-szerű előfeltevések rejlenek, amelyeknek sem racionális, sem tapasztalati alapjuk nincs, nem bizonyíthatók, de nem is utasíthatók el. Ezeknek összessége alkotja a természetes metafizika alapjait, tagadásuk pedig önellenmondásba vezet. Hiszen például a tudásvágy, a termékeny kételkedés az élet és a cselekvés iránt nyilvánvaló optimista beállítást igényel. Minden kérdés-

feltevés az igazságba és elérhetőségébe vetett hitet is jelenti. Mind a tapasztalás, mind az ész, a logicitás, egymást lényegében felteszik, korrigálhatják, kiegészíthetik, de egyik sem ronthatja le a másikat alapjából. Sperantiának ez a metafizikai felfogása igen érdekes; tekintettel arra, hogy ő most Kolozsvárott működik, érdekes volna tudni, nem vezetnek-e tőle közvetett vagy közvetetlen szálak Pauler Ákoshoz, aki évekig tanított a kolozsvári egyetemen; felfogásukban ugyanis, főleg Pauler akkori felfogását tekintve, nem csekély rokonság mutatkozik. Ez természetesen véletlen is lehet, de feltűnő.

Ch. Theodorides szerint az abszolútum fogalma abból a bizonyosságból ered, amely a külvilág, az értelmi működések és az erkölcsi öntudat felfogását kíséri. Ha ez a bizonyosságérzelem rendíthetetlen volna, az ember az abszolútság boldogságában élne és nem ismerné a spekulációt, amelynek célja a bizonyosság állandósítása, formuláinak a megtalálása. U. Fiorentino azt állítja, hogy a transzcendencia problémája többé nem a metafizikában, a lélek és Isten kérdéseiben vetődik fel, hanem csak a politikában; itt azonban tragikus színt ölt az emberek és törekvések kifejezésének kölcsönös transzcendenciája, amely e törekvések végzetes elferdüléseit vonhatja maga után a külvilágban. O. Becker az általános lét transzcendenciája mellett megkülönbözteti az első létező, az őszvalóság paratranszcendenciáját. A paratranszcendencia azonban mindenekelőtt a természetesség, akárhol jelenik is meg; mert ez születik és nő ki az ősalapokból, ez születettség, amely nem a semmiből való teremtettség; ez a születettség az ember és a természetes lény jellemzője. Beckernek az egzisztenciális filozófia és a fenomenológia kifejezéseiből kibontakozó gondolatmenete igen érdekes, de részletes vázolására és azzal kapcsolatos igen jogos bírálatára ez az összefoglaló ismertetés nem alkalmas. G. Günther az időt vizsgálja a megismerés tárgyaül szolgáló múlt és a cselekvés célját szolgáló jövő, valamint azoknak a jelenben való találkozása szempontjából. Úgy véli, hogy Isten mindentudása mindenhatóságát, azaz jövőbeli elhatározási szabadságát, mindenhatósága pedig mindentudóságát, jövőbeli tudását rontaná le. Itt természetesen Isten örökkévalóságát, azaz minden idő fölött álló időtlen egyszerűségét teljesen figyelmen kívül hagyja.

A reflexió aktusát külön két tanulmány vizsgálja. A. Burloud a reflexív analízisben két mozzanatot lát, az intuíción és az okoskodást, s ezeknek lélektani használatát fejtegeti: az eljárás regresszív és arra hivatott, hogy az élményszerű lelki jelenségekből kiindulólág a lelki élet alapjait tárja fel. A. Forest a reflexív — spekulatív, elemző — filozófia természetét a *létre való figyelésből* iparkodik megfejteni. Ez

nagy elszabadulást igényel önmagunktól, amelyre csak a szellem képes; a szellem sajátos aktusa éppen a *figyelem*.

A *reflexió és a lét* című fejezetben először R. Ingarden tanulmányával találkozunk az ember és az idő viszonyáról. Két alapvető tapasztalatom van, úgymond; az egyik szerint én mint létező jelenek meg, mint valami időfölötti, az idő pedig mint valami fantómszerű, tűnő jelenség mutatkozik; a másik szerint az idő jelenik meg, mint a valóság és én látszom elveszni a változásban. Ez a kettős tapasztalat rámutat sajátágosan az időben létező lényegekre, és az emberszemlélet további elmélyítését kívánja. P. Frutiger rámutat arra, hogy annak az idealizmusnak is, amely minden realizmust és minden transzcendenciát elvet, el kell ismernie, hogy a reális, a valóság, és a racionális normák túlhaladják nemcsak az egyént, hanem általában az embert. Ezért sem a realizmust, sem a transzcendenciát nem lehet kikapcsolni jogos és visszautasíthatatlan igényeikkel. A. Hayen Descartes és Szent Tamás bölcseletét hasonlítja össze a lelki jelenlét, vagyis az öntudat és a szellem fogalmi szempontjából. Kaete Nadler az öntudat fogalmát vizsgálja Descartes-nál, majd főleg a mai német gondolkodóknál. A. Reymond Descartes cogito-jából kiindulva, úgy látja, hogy a metafizikai vizsgálódásnak fel kell derítenie a gondolkodó alany létének és tevékenységének, valamint a számára adottságokhoz való viszonyának végső feltételeit. R. Jolivet szerint az örök igazságok fennállása idealista alapon nem vezet istenbizonyításra: kérdés, vajjon más feltételek mellett, a lét eszméjének fényében, mire vezet. E. Opocher az immanentizmus és az eticizmus viszonyát vizsgálja Fichte rendszerében. J. Laird szerint minden ismerés transzcendens, mert valaminek a megismerése, és reflexív, mert tudatos. N. Lubnicki közvetetlen adottságok alapján és a descartes-i kétely és elemzés útján minden észszerű tevékenység elméleti alapjait keresi. Ezeket a posztulátumokban találja meg, amelyek egy a közvetetlen adottságokon alapuló tudomány megállapítását engedik meg. J. Petrovici a kozmológiai istenbizonyítékot vizsgálva, abban mégis *valószínű* istenmegismerés értelmi alapját látja. F. Lombardi megkísérli, hogy az idealizmussal szemben ismét helyreállítsa egy egyéni alany tapasztalásának a fogalmát egy reális világban. A tudomány sajátos valóságfogalma, úgymond, a világ valóságát megoldó realitása, a filozófia sajátos valóságfogalma pedig a személy fogalma. G. Tarozzi a transzcendencia kérdését az ismerésben a végtelen kérdésével látja összekapcsoltnak. A végtelen nem térbeli és nem időbeli, hanem minőségi; ez viszonyban áll az alannyal, amely nemcsak megismerés, hanem dinamikus valóság: így egyúttal feltesz egy transzcendens dol-

got is, amelyre hat. M. F. Sciacca némileg kanti irányban haladva, de továbbhaladva, az istenprobléma bölcseleti megoldását keresi. A régi metafizika magábanvalóját elveti ugyan, de az olyan modern immanentizmust is, amely minden realitást az alany tevékenységében kíván feloldani. Így azután Isten transzcendenciája csak úgy igazolható, ha Istent, mint saját tudatunkban megjelenő, de minket meghaladó realitást ragadjuk meg. Isten transzcendenciája a belső tapasztalás és a morál problémája. C. Giacon főleg a francia és az olasz új-idealizmus azon törekvéseit jellemzi, hogy az abszolút immanencián túljutva egy bizonyos transzcendenciához, főleg Istenéhez, eljusson. A lét rendjében csak a tiszta, nem részesedő tökéletesség, vagyis az Isten transzcendenciája az egyetlen abszolút transzcendencia. Így tér vissza az idealizmus egy transzcendens tárgyú metafizikához.

Külön fejezetben vannak a lélek és a szellem, a lélek és a test, s a lélek és Isten problémáira vonatkozó tanulmányok csoportosítva. A lélek és a szellem különbségét vizsgálja M. Beck. Szerinte lélek és szellem teljesen különböző. A lélek az intencionális aktusok egysége, a szellem a tudat alanya: mert a lelki aktusok, úgy látja, nem önmagukban tudatosak; hiszen van, úgymond, tudattalan lelki is. A tudat nem intencionalitás, hanem közvetetlen tudás, megragadás: az intencionalitás viszont pusztá irányulás, célzás a nélkül, hogy a megcélzottat magától megragadhatná. A gondolkodásban, érzelemben, akarásban nemesak egy megragadás változik különféle alakban. A lényegileg megragadó alanya a szellem: tudattartalma tudata számára transzcendens létű, objektív, de nem tudaton túli. Az abszolút szellem lényegében minden emberben egy és tényleges emberi korlátozottsága egyénenként különféle álláspontjából fakad. Az én viszont lelki; a lelki aktusok önmagában vak, ablaktalan alanya, egyetlen és egyéni, de egyetlen egyéniségében az egész mindenségre sajátságosan vonatkozik. A lényegileg különböző lélek és szellem mégis teljes elkülönítetlenségben alkotja a reális emberi személyt, a lelkes, énes szellemet, az átszellemlült, tudatos ént. Becknek ez a tana nagy mélysége mellett azon az alaptévedésen nyugszik, hogy nem minden lelki tudatos, mert a tudattalan nem tudatos. A tudattalanban rejlő tudatnak s a mindenféle lelki aktivitással és intencionalitással járó — bár azt semmiképpen sem kizárólagosan alkotó — tudatosságnak, megragadásnak a felismerése a lélek és szellem lényegbeli szétválasztását feleslegessé és tarthatatlanná teszi.

Boda István szerint a megismerés tárgyaiban van egy értelmünk számára logikailag szükségszerű utalás az emberi értelemről független abszolútumra. Ennek önmagában való mibenléte azonban

tudományosan nem állapítható meg. A szellemi világ az értelenitől megvilágított rendjét és egységes szabályozását jelenti a dolgoknak : de hogy ez a rend az értelmen kívül megvan-e és hogyan, megint nem tudományos kérdés. A szellemiségben dinamikus rend és irányító erő van és csak az igaz gondolat mögött rejlik a szellem. Az élet magától az élőlénytől meghatározott spontán mozgás, amely énközpontosított : a lelkeség fő jellemvonása az eszmélés, amely mögött végül a szellemi rend van. Ez az immanens idealizmus álláspontja, amelyről a szerző még a tudományok rendszerét és egységét is vázolja.

P. Dale a lélek és a tudat címmel igen értékes tudományos lélek-képet rajzol meg. A «lélek» kifejezés, úgymond, a lelki realitás három aspectusát jelenti : az aktuális tudat konkrét tartalmát, valamennyi lelki állapot, aktus és diszpozíció együttesét, végül az egész tudatos és tudattalan lelki élet állandó központját, az ént, amely nemcsak egyvidejű vagy egymásutáni összessége a belső kapcsolatoknak, hanem mindezeknek a közvetetlenül átélő, felfogó, értékelő, szervező alanya : az emlékezet egységének feltétele, eleven és teremő erő, egy, oszthatatlan, dinamikus és mégis időfeletti immanens és teremő jellegű szubstancia. Ezeknek a jelentéseknek az összekapcsolása eredményezi a léleknek, mint szellemi monasztnak szintétikus és termékeny fogalmát. Az empirikus lélektan mint magyarázó tudomány nem nélkülözheti a léleknek ezt a szubsztanciális és aktus-jelleget mutató fogalmát, amelyet a filozófiai lélektan a közvetetlen tapasztalás alapjáról elindulva, alulról fölfelé épít ki. Végül a lélek metafizikája mint a metafizika egy része a lelki élet tárgyainak végső feltételeit és kozmikus összefüggéseit iparkodik megvilágítani. Ez talán a legmélyebb lélekszemlélet a kongresszus tanulmányai között.

Har Dayal szerint a tudat, amely minden élőlény tulajdona, az embernél öntudatként és személyiségként fejlődik ki. Álomban, hipnózisban, ájulásban csak a tudatalatti marad, míg a művész teremő ihletében, a mély kontemplációban, a tömeglélektan jelenségeiben stb. az egyéni öntudat egy tudat- és személyfölöttiségnek ad helyet ; alany és tárgy kettőssége itt is eltűnik, de az emberi személyiség harmónikusabb és felsőbb egységű lesz. Ez a magasabb tudat- és személyfelettség az egész emberi nem számára egy és oszthatatlan ; ez a társadalmi én, amelybe külön énjeink belemerülnek.

E. Minkowski egy nem számszerűen értelmezett háromdimenziós lélektant iparkodik kiépíteni, a szellemi élet három alapiránya, a magasság, a mélység és a szélesség szerint. Ezek nem tér-metaforák, hanem az élet értelmét határozzák meg. Amint van a belső kifejeződése, úgy van a külvilág meglelkesülése is. R. Souček egyéni különb-

ségeknak tulajdonítja, hogy az én egyes filozófusok szerint a lelki élet lényeges, mások szerint esetleges, nem alapvető tényezője. A. Stern megkülönbözteti a minden realitást meghatározó transzcendentál-logikai gondolkodást az ettől meghatározott antropológiai-lélektanice-rebrális gondolkodástól és megállapítja, hogy amazt nem lehet sem fejlődéstani, sem történelmi, sem fizikai vagy fiziológiai tényezők következményének tekinteni. E. Straus Descartes jelentőségét vizsgálja a modern lélektan számára, főleg a *Passions de l'âme* tanítása és az ember tévedésnek alávetettsége szempontjából.

A lélek és a test viszonyát vizsgálja Ch. Baudouin a pszichoterápia megvilágításában. A pszichoanalízis a fizikum és a lelkiség kölcsönhatását a tudattalan, a komplexum és a komplexumok autonómiaja fogalmaival magyarázza. Az utolsó az ennek többé-kevésbbé alávetett lelki többszerűsége utal, amely egy Leibniz-féle és Durand de Grostól megsejtett monadizmus irányába tereli a lélektani gondolkodást.

L. Lapique az úgynevezett szubordinációs idegberendezést, mint az akaratú mozgások fontos kiviteli szervét vizsgálja. H. Mehlberg az egyetemes pszichofizikai parallelizmust bírálja és a modern tudomány eredményeinek megfelelően, korlátozását kívánja. O. Reich is a merev pszichofizikai parallelizmus ellen foglal állást és főleg a hallási érzékelés egyes jelenségeire — az oktáva-hasonlóságra — utalva, csupán biológiai megegyezést enged meg lelki és fiziológiai folyamatok között.

Báró Brandenstein Béla a lélek és a test viszonyának kérdését az okság elvével kapcsolatban vizsgálja. Kimutatja, hogy a helyesen értelmezett okságelv nem hogy kizárná, hanem egyenesen csak így engedi meg a létrérendben magasabb, szellemi lélek hatását a testre, mint anyagi hordozón felépülő fizikai-kémiai-fiziológiai működésegységekre. Így megoldható a paradoxnak látszó embertani őstapasztalat is, amely szerint az ember szoros lelki-testi életegység és egyben alapvető lelki-testi életkettősség.

D. A. Cardone a lélek és a test viszonyának kérdését két hipotetikus életalak keletkezésének a problémájára próbálja visszavezetni; az anyagban rezgésritmust lát, amely az akarat viselkedését meghatározza. A lelki sorozatokban munkafelosztás valósul meg; az egyéniség a konkrét anyagi valósághoz van kötve. Az egyéni halhatatlanságot tagadja, de az ember földi haladásának határtalan perspektíváját látja.

G. Dwelshauvers a szervezet funkcionális egységének és a tudat szellemi egységének a természetét vizsgálja és a közöttük fennálló

kapcsolatot a szenzomotorikus és az emlékezeti alkatokban látja. G. Le Roy a descartes-i merev dualizmust Maine de Biran elméletével próbálja kiegészíteni, amely az akarati erőfeszítésben találja meg a lélek és a test között közvetítő valóságot. M. Gr. Peucesco az agyban szellemi jelentést mutató *mozgásban* látja egy spiritualista monizmus alapját; B. Petronievics viszont a lelki élet és az agyvelő monadologikus magyarázatát próbálja adni. M. Pradines a lélek és a test viszonyát úgy látja megoldhatónak, hogy a lélek a test értelme, belső jelentése (raison); az ember ugyanis sem nem lélek, sem nem test, hanem lelke és teste is van, ami kevesebb, mintha lélek, és több, mintha test volna, és amennyit jelent, hogy megelékesült testtel bíró lény. Ch. Werner a vágyban látja a testet szervező életerőt, amely a léleknek és a testnek érzelmekben nyilatkozó egységét is biztosítja.

Az ötödik rész utolsó fejezete a lélek és Isten viszonyát tárgyalja. W. Lutoslawski az extázissal mint egy a léleknél felsőbbrendű, azt erősítő lényvel való szeretet- (de nem szerelmi) egyesüléssel foglalkozik, és a nagy lengyel költő, Miczkiewicz misztikus-extatikus élményét ismerteti. D. A. Grant Duff a hindu Ramana Maharski monista jellegű lelki megszabadulás-tanát ismerteti, V. Subrahmanya Iyer pedig az egyéni énnel a mindenséggel való azonossága hindu tanát mutatja be. L. Lavelle az egyetemes létben való részesedés filozófiájának az elveit fejti ki. Bl. Romeyer az emberi én szellemi tartamát és tudatában az értékítéletek megjelenését fejtegeti; a lélek, amely értelmi és morális értékekkel táplálkozik, elmulthatatlanságukban részesedik és belőlük egyúttal legfőbb teljességüket, Istent is megragadja.

Az utolsó, hatodik kérdéscsoport az értékről, a normákról és a realitásról szól. L. Polak értékelméleti autonómiát kíván a logika, az etika és az esztétika számára. A vizsgálódás útja az értéktapasztalástól vagy az értékítéletek jelenségeitől egyetemes és változhatatlan törvények és végül apriori elvek felé halad. Minden metafizikai vagy teológiai, fizikai, biológiai vagy szociológiai heteronómiát ki kell kapcsolni. Az értékelméleti törvénynek semmi köze sincs parancshoz, jogi vagy teológiai törvényhez és minden akarati függést kizár, legyen ez az akarat akár másé, akár magunké; a logikai, etikai, esztétikai törvények nem előírások, hanem egyetemes megállapítások, hasonlóan a természeti törvényekhez. A logikai törvényeket semmi, Isten sem változtathatja meg és így az elméleti tudomány minden metafizikumtól is független: hasonlóan a gyakorlati tudomány, az etika. Polak látja az értékek abszolút voltát, de amikor például a logikai értékből egyszerű analógiával átnyúl az etikai érték területére,

az abszolút értékek különbségeit nem veszi tekintetbe. Az érték valóságviszonyának alapkérdéseit fel sem veti, ezért állíthatja ezt a «lég-üres terű» értékrendet.

I. Tatarikiewicz felsorolja a legfontosabb értékfajtákat és érték-tulajdonságokat, amelyeket ismerünk, és rámutat arra, hogy még sok mindent nem tudunk az értékekről. T. Vianu az értékelméleti szubjektivizmus és abszolutizmus álláspontjait össze iparkodik egyeztetni. Az értékek eredetének és érvényességének problémái kettő és nem szükséges mindkét kérdésfajtára hasonló feleletet adni; lehet, hogy az érték eredete külső és az érték mégis belsőkben is fennáll, és lehet, hogy belőlem ered, de engem érvényében túlhalad valamely érték. A legegységibb értékérzelem is hordoz érvényességi mértékeket, még pedig az egész emberiség számára tipikus és reprezentatív módon. Nagy jelentősége van az emberi szabadságnak a világ egyéni szempontból való értékelésében; minden alanyi értékeremtés új meg-egyezés létrejöttét jelenti az ember és a dolgok között.

Az első három, egyetemességeket tárgyaló tanulmány után külön fejezet tartalmazza az érték és valóság viszonyával foglalkozó tizenennyi tanulmányt. S. Alexander az értékeket emberi alkotásoknak, az emberi természet hajlamaiból fakadóknak tartja; az érték, mint az ember bizonyos természetes vonásainak formális alkata, abszolút, ezért nem is a természet, hanem a szellem «kényszere»-ét jelenti a szellemre. J. Benrubi a morális eszményt a történeti realitásban bennrejlőnek és az emberi fejlődésben fokozatosan kibontakozónak tartja. W. Burkamp szerint minden jelentés-realtás (Sinn) az én függvénye; ez azonban a megismerésben a tárgyi valóság világába illeszkedik és vele együtt minden apriori jelentés is mint tapasztalati valóság a természet biológiai talaján nőtt. W. Eckstein szerint a dogmatikus érték-tudomány, főleg az etika feladata az értékeszínék tisztázása, érvénykérdéseiknek rendezése, szemben a leíró normatudománnyal, amely a normákat mint társadalmi tényeket vizsgálja. Az erkölcsi normák nem alapulhatnak valóságon. H. Kuhn már tagadja az érték és valóság teljes szempontkettősségének szükségességét, mert az érték fenomenológiai megragadása csupán megvalósulásában lehetséges. Mindamelllett az érték nem függhet valamely pozitívista értelmű — lelki, vagy társadalmi, vagy biológiai — ténytől. A régi filozófia mint lételmélet helyébe lépett értékelméleti bölcsélet a valóság értelmét is meg akarja ragadni és így metafizikai analógiákat mutat. Az értékelmélet azonban forrásával, a platonizmussal kapcsolatos apóriákba vezet és ezért új módon kell felállítani a platon transzcendencia (az ideák) eredetének kérdését. A. Guzzo az értékrend «nythológiája» he-

lyébe, amely maga adna a mindenségnek értelmet és fölöslegessé tenné az embernek értékallító aktusok létesítésére irányuló törekvését, az emberi aktusok értékességének bölcséletét próbálja állítani. Közben igen merész naivitással bölcselkedik az egyetemességről, a realitásról, stb.

F. Heinemann szerint a lét és a megjelenés a lelki, természeti és abszolút élet lefolyásának két pólusa; csak az a kérdés, miért került ez a metafizikai fenomenológia az értékelméleti csoportba. Talán azért, mert egy régi létfelfogást képvisel a következő, J. Heyse tanulmányával szemben, amelyben a szerző a régi európai bölcséleti gondolat magaokozta elhalását, a görög bölcsélet alapjául szolgáló élménytartalomhoz, az élet lényegének, problémáinak és konfliktusainak görögök hirta megéléséhez való visszatérést és a bátor és határozott létezésen keresztül a tudáshoz jutást, vagyis az eddigi bölcséleti gondolkodás radikális *átértékelésének* szükségét hirdeti? Heyse szerint az ideák és az értékek már nem transzcendens alkatok, hanem azok a formák, amelyekben az élet eredeti igazságának, tragikumának és heroikus feladatainak tudatára ébred. A jelenkori német bölcsélet hivatása szerinte abban áll, hogy a valódi ideákat és értékeket küzdje ki, amelyekben nem az élet és a történet egy fantómja, hanem az élet és a történelem a maga igazságában nyilatkozik. Hát vajjon az egész keresztény-európai bölcsélet fantóm után szaladt? R. Bayer, az akták szerkesztője, azonban, úgy látszik, szereti az ellentétekben való Hegelféle mozgást; mert Heyse után A. Liebert tanulmányát helyezi el az idealizmus válságáról. Az idealizmus leronthatatlan nagysága, úgy mond Liebert, a szellem és a gondolat szabadságának a képviselete és védelme; ezáltal mindig válságban van, de teremő és termékeny válságban, amely nemcsak számára, hanem az egész szellemi élet számára szükséges.

N. Lossky tanulmánya is lényegében metafizikai rendszert ad; a teremő istenség, az abszolút egyetemes érték- és létteljesség, olyan mindenséget terem, amelyben végső fokon személyes erők hatnak együtt és kölcsönhatásukban s kölcsönös összefüggéseikkel a világ rendjét eredményezik. A hatóerők egymással a legszorosabb egységben és összeköttetésben vannak és mindegyik állapota valamennyi többi számára is létezik; a megismerésben, az egyszerű tudomásulvételben és a tudattalanban is mindegyik erő nemcsak saját, hanem a többi létét is eredetiben, nem pusztán alanyi képekben, másolatokban, szimbólumokban ragadja meg.

M. Novák szerint az életet mint értéket s mint az érték és az élettörekvés funkcióját ragadhatjuk meg legjobban.

P. Romano világosan hangsúlyozza és kimutatni törekszik,

hogy a lét kifejezéseként megnyilatkozó *valóság* és ennek a kifejezésnek *értékként* való megismerése és megítélése alapján az *érték* azonosnak mutatkozik. Tényleg, mindaz, ami valóság, értékes is, és minden érték reális is; az értékbölcsélet tehát lényegileg egy ontológiai monizmusra redukálódik. Romano igen okos tanulmányában jól odamondogat az újabb filozófusoknak, akik meglehetősen filozófiátlanul óvakodnak értékes régi fogalmaktól, mert azokat például Kant elutasította, és így fontos belátásoktól zárják el magukat.

W. Sauer a valóságban az örök értékekre irányuló tendenciák eleven kapcsolatát látja, irányulást az értékek felé, de nem birtoklásukat. J. Xirau kifejti, miért esett egybe a régi bölcséletben érték és valóság s miért szakadtak szét az egyértelmű — naturalista — létfogalmat bevezető újkori bölcséletben. Tisztázni kell, miben állnak a dolgok, megkülönböztetni őket és főleg az értékek minvoltát is; ez a modern gondolkodás feladata.

A harmadik fejezet az értéket a megismeréssel és a cselekvéssel kapcsolatban vizsgálja. G. della Valle a megismerést mint az — egyetemesebb — értékelés egy fajtát határozza meg. J. Fischer a tudomány embertszolgáló, szabályozó szerepét hangoztatja a tiszta tudásvágy mellett és a tudomány különféle jelentőségeinek vizsgálatán kívül a tudományok egymáshoz való viszonyát fejtegeti. F. Ziyaeddin Fahri a társadalomtan tapasztalati adottságokból és konstruktív és alapokból felépülő természetét hangoztatja. C. Krusé az értékelés szubjektivista felfogásával szemben hangsúlyozza, hogy az értékelésnek éppen úgy megfelel a maga realitásrendje, mint a vele nem azonos, de éppen tárgyra vonatkozásában rokon megismerésnek. U. Redano az ismerési és az értékítéletek egységes gyökerét mutatja ki. P. Vuk Pavlović a teremő jelleg harcos és gyakran tragikus voltát emeli ki. A. Banfi a kultúr-, szellem- és életfilozófiáról értekezik. M. Chastaing szerint az érték a tárgynak magához a létehez tartozik, nem mint tulajdonsága, de mégis lényegileg és belsőleg. J. Patočka a filozófiákat relatív értékű életkanonoknak, stilizált élet típusainak tartja. J. Guitton, R. C. Thurnwald és G. D. Scraba kultúrfilozófiai, etnológiai, szociológiai és nyelvbölcséleti kérdéseket fejtegetnek.

Külön tanulmányok foglalkoznak az érték és a kozmológia viszonyával. J. E. Boodin a mindenség értelmét, vezérszólamait és élettörvényeit keresi, J. E. Salomaa a pesszimizmus és az optimizmus ellentétét az értékítéletek érvényességébe vetett hitre vezeti vissza, L. Silberstein az indeterminizmus modern fogalmazásával próbálkozik. A logikai normák problémái között szerepel J. L. Claparède ismertetése A. Spir logikai normativizmusáról, valamint L. Landgrebe

tanulmánya a megismerés formális és materiális normáiról és a különféle evidenciákról.

A morális és a társadalmi normákkal már jóval több tanulmány foglalkozik. G. Gurvitch a közvetetlen erkölcsi tapasztalás változatait elemzi és ezen az úton egy a szokásokkal, «erkölcsökkel» foglalkozó tudománnyal összefüggő, de attól lényegileg különböző tartalmi filozófiai etika megalapozását törekszik adni. M. A. Bloch viszont egy teljesen az ember természetében gyökerező pszichologisztikus etikát hirdet. J. de Gaultier esztétikai alapú moralitásról szóló tant íparkodik kiépíteni. J. B. Kozak az erkölcsi normát így látja megfogalmazhatónak: *ultra posse tenemur*; az erkölcsi normák lényegileg nem számolnak az emberi lehetőségekkel és így konfliktusba jutnak a természetes normákkal, amelyek az élet-milieu pozitív ismeretén alapuló cselekvési szabályokhoz vezetnek. Ámde ez utóbbi normák az előbbiektől, amelyek az erkölcsi élet dinamikáját biztosítják, nem mentesítenek; így megegyeztetésük kérdése vetődik fel. E. Leroux az erkölcsi értékek többségét hangsúlyozza, amely azonban egy bizonyos egységet nem zár ki. R. Löhrich azt vizsgálja, milyen módon igazolhatók a normatív ítéletek, és arra az eredményre jut, hogy akkor igazolhatók, ha a bennük kifejezett normát mint bizonyos célra alkalmas eszközt, a cél elérésének okát tekinthetjük. W. D. Ross a javak különféle értelemait vizsgálja és egyrészt csodálatra, másrészt érdeklődésre méltó javakat különböztet meg, amelyeket egyaránt kötelességünk létesíteni. P. Siwek megkülönbözteti az érzeki, értelmi és abszolút, végtelen, szellemi, isteni értéket; az érték nem definiálható és csak intuitive ragadható meg. M. J. de Blic lényegében kantianus etikai álláspontból azt vizsgálja, hogy a morális kötelesség mennyiben függ össze a társadalmi rend fogalmával. Azt állapítja meg, hogy tudatbeli kialakulása sokat köszön a társadalmi milieunek, de tekintélyét nem innen, hanem az észből nyeri. G. Boas a tények és az értékek radikális különbsége mellett pszichológiai téren keresi azokat az elveket, amelyek a normák valóságszerepét lehetővé teszik. Th. Givanovitch etikai personalizmusában annak a szükségét hirdeti, hogy az etikai alapt fogalmak — a morális és immorális tett, mindkettő szankciója — mellé a morális, illetőleg immorális hajtótényező, személy fogalmát is alap-tényezőnek vegyük fel. H. Elzenberg szerint minden imperativikus, parancsjellegű kötelességfogalom tarthatatlan. G. Kafka a modern, tisztán emberi szempontú erkölcsi relativizmus ellen az érték és az isteni szellem örök érvényét és embermeghatározó jelentőségét hangsúlyozza. D. S. Robinson az erkölcsi és jogi törvény viszonyát vizsgálja, B. Zboril az emberiség eszményeit perfekcionista és eudaimonista irányban keresi, E. Utitz a moralitás és a létkiteljesedés feszült-

ségét, gyakori tragikus konfliktusait és mégis szoros összefüggését, bizonyos értelemben ennek amazon való alapulását fejtegeti.

A jogi normák fejezetében J. Davy a jog társadalmi forrását, de egyúttal ideális értékét és részben egyéni vonatkozását vizsgálja. G. R. Morrow a jog társadalmi rend-természetét hangsúlyozza; O. Kraus jog- és értékbölcseletében, amely Brentano hatása alatt áll, Protagoras szubjektívizmusát és a platonizmust törekszik összekapcsolni; említjük még A. Plachý Kelsent követő «tisztá jogelméleti» tanulmányát, valamint A. Procházka részben hasonló felfogását, amelyben végül a nemzeti- és a nemzetközi jog viszonyát a — morális normarendszeren alapuló — természeti és a pozitív jogéhoz hasonlóknak tartja. Horváth Barna jogelméletében a valóság és érték ellentétéből indul ki és mindkettő lényegbeli megismerhetetlenségét vallva, a társadalmi jellegű jogot az egyéni *érzékelés* és *értékelés* összekapcsolódása alapján származtatja. Az érték és a valóság teljes ellentétbeállítása után immár egy társadalmi szubjektívizmus álláspontjához jut el, amely teljes metafizikai agnoszticizmusában meglehetősen pozitivistá színezetet ölt. Vele szemben J. Sauter metafizikai és etikai alapú természetjogi álláspontot vall.

Az utolsó fejezetben az esztétikai normák kerülnek szóba; Ch. Lalo a bölcseleti rendszereknek lényegében esztétikai értéket tulajdonít, gróf Listowel az esztétikai érték jellegzetességét egy lelki-szellemi harmóniában, egyensúly-elvben látja, F. Mirabent kanti irányban fejti ki esztétikai felfogását; a többi négy tanulmány ismeretétését elhagyhatjuk.

Az utolsó két kérdéscsoportra együtt tekinthetünk vissza; hiszen láthatjuk, mennyi metafizikai vonás vagy egyenesen metafizikai tanulmány volt az értékelméleti csoportban is. Feltűnő mindenekelőtt a metafizikai szellem erős előretörése; az egész kongresszus legszínesebb, legértelmesebb tanulmányai nagyobb részben az ötödik csoportban találhatók. A módszert tekintve, a felfogások túlnyomóan az elemző, tapasztalati adottságból elinduló és annak előfeltevéseit felderítő reflexív módszer mellett foglalnak állást. Ezen az úton azután egyesek óvatos és lehetőleg exakt eljárással, mások néha merész fordulatokkal töreksenek metafizikai megismerésre. Ennek lehetőségét az ebben a csoportban szereplő tanulmányok közül természetesen csak kevés zárja ki; feltűnőbb az, hogy nagyon sokan hirdetik. A tradicionális filozófiai irányok közül a kantianizmus erősen háttérbe szorult: feltűnő a platonizmus uralkodó szerepe. Ezzel együtt jár egyfajta «realista idealizmus» kibontakozása, abszolút értékelvek, transzcendens szellemi valóságok reális létének elismerése; főleg a transzcendens istenség keresése és elismerése emelkedik ki

igen sok tanulmányban, míg a panteisztikus vagy agnosztikus felfogások jelentős kisebbségben és inkább az «öregek» között, az ateista elgondolások pedig elenyésző módon jelennek meg: az utóbbiak sem annyira egyszerűen materialista, mint inkább dinamikus vagy vitalista alakúak és panteista vonásokat rejtenek. A természet és a természettudományi eredmények átszellemítő törekvésével ismételten találkozunk; a lélek és a szellem általában fölényben van a test fölött. Az érték és a valóság közelmúltban uralkodó kettősség-tanát még többen hirdetik, érdekes azonban az érték és a valóság azonosításának ismételt erőteljes és határozott hangoztatása; éppen a legmodernebb és legerőteljesebb hangok az axiófógiát valamiképpen ontologizálni akarják; ez a törekvés kétségtelenül párhuzamos az abszolút, ősi valóság elismerésének bemutatott előtérbe nyomulásával.

Ha a kongresszus egész előadásanyagára visszatekintünk, el kell ismernünk, hogy abban igen sok érdekes és értékes szempont, gondolat és eredmény merült fel, a dolgok természete szerint nagyszámú jelentéktelen vagy kiforratlan előadás mellett. A bölcséleti tradíció tudata és elismerése is elég jelentős; a tradícióval szakító új hangok közül csupán Heyseé és két-három olasz gondolkodóé emelkedik ki. A logisztikának megvan a maga szűkebb, lényegében pozitívista tradíciója; de ereje, amint láttuk, igen meggyengült. A pozitívista, sőt az empirista és utilitarista felfogások még az angolszász gondolkodók körében is csökkenést mutatnak; de telivér idealizmus és kriticeizmus is alig fordul elő. Idealista vonásokkal átszőtt modern realista, metafizikai irányú, gyakran abszolutista felfogások állnak az előtérben és a személyiség, a személyi lét hangsúlyozása újra meg újra felmerül. Jellemző természetesen a kongresszusra egyes nagy mai gondolkodók távolmaradása vagy hallgatása is; főleg a németek közül nem adtak elő, bár jelen voltak és felszóltak N. Hartmann, H. Heimsoeth, B. Bauch, elmaradtak E. Husserl, E. Spranger, M. Heidegger, E. Rothacker, A. Dempf, stb.; az olaszok közül nem volt ott Croce, Gentile, Gemelli; a franciák közül betegségével kimentette magát Bergson. Mindennek ellenére a nagy világszínház szellemi körképe mégis gazdag és igen érdekes, egészében pedig kétségtelenül elmélyülésre, modern metafizikai és abszolutista eszmék erős feltörésére és alighanem tartalmas és mély, értékes bölcséleti-szellemi kor kialakulására vallanak a kongresszus előadásaiából kibontakozó eszmecsirák vagy máris határozott és jelentős, kész modern bölcséleti eredmények.

Báró Brandenstein Béla.

IRODALOM.

Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán.

Gyalóky Jenő: *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán.* (A Magyar Történelmi Társulat könyvei. I.) — Budapest (Franklin-Társulat), (1938).

8° 167 l.

Bárha 1848/49. évi szabadságharcunknak szinte páratlanul gazdag az irodalma, a tárgyilagos művek száma rendkívül csekély, akár a politikai, akár a katonai, vagy akár a társadalmi események történetéről legyen szó. Legtöbb oka ennek egyfelől az a roppant, át nem hidalható ellentét, amely a magyar nemzet önállósági törekvései és az osztrák összbírodalom hívei között a reformkor kezdete óta fokról-fokra annyira fejlődött, hogy végül a szabadságharchoz, majd a kemsieri alkotmány közzététele s a fiatal honvédsereg sorozatos tavaszi győzelmei után az 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozathoz vezetett. Ezt az ellentétet még tetézte, újabb mérgező anyaggal töltötte meg Schwarzenberg osztrák miniszterelnök és Haynau tábornok bestialis kegyetlensége, mellyel a bécsi forradalomért és Ausztria kudarcaiért, vereségeiért az egész művelt világot felháborító módon állottak védtelen foglyaik kivégzésével, bebörtönzésével és üldözésével bosszút és az az Ausztriára is végzetes politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális elnyomás, melyet a nemzetnek a Bach- és a Schmerling-korszak alatt kellett elszenvednie. Ez az ellentét adja magyarázatát a magyar és az osztrák írók óriási nézetkülönbségének, melyet szabadságharcunkkal szemben kifejezésre juttatnak és a kicsinyes gyűlölködésnek, mellyel itt is, ott is gyakran találkozunk.

De oka másfelől az a szenvedélyes indulat, az az előlbinél is szomorúbb ellentét, amely a magyar írók nagy részét is megosztja a Széchenyi és Kossuth, valamint a Kossuth és Görgey egymással szemben elfoglalt álláspontjának és politikájának megítélésében. Ez a mélyen gyökerező három érzelmi ellentét jellemzi többé-kevésbé

az egész régebbi irodalmat. De e mellett nagy szerep jutott, különösen a katonai események megírásánál, a romantikának is.

Csaknem három nemzedéknek kellett felváltania egymást, hogy a levéltári anyag felhasználásának lehetővé válásával az emberek és az események megítélésében a pártos elfogultság és a romantika helyet adjon a higgadt tárgyilagosságnak. A szorosan vett hadtörténeti anyag helyes, pártatlan feldolgozása szempontjából legtöbbet Gyalóka Jenőnek köszönhetünk, aki egy személyben nagy, általános műveltségű, elméletileg és gyakorlatilag kitűnően képzett, a világháborúban gazdag tapasztalatokat szerzett vérbeli katona és tudós történetíró. E művével együtt immár nyolc kisebb-nagyobb közleményben írta meg szabadságharcunk erdélyi fejezetét, példát mutatva arra, hogyan lehet és kell az egykorú levéltári adatok és följegyzések, emlékiratok alapján saját hibáink, mulasztásaink szépítése, az ellenség kicsinylése s a kudarcokért bűnbakok odatolása nélkül, mindig a történeti igazságot keresve, foglalkozni nemzetünk balsikerű hadi vállalkozásaival is.

Jelen kötetében Gyalóka a szabadságharc erdélyi szakaszának utolsó felvonását: az 1849. évi nyári hadjáratnak történetét írja meg. Bevezetésül — igen helyesen — az első öt fejezetben beható tájékoztatást nyújt mindenekelőtt Erdélynek a szabadságharcban 1849. március végéig játszott szerepéről, attól az időponttól kezdve, amikor 1848. december 9-én Bem, mint az erdélyi haderők új főparancsnoka, Szilágysomlyóról alig 3000 emberből álló kis seregével elindult Erdély visszafoglalására. Noha — az oláh és a szász népfelkelők tömegeiről nem szólva — több, mint 13,000 főből állott, bár nem is elsőrangú, de jól fegyverezett katonasággal, élén a már 70 éves, de hadban jártas Puchner Antal cs. altábornaggyal, kellett harcba szállania, karácsonykor már övé Kolozsvár, az 1849. február 9-i piski, a március 11-i nagyszebeni és a 15-i vöröstoronyi győzelme, majd Déva meghódolása után pedig Gyulafehérvár és a közelében levő havasok nehezen megközelíthető vidéke kivételével övé egész Erdély. Ekkor, április közepén rendeli Kossuth Bemet, aki épp nagy eréllyel folytatta kicsiny haderejének kiegészítését és újjászervezését, az Orsovánál betört osztrák hadtest kiverésére. Bem ezt a feladatot is sikerrel oldotta meg, de e megbízatása hat hétre elvonta őt Erdélytől, amit többé nem lehetett pótolni. Ez idő alatt történt a szabadságharc legesztelenebb és közvetlen következményeiben, valamint politikai kihatásában legvégzetesebb fegyverténye, amikor a magyar kormány megbízottja és az oláh népfelkelők vezére, Jancu Ábrahám, közt az utóbbiak általános fegyverletételéről eredménnyel kecsgető

tárgyalások közben Hatvani Imre ügyvédből lett őrnagy példátlan könnyelműséggel május 6-án maroknyi szabadospáttával és némi rendes katonasággal megtámadta a sokszoros túlerőben volt oláh tábort. E vakmerő vállalkozásnak a kis magyar haderő pusztulása és 5400 védtelen magyar férfi, nő és gyermek szörnyű felkoncolása lett közvetlen következménye, ami az oláhok és a magyarok közt tátongó politikai és érzelmi szakadékot még mélyebbre ásta. Ezenfelül katonailag jelentős magyar haderőt kötött le az oláhok féken-tartása épp akkor, mikor az oroszok négyfelől Erdélybe törő csapatai ellen minden honvédre szükség lett volna.

A harcéri események vázolása után szakszerű bírálat kíséretében ismerteti az Erdély elfoglalására 1849. áprilisében készült osztrák és orosz hadműveleti terveket, amelyekkel szemben Bemnek ily írásba foglalt tervei valószínűleg nem voltak. Amennyire azonban csapatainak — hat hadosztály közül négynek — a határszéleken, a betörési kapuk védelmére történt széthelyezéséből következtethető, elgondolása az lehetett, hogy esetről esetre az ő vezetése alatt álló, erős mozgó tartalékkal siet, a belső vonal előnyeinek kihasználásával, a megtámadott hadosztály segítségére. De ily tartaléka nem volt, mert a fennmaradt két hadosztályát épp eléggé lekötötték Gyulafehérvár tekintélyes osztrák védőcsapatai és a havasok közé húzódott oláh felkelők. Seregének összes létszáma 38,781, az egyesült orosz-osztrák haderő pedig 45,254 embert tett ki. A teljes létszámban tehát nem volt meg az ellenség nyolc-tízszeres túlereje, amiről a régebbi munkák oly szívesen írnak, sőt elég egyenlők voltak a felek. Bem csapataiból azonban 13,000 embert igénybe vett az imént említett belső biztonsági szolgálat ellátása, úgy, hogy a határok védelmére szétforgácsolt négy hadosztály egyenkint mindig túlerős ellenséggel került szembe. Így a Tömösi és a Törösvári szorosoknál ötszörös, Vöröstorónynál kilenceszeres, Fogarasnál meg éppen tizenegy és félszeres volt az orosz-osztrák csapatok túlsúlya. Ehhez járult a nagy minőségi különbség is, szintén a mieink hátrányára. A rendes orosz-osztrák sorkatonasággal és képzett tisztikarával szemben a honvéd tisztek és legénység többsége csak rövid felületes kiképzésben részesült, ezért gyöngébb volt fegyelme, de a felszerelése sem ütötte meg mindig a mértéket, sőt egyes csapatoknak fegyver sem jutott.

Ezek után a vezérekről ad találó képet. Különösen kiválóan jellemzi Bemet, az elméletileg jelesen és sokoldalúan képzett, a napoleoni háborúkban és a lengyel szabadságharcban fényes haditetteivel kitűnt katonát, nagyszerű szervező és vezető tehetségét.

Bámulatos sikereinek az volt a titka, hogy nem ragaszkodott semmiféle elmélethez, hanem rendkívül gyors áttekintő képességével mindig alkalmazkodott az adott hadi helyzethez és hogy fel tudta használni a támadó hadviselésre termett magyar katonának ezt az értékes harci erényét, de nem kevésbé ellenfeleinek lassúságát és végül megvolt benne a személyes vitézség és az a hidegvér, mely megóvta attól, hogy nehéz helyzetben elveszítse a fejét. E ritka katonai képességei tették őt hadai előtt oly népszerűvé, annak ellenére, hogy vézna, kistermetű, szőfukar ember volt, ki magyarul nem is tudott. Hasonló talpraesett Gyalókay jellemzése az orosz és az osztrák vezérekről. Elméletileg alaposan képzettek voltak, megfelelő háborús tapasztalatokkal. Leggyöngébb oldaluk a néha semmivel sem indokolható, hihetetlen lassúságuk volt.

A hátralevő nyolc fejezetben tömörsége és szakszerűsége mellett is világos, könnyen áttekinthető előadásban ismerteti az erdélyi hatadosztály harcait június 19-től augusztus 18-ig, vagyis az erdélyi nyári hadjáratot, amely nem egy vonásban teljes ellentéte a télinek és tavasznak. Míg ez utóbbiakban Bem nagyjából együtt tartja egész haderejét és maga irányítja a háborút támadásaival, valamint a belső vonal előnyeinek ügyes és szerencsés kihasználásával, addig nyári hadjárata alatt a kezdeményezést átengedi az ellenségnek, katonaságát szétaprózza a határokon, mindent egyszerre akar védeni, a helyett, hogy megrövidítené a belső vonalat — amit 1916 őszén az oláh betörés ellen teljes sikerrel alkalmazott a német és az osztrák-magyar hadvezetőség — és a magyar katona támadásban inkább érvényesülő harci erényével is számolva, egyenként igyekeznek az Erdély szíve felé törekvő ellenséges csapatokat megsemmisíteni. Bennek ez a védekező taktikája nem válhatott be a kitűnően fegyelmezett, tökéletesebben felszerelt és a szétforgácsolt honvédsapatoknál kiválóbban vezetett orosz-osztrák katonaság ellen, amelyet kém- és hírszolgálatában a szász és oláh lakosság is készséggel támogatott.

Az egész nyári harcban hősi küzdelmek és szánalmas tehetetlenség, gyáva futások váltják egymást. Kötelességüket derekasan teljesítő csapatparancsnokok (Kiss Sándor, Ihász Dániel, a július 16-án megindult harcokban Gál Sándor) mellett a hadviselés elemeivel sem ismerős, gyámoltalan egyének, akik nem tudták, mit kezdjenek osztagaikkal, akiknek szinte fogalmuk sem volt az egymással való együttműködésről, alárendeltjeik katonás szellemének ébrentartásáról, főlebbvalóik iránt az engedelmeskedés kötelességéről, a földérítő és hírszerző szolgálat fontosságáról. Így pusztult el egyik honvéd hadosztály a másik után a nagyobb rátermettség nélkül, de lassan

inódszeresen vezetett orosz-osztrák hadakkal vívott véres ütközetekben és kisebb csatapatétkban. Bem maga is csak három győzelmet aratott: július 20-án Sepsiszentgyörgynél és Kökösnél. 23-án a moldvai határon és augusztus 5-én (a segesvári csatavesztés után néhány nappal!) Nagyszebennél. De mégis annyi eredménye volt e rövid hadjáratnak, hogy Lüders tábornok, az erdélyi orosz haderők vezére, a Paskievics orosz fővezértől kapott parancsot, hogy t. i. verje le az erdélyi magyar csapatokat és aztán vonuljon seregével az Alföldre, csak az első részében tudta teljesíteni nyolc héten át tartott harcok árán.

Az erdélyi nyári hadjáratot, egyes ütközeteinek lefolyását, eredményeit ismertük eddig is, de hiteles megvilágításban most olvastuk először. Gyalókay tárgyilagos, szakszerűsége mellett is igen vonzó előadásában kapjuk az első teljes képet a szemben állott felek általános erőviszonyairól, az egyes ütközetekben résztvevő csapatok létszámáról, felvonulásáról, hadi rendjéről, az egyes fegyvernemek felhasználásáról, szerepéről, a harcok színhelyének terepviszonyairól, a több órán át tartott csaták lefolyásának jelentősebb szakaszairól, a veszteségekről stb. De e részleteken felül szabatos, megbízható véleményt, ítéletet kapunk a vezérek és csapataik katonai képességeiről, értékéről is. A szöveg megértéséhez igen jó szolgálatot tesznek az ütközetek színterét és a hadműveleti helyzetet s, ahol lehetett, a csapatok pontos felállítását is feltűntető vázlatok.

Két hőse volt tragikus szabadságharcunk erdélyi fejezetének. Az egyik az erdélyi magyarság, amely jóformán magára hagyatva, az oláhok és a szászok ellenséges tömbjei közé ékelve is kész volt szembeszállani az osztrák császári és az orosz cári haderővel is. A másik hőse pedig Bem, aki az erdélyi magyarságot a katonai ellenállásra megszervezte és kemény harcokban vezette diadalokon és vereségeken át a férfias elbukásig. E harcok nélkül nem következett volna az 1867. évi politikai feltámadás.

Hálásak vagyunk Gyalókay Jenőnek, hogy multunknak e gyászos és dicsőséges fordulatokban gazdag kis darabját egyedül az igazságkeresés nemes célkitűzésével és a történetírás tiszta eszközeivel az emberileg elérhető hűség megvilágításba helyezte.

Nagy Miklós.

A renaissance úttörői.

Báró Villani Lajos : *A renaissance úttörői.* (Kultúra és Tudomány.) Franklin-Társulat. Budapest. é. n. (1938). 8-r., 141 l.

Az olasz művelődésre vonatkozó hazai irodalmunk értékes munkával gyarapodott. Báró Villani Lajos az olasz renaissance szellemének kialakulását rajzolta meg költészetük tükrében. Nem a művészet alkotásaiban figyelte meg az új világnézet hajnalhasadását, a fény erősödését, napjának diadalmas fölbukkanását, hanem az irodalomban, ahol az akarások világosabban, tudatosabban jelentkeznek. Költői, írói művek sohasem magyarázhatók, értékelhetők amyi-féleképpen, mint a maguk módján beszélő képzőművészeti alkotások. Ezek nyelvét nem mindenki érti meg tökéletesen, stíláris mondani-valójuknak apró, de lényeges változásait kevesen veszik észre. Legtöbb esetben eltérően magyarázzák jelentésüket. A kor szellemének folytonos változása a vonalakban, formákban, színekben ösztönösebben nyilvánul, viszont az irodalomban lesz előbb tudatos, itt válik gondolatná.

Az antik hagyomány Franciaországban, Spanyolországban és Angliában korábban olvadt össze a győztes barbár népek eszmévilágával, az új egységes fajiség hamarabb jelentkezik irodalmukban, művészetükben, mint Itáliában. A régi Róma emléke itt erősebben érvényesül, a klasszikus szellem itt nem halt meg, nyelve túlélte a barbár hódítókat, akik sok tekintetben tudatosan ápolták tovább az antik hagyományokat. A hódító népek lelkiségének különbözősége sem kedvezett az egységes itáliai szellem kialakulásának. Nem esoda tehát, hogy a franciák, spanyolok, sőt a szaracénok fölényben voltak faji kultúra tekintetében Itália fölött, az olasz költők, művészek őket követik a X., XI. és XII. században egyaránt. Egyedül a pápák képviselik az ébredő olasz szellemet, de ők gondozzák legerősebben az antik hagyományokat is. Az egyház adja Itáliának és az egész keresztény társadalomnak Szent Ferencet, akiben először jelentkezik a renaissance világszemlélete. Helyesen mondja róla Villani, hogy kibékítette Istent az emberrel és az embert a természettel. Élete, írásai az új kor hajnalhasadását jelzik, egyben az olasz lélek önmagáralálását.

A bolognai ősi egyetemen tudósok, költők, jogászok ápolták tovább az itáliai szellem kialakulását, de Firenze ragadja magához az irányítást, mert itt ragyog föl Dante zsenije. Dante az irodalomban épp úgy, mint később Michelangelo a művészetben, két kor mesgyéjén

áll. Összefoglalja, megkoronázza a múltat és megindítja a jövőt. Dante költészetében a középkor skolasztikájának eszmevilága teljesedik be, célkitűzéseiben, eszmeiben pedig előremutat, akárcsak Michelangelo, aki befejezi a renaissance-művészetet és megalapozza a barokkot. Petrarca költészete szorosabban kapcsolódik a római klasszikusokhoz, az antik hagyományokhoz, de már a földi szerelmet hangsúlyozza Dantével szemben. Mindkettőjük életpályája politikai jelentőségű, középkori prófétái a XIX. században bekövetkező olasz egységnek. Boccaccio prózája már teljesen a világi örömöknek hódol, írásaiban a trecento derekán a középkor szelleme teljesen kialudt.

A halhatatlan költői triásszal egyidejűleg a művészet még gótikus hagyományokat ápol és az új eszmény csak a quattrocento elején, Donatello, Brunelleschi és Masaccio munkásságában robban ki ellenállhatatlan erővel. Viszont a XIII. és XIV. században Niccolò Pisano, Arnolfo di Cambio és Giotto stílusát már áthatották a klasszikus hagyományok. Egyedül Giovanni Pisano nevezhető északi értelemben gótikusnak. Nem hiába járt Giovanni a XIII. század második felében Franciaországban, ahol a legnemesebb gótikus művészet varázsa bűvölte meg.

A quattrocentóban ezután együtt hangzik föl az irodalom és a művészet diadaléneke. Isten, ember és természet a középkor bonyolult, homályos rendszeréből kibontakozva, a maga valóságosságában és szépségében jut kifejezésre. A költők a humanizmus jegyében többnyire olasz nyelven zengenek a pápáknak, a Medicieknek, az Estéknak és más fejedelmeknek udvaraiban. A népies elem is bevonul az olasz irodalomba párhuzamosan a középkori eredetű lovagi eszmekörrel, mellyel az udvaroknak élete hozta kapcsolatba a költőket. A művészet viszont már teljesen a világra szegezi szeméit, így a század végén Savonarolának kell jönni, hogy a magábaszállást prédikálja Firenzében döbbenetes erővel. Szavai hatása alatt gazdagok és nincstelenek hamut hintenek fejükre, a művészet elfordul a való élet ábrázolásától és előkészíti a cinquecento eszményítését. Savonarola azonban a politika áldozata lesz és a művészetben is egyidőre még a pogány szépség jut uralomra, hogy nemsokára, a XVI. század második harmadában, az egész világot elöntse a vezeklés vágya, a túlvilágba horgonyzott hit ellenállhatatlan sodra. A barokk igazolja ismét, hogy az egész renaissance nemcsak újjászületés, hanem természetes fejlődése is a középkornak.

Mindezt Villani báró könyve színesen, elevenen mondja el. Hasonlatai nem egyszer megkapóak, megállapításai helytállóak. Találónan ítélkezik a kor szellemét kifejező költői értékekről, mindig

a lényeges szempontokat emeli ki. Négy fejezet szól korának három irodalmi hősről, Dantéről, Petrarcáról és Boccaccióról, sőt a *Divina Commedia* ismertetésének külön fejezetet szentel. Könyve e kor olasz irodalmára vonatkozó eddigi ismereteinknek lelkiismeretes, a tudomány színvonalán álló, de élvezetes összefoglalása és tekintettel van a magyar kapcsolatokra is. Magyarország mindig hatása alatt volt az olasz szellemi áramlatoknak, az itáliai kultúra hullámverései a mi vizeinket is megmozgatták, viszont az olasz politika és műveltség vezéregyéniségei is számoltak a magyar faj államalkotó és kulturális jelentőségével. Dante is megemlékezik rólunk a *Paradicsom* XIX. énekében; «Oh, boldog Magyarország! Csak ne hagyja magát félrevezetni már.» Örökké időszerű mondat egy nagy látnok ajakán.

Báró Villani szép könyve, mely a *Kultúra és Tudomány*-sorozatban jelent meg a Franklin-Társulat kiadásában, őszinte hódolat az olasz genie-k előtt, akik a világ szellemét formálták. A kötet élére Gerevich Tibor írt tömör, jellemző előszót.

Ybl Ervin.

A német «Csongor és Tünde».

Mihály Vörösmarty: *Csongor und Tünde* Übertragung von Jenő Mohácsi. Dr. Georg Vajna u. Co. Budapest. Leipzig.

A *Csongor és Tündét* idegen nyelvre fordítani kockázatos vállalkozás. De mikor most ezt a szinte közhellyé vált mondatot újból leírjuk, nem Vörösmarty drámai költeményének fordításban utánozhatatlan, ragyogó nyelvi köntösére, hanem világirodalmi származástörténetére gondolunk. Vajjon, ha a ragyogó nyelvi köntöst mással helyettesítjük, egyúttal nem hasonlítjuk-e hozzá a *Csongor és Tündét* a világirodalom olyan alkotásaihoz, melyek kétségkívül ihlették a költőt, mikor mondanivalójához a drámai formát választotta vagy költeményének egy-egy alakját megalkotta. Vajjon, ha németre fordítjuk a legszebb magyar mesejátékot, nem lesz-e belőle könnyen Shakespeare-en nevelődött bölcséleti dráma vagy bécsi tündérvjáték, nem kell-e attól tartanunk, hogy költőnk eredetisége elhomályosul? Hogy aggodalmunk helytálló, azt meggyőzően bizonyítja a *Csongor és Tünde* eddig egyetlen német fordítása. Gärtner Henrik 1904-ben Schiller és a német romantikusok nyelvén szólaltatta meg Vörösmarty költeményét; a bölcséleti részeket egyoldalúan túlhangsúlyozta, a népies, humoros jelenetek naív báját és a tündérvjáték zenéi varázsát azonban hiába keressük fordításában.

Mohácsi Jenő hatalmas felkészültséggel fogott hozzá nehéz munkájához. Mindenekelőtt nem győzzük eléggé bámulni káprázatosan gazdag szókincsét. Nincsen nehézség, mely elől meghátrálna, sőt a nyelvi nehézségek — már pedig a *Csongor és Tündé*ben bőven akadnak ilyenek — csak fokozzák becsűgyát: minden árnyalat, minden fordulat megfelelőjét kibányássza a német nyelvkinés legtitkosabb rejtekeiből. *Csongor és Tünde* jelenetei, a Kalmár, Fejedelem és Tudós mondatai Mohácsi Jenő fölényes nyelvtudásának, pazar szóbőségének, virtuóz fordítói készségének legszebb bizonyítékai.

De éppen a szavak, kifejezések, fordulatok megválasztásában mutatkozó megvesztegető készség azt az érzést kelti bennünk folyamatos olvasásnál, hogy a fordítás óriási gyakorlat, fényes tudás eredménye, nagyszerű akarati teljesítmény, nem pedig szükségszerű alkotás és nem hiányoznak benne a szándékosság elkerülhetetlen egyoldalúságai sem. Nem hallgathatjuk el, hogy a fordító a kelleténél tovább megy a szokatlan fordulatok használatában, különösen ha meggondoljuk, hogy fordítását színpadi előadásra szánta. Őszintén kívánjuk is, hogy Mohácsi Jenő gondos munkája mennél előbb színházi közönség elé kerüljön. De viszont annál jobban kell a fordítónak vigyáznia arra, hogy Vörösmarty költeményének egyébként sem könnyű megértését ne nehezítse meg német hallgatót is gondolkodóba ejtő kifejezésekkel meg fordulatokkal. Mirigy pl. ezekkel a szavakkal válik meg az első jelenetben Csongortól:

Wie der lahme Hase sei sich.
Der da auffrass seine Brut
Und sich in die Farne schlug.

Bizony nemcsak a német hallgatónak, hanem a német olvasónak is meg kell magyarázni, hogy itt a *Farn* többesszámáról van szó, különben meglehetősen értelmetlenül hallgatja vagy olvassa a mondatot. Mohácsi főképp a ritmus érdekében kényszerül szokatlan szórendi fordulatokra: igaz, hogy ritmusban talán leghívebben követi Vörösmartyt, legfeljebb annyi szabadsággal él, mint maga a költő — erre joggal hivatkozhatott a fordítás előszavában. De a ritmikus hűség mellett olykor elhomályosul a mondat értelme. Berreh ismert mondatát az ördögfiak első jelenetében («Jobb ha esszük, mintha ő esz»), pl. így fordítja Mohácsi; «Wolln sie, nicht soll sie uns fressen»: nem tudom, melyik német hallgató fogja fel első hallásra a két *sie* helyes értelmét. Azt mondhatná valaki, hogy a *Csongor és Tündé*ben magyar olvasó meg hallgató számára is sok minden homály-

ban marad. Ez igaz, de a magyar olvasónak sok más eszköze van Vörösmarty költeményének megértéséhez, — nemcsak az iskolára gondolok — míg a német közönség magára a szövegre van utalva. Ugyancsak a ritmus érdekében kénytelen fordítónk néha a papirosnyelv egy-egy fordulatahoz folyamodni: ilyen pl. Tünde ellenvetése Ilma tanácsára, hogy hagyjon Csongor számára jelt a hármás úton; «Wirds zum Nutzen mir gereichen?» Ez inkább gazdasági jelentésbe, nem pedig romantikus mesejátékba illő fordulat.

Mindezek jelentéktelennek látszó apróságok, de ezekből tevődik össze az egész fordítás jellege, ezek táplálják azt az érzésünket, hogy a fordítás nagy nyelvi műveltségű, nagy gyakorlattal bíró értelmes fő, de nem költő munkája. Vörösmarty mesejátéka Mohácsi Jenő tolmácsolásában valahogyan érteni síkra tolódott el, felülkerekedett benne a racionalista elem, míg a költemény gazdag érzelmi színskálája, mindenekelőtt megvesztegető zeneisége fordításában kevésbbé érvényesült. Az érdemes fordító most is, mint már *Az ember tragédiája* kitűnő fordításában, első sorban a magyar bölcséleti költői nyelv gondolati árnyalatait, fogalmi tínomságait tolmácsolja: Madách művének legbensőbb lényegét sikerült megragadnia, Vörösmarty mesejátékából elveszett sok minden, amit legszebbnek érzünk benne. Igazságtalanság lenne ezt hibául felróni vagy munkájának érdemét kisebbiteni; Mohácsi Jenő igazán a legjobbat adta, amit adhatott: nálánál *lelkiismeretesebben, gondosabban* aligha fordítja valaki németre a *Csongor és Tündét*. A *szébb* fordítás pedig talán örökre megoldatlan feladat marad, mindenesetre telivér költőre vár. Köszönet Mohácsi Jenőnek, hogy legjobb tudását latba vetve megismertette a német közönséggel a magyar romantika legszebb alkotását.

Pukánszky Béla.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA, A JOGTUDÓS.

— Első közlemény. —

A kiegyezést követő esztendőben a budapesti kegyesrendi gimnázium VI. osztályának egyik tanulója Deák Ferenc vármegyéjének helyi lapjában érdeklődésre méltó vezércikket tett közzé.

A komoly hangon, a 17 éves szerzőnek korát meghaladó érettséggel és határozottsággal írt fejtegetés az ellen tiltakozott, hogy abban a dunántúli magyar városban, ahol a cikkírónak szülei laktak, polgármesterré választották meg azt a kisiparost, akinek ez állás betöltésére nem olt sem minősítése, sem képessége, sőt aki magyarul sem tudott tökéletesen. A cikkíró joggal emelte fel szavát «a népámító izgatások ellen, amelyek, úgy látszik, a választásnál ezt az eredményt előidéztek», és a magyar törvényhozástól olyan jogszabályok megalkotását kívánta, amelyek «megismertetik az alkotmány és a szabadság fogalmát» és amelyek egyúttal a köztisztviselői állások elnyeréséhez megfelelő tudományos minősítést irnak elő.¹

Wlassics Gyula ezzel a cikkével mint közíró kezdte meg azt a közéleti munkásságát, amelyet aztán mint államférfi és mint tudós Isten jóvoltából 68 esztendőn keresztül folytatott.

A vidéki és fővárosi időszakos lapok hasábjain írt cikkeket két év múlva már tudományos értekezések követték. Ezek elseje a *Századok* 1870. évfolyamában (161—167. l.) jelent meg *Hagiografia és a szalavári apátság története* címmel. A folyóirat szerkesztője, Thaly Kálmán, figyelmeztette az

¹ Ez az óhaj csak 13 esztendő múlva, az 1883. évi I. t. c.-ben teljesült.

olvasókat a cikkeire, «mint amelynek igen ifjú (akkor 19 éves) szerzője máris ily komoly tárggyal foglalkozik». A cikket a szerkesztő «őszinte buzditásul adta ki, mert széptehetségű szerzőjében történetírói hivatás jeleit látta nyilatkozni».

A folyóiratnak ugyanebben a kötetében a fiatal szerző később a jeles Montalambert-nek, Akadémiánk kiváló kültagjának nekrológját tette közzé.

Az első hírlapi cikkeket és értekezéseket nyomon követte a megfeszített tanulásnak és széleskörű önművelésnek komoly évtizede.

Tudásvágyára jellemző, hogy Wlassics már mint budapesti középiskolai tanuló, később pedig egyetemi hallgató korában is rendszeresen eljár az akkor annyira népszerű M. Tud. Akadémiának és a Kisfaludy-Társaságnak üléseire. Ezekről a *Zalamegyei Közlöny* című nagykanizsai lap hasábjain *Hétfői Leveleket* tett közzé. Ugyanez években szorgalmasan tanult több világnyelvet; aztán külföldi utazásokat tett; majd párhuzamosan a bécsi, később a budapesti egyetemen végzett jogi tanulmányaival minden irányban kiegészítette képzettségét.

Történelmi, majd művészeti, azután széptani és művelődési kérdésekről, színházakról és képtárakról, végre az 1873-i bécsi világkiállításról írt részben ismertető cikkei, részben értekezései bizonyítják, hogy már tanuló korában mennyire törekedett tudását és tanulmányait másokkal is közölni.

Wlassics Gyula fiatalkori egyéniségének tényezői.

Wlassics Gyula fiatalkori egyéniségének kialakulásához több tényező hatott közre.

Egyéni tényezők voltak: fényes tehetsége mellett a rendkívüli szorgalom, szinte példátlan munkabírási, határozott érdeklődés és tudásvágy az emberi művelődésnek és tudományos munkásságnak oly sok és részben eltérő ágai iránt, végül, de nem utoljára, a kiegyezés korának kezdetén oly nagyjelentőségű belpolitikai kérdések tekintetében hivatott környezetben teljes felvilágosítás. Korán nyilvánult becs-

vágya és az a törekvés is, hogy tudását és tehetségeit érvényre juttathassa.¹

A környezeti tényezők közt jelentős volt a családi kör, amelybe egyetemi tanulmányai befejeztével mint fiatal bírósági tisztviselő visszakerült. Atyjának, a nagykanizsai kir. törvényszék jeles elnökének házában gyakran megfordult Csengery Antal, aki 1868—1878 között Nagykanizsa városának képviselője volt. Ebben a környezetben és bizonyára elsősorban Csengery hatása alatt Wlassics már ifjú korában megismerkedett Deák Ferencnek belpolitikai alap gondolataival és közjogi meggyőződésével. Ezek az ő későbbi politikai fejlődésére nagy hatást tettek. Wlassics már ekkor felismerte azt is, mily nagy feladatok várnak a kiegyezést követő évtizedekben az olyan tehetséges, tanult, munkás és kiváló fiatal emberekre, aminek ő maga is volt.

Egészen megható, hogy Wlassics több mint félszázad múlva is mily benső melegséggel és igaz nagyrabecsüléssel emlékezett meg Csengeryről.

A nagytehetségű és buzgó ifjú fejlődését első irodalmi kísérletei idején nagy jóakarattal és sok buzdítással figyelte meg a M. Tud. Akadémiának több tagja, különösen Thaly Kálmán és Beöthy Zsolt, akik az általuk szerkesztett *Századok*, illetőleg *Athenaeum* hasábjain készséggel adtak helyet dolgozatainak.

¹ Egyik tudományos kongresszus alkalmával, mint gimnáziumi tanuló, Fiumében Wlassics résztvett egy kongresszusi ebéden, amelyre idősebb kísérőjével együtt őt is meghívták. A fiatal vendég ott pohárköszöntőt is mondott.

² *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.* Bevezető tanulmánnyal ellátta báró Wlassics Gyula. *Magyarország újabbkori történetének forrásai.* Kiadta a Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1928. 4—5. l. A bevezetésben Wlassics a következőket írja Csengeryről: «A legmélységesebb tisztelet, a leghűbb, a legbensőbb ragaszkodás tölti be egész valómat az ő egyéni nagy tulajdonságai, kimagasló értelmi és erkölcsi jelleme iránt. Vezérlő gondolata, hogy a közérdek előtt, melynek szolgálatára elhivatott, a magánérdeknek mindig hátrálnia kell. Csengery mindig az ügyet szolgálja, ezt akarja diadalra vinni.» Ezt követőleg (id. h. 4—10. l.) Wlassics tüzetesen tárgyalja és méltatja Csengery Antalnak irodalmi, közirói, politikai, államférfiúi és törvényszerkesztő munkásságát.

Ily előkészület után a kiegyezés korának legelején kezdte meg Wlassics sokoldalú közéleti munkásságát.

Manapság divatos ezt a nagy korszakot csak fogyatkozásaiban bírálni, eredményeiben kicsinyelni vagy éppen ócsárolni.

Wlassics tudományos és törvényszerkesztő munkássága volt a későbbi évtizedekben e korszak felmeneteles haladásának egyik jelentékeny tényezője. Ezt a haladást méltán jellemzi egyik akkortájt ellenzéki kiváló államférfiúnak, gróf Apponyi Albertnek ez a megállapítása: «Minden tekintetben szinte páratlan az a fejlődés, az a fellendülés, a nemzeti energiáknak az az alkotó megnyilvánulása, amit «a hatvanhetes aera» félszázada hazánk történetében jelent és nincs az a kritika, mely elgáncsolhatná e mű alkotóinak történeti nagyságát.»¹

Hozzáteszem, épp oly őszintén kell méltatni és elismerni a korszakban több téren nagy munkát kifejtett, részben vezérszerepet vitt államférfiaknak, köztük Wlassics Gyulának érdemeit és tevékenységét is.

Wlassics Gyula a büntető jogtudomány művelője és a törvényszerkesztő.

Közjogi viszonyaink; a büntetőjog és a büntető ítélkezés állapota Wlassics fiatal korában.

Deák Ferenc bölcsesége és következetes kitartása végre diadalra juttatta azt a küzdelmet, amely alkotmányunk helyreállítása végett éveken keresztül folyt.

Az ország elé tolult nagy és sürgős feladatok végzésére hivatottak lelkét betöltötte az az óhaj, hogy az abszolutizmus szomorú évtizedei alatt elmaradt nemzet és annak törvényhozása mielőbb pótolhassa azt, amit kényszerű szünet folytán évtizedeken át elmulasztott.

Az alkotmány helyreállítása után ezeket a feladatokat

¹ *Ifjabb gróf Andrássy Gyula emlékezete* című művében. Akadémiai *Emlékszemlédek* XXI. köt. 1. sz. 9—10. l.

nagyrészből csak a népképviselő útján, az országgyűlés közreműködésével lehetett megoldani.

Különösen a sürgős, részben már 1861 óta várt igazságügyi reformokat törvényhozási úton kellett megvalósítani.

Wlassics Gyulának valóban küldetése volt : nagy tehetségével és széleskörű, alapos tudásával évtizedeken át résztvenni abban az országépítő munkában, amelynek keretében különösen közművelődési és igazságszolgáltatási téren is annyi mulasztást kellett helyrehozni.

Az áldott békének azokban az évtizedeiben Wlassics kezdetben mint az igazságügyi törvények alkalmazója, később értelmezője, majd mint törvényszerkesztő, azután mint jogtanár, mint országos képviselő, azután mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd mint a régi főrendiház, illetőleg a felsőház tagja és elnöke, végre, de nem utoljára, mint a Közigazgatási Bíróság elnöke több téren úttörő és alapvető munkát végzett és mindig nemzete javára dolgozott.

Több kiváló tulajdonsága, erős hazafias érzése, széleskörű, igazi nyugateurópai műveltsége, roppant munkabírása, az az emelkedett művészi irány, amely irodalmi dolgozatait jellemzi, és egyéniségének ritka szeretetreméltósága megérdemelt hatáskört biztosított részére és már a közszolgálatba lépést követő évtizedben fényes sikereket és jól megérdemelt elismerést vívott ki számára.

Mivel első feladatomban méltatni Wlassicsnak jogirodalmi és törvényszerkesztői munkásságát, hangsúlyozom : időrendben először az a feladat várt reá, hogy a magyar igazságügyi szervezet, valamint az anyagi büntetőjog új jogszabályainak alkalmazásában és értelmezésében körül dolgozzék, később, 1885-től kezdve pedig, hogy igazságügyi szervezetünk és az egész büntető igazságszolgáltatás újjáalkotásának óriási munkájában az első egyikének tevékenységét fejtse ki.

Wlassics Gyula korábbi büntetőjogi dolgozatai.

Sikertelen kísérletek után Csemegi Károlynak jogi tudása, törvényszerkesztői kiváló tulajdonságai és az országgyűlés tárgyalások alkalmával érvényesült ékesszólása, valamint

debatteri képessége hozták tető alá a büntetőtörvénykönyvet (1878 : V. tc.) és melléktörvényeit, amelyek Wlassics igazságügyi szolgálatának kezdetén léptek hatályba.

Ezt az életbeléptetést nyomon követte a magyar büntetőjog széleskörű tudományos tárgyalásának megindulása. Egymásután jelentek meg tankönyvek, beható, terjedelmes értekezések és megkezdődött a bírósági gyakorlatnak tudományos megbeszélése is.

Az új törvénykönyv alkalmazása körül nagy gyakorlati jelentőségű kérdésekben a bíróságok eltérő felfogást emeltek érvényre.

Mindjárt ezekben az első években Wlassics, akkor az igazságügyminisztériumba beosztott királyi alügyész (amint szerényen megjegyezte: «a hazai büntetőjog irodalmának igénytelen, kezdő munkása») a szaklapokban több tudományos értekezést tett közzé. Ezek egyike jelentős és nagyon mindennapi kérdésben, nevezetesen a tettestárs és segéd fogalmának elhatárolása körül a büntetőjogi szubjektívizmus és objektívizmus kérdésében magával a büntetőtörvénykönyvek szerkesztőjével, Csemegi Károllyal bocsátkozott vitába.¹

Büntetőjogi első értekezéseinek megjelenése után Wlassics Gyula több kisebb büntetőjogi tanulmányt is közzétett és a Magyar Jogászggyűlés előkészítő bizottságának felszólítására véleményyt adott *A pénzbüntetés jogi természetéről*.²

Akadémiánk — nyilván Pauler Tivadar akkori másodelnöknek, a magyar büntetőjog régibb, nagytekintélyű művelőjének befolyására — figyelemmel kísérte a hazai büntetőjog-tudomány és ítélkezés alakulását és az 1882. május 31-én

¹ A Büntetőjog Tára című jogi folyóiratban megjelent értekezése *Reakció a büntetőjogi judikaturában* cím alatt a német birodalmi lipcsei legfőbb törvényszéknek a büntetőjogi szubjektívizmus kérdésében érvényre jutott túlzásait tárgyalta. (Id. folyóirat II. k. 241. és köv. l.) Később Wlassics *A Kúria legújabb büntetőjogi judikaturájához* (ugyanott IV. k. 65. és köv. l.) cím alatt fejtette ki nézeteit.

Ezt a tudományos vitát ismertette Edvi Illés Károly, a Wlassics Gyula születése hatvanadik évfordulójának ünnepére kiadott *Büntetőjogi dolgozatok* (1912) című kötetben 185—193. l. *Csemegi és Wlassics* címmel.

² A Magyar Jogászggyűlés Évkönyve 1882.

tartott nagygyűlésen, az új törvénykönyv hatályban létének második évében, a II. osztály javaslatára az általános tanoknak két nagy gyakorlati jelentőségű, az ítélkezésben naponként alkalmazott fejezete körébe tartozó kérdés tudományos tárgyalására jutalomtételt tűzött ki. Az Akadémia azt kívánta: «Fejtsék ki a bűnkísérlés és a bevégzett bűncselekmény, valamint a tettesség és részesség tana.»¹

Amióta a büntetőjognak mélyebb dogmatikai művelése megindult, a haladás élén járó országokban az általános tanoknak erre a két fejezetére nézve a jogirodalomban állandóan, a joggyakorlatban pedig szinte napról-napra egyes vitakérdések merültek fel. A jutalomtétel kitűzése tehát nyilván módot akart adni a magyar büntetőjogtudomány művelőinek is a hazai ítélkezésben eldöntendő részletkérdések kifejtésére és ezzel az akkor fejlődő magyar bírósági gyakorlat irányítására.

Wlassics Gyulának akkor már évek óta kimélyült büntetőjogi tudását és egyúttal rendkívüli munkabírását bizonyítja, hogy hivatali tennivalóinak végzése mellett időt tudott szakítani ennek a pályakérdésnek két terjedelmes kötetre menő kéziratban való feldolgozására.

Akadémiánk nagy szolgálatot tett jogtudományunk fejlődésének és egyúttal előmozdította, hogy a hazai ítélkezés az új törvénykönyv hatályban létének mindjárt kezdetén igazán tudományos jellegű legyen, amikor — más két érdemes pályamunka mellett ² — a Sztrokay-jutalommal tűntette ki Wlassics Gyula pályaművét,³ amely 1887-ben Akadémiánk kiadásában meg is jelent.⁴

A magyar jogtudományi monografiák történetében egé-

¹ *Akadémiai Értesítő* 1882. évf. 171. l.

² Dr. Baumgarten Izidor, akkor budapesti ügyvéd, később koronaügyész helyettes pályamunkáját *A kísérlés tana* címen 1885-ben; Battlay Imre, később királyi főügyész dolgozatát pedig *A büntetendő kísérlés és a bevégzés* cím alatt 1892-ben (időközben átdolgozva) tette közzé.

³ *Akadémiai Értesítő* 1884. évf. 155. l.

⁴ *A bűnkísérlés és a bevégzett bűncselekmény; a tettesség és részesség tana.* két terjedelmes kötet.

szen példátlan, hogy ez a munka néhány év alatt teljesen elfogyott és Wlassics azt alaposan átdolgozva, 1893-ban újból közzétehetette.

Azután hosszú időn keresztül Wlassics Gyulát a magyar igazságügyi szervezet és a büntető per jog területén végzett törvényszerkesztői és jogirodalmi munkálatok, később pedig más közéleti köteleességek kötötték le.

A későbbi években Wlassics Gyula mint a budapesti Tudományegyetemen a büntetőjog ny. r. tanára természetesen előadta az anyagi büntetőjognak egész rendszerét is. Ezekről az előadásokról, sajnos, csak könyomatos, rövid feljegyzések készültek, mert Wlassicsnak közművelődési és politikai munkássága és egyéb közéleti kötelességei — amelyeknek méltatása nem tartozik ennek az emlékbeszédnek a keretébe — nem hagytak időt számára ahhoz, hogy a büntetőjog rendszerét feldolgozza. Ez hazai jogtudományunknak bizony rendkívül nagy vesztesége!

Nagy sikert aratott első pályamunkájának befejezése után, azonban az igazságügyi szervezetre és büntető per jogra vonatkozó tudományos munkássága mellett, Wlassics büntetőjogi dolgozatokat is tett közzé. Ezek közül fel kell említenem *Az okság és részesség a magyar büntetőjogban* cím alatt írt tanulmányát, amellyel 1893. június 8-án mint Akadémiánk rendes tagja székét elfoglalta.¹ Ez értekezésében hangsúlyozta, hogy a részesség tanát tudományosan csak az okság (causalitas) elméletén lehet felépíteni.

Másik tanulmányában börtönügyi viszonyainkat tárgyalva, állást foglalt a mellett, hogy külön börtönügyi főfelügyelői állást kell szervezni.

Három évtized múlva alkalmi célra, egyik volt tanártársának tiszteletére megjelent kötetben,² *A kísérlet és részesség köréből* cím alatt azt vizsgálta, hogy pályanyertes nagy művének megjelenése óta a külföldi államok törvényhozása, valamint a joggyakorlat az általános tanoknak erre a két fejezetére nézve minő újabb fejleményeket tüntet fel.

¹ *Akadémiai Értesítő* 1893. évf. 426. 1. Székfoglalójának kivonatát közölte ugyanott 468—472. 1.

² *Büntetőjogi dolgozatok* (1914) 314—328. 1.

Wlassics Gyula munkássága az igazságügyi szervezet és a büntető perjog kodifikációja terén.

Wlassics törvényszerkesztői munkásságának időrendben első és egyúttal legterjedelmesebb részét a bünvádi perrendtartás előkészítése terén végezte.

Évek során át (1885—1889 közt) Wlassics ennek a büntető-eljárási nagy törvénykönyvnek munkálataiban vett részt, még pedig kezdetben az indokolás szerkesztésében működött közre, később pedig a teljes tervezetnek újrászövegezésén dolgozott.

Ezt követően 1890—1891-ben az ő feladata lett munkálkodni igazságügyi szervezetünk betetőzésén és kiegészítésén.

Wlassicsnak ez a hat éven át végzett törvényszerkesztői munkálkodása jelentékenyen előbbre vitte azt a magyar jogrendszert, amely az ő közszolgálatának megkezdésekor hatályban volt. Éppen az ő törvényszerkesztői közreműködésével lehet ezeken a területeken megállapítani azt a nagy haladást, amelyre akkor nemzetünk javára és büntető igazságszolgáltatásunk jövő fejlődése érdekében szükség volt.

Kötelességem lesz vizsgálni azt a szemrehányást is, amelyet most tárgyalt szervezeti és büntető perjogi törvényhozásunk hatályban létének különösen első éveiben gyakran lehetett hallani, hogy a régi jog, illetőleg a sokat magasztalt «bírói bölcs belátás»-nak aranykora jobb volt azoknál a törvényeknél, amelyek előkészítésében Wlassics közreműködött és amelyek nem teljesen önálló magyar jogfejlődés termékei.

Ez álláspont bírálatánál rá kell mutatni arra, hogy Wlassics törvényszerkesztői munkásságában két dologra volt köteles kiváló figyelmet fordítani.

Egyfelől nem hagyhatta figyelmen kívül a hazai jogtörténeti és belpolitikai fejleményeket, valamint a magyar büntető törvénykezés terén, különösen az ő tevékenységét megelőzőleg két évszázadon át szerzett tapasztalatokat, de azokat a vezérlő gondolatokat sem, amelyeket az előtte dolgozott magyar kodifikátorok kifejezésre juttattak.

Másfelől Wlassicsnak tekintettel kellett lennie arra a haladásra, amely a büntető törvényhozás és igazságszolgáltatás terén Nyugat-Európa országaiban akkor már végbement.

Ebből az okból is előre kell bocsátanom vázlatos egyetemes jogtörténeti fejtegetéseket és az európai jogrendszereknek összehasonlító vizsgálatát.

Az igazságügyi szervezet és a büntetőperjog vezérelveinek kialakulása Európa nyugati államaiban.

A magyar törvényelőkészítők, amikor évszázados mulasztást pótolva, hozzáfogtak a büntető törvényhozás terén hazánkra váró feladatokhoz, nem hagyták figyelmen kívül az abban a korban hatályban levő külföldi büntetőjogot. Az igazságügyi szervezet és a bűnvádi eljárás terén ezt annál kevésbé tehették, mert ezen a jogterületen, amely egyfelől a mindennapi gyakorlati jogérettel, másfelől az államnak egész alkotmányjogi berendezésével szoros kapcsolatban van, mérés kísérlet lenne csak elméletileg kigondolt, magyarán szólva kieszt, de gyakorlatilag sehol ki nem próbált szervezeti vagy perjogi rendszernek hatálybaléptetése.

A fennebb érintett okból vázolniom kell: minő jogrendszereket tanulmányozhattak a hazai törvényelőkészítők azokban az évtizedekben, amelyekben Wlassics Gyula nagyarányú törvényszerkesztői munkásságát végezte és miként fejlődtek ezek a jogrendszerek?

*

A nyugateurópai államokban a XIX. század utolsó-előtti évtizedében hatályban volt igazságügyi szervezet és büntetőperjog hosszú évszázadokra visszamenő jogtörténeti fejlődésnek végső eredménye.

A fejlődés abból indult ki, hogy Franciaországban a központi hatalom megszilárdulása után az uralkodó, illetőleg udvari hivatalnokai politikai és hatalmi érdekek szolgálatára is kihasználták a büntető törvénykezést. Erre alkalmas eszköz volt az annakidején teljes szélsőségében kifejlődött nyomozó rendszer és különösen annak egyes intézményei. A XVII. századtól fogva Franciaországban is szokásossá vált az államellenes bűntettek eseteiben kivételes bíróságok kiküldése, az elfogató parancsoknak («lettres de cachet») név nélkül való

kiadása, pusztá gyanú alapján szigorú fogságbavetés, ezt követőleg a zárt falak között hosszú hónapokon keresztül folytatott titkos vizsgálat, annak során többszöri kínvallatás alkalmazása és hasonlók.

A rendszernek egyik legtarthatatlanabb elvi intézkedése volt az, hogy a védelmet kizárta, illetőleg legnagyobb mértékben megszorította.¹ Nyilvánvaló pedig, hogy a tényállás teljes felderítése céljából szükség van arra, hogy a vádlott tudomást szerezhessen a vádról és idejében előterjeszthesse a javára szolgáló bizonyítékokat vagy az enyhítő körülményeket.

Elég sokáig tartott, míg szemben az állami teljhatalommal és a franciaországi nyomozó rendszernek tarthatatlan intézményeivel, illetőleg eljárási elveivel — a visszahatás beállott.

Az átalakulás előfutárai nem törvényszerkesztők, hanem írók voltak.

Francia- és Olaszországban, részben Svájcban is a XVIII. század folyamán az államtudományok művelői, közírók, sőt — mivel ezidőtájtban ezeket a kérdéseket társasági összejöveteleken is szokásos volt tárgyalni — nem szakférfiak is hangsúlyozták az igazságügyi szervezetnek és a büntető ítélkezésnek alkotmányjogi vonatkozásait, egyúttal rámutattak az akkor hatályban volt jogrendszereknek jelentékeny fogyatkozásaira.

Úttörő gyanánt Montesquieu *A törvények szelleméről* írt művében (VI. könyv, V., VI. és XI. fejezet) kifejtette azokat a vezérelveket, amelyek az igazságügyi szervezet újjáépítésénél, valamint a tárgyilagos és kormányhatalomtól független büntető ítélkezés szempontjából figyelembe veendőek lennének.

Az összes rokonkérdéseket a legnagyobb hatással Beccaria tárgyalta *A büntettekről és büntetéseikről* szóló munkájában.²

¹ Erre elég egy példa: a XIV. Lajos által 1670-ben kiadott ordonnance criminelle az előkészítő eljárás folyamán egyáltalán nem engedte meg a védelmet. L. *Procès verbal des Ordonnances de Louis XIV.* (Paris, 1757.) 1—272., különösen 162—167. l.

² Az olasz eredeti *Dei delitti e delle pene* cím alatt 1764-ben jelent meg. Lefordították csaknem minden európai nemzet nyelvére; több országban évszázad mulva is hivatkoztak rá.

Az Európa nyugati államaiban a XVIII. század végén megindult alkotmányjogi küzdelmek, valamint az egyéni szabadság figyelembevételére irányuló törekvések fokozatosan vonták maguk után a büntető ítélkezés átalakítását.

Akik az alkotmányjogi szempontokra óhajtottak súlyt helyezni, a vádlottak részére pedig a védelem megengedését és az egyéni jogoknak lehető oltalmát kívánták, szemben a nyomozó rendszer intézményeivel és elveivel, az angol igazságügyi szervezet és bűnvádi eljárás szabályainak átvételét javasolták.

Ilyen értelemben sürgették a reformot az 1789. évi francia alkotmányozó nemzetgyűlésre (Assemblée Constituante) küldött követeknek adott utasítások is.

1789. augusztus 26-án *Az emberi jogok kinyilatkoztatásában*¹ kifejezésre juttatták azt, hogy a bűnvádi eljárás során érvényesüljön a törvény előtti egyenlőség nagy elve és még gyanú esetén is biztosítékokat kell teremteni a polgárok egyéni és alkotmányos szabadsága javára is.

A reformtörekvések eredménye volt, hogy a francia nemzetgyűlésnek 1791-i törvénykönyve hatályon kívül helyezte a XIV. Lajos-korabeli bűnvádi eljárási rendeleteket és egyúttal angol mintára mélyreható, sőt (amint később felfismerték) részben szélsőségekbe is menő igazságügyi szervezeti és büntető perjogi változtatásokat vitt keresztül.

Bármily jelentékeny volt a két nagy nemzet közviszonyai között az eltérés, egyszerű utánzás gyanánt az angol igazságügyi szervezetből átvették az esküdtbíróságnak mind a két fajtát: a vád- és az ítélő-juryt.

Az eljárási szempontból megkísérlett gyökeres újítások egy részét I. Napoleon törvényhozása 1808-ban a bűnvádi eljárási törvénykönyvben visszafejlesztette.

Így keletkezett a XIX. század első tizedeiben először Franciaországban, aztán a vele szomszédos némelyik nyugat-európai államban az a vegyes rendszer, amely a részletekben

¹ Szövegét lásd Jellinek Györgynek *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* című munkájában (Lipcse, 1895) 21. lap. A nyilatkozatot egyes északamerikai államok törvényeiben kimondott elvek figyelembevételével szerkesztették.

különböző módosításokkal végeredményben az európai bűnvádi eljárásnak egységes kialakulására vezetett. Ezekben a törvényekben érvényre jutottak az alkotmányjogi tekintetek, szabályozva voltak az egyéni és polgári jogok korlátozásának feltételei, de másfelől érvényesült a vádrendszer alapelve, ezenfelül a szabad bizonyítás, különösen az első fokon a közvetlenség és szóbeliség, valamint az eljárásnak egyik szakában az ügyfélnyilvánosság is.

Az évezredes jogfejlődésben ez a vegyes rendszer is csak egyik fokozat, amelyet a későbbi évszázadok törvényhozása bizonyára túl fog szárnyalni. Mindamellett egészben véve az emberiség haladásának minden barátja csak hálával említheti fel ezt a korszakos átalakulást, amely, szemben a XVIII. század ítélkezésével, megszüntetett képtelen babonákat (boszorkányperek és hasonló üldözések) és az egyéneknek azt a teljes elnyomását, amelyet a XVIII. században Franciaországban keresztülvittek.

Ennek a vegyes rendszernek leghaladottabb két változata volt az 1873. évi osztrák és az 1877. évi német bűnvádi perrendtartás, amelyek Wlassics Gyula igazságügyi szolgálatának kezdete körül léptek hatályba.

A magyar igazságügyi szervezet és büntető eljárás kialakulása a XIX. század utolsó negyedéig.

Téves az a tanítás, hogy a Magyarországon 1875-ig hatályban volt igazságügyi szervezet vagy a különböző, egymást felváltó büntetőeljárási gyakorlat önálló jogfejlődés terméke lett volna.¹

Lehetséges ugyan, hogy a honfoglalás korában őseink az azon időbeli európai jogfejlődéstől elütő igazságszolgáltatást gyakoroltak, de az ősalkotmány idejéből tüzetes és kimerítő jogtörténeti emlékek nem maradtak fenn; azokban

¹ Ezt vitatta az a fejtegetés, hogy lettek volna «a külföldieknél tökéletesebb és önállóbb, nemzeti alapokon nyugvó büntetőjogi és perjogi intézményeink». Timon Ákos a *Jogállam* című folyóirat 1904. évi 443. l. 8 utolsó és 444. l. két első sor. Ezt cáfoltam a *Budapesti Szemle* 1905. évfolyamában két cikkben *A jogtörténet tanítása* címen.

a korszakokban pedig, amelyekről megbízható adatok állnak rendelkezésre, hazánk területén az igazságügyi szervezet és a büntető törvénykezés nem volt kizárólag nemzeti jogfelfogás eredménye.¹

Első királyaink törvényein a kánonjog, valamint a frank kapitulárek hatása tapasztalható; az Árpád-házból származó későbbi királyok alatt a frank birodalomban a karoling-korszakban kifejlődött germán peres eljárás; az Anjouk idejében a normann per; a XVII. századtól kezdve pedig (főleg a nem-nemesek bűnügyeiben) a német és osztrák közönséges nyomozó eljárás hatott Magyarország területén a büntető ítélkezés kifejlődésére.

A III. Ferdinánd által Ausztria részére 1656-ban kibocsátott *Praxis Criminalist* egyik törvénykiadó célzatosan kinyomatta a magyar Törvénytár mellett, nyilvánvalóan abból a célból, hogy azt bíróságaink mindennap maguk előtt látva, a gyakorlatban kövessék. Pauler Tivadar jeles tankegyetében állítja is, hogy erre az osztrák jogforrásra magyar bírósági ítéletek is hivatkoztak.

A bécsi kormány által a XVII. századtól kezdve politikai céllal indított bűnpereket későbbi hatásuk miatt alább külön fel kell említenem.

A) *A magyar igazságügyi szervezet szempontjából* mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy törvényhozásunk ezt a joganyagot mindez ideig nem rendezte egységes törvénykönyvben.

Elődeinknek nem hibája, hanem végzete volt, hogy a törvényhozási kísérletek ellenére országgyűléseink még azokban az évtizedekben sem emelhették érvényre a magyar bírósági szervezetnek alkotmányjogi jelentőségét, amikor Nyugat-Európa államaiban (nem is szólva az önálló angol jogfejlődésről) ez már rég megtörtént.

Teljes méltánylással kell kiemelni, hogy a magyar országgyűlések évszázadokon át küzdöttek a bécsi osztrák kormánynak azon visszaélése ellen, amely szerint főleg állam

¹ Ezt a két állítást tüzetesen igazoltam *Magyar bünvádi eljárási jog* című munkám I. kötetében 81—101. l.

elleni büntett miatt indított perek során gyanúsított magyar, honosokat elvontak a törvényes magyar bíróság hatósága alól, megfosztották őket a védelem gyakorolhatásától és az ítéletet udvari hivatalnokok javaslata alapján végeredményben maga a császár hozta meg.

Ennek a törvénytelen gyakorlatnak kútforrása volt I. Lipótnak 1670. december 19-ről a magyar törvényhatóságokhoz intézett rendelete. Ennek kibocsátásától fogva a hűtlenség és felségárulás címén magyarok (Nádasdy országbíró, Zrínyi Péter horvát bán és társaik, később pedig II. Rákóczi Ferenc¹⁾ ellen indított bűnügyekben a bécsi kancellária mindenekelőtt delegált bíróságot küldött ki. Ezt a bíróságot nem rendes bírákból, hanem osztrák udvari hivatalnokokból állították össze. A vádlottat pusztán gyanú alapján letartóztatták és külföldi várba vagy börtönbe szállították. Magyar bírák nem ítélezhettek, magyar védők nem működhettek ezekben a perekben.

Ezzel a gyakorlattal szemben hatálytalanok maradtak törvényeinknek (pl. 1715 : XXXVI., 1805 : V. tc.) rendelkezései. Közülök legjelentősebb az emlékezetes 1791. évi országgyűlés XII. törvénycikkének parancsa : «Az igazságszolgáltatást az ország törvényei és törvényes szokásai szerint bírák által kell gyakorolni.»

B) *Reformkövetelések és régibb törvényelőkészítő kísérletek.*

Fennebb kifejtettem, hogy Franciaországban a XVIII. század végén az igazságügyi szervezet és a büntetőtörvénykezés reformját az irodalom készítette elő és később az Alkotmányozó Nemzetgyűlésre küldött követeknek adott utasítások alapján a törvényhozás valósította meg.

Magyarországban is már a XVIII. század eleje óta az országgyűlésen megnyilvánult az a törekvés, hogy a büntető-eljárás törvényhozási szabályozása végett intézkedések történjenek. A XVIII. század végén hazánkban is közzétett

¹⁾ Az utóbbi ellen felségárulás címén megkezdett és Rákóczi megmenekülése után távollétében lefolytatott eljárást ismertettem *Adatok a XVI. és XVII. századok büntető ítélkezésének történetéhez* című dolgozatomban. Finkey Ferenc-Emlékkönyv 51—57. l.

politikai röpiratok szintén hatottak az igazságszolgáltatás átalakításának sürgetésére.

Okulva a II. József alatt, habár végeredményben sikertelenül tett abszolutisztikus kísérleteken, már az 1791. évi nevezetes országgyűlésen az európai műveltségű és mélyebb belátású követek felismerték azt, hogy rendszeres törvénykönyvek megalkotására hazánkban nemcsak az igazságszolgáltatás javára, hanem egyúttal az alkotmány biztosítása érdekében is szükség van.

Az említett országgyűlés a hatodik (igazságügyi) választmányt bízta meg a büntetőtörvény tervezetének szerkesztésével. Jogfejlődésünkre nézve nagy veszteség, hogy e választmány javaslata (különösen a napoleoni háborúk miatt és azért, mert évtizedekig országgyűlést sem tartottak) nem vált törvénnyé.

Ezzel szemben határozott visszalépés volt az 1827. évi országgyűlésen kiküldött új bizottság munkálata. Ezt Széchenyi, mint akkor már a főrendi tábla tagja, tanulmányozva, azt írta róla, hogy «nincs benne egy lat filozófia sem».

Szemben ezzel a munkálattal és tekintettel a külföldi törvényhozásban ekkor már bekövetkezett haladásra, az alsótábla ellenzéke az 1832—1836. évi országgyűlésen új javaslatot (mint akkor kifejezték: «a büntetőtörvény új szerkezetét») követelte.

Részben ez országgyűlést megelőzőleg, részben az országgyűlési vitákkal párhuzamosan Széchenyi — habár nem tartotta magát jogtudósnak — egyes műveiben és beszédeiben az általa kezdeményezett alkotmány- és politikai reform keretében a büntető törvénykezés tekintetében is javításokat kívánt. Legfontosabb követelménye volt a törvényelőtti egyenlőség elvére fektetett büntetőeljárási törvénykönyv mielőbbi megalkotásának sürgetése.¹

¹ *Stádium* c. m. 159—164. I. Széchenyinek ez a kívánsága csak több mint félszázad múlva teljesült. Ezenfelül Sz. sürgette, hogy szüntessék meg a földesúri bíráskodást (uriszéket), a hétszemélyes Tábla bírásra nézve törvény biztosítsa a függetlenséget s az elmozdíthatatlanságot és szabályozza az összeférhetetlenséget; nememesek is legyenek bírakká választhatók, illetőleg kinevezhetők;

Az országgyűlési viták, továbbá a napisajtó és a különleges magyar viszonyok következtében a vármegyei törvényhatóságok ülésein tett indítványok, illetőleg elhangzott felszólalások siettették a törvényhozási törekvések megújítását.

Megerősödött az a meggyőződés, hogy a rendi alkotmányt demokratikus alapon át kell alakítani; az egyéni szabadság biztosítékait a nem-nemesekre is ki kell terjeszteni; az önkénynek kitett széles néprétegek helyzetét az igazságszolgáltatás terén is javítani kell és gátat kell vetni a kormányhatalmi üldözések ellen.

A fennebbiek magyarázzák az 1832—38. és 1839—1840. évi országgyűlésen az alsótábla ellenzékének küzdelmeit és a későbbi fejleményeket.

Az ellenzék ezeken az országgyűléseken kettős harcot folytatott.

Egyfelől elvi alapon gyökeres igazságszolgáltatási reformokat kívánt, másfelől egyes politikai bűnperekben az akkori bíróságok által követett eljárást sérelem gyanánt panaszolta.

Az ellenzék vezérszónoka gyanánt Deák Ferenc egyebek közt sürgette¹ a földesúri bíraskodás megszüntetését és intézkedéseket kívánt a jobbágyság személyi és vagyonbeli bátorságának biztosítására.

Egyes ügyekben az országgyűlés a lefolytatott törvénykezési eljárással összefüggő panaszokat tárgyalta. Különösen sérelmet láttak abban, hogy báró Wesselényi Miklóst, aki Szatmár vármegye közgyűlésén tartott beszédében nem az államfőt, hanem a kormány intézkedéseit támadta, az 1723. évi törvénycikknek tág fogalmazása alapján felségárulás miatt fogták perbe és ítélték el.

Deák Ferenc szavai szerint a kormány a szólásszabadság nagy elvét figyelmen kívül hagyva, eljárásával «polgári államsunk függetlenségét, a személyes biztonságot és köztanácskozásaink szabadságát sértette».

az egyéni szabadságot biztosító rendelkezéseket terjesszék ki a nem-nemesekre; az eljárás a lehető legrövidebb időre szoríttassék, stb.

¹ Deák Ferenc *beszédei* I. kötet 16., 37., 85., 104., 122., 132., 160., 174., 180., 246., 338., 381., 400., 456., 466. l.

Tekintettel a bécsi kormány által indított politikai perekben szerzett tapasztalatokra, az alsótábla ellenzékének tekintélyes része azt óhajtotta, hogy politikai perekben a kormánytól függő híroságok helyett az esküdtszék járjon el.

Többen a napilapok hasábjain, egyesek külön tanulmányokban,¹ valamint a vármegyék tanácskozó termeiben fejtették ki e kérdésekre nézve véleményüket.

A vármegyei tanácskozások közül nagyobb vitát keltett és a központi kormány beavatkozását is maga után vonta az az indítvány, amelyet Nyáry Pál főjegyző 1841. tavaszán Pest vármegye közgyűlésén terjesztett elő.²

Az indítvány lényege az, hogy a vármegyék saját hatáskörükben szabályozzák a büntető eljárást, különösen juttassák érvényre a nyilvánosságot s azt az elvet, hogy a jobbagyok részére védőket kell kirendelni. Habár érdemben e javaslatok egyike-másika indokolt lehetett is, elfogadhatatlan volt az a kiindulási pont, hogy a büntető ítélkezés szabályozása, amely alkotmányjogilag és az igazságszolgáltatás szempontjából egyformán nagyjelentőségű, nem a törvényhozás elé, hanem a törvényhatóságok hatáskörébe tartozzék.

Valóban, a legnagyobb visszásságra vezetett volna, hogy a különböző törvényhatóságok területén vármegyei szabályrendeletek a részletekben eltérő eljárást állapítottak volna meg s még inkább visszas lett volna az, ha a különböző törvényhatósági törvényszékek bírái, akik időközi választások

¹ Ezek közül a legjelentősebb Szalay Lászlónak két értekezése. Az elsőben (*Budapesti Szemle* 1840. márciusi füzet; később újra lenyomatva *Publicisztikai dolgozatok* I. köt. 19–101. l.) Szalay kifejtette azt is, hogy a büntető eljárási törvénykönyvet nem lehet befoglalni az anyagi büntetőtörvénybe, amint eddig tették, hanem arra nézve külön törvényt kell alkotni. A másik tanulmányban (*A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékre*, Publ. Dolgozatok I. kötet 103–173. l.) Szalay követelte a védelem megengedését a per minden szakában, továbbá nyilvánosságot, szóbeliséget és széles alapon gyakorolható visszavetési jogot. Az esküdtszék kérdésében óvatosan nyilatkozott.

² Ezt részletesebben ismertette Dombóváry Géza ügyvéd *Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pest megyében a XIX. század első felében* (1906) című munkája 18–30. és 35. lapjain.

következtében háromévenként változhattak, ezeket a szabályokat eltérően alkalmazták volna.

Széchenyi — ámbár hivatásszerűleg nem foglalkozott törvényelőkészítéssel — alapos államtudományi tanultságával és mély értelmével felismerte Nyáry Pál indítványának tarthatatlan voltát és az indítványt több felszólalásban¹ bírálta.

A Helytartó Tanács 1842. január 27-én kelt leiratában kifogásolta, hogy a vármegye gyűlése a törvényhozói hatalmat akarja magához ragadni és a törvényhatóság hatáskörét meghaladó «tumultuaris» úton kelt határozatot hozott.

Helyesen járt el József nádor, amikor az 1842. március 15-i közgyűlésen magyar nyelven kihirdetett iratában meghagyta Pest vármegyének, hogy : «Tisztelt Uraságtok hatóságuk törvényes korlátaik közt maradván, olyanokba, amik a törvényhozás körébe tartoznak, ne bocsátkozzanak».

Más törvényhatóságok közgyűlésén az akkor divatos módon, pontokba foglalt követelések keretében fejezték ki az igazságügyi szervezet és büntető törvénykezés reformjára vonatkozó kívánságokat. Sajnos, ezeknek a jelszavaknak jelentőségét akkor még nem értették át teljesen ; különösen sokan félreértették az angol jury átvételére vagy utánzására vonatkozó kívánságot.

1842-ben Szatmár vármegye rendleinek indítványára a vármegyék többsége (összesen 28 törvényhatóság) kimondta, hogy hazánkban is szükséges «a büntető törvénynek (értsd az 1827. évi fennebb említett javaslatnak) új szerkezete ; az esküdtszék felállítása, a faggató (nyomozó) per megszüntetése ; a vádper behozatala».

Az országgyűlés akkor lépett a helyes útra, amikor az 1840 : V. tc.-ben a büntető törvénykönyv előkészítése végett országos választmányt küldött ki.

C) Az 1843—44. évi javaslatok és további sorsuk.

E választmány tanácskozásaiból Wlassics Gyulának

¹ L. Széchenyi István *beszédei*-t a 203—204., 205. és 217. l. valamint Széchenyi *Naplói* V. kötetében (514—516 ; 568—572 l.), az 1841. november 19-én, 20-án, 1842. március 16—19. napjain olvasható bejegyzéseket.

későbbi törvényhozási munkálkodása a büntető eljárási albizottság tárgyalásainak vázolását teszi szükségessé.

A választmányban kisebbségben maradt az esküdtszék. Az ítélkezést az alsófokon továbbra is a törvényhatósági bíróságoknál hagyták meg. Közeledtek a vádeljárásnak néhány alapelveihez; elfogadták a tárgyalás nyilvánosságát és a szóbeliséget. Fenntartották a fellebbezést.¹ Az eljárási albizottság kisebbsége (élén Deák Ferencsel) esküdtszéki alapon átdolgozta a munkálatot (1844. évi javaslat), amelyből azonban a főrendiház ellenzése következtében nem lett törvény.

A következő években nagy történelmi események hátterbe szorítottak minden nagyobb méretű törvényhozási tevékenységet és így a XVIII. század eleje óta megindult kodifikatórikus törekvések ismét eredménytelenek maradtak.

D) *Fejlemények 1848 után 1875-ig.*

Az 1848. évi pozsonyi törvénycikkek, amelyeknek újabkori jogfejlődésünkre több tekintetben korszakos hatásuk volt, sajnos, nem terjeszkedtek ki a magyar igazságügyi szervezet alkotmányjogi vonatkozásainak szabályozására.

Az abszolutizmus alatt az osztrák kormány hazánk területén is olyan pátenseket, illetőleg olyan eljárási jogszabályokat léptetett életbe, amelyek a német nyomozó pernek változatát tüntették fel, s melyeket a magyar törvényhozás az alkotmány visszaállítása után valóban nem fogadhatott el törvényhozási előkép gyanánt.

1861-ben visszaállították a Kúriát, valamint a pesti Kir. Táblát; a megyék, a városok és a kerületek pedig újra megalakították a törvényhatósági bíróságokat.

Az országbírói értekezlet természetesen nem állíthatta vissza az 1848 előtti büntető eljárási gyakorlatot, mert az

¹ Az albizottság munkálatairól az akkor nagytekintélyű heidelbergi tanárhoz, Mittermaierhez, Pulszky Ferenc adott híreket. Közölte, hogy a szövegezést kezdetben az albizottságnak legkiválóbb tagja, gróf Desewffy Aurél, végezte. Az ő korai halála az albizottságnak pótolhatlan vesztesége volt. Azután többekkel együtt Szalay László dolgozott a szövegezésen. E tárgyalásokat ismertette Tarnai János *22 levél az 1842—1854-ig terjedő időszakból*, Magyar Jogászegyleti Értekezések XX. füzeté.

a rendi alkotmány alapelvén nyugodott. Ennek megfelelően 1848 előtt a joghatóság meghatározására a vádlottnak rendi állása volt a döntő. Általában véve a nemesség a megyei, a városok polgárai a városi törvényszék joghatósága alá, a jobbágyok pedig az úriszék elé tartoztak. A nemesek bűnügyeiben a szabály volt a végtelenül hosszadalmas, a polgári per alakszerűségei szerint iratváltással lefolytatott rendes per (vádlevél, erre következtek az alperes (vádlott) kifogásai; azután közbenszóló ítéletek, melyek rendkívül elhúzták az eljárások első szakát). A szóbeli tárgyalás tehát egészen elmaradt. A nem-nemesek súlyosabb bűnügyeiben szintén írásbeli eljárás volt szokásban; csak kisebb bűncselekmények tartoztak sommás eljárás alá. Ez a sommás per azonban nem volt közvetlen bizonyításfelvétellel járó szóbeli tárgyalás, hanem «hitelesítési» tárgyalás, amelynek során felolvasták a vizsgálati iratokat és azokat a megidézett vádlottak és tanúk által hitelesítették. Az ítéletet tehát ez ügyekben is írásbeli alapon hozták meg.

A kiegyezést követő első évtizedekben a kormány a magyar igazságügyi szervezetben is fokozatosan törekedett érvényre juttatni azokat az alkotmányjogi szempontokat, amelyek a nyugateurópai államokban már a XIX. század első évtizedeitől érvényesültek és azokat a nagy elveket, amelyekről a bíróságok tagjainak függetlensége, valamint a bírói hatalom gyakorlásának állandósága függ.

Az új szervezésnél nem gondolhattak arra, hogy alapul vegyék a régibb magyar igazságügyi szervezet kereteit. Ennek ugyanis tarthatatlan fogyatkozásai voltak. A legnagyobb az, hogy az államot illető büntető hatalmat a törvényhatóságok bíróságai vagy éppen magánegyének (az úriszékeknél a földesurak) gyakorolták. A régi magyar szervezetben nem volt gondoskodva a bírák szakképzettségéről, állandóságáról és függetlenségéről sem. A megyei és városi törvényszékek bírait időről-időre választották és ilyképpen a választott bíró csak a legnagyobb lelkierő mellett lehetett teljesen független azoktól a választóitól, akik néhány év múlva döntöttek az ő hivatalban maradása felett.

A kiegyezés utáni kormánynak egyik első tennivalója

volt ezekkel az igazságügyi szervezeti kérdésekkel foglalkozni. A reformok keresztülvitelénél törvényhozásunk első sorban a francia törvényekből a belga igazságügyi szervezetbe átment alapelveket vette mintául. Jogirodalmunkban először Csemegi mutatott rá arra, hogy «a helyes bírósági szervezet biztosítéka és védőfala a szabadságnak és leghatalmasabb tényező a törvény uralmának, valamint a jogállamnak fenntartására.»¹

A kiegyezés után hozott törvények azután lényeges változtatásokat tettek igazságügyi szervezetünkön.

Az 1869: IV. tc. elválasztotta az igazságszolgáltatást a közigazgatástól és 15—17., valamint 21. §-aiban biztosította a bírácoknak teljes függetlenségét mind az államfő, mind a kormány beavatkozásától.

1872. január havától fogva az ítélezést a törvényhatósági bíróságoktól az újonnan szervezett királyi törvényszékek és járásbíróságok vették át és megkezdte működését a királyi ügyészség is,² melynek másfél évtized múlva Wlassics Gyula egyik legkiválóbb, irányadásra és vezetésre hivatott tagja, majd több tekintetben újjászervezője lett.

Az esküdtbíróságok 1867 óta sajtóperekben ítéleztek.

Wlassics Gyula részvétele a bűnvádi perrendtartás előkészítésében.

A büntetőtörvénykönyv elkészítése után Csemegi Károly (akkor már a királyi Kúria tanácselnöke) Pauler Tivadar igazságügyminiszter megbízásából elkészítette a büntető eljárási törvénykönyv tervezetét.

Az 1881. végén közzétett első tervezet elvi okokból mellőzte az esküdtbíróság intézményét és csak a törvényszékek előtti eljárást szabályozta. A tervezetet első sorban az esküdt-

¹ A *Jogtudományi Szemle* c. folyóiratban 1869. évf. I. köt. 283. és köv. l.

² 1871: XXXI. t. c. az elsőfolyamodású bíróságok rendezéséről és 1871: XXXII. t. c. az elsőfolyamodású bíróságok életbeléptetéséről. A közvádoló hatóságok szervezetére nézve az alaptörvényt az 1871: XXXIII. t. c. tartalmazza.

szék hívei, de az igazságügyminiszter által összehívott szaktanácskozmányon, valamint a Magyar Jogászegylet vitáin és a szakajtóban mások is hevesen támadták. A szaktanácskozmány *többsége* különösen azt kifogásolta, hogy a tervezet az eljárásnak előkészítő részét túlterhelte a vádlott érdekében szükségesnek vélt különböző eljárási biztosítékokkal, továbbá, hogy a tervezetnek jogorvoslati rendszere nagyon bonyolódott, s az egésznek szerkezete *nehézkés és túlterjedős*.

Jellemző az idők változására nézve, hogy az a széleskörű és részben értékes tudományos vita, amely akkortáiban a büntető eljárás kodifikációja körül lefolyt, elsősorban arra vonatkozott, vajjon a *nem* nyomtatvány útján elkövetett súlyosabb büntetteket az esküdtbírótság vagy a királyi Törvényszék hatáskörébe kellene-e utalni? (A kérdést a magyar törvényhozás azután csak 16 év múlva, az 1897 : XXXIV. tc. 15. §-ában döntötte el, és pedig az esküdtbírótság *javára*. Az esküdtbíróságok 1900. január elsejétől fogva gyakorolták is ezt a szélesebb hatáskört.)

Időközben Wlassics Gyulát, aki hosszú előkészítő szolgálat után mint beosztott királyi alügyész az igazságügyminisztériumban teljesített szolgálatot, s rendkívüli tehetsége és nagy tanultsága ellenére csak öt év után kapott szélesebb hatáskört, Pauler Tivadar igazságügyminiszter azzal bízta meg, hogy e törvénytervezet *indokolásának* szerkesztésében Csemegi Károlynak segédkezzék.

Ez a megbízás adott alkalmat Wlassicsnak arra, hogy nyomban a hivatalos szaktanácskozmány befejezése után *A bűnvádi eljárás vezérelvei* cím alatt nagy tudással és ragyogó irállyal szerkesztett tanulmányt tegyen közzé.¹

Ez a dolgozat büntetőperjogi irodalmunknak mindenkor rendkívül értékes terméke marad.

Az 1885. évi hivatalos szaktanácskozmány befejezése után Csemegi, aki erős akarattal és nagyon tiszteletreméltó egyéni meggyőződéssel ragaszkodott a saját tervezetében

¹ Megjelent a *Budapesti Szemle* hasábjain és később különfüzetben, német nyelven pedig a *Zeitschrift für die gesammte Strafrechtswissenschaft* című folyóiratban.

alapul vett nézeteihez, átdolgozta ugyan 1881. évi első tervezetét, de a második szövegezés *csak részben* vette figyelembe a szaktanácskozmány megállapodásait.

Ezért az 1886. tavaszán elhunyt Pauler Tivadar utóda, Fabiny Teofil igazságügyminiszter, az új munkálat szerkesztésére háromtagú bizottságot kért fel.

A bizottság tagjai voltak: Wlassics Gyula, akkor az igazságügyminisztériumba törvényelőkészítés végett behívott kir. főügyészi helyettes, Schedius Lajos, a királyi Kúriának kitűnő bírása és Tarnai János budapesti jeles ügyvéd, később kúriai bíró.

Ez a bizottság 1886-tól 1888. végéig dolgozott a Csemegi-féle második tervezetnek gyökeres és egészben való átszövegezésén; kiegészítette azt a járásbíróságok előtti eljárás szabályozásával és több lényeges, elvi kérdésben a korábbi tervezetektől eltérő felfogást emelt érvényre.

A tervezet szövegezése az egész munkálatban jelentékenyen tömörebbé vált, de nagyon lényeges volt a javaslatnak érdemben való eltérése a korábbi tervezeteknek részletes rendelkezéseitől is.

A hármas bizottság munkálatát Fabiny Teofil igazságügyminiszter 1888. december 10-én terjesztette a képviselőház elé.

Ez a javaslat nem volt egyéni munkálat és külföldi törvényhozási előképek felhasználásával készült. Csak a javaslat kéziratának tüzetes megtekintéséből volna eldönthető, mely részleteket szövegezett Wlassics Gyula. De bizonyos, hogy Wlassics, mint alkotmányjogunknak is jeles ismerője, különösen hivatott volt a büntető törvénykezés alkotmányjogi vonatkozásainak, valamint az egyéni jogok és a helyes büntető eljárás biztosítékainak érvényre juttatására.

Az igen nagy terjedelmű és nagyértékű indokolásnak különböző részein is fel lehet ismerni Wlassics Gyula gondolatmenetét és jellemző írásművészetét. Ennek a törvényszerkesztői munkásságnak méreteiről pedig tájékoztat Wlassicsnak az a közlése, hogy három év alatt 34 nyomtatott ívre terjedő kézirattal készült el.

A hármas bizottság munkálatából sem lett törvény.

Fabiný Teofil néhány hónap múlva megvált az igazságügy-minisztérium vezetésétől.

Amikor 1889. április 9-étől kezdve utóda, Szilágyi Dezső, programot adott, a magyar jogrendszernek több más területére kiterjedő, egyéb alkotások mellett, elsősorban szükségesnek jelezte a magyar igazságügyi szervezet továbbfejlesztését és betetőzését. Szilágyi jelezte, hogy igazságügyi szervezetünket nem tekinti betetőzöttnek az esküdtbíróság intézménye nélkül. Ez elhatározásának következménye gyanánt visszavonta az 1888. évi javaslatot s annak az esküdtbírósági eljárás figyelembevételével, valamint egyéb irányokban leendő kiegészítése céljából új előadói tervezet szerkesztésére adott megbízást.

Ez új (immár negyedik) tervezet előkészítő munkálatainak tárgyalása nem tartozik emlékbeszédem keretébe.¹ A további munkálatokkal párhuzamosan ugyanis Wlassics Gyula szintén Szilágyi miniszter megbízásából két más, nagyfontosságú (mindjárt említendő) igazságügyi szervezeti törvény javaslatán dolgozott; 1890. október havától pedig a budapesti egyetem büntetőjogi tanszékét foglalta el, s így akkor már nem állt módjában a büntető eljárás kodifikációjával behatóbban foglalkozni.

Az 1892-ben elkészült negyedik tervezet megvitatására Szilágyi igazságügyminiszter újabb hattagú bizottságot alakított. Ennek egyik tagja, Wlassics Gyula, a tervezetet részletesen tárgyaló üléseken gyakran résztvett.

Az 1893-ban újból átdolgozott és négy új fejezettel bővített javaslat benyújtására Szilágyi Dezső kapta meg a felhatalmazást. Utóda, Erdély Sándor, igazságügyministersége alatt ez a javaslat vált törvénnyé, mint 1896: XXXIII. tc. (*A bűnvádi perrendtartás*).²

¹ Különös hálával kell azonban felemlítenem azt, hogy a továbbiakban is kiváló és jelentős munkásságot fejtettek ki: a kir. Kúriának néhai kitűnő bírója, Schedius Lajos, aki, amennyiben az igazságügyminiszter akadályozva volt, a bizottsági tanácskozásokat is vezette és a többi munkatársak szövegezését, valamint az indokolás szerkesztését is felülvizsgálta; továbbá Battlay Imre kir. főügyész és Vargha Ferenc, később koronaügyész.

² Ennek a nagyterjedelmű (592 §-ból álló) törvénykönyvnek

E törvénykönyv képviselőházi tárgyalásának idején Wlassics Gyula már (1895. januártól kezdve) vallás- és közoktatásügyi miniszter volt és így az általa is előkészített igazságsügyi javaslatokkal már nem foglalkozott.

Visszatekintve, tüzetesen vizsgálnom kell most, mi volt Wlassics Gyula érdeme a bűnvádi perrendtartás 1888. évi törvényjavaslatának megalkotása körül.

Az a több mint három esztendőre terjedő munkásság, amelyet Wlassics Gyula mindjárt törvényszerkesztő tevékenységének kezdetén e nagyterjedelmű javaslatnak szövegezése és kötetekre menő indokolásának kidolgozása körül kifejtett, — időtartamban is, a magyar igazságszolgáltatásra évtizedek hosszú során gyakorolt hatásában is rendkívül jelentős.

Akikre az a súlyos feladat hárult, hogy ezt a törvénykönyvet azóta a gyakorlatban alkalmazzák, vagy a jogirodalomban értelmezzék, hálával gondoltak Wlassics Gyulára és munkatársaira, akiknek köszönhetjük, hogy évszázadokon át megújult törvényelőkészítő kísérletek megghiúsulta után a jogrendszernek ez a területe hazánkban is végre szabályozást nyert.

A francia jogászok egyikének tulajdonítják azt az állítást, hogy kevés dolog van a világon olyan nehéz, mint jó törvénykönyvet szerkeszteni. Ha arra gondolunk, hogy ennek az 1888. évi javaslatnak legnagyobb része félszázad mulva is változatlanul maradt a magyar törvénytárban, — kétszerezsen értékelni tudjuk Wlassics Gyulának a törvényelőkészítés körül szerzett rendkívüli érdemeit.

A nemzetének és a magyar igazságszolgáltatásnak tett nagy szolgálat mérvét még inkább feltünteti az összehasonlítás a korábbi jogrendszerrel, és annak a bizonyítása, hogy az új jogalkotást valóban mellőzhetlenné és sürgőssé tette egyfelől a törvényhozási szabályozás hiánya, másfelől az, hogy

melléktörvényei: az 1897: XXXIII (az esküdtbíróságokról) és a XXXIV. (a bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről szóló) törvény-cikkek. Ezeknek előkészítő tárgyalásaiban Wlassics Gyula, akkor közoktatásügyi miniszter, már nem vehetett részt.

abban az időben az alkotmányjogi és igazságszolgáltatási szempontból egyformán jelentős büntető ítélkezésre nézve Nagymagyarország különböző részeiben más és más jogszabályokat kellett alkalmazni.

Ámbár a kiegyezés következtében Nagymagyarország területére nézve az állami egység a Gondviselés jóvoltából több mint három évszázad után, 1867-ben, végre ismét helyreállt, — ezzel szemben a jogegység hiányzott.

Ma már nehéz el is képzelni ezt a sok partikuláris jogvidéket. Pedig így volt: Erdélyben más, azután a fennállott polgárosított határörvidéken, valamint Fiume városában és kerületében ismét más, végül Nagymagyarország területének többi, legnagyobb részére nézve megint más jogszabályok voltak hatályban.

Másfelől a bűnvádi eljárási jog törvényhozás szabályozásának alkotmányjogi jelentősége egészen szembetűnő.

Alkotmányos kormányforma és népképviselési rendszer mellett, amelyekhez pedig a magyar nemzet az abszolutizmus korának küzdelmei és szenvedései után még fokozottabban ragaszkodott, — lehetetlen volt fenntartani azt az állapotot, amely szabályozatlanul hagyta a büntető ítélkezést. Hisz' ez az ítélkezés pusztá gyanú alapján is korlátozhatja a személyes szabadságot, a házjogot, a levéi- és távirattitok jogát és az állampolgároknak hasonló fontosságú jogait.

Természetesen, büntetendő cselekmény elkövetése esetén valóban szükség van ezeknek a jogoknak a vádlottakkal vagy gyanúsítottakkal szemben való korlátozására, de nem egyéni önkény, hanem csak állami törvénynek mindenkre kötelező egyúttal a törvény előtti egyenlőség elvének megfelelő szabatos rendelkezései adhatnak arra alapot.

Ugyancsak a törvénynek kell meghatároznia azt, hogy a vádlott a per tárgya vagy önjogú alany legyen-e. A védő

¹ Lényegileg ezekkel a szavakkal kíséreltem meg támogatni a bűnvádi perrendtartás megalkotásának szükségét az 1896: XXXIII. törvénycikk miniszteri indokolásának 1. és 5. lapján; továbbá a képviselőház igazságügyi bizottsága számára az említett törvényjavaslat tárgyában készült jelentésben (5. és 6. lap), amelyet szintén a sorok írója szerkesztett.

hatáskörét, a védelemnek jogait (különösen az előkészítő eljárásban is) és több más hasonló nagyjelentőségű kérdést szintén törvényhozási szabályozás útján kell rendezni.

Wlassics Gyula közszolgálatának első tizedében hazánkban a büntető eljárást írott jogforrás csak csekélyebb súlyú vétségek és kihágások eseteiben szabályozta.

Eltekintve ettől a jogterülettől és a rövid, 1883 : VI. tc.-ben a fellebbvitel korlátozása tárgyában tett intézkedésektől, a súlyosabb és jelentősebb büntetendő cselekmények vádja esetében a jogszabály a bíróságok gyakorlata volt.

1872-ben az akkori igazságügyminiszter a képviselőház bizottságában már letárgyalt hézagos, rövid törvényjavaslatot egyöntetű eljárás végett megküldte a bíróságoknak. Ezeknek egy része némely kérdésben irányadónak tekintette ezt az ú. n. «sárga könyv»-et, több bíróság ellenben nem vette azt figyelembe.

A királyi Kúriának (Csemegi Károly vezetése alatt állott) egyik tanácsa 1882 után iparkodott ugyan néhány fontosabb eljárási vezérelvet az alsóbíróságok ítélkezésében érvényre juttatni, de ez a dicséretes törekvés nem mindenben sikerült.

Büntető törvényhozásunk feladatai Wlassics Gyula megbízatásakor.

Meglepő, hogy a magyar nemzet, mely önálló alkotmány-fejlődést mutathat fel és amely különösen a magánjog terén kiváló jogrendszert alkotott, — a rendi országgyűléseknek időről-időre megújult törekvései ellenére 1896 előtt nem tudott olyan törvénykönyvet megszavazni, amely a büntető eljárás egész lefolyását szabályozta volna.

Sajnálattal őszintén meg kell állapítanom azt is, hogy a büntető törvénykezés tekintetében a XIX. század végéig hazánk területén a kor színvonalán álló bírói gyakorlat nem fejlődhetett ki.

Szembetűnő volt a hazai jogforrások elmaradottsága, ha összehasonlították a magyar joggyakorlatot azzal a nagy átalakulással, amely a haladás élén járó államokban a büntető törvényhozás terén félszázad előtt már világszerte végbement.

Mindezeknél fogva égetően sürgős volt két változás.

Egyrészt az, hogy a nem egyöntetű gyakorlat helyébe alkotmányos úton egységes törvényhozási szabályozás lépjen.

Másfelől szükséges volt, hogy az új jogrendszer megvalósítsa azokat az eljárási vezérelveket, amelyek a büntető törvénykezés terén a tárgyi igazság érvényrejutását s egyúttal a helyesebb, gyorsabb, a magyar jogászai felfogásnak is megfelelő ítélkezést biztosítsák.

Már fennebb bizonyítottam, hogy e cél elérésére csak egyetlen járható út állott rendelkezésre.

Gondolni se lehetett arra, hogy a folytatkozáson a törvényhatóságok szabályrendeletei vagy kormányrendeletek útján lehessen segíteni.

Vissza kellett térni arra a törekvésre, amelyet 1791 óta a hivatottak, köztük Széchenyi is, célul kitűzött, amelyet a negyvenes években Deák Ferenc és társai, köztük csak Szalay Lászlót emelem ki, szemük előtt tartottak: elő kellett készíteni a teljes büntető eljárási törvénykönyv megalkotását.

Azok, akik e nagy munkába fogtak, nem foglalhatták törvénybe a régebbi magyar jogtételeket. Sem a nemesek ügyeiben követett rendes írásbeli per, sem a sommás szóbeli per nem volt alkalmas arra, hogy annak törvénné válta esetében gyors és helyes büntető ítélkezést lehetett volna remélni.¹

A törvénykönyv javaslatának szerkesztésénél nem lehetett kiindulni az 1872. évi ideiglenes javaslatból, mert azt nemcsak az időközben megalkotott külföldi nagyobb törvénykönyvek (főleg az osztrák és a német) meghaladták, hanem attól ennek a javaslatnak szerkesztője (Csemegi Károly) is későbbi (1881. és 1885. évi) tervezeteiben egészen eltért.

Mindezek alapján Wlassics Gyulának és társainak figyelemmel kellett lenni az egyetemes jogfejlődésre.

Észrevételt tettek a törvényjavaslat ellen azon az alapon, hogy az nem teljesen önálló, hanem csak egyik változata az európai büntetőperjogoknak.

A gyakorlati törvénykezés ismerői egyet fognak érteni

¹ Ezt az állításomat tüzetesen bizonyítottam *A magyar büntető eljárás* című m. I. köt. 1901. 97—99. ll.

velem abban, hogy ki nem próbált, hanem csak kísérletező törvényhozási munkálat a mindennapi jogéletnek ilyen első-sorban gyakorlati terén a legnagyobb kockázatokkal járt volna, mert a megvalósíthatóságot tette volna próbára.

Egyébként is a javaslat alapján megalkotott törvénykönyvből kitűnik, hogy Wlassics Gyula és munkatársai a külföldi intézményeket, illetőleg eljárási szabályokat nem vették át változtatlanul.

Másfelől a magyar jogfejlődésből megállapítható, hogy még külföldről átvett intézmények is (elégg utalnom a kir. ügyészségre) magyar talajon egészen önálló fejlődésnek indultak, illetőleg átalakuláson mentek keresztül; a külföldön is hatályban volt perjogi szabályokat pedig a magyar bíróságok gyakran az alkalmazásban megfelelően fejlesztették.

Évtizedek tapasztalataiból ma már láthatjuk azt is, hogy a külföldi eljárási szabályok az alkalmazás közben átalakultak a magyar jogban és hogy az 1888. évi törvényjavaslat csak olyan jogtételeket vett át, amiket hazánkban gyakorlatilag meg is lehetett valósítani.

Ezekén felül a javaslat az egyetemes jogfejlődésből felhasználott olyan tanulságokat és olyan jogi elveket is, amelyek más törvénykönyvben még nem voltak tisztán érvényre juttatva. A magyar munkálat tehát részben új utakon is járt és ez a kísérlete (pl. a sértett pótmagánvádjának szabályozása, amely a skót jog felhasználásával került hazai jogunkba) — évtizedes alkalmazásban gyakorlatilag bevált.

A törvényjavaslat részleges átdolgozásából keletkezett törvénykönyv több tekintetben véget vetett az elkészülte előtt mutatkozott visszasságoknak.

Eddig szabályozatlan olyan kérdéseket. — idő hiánya miatt csak az egyéni szabadság biztosítékait, korlátozásának feltételeit és a védelem jogkörét említem — amelyek igazságszolgáltatási és alkotmányjogi szempontból egyaránt jelentősek, a törvénynek szabatos, világos és határozott rendelkezése oldott meg.

Nagymagyarországnak egész területén évszázadok mulva újra helyreállt a jogegység.

A büntető törvénykezés egyetemes fejlődéséből átvette

a javaslat azokat a jogtételeket, amelyek évtizedes tapasztalat szerint inkább biztosítják a tárgyi igazság érvényrejutását, mint az ellenkező, illetőleg mint a korábban hatályban volt jogelvek.

Amióta a büntetőperjognak tudományos művelése megindult, a korábban sokszor nem teljesen átértett jelszavak helyét annak a vizsgálata foglalta el, hogy valamely jogrendszer mikép viszi keresztül azokat a vezérelveket, amelyek az illető tételes jognak igazi jellegét megállapítják.

Ezek a vezérelvek nem egyszerű jelszavak, mint a régiek voltak, hanem olyan igazságszolgáltatási biztosítékok, amelyeket a helyes törvénykezés érdekében kell a gyakorlatban érvényre emelni.

A javaslatnak ilyen vezérelvei voltak a következők:

Szemben a nyomozórendszerrel, a vád, a védelem és az ítélelhozás tennivalóinak elkülönítése.

A per alanyai: a vádló és a vádlott, az ő meghallgatásuk után, gyakran kontradiktórikus eljárás alapján dönt az elfogulatlan bíró.

A javaslat megengedte a védelmet az előkészítő eljárásban is.

A tárgyaláson, illetőleg a döntő határozat hozatalánál érvényesülnek a közvetlenség, szóbeliség, és az ügyfélnyilvánosság.

A bíróság a bizonyítékokat szabadon mérlegeli.

Alkotmányjogi szempontból nagyon lényeges, hogy a javaslat tüzetesen meghatározza a polgárok egyéni jogai korlátozásának feltételeit, valamint az eljárás folytatásának részleteit.

Mint tudományos munka kiváló jelentőségű volt a törvényjavaslathoz kidolgozott nagyterjedelmű és egészben véve rendkívül értékes indokolás.

Mindezek alapján megállapíthatom, hogy Wlassics Gyulának és társainak 1888. évi javaslata előbbre vitte a magyar jogfejlődést és a büntető törvénykezésnek, valamint a büntetőperjog tudományos művelésének hazánkban új korszakát nyitotta meg.

BALOGH JENŐ.

A LENGYEL KÉRDÉS ÉS A MAGYAR KORMÁNY

1914—1917.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

II.

A Galicia területén és a Kelet-Poroszország szomszéd-ságában folyó küzdelmek 1914/15 telén nagyarányúakká váltak. A Hindenburg parancsnoksága alatt álló német haderő több nagy győzelmet aratott az orosz seregeken és mélyen benyomult a cári birodalom területére, az oroszok szívós védekezése miatt azonban nem tudta kierőszakolni a végleges döntést. Galicia földje viszont újból orosz kézre került és minthogy az orosz hadvezetés célja Magyarország megszerzése volt, a Magyarországra vezető kárpáti szorosok birtokáért 1915. februáriusa óta állandó küzdelem folyt. Ez a küzdelem a világtörténelem legnagyobb téli csatája volt, mert olyan összefüggő hosszú vonalon vívták, aminőre még nem volt példa, és olyan nagy tömegek intéztek rohamokat egymás ellen a támadás és a védelem során, aminőre szintén nem volt még példa a hegyi háborúk történetében. Ezekben az óriási méretű sorsdöntő harcokban épp úgy, mint 1914. őszén, minden politikai kérdésnek háttérbe kellett szorulnia, így a lengyel-kérdésnek is. Mikor azonban 1915. május 2-án megtörtént a gorlicei áttörés és az oroszokat az egész vonalon akkora vereségek érték egymásután, hogy ez év szeptemberében a központi hatalmak csatavonala elérte a Rigától Románia határáig húzódó, szinte nyílegyenes vonalat,² akkor a lengyel-kérdés magától feléledt, hiszen a régi lengyel király-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1939. évi 734. számában.

² V. ö. Pilch Jenő tanulmányát az Imre Sándor által szerkesztett *A világháború* c. kiadványban. (Budapest, 1917.) 59. s. köv. II.

ság területének legnagyobb része, a központi hatalmak sorozatos győzelmeinek eredményeként, felszabadult.

Ilyen előzmények után megérthető, hogy a cári kormány még Varsó visszafoglalása előtt, de a lengyel főváros elvesztésének valószínűségével és kétségtelen erkölcsi hatásával már számolva, sietett szóba hozni a dumában a lengyel kérdést. Goremykin miniszterelnök augusztus elsején azt a kijelentést tette, hogy a cár olyan törvényjavaslat kidolgozását rendelte el, mely a háború után széles önkormányzatot lesz hivatva biztosítani a lengyel nemzetnek, de természetesen a cári birodalom keretei között.¹ Ez a kormánynyilatkozat azonban, mely az azonos tartalmú orosz főparancsnoki kiáltvány megjelenése után szinte pontosan egy évvel hangzott el, legfeljebb az orosz birodalmi tanácsban helyet foglaló lengyelek részéről provokált köszönetet,² hiszen ezek kényszerhelyzetben voltak, — a lengyel tömegekre azonban nem volt hatással, mert mindenki tudta, hogy ez a kérdés nem a dumában, hanem a harctereken fog eldőlni. Innen van az, hogy a külföldi sajtó Varsó elestét (aug. 5.) is első sorban a lengyel nemzeti törekvések szempontjából mérlegelte.³ A legfelsőbb lengyel nemzeti bizottság a régi lengyel főváros visszafoglalásának hatása alatt kiáltványt tétetett közzé, melyben világosan megjelölte a lengyel nemzeti politika legvégső célját azzal a kijelentéssel, hogy «az osztatlan királyságnak az osztatlan Galiciával való egyesítése szolgál alapul a lengyelek törekvéseinek».⁴ A kiáltvány szövege, mely egyébként az aug. 8-i krakkói lapokban is megjelent,⁵ arra mutat, hogy a legfelsőbb lengyel nemzeti bizottság azt az új Lengyelországot, mely az oroszoktól elfoglalt lengyel területeknek Galiciával való egyesítéséből volt kialakulóban, a monarchiához kívánta csatolni, még pedig bizonyára egy trialisztikus államrendszer egyenlőjogú tagjaként, amit a monarchia politikusainak

¹ Goremykin beszédének fordítása a *Budapesti Hírlap* 1915. aug. 3-i számában.

² *Budapesti Hírlap*. 1915. aug. 4. sz.

³ *Budapesti Hírlap*. 1915. aug. 6. és 8. sz.

⁴ *Budapesti Hírlap*. 1915. aug. 11. és 12. sz.

⁵ *Budapesti Hírlap*. 1915. aug. 12. sz.

egy része ebben az időben elképzelhetőnek és gyakorlatilag megvalósíthatónak is tartott. Az a gondolat, hogy az új Lengyelország magában foglalhatná a porosz-lengyel területeket is, fel sem merült, annyira valószínűtlennek látszott ez az elképzelés akkor, amikor a felszabadítás munkáját éppen a német haderő végezte.

A magyar társadalom, mely feszült figyelemmel kísérte a harctéri események alakulását, nem titkolta, hogy együttérző a lengyelekkel. A Br. Nyáry Albert által a lembergi Lengyel-magyar Egyesület mintájára alapított Magyar-lengyel Egyesület augusztus 10-én melegen üdvözölte azokat a lengyel képviselőket, akik ebben az időben Bécsben gyűlést tartottak,² hogy megállapodjanak a jövőben követendő lengyel politika alapelveiben. Ugyancsak a Magyar-lengyel Egyesület volt az, amely aug. 25-én, talán Novogeorgievsk elfoglalásának³ hatása alatt, körlevélben arra szólította fel a magyarországi törvényhatóságokat, hogy feliratban kérjék a magyar országgyűlés közbelépését a független Lengyelország visszaállítása érdekében. A felhívásnak nagy visszhangja támadt és a magyar törvényhatóságok egymásután állást foglaltak a független Lengyelország helyreállítása mellett.⁴

Az országos hangulat és közvélemény szinte egységes megnyilvánulásának hatása alatt gróf Andrássy Gyula országgyűlési képviselő, a magyar politikai közélet egyik vezéralakja, két cikkben fejtette ki véleményét a lengyel-kérdésben. Az egyiket a *Neue Freie Presse* 1915. szeptember 12-i, a másikat pedig a *Magyar Hírlap* 1915. szeptember 14-i számában tette közzé. Mindkettőben a lengyel függetlenség mellett foglalt határozott állást. «Az egyetlen helyes politikának azt tartottam, — írta gróf Andrássy háborús visszaemlékezéseiben — mindent elkövetni, hogy a lengyel nemzetet kielégítsük és megnyerjük. Ellenségeink azzal vádoltak, hogy mi a kis nemzeteket el akarjuk nyomni, tönkre akarjuk

¹ L. erre gróf Andrássy Gyulának alább idézendő tanulmányát.

² *Budapesti Hírlap*. 1915. aug. 10. sz.

³ L. erre *Budapesti Hírlap*. 1915. aug. 21. és 22. sz.

⁴ Bárány Nyáry Pál: *Bárány Nyáry Albert élete és munkássága*. Budapest, 1936. 11. l.

tenni. Harci jelszavukká vált, hogy ők védik az összes gyengéket. Szerbia és Belgium esete hatalmas eszközt adott kezükbe ily irányú agitációra. A lengyel-kérdés igazságos megoldása, egy alávetett nemzet felszabadítása, egy régi bűn helyrehozatala fényes cáfolata lett volna az ilyen vádaknak és egyszersmind kedvező alkalom a világ közvéleménye előtt erősen kompromittált ügyünkön javítani. E mellett barátot szerezhettünk az egyik fő harctéren és bizonyos idő múlva új katonai anyaghoz juthattunk volna. Mindezeket a célokat a legjobban egy úgynevezett osztrák-lengyel megoldás biztosíthatta volna, melynek alap gondolata volt Orosz-Lengyelországból és Galiciából egy szuverén államot alkotni, a koronát a mi uralkodónknak juttatni és a dualizmus helyére a trializmust állítani. A Habsburg-monarchia csakis Lengyelországban várhatott olyan területi terjeszkedést, amely nincs ellentétben az illető lakosság érzelmeivel és érkeivel, nem jár egy nép szabadságának eltiprásával, ellenkezőleg, egy népet felszabadított volna.»

Minthogy a magyar politikai élet tényezői idáig nem nyilatkoztak a lengyel-kérdésről a nagy nyilvánosság előtt, Andrassy fellépése élénk feltűnést keltett nemcsak bent az országban, hanem a külföldön is, különösen a közvetlenül érdekelt lengyelek körében.² Azt a hatást, melyet előbb a Magyar-lengyel Egyesület kezdeményezése, utóbb pedig gróf Andrassy Gyula fellépése váltott ki az érzelmei után induló magyar közvéleményben, a magyar kormány természetesen azonnal felismerte. Tízbe mindamellett nem sietett felvilágosítani a magyar társadalmat arról, hogy őt és kormányát már egy év óta állandóan foglalkoztatja a lengyel-kérdés helyes megoldásának problémája. Tudta ugyan, hogy ennek a kérdésnek gróf Andrassy elgondolása szerint való

¹ Gróf Andrassy Gyula : *Diplomácia és a világháború*. Budapest, 1921. 106—107. II. V. ö. Gratz Gusztáv tanulmányával a *Magyarország és Lengyelország* (szerk. Huszár Károly, Budapest. 1936) c. kiadvány 77—79. l.

² Kertész János : *Lengyelország és az Andrassyak*. Budapest, 1936. 7—10. II. Azonfelül M. Zdziechowski : *Węgry i dookola Węgier*. Wilno. 1933. 141. s köv. II.

megoldása, illetőleg egy ily megoldás szükségességének hangsúlyoztatása esetleg népszerűséget szerezne neki és pártjának is; Tisza azonban nem kereste a népszerűséget, hanem a magyar, osztrák, német és lengyel érdekek kiegyenlítésére és összeegyeztetésére törekedett, még pedig, mint láttuk, már egy év óta, a nélkül azonban, hogy közelebb jutott volna a megoldáshoz. Ebben a tekintetben most is ott állott, ahol 1914 augusztusában; most is azt vallotta, hogy a monarchia államrendszerének dualisztikus jellegét változatlanul fenn kell tartani, mert ez a rendszer a multban jól bevált; óvakodni kell tehát a trializmussal való kísérletezéstől. Tisza ebből a meggyőződéséből nem volt hajlandó engedni, mert idáig senkisémm tudta őt eredeti álláspontja helytelenségéről vagy időszerűtlenségéről meggyőzni, Andrássy sem, akivel Tisza ebben az ügyben ismételten véleményt cserélt.¹ Minthogy azonban újabban aggodalommal töltötte el lelkét a német hadvezetőség felfogásának a lengyel-kérdésben időközben történt megváltozása, elérkezettnek látta az időt arra, hogy a magyar kormány is szabatosan körvonalozza a lengyel-kérdésben kezdet óta elfoglalt álláspontját és arról az osztrák kormányt is tájékoztassa, abban a tudatban, hogy a magyar kormány felfogása fedi az osztrák kormányét. Nagyon helyesen érezte, hogy a monarchia külpolitikájának a lengyel-kérdésben megnyilvánuló egysége olyan tényező lehet a központi hatalmak életében, melyet a német birodalom kormányának is tekintetbe kell vennie, ha a monarchiával való együttműködést a maga részéről is szükségesnek és hasznosnak tartja.

Bethmann-Hollweg birodalmi kancellár és Zimmermann helyettes államtitkár, Tiszának már említett feljegyzései szerint, eredetileg ellene volt minden olyan területi gyarapodásnak, mely a lengyelek rovására növelte volna a német birodalom területét; nem érzelmi indító okokból, hanem abból a helyes reálpolitikai érzékből, hogy a birodalomnak nagyjából egységes német nemzeti jellegét más fajú népek bekebelezésével nem volna célszerű veszélyeztetni. Ez volt az elmélet, mely ebben az időben egyúttal a hivatalos poli-

¹ Gróf Andrássy Gy.: id. mű 108. l.

tikát is jelentette. A kérdésnek gyakorlati megoldásához azonban utóbb a német legfőbb hadvezetőség is igényt tartott, ott pedig az a felfogás alakult ki, még 1915. elején, hogy túlságosan korai volna megállapodásokat létesíteni a még csak ezután felszabadítandó Lengyelország államformájára, határaitra és nemzeti helyzetére vonatkozólag mindaddig, míg a háború sorsa végleg el nem dőlt. Az oroszoktól visszafoglalandó lengyel területeket tehát a háború befejezéséig okkupált területeknek kell tekinteni, ahol katonai főkormányzók gyakorolják majd a legfelsőbb törvényhozói és kormányzói hatalmat. Az ekként katonai igazgatás alá eső területek annak idején és az akkori hadi helyzet szerint felosztatnak a központi hatalmak között. Ezt a felfogást utóbb a monarchia hadvezetősége is magáévá tette. Így jött létre köztük 1915. januárius 9-én Posenben és 1915. április 22-én Katovicében¹ a tartalmilag előbb ismertetett egyezmény. A fenti megállapodások azonban a tervezett birtokbavétel okkupációs jellegénél fogva aggodalommal töltötték el a monarchia külügyminisztériumát, ahol jól látták, hogy Orosz-Lengyelország szorongatott helyzetben lévő lakosságának szempontjából nem közömbös, hogy oda a központi hatalmak seregei felszabadítókként nyomulnak-e be, vagy pedig csak hódítókként. Már pedig a lengyel lakosság jövő magatartása ettől a kérdéstől függött.²

Ezekkel az aggodalmakkal szemben azonban nem lehetett kétségbe vonni főleg a német hadvezetőség által képviselt álláspontnak a helyességét sem, mely szerint a lengyelkérdésben a világháború mérlegének végleges lezárása előtt legalább is kockázatos vállalkozás volna bármely irányban is dönteni. Ezt a felfogást utóbb a német birodalmi kormány is osztotta. Innen van az, hogy amikor időszerűvé vált Varsó bevételével kapcsolatosan annak a kiáltványnak a kibocsátása, melynek szövegezésében egyébként Tisza

¹ V. ö. *Budapesti Hirlap*, 1915. szept. 15. sz.

² L. erre vonatkozólag Graf Stephan Burian: *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Krieg*. Berlin, 1923. 66. l.

is közreműködött,¹ melyben a központi hatalmak bejelentik a lengyeleknek a volt főváros felszabadítását, a szöveg oly óvatosan volt fogalmazva, hogy abból a központi hatalmakra nézve semmiféle kötelezettség sem hárulhatott a jövőt illetőleg. A kiáltványban sok szép mondat volt olvasható «a biztosított nemzeti fejlődés és általános haladás új korszakáról», a jobb és boldogabb jövőről stb., azonban a teljes függetlenségről, az önálló állami életéről,² az újra feltámadt Lengyelország nemzetközi helyzetéről nem történt benne említés, holott a lengyelek főleg ezt várták.

Azt az elkedvetlenedést, melyet az említett jelenségek a lengyel nemzetben keltettek, csak növelte Bethmann-Hollweg kancellárnak a német birodalmi gyűlésen augusztus 19-én tartott beszéde, mert az szintén került minden olyan kifejezést, melyből arra lehetett volna következtetni, hogy a központi hatalmak teljesíteni fogják azokat az ígéreteket, melyek részükről egy év óta ismételten elhangzottak. «Csapataink s az osztrák és magyar csapatok elérték Lengyelország keleti határait és mindkettőjüket az a feladat várja, hogy az országot kormányozzák» — olvassuk a kancellár beszédében. — «Egy földrajzi és politikai végzet évszázadokon át arra kényszerítette a németeket és a lengyeleket, — olvasuk tovább — hogy egymás ellen harcoljanak. E régi ellentétek emlékezete nem kisebbiti tiszteletünket azon szenvedélyes hazaszeretet és szívósság iránt, amellyel a lengyel nemzet régi nagy kultúráját és szabadságszeretetét súlyos szenvedések mellett az oroszország ellen védelmezte és azt e háborúk alatt is megoltalmazta. Ellenségeink álnok ígérését én nem utánzom, de remélem, hogy a lengyel határ mai megszállása keleti irányban egy oly fejlődésnek jelenti kezdetét, amely a németek és a lengyelek közt való régi ellentéteket kiküszöböli e világból és az orosz igából megszabadított országot boldogabb jövő felé viszi, amelyben

¹ Tisza levele báró Buriánnak 1915. július 27-ről. *Levelek*. IV. k. 31. l.

² «Eine neue Zeit der gesicherten nationalen Entwicklung und des allseitigen Fortschrittes.» «Künder einer besseren Zeit» etc. A kiáltványok szövegeit l. *Levelek*. IV. k. 32—34. ll.

nemzeti életének sajátságait ápolhatja és kifejlesztheti. Az általunk megszállott országot saját lakosságának lehető bevonásával közvetlenül akarjuk kormányozni, a háborúval járó elkerülhetetlen nehézségeket kiegyenlíteni és azokat a sebeket, melyeket Oroszország ütött az országon, igyekezni fogunk gyógyítani.»¹

A kancellár beszédéből helyesen csak arra lehetett következtetni, hogy a központi hatalmak a nagyrészt már felszabadított lengyel területeknek ez idő szerint sem önkormányzatot, sem pedig függetlenséget nem hajlandók adni, hanem ideiglenes megoldásként valamiféle közös birtoklásra gondolnak, mely a háború végleges befejezéseig tartana. A közös birtoklás a gyakorlatban akként alakult azután ki, hogy a központi hatalmak 1915. szeptember 15-étől kezdődőleg az oroszoktól visszafoglalt területeket ketté osztották. A felosztás alapján az északi fél Varsóval a németeknek, a déli fél eleinte Kielcével, később pedig Lublinnal az osztrák-magyar monarchiának jutott. A két kormányzóság élére katonai főkormányzókat állítottak.

A központi hatalmaknak említett módon történt berendezkedése Orosz-Lengyelország földjén semmiképpen sem állott összhangban a kormányaik által egy év óta képviselt és a lengyel nemzeti igények iránt megértést mutató politikájával. Ellentétes volt azzal még abban az esetben is, ha ez a berendezkedés csak átmeneti jellegű lett volna és a békekötések alkalmával automatikusan érvényét veszti. Ezt az ellentétet s ebből következőleg a helyzet visszaállását elsősorban Tisza István látta, aki a lengyel-kérdésben idáig több ízben kijelentette már álláspontját, ha nem is éppen a nagy nyilvánosság előtt³ s akinek ettől az időtől fogva álláspontja védelmében két fronton kellett felvennie a harcot. Otthon a magyar ellenzékkel, mely a létesítendő új Lengyelország teljes függetlensége mellett izgatott az országban, vagy

¹ Bethmann-Hollweg kancellár beszédének magyar fordítását
1. *Budapesti Hírlap*, 1915. aug. 20. sz.

² L. erre a *Budapesti Hírlap*, 1915. szept. 15. számát.

³ V. ö. legújabban 1915. aug. 30-i levelével. *Levelek*. III. k. 148. l.

pedig, mint gróf Andrássy Gyula, a trializmusra való áttérés szükségességét hangoztatta. Kint viszont a német hadvezetőséggel került ellentétbe, melynek a súlya és a jelentősége újabban szemmel láthatólag megnövekedett a birodalom politikai életében, aminek bizonyságaként akaratát nem egyszer a birodalmi kancellárral szemben is érvényesíthette. Tisza mind a magyar ellenzék tevékenységében, mind a német hadvezetőség befolyásának túlságos megnövekedésében veszedelmet látott, ezért ítélte szükségesnek a magyar ellenzékkel való megegyezés után az egységes magyar közvélemény megteremtését, azután pedig erre támaszkodva, egységet teremteni a magyar és az osztrák kormány felfogásában. Meggyőződése szerint a lengyel-kérdésben nyilatkozó egység olyan tényező lesz, — mint erre már egyszer rámutattunk — mellyel Berlinben is, Plessben is számolni kell.

Az adott viszonyok között annyira kívánatos egységet az a pártközi értekezlet volt hivatva megteremteni, melyet Tisza miniszterelnök 1915. szeptember 30-ára hívott össze, melyen a kormány tagjain és a kormányt támogató többségi pártnak néhány nagytekintélyű egyéniségén kívül a magyar parlament ellenzéki pártjainak vezetői is résztvettek, mint gróf Andrássy Gyula, gróf Apponyi Albert és gróf Zichy Aladár. Az értekezleten Tisza előadta, hogy a magyar kormánynak számolnia kell az időközben erőteljessé vált lengyel nemzeti öntudattal, mely a vele hagyományos barátságban élő magyar nemzet kormányától jogos igényeinek támogatását várja. Ő elvileg legszívesebben az önálló lengyel királyság visszaállítása mellett foglalna állást, minthogy azonban ennek ez idő szerint leküzdhetetlen akadályai vannak, a maga részéről csak azt az egyetlen lehetőséget látja a lengyel-kérdés kielégítő megoldására, hogy az oroszoktól visszafoglalandó lengyel területeket Galiciához kell csatolni, a nélkül azonban, hogy a monarchia dualisztikus államjellege megváltoznék. Tiszával szemben gróf Andrássy Gyula annak a szükségét hangoztatta, — amiről egyébként Tiszát már korábban is tájékoztatta, hogy a visszafoglalandó és Galiciával egyesítendő lengyel területekből souverain államot kell alkotni, még pedig a Habsburg-dinasztia fennhatósága alatt

egy trialisztikus államrendszer keretei között. Andrassy szerint «ha igaz is, hogy a dualizmus elvész, de a magyar állam függetlensége jobban domborodnék ki és több reális biztosítékot nyerne, mint eddig, mert a bürokratikus centralizált Ausztriát a trializmus végleg eltemetné és a tiszta nemzeti alapon álló Magyarország a nemzeti lengyel államban erős támaszt nyerne.»¹ Andrassy felfogását Apponyi Albert és Zichy Aladár mindenben magukévá tették. Velök szemben Tisza ismételten rámutatott arra a veszedelemre, hogy ha Magyarország önként lemond a dualizmusról, akkor minden úgynevezett közös kérdésben igen könnyen kisebbségbe jutna; Magyarország eddig az 1867-i kiegyezés alapján egyenlő jogú volt Ausztriával, a trializmus megvalósulása esetén azonban a három határozó fél közül csak egy szavazatot képviselne. Tisza érvelései azonban nem jártak eredménnyel s ennek következtében az óhajtott pártközi egyeséget sem sikerült létrehozni.

A Tisza-kormány mindamellett nem vette le a napi-rendről a lengyel-kérdést. Tisza felfogása szerint ugyanis a lengyel-kérdésben való egységes pártközi állásfoglalásnak elvi és személyi ellentéteken múló meghiúsulása nem jelenthette azt, hogy maga a többségi párt, illetőleg a többségi pártakaratot képviselő kormány ne foglalkozhassék ezzel a kérdéssel. Sőt ellenkezőleg, az adott helyzetben, midőn az egész vonalon mutatkozni kezdett az a törekvés, hogy a hadvezetőség a szorosabb értelemben vett hadműveleti ügyeken kívül a politikai vonalvezetésben is nagyobb szerephez jusson, a magyar kormánynak szinte kötelessége volt határozottan állást foglalni a lengyel kérdésben. Kifejezésre kellett juttatnia azt a felfogást, mely szerint magyar részről a lengyel-kérdést sem német, sem osztrák belügynek nem tekinthetik, hanem olyan nemzetközi ügynek, melynek méltányos rendezésében Magyarország is részt követel ma-

¹ Gróf Andrassy Gyula (*Diplomácia és világháború* 108. l.) a fenti szavakban foglalta össze a lengyel kérdésben Tiszával szemben elfoglalt álláspontját.

² Balogh Jenő őexcellenciája szíves közlése, aki a pártközi értekezleten mint a Tisza-kormány igazságügyminisztere vett részt.

gának azon sokféle kapcsolat címén, mely a két nemzetet a történelem folyamán egymáshoz kötötte. Magyarország tényleges közreműködését a lengyel-kérdés rendezésében, mint láttuk, maguk a lengyelek is szívesen látták volna.

Az 1915. október 2-án¹ tartott magyar minisztertanács a magyar kormánynak első hiteles nyilatkozása, mely világosan és szabatosan megjelölte a kormány útját a lengyel-kérdésben. A kormány tagjai mindenekelőtt azzal a lehetőséggel számoltak, hogy Orosz-Lengyelország egészen felszabadul a cári uralom alól; ebben az esetben a leghelyesebbnek az látszanék, hogy a felszabadult területek a monarchiához kapcsoltságuknak. Vannak azonban súlyos aggodalmakra okot szolgáltató körülmények is, melyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni még akkor sem, ha egyelőre minden simán, bonyodalmak nélkül menne végbe. Ilyen első sorban a tartalékoknak és a háború folytatásához szükséges gazdasági eszközöknek belátható időn belül bizonyosan bekövetkező kimerülése. Éppen ezért arra kell törekedni, hogy az ellenfelekkel, vagy legalább is egy részükkel béke létesüljön, mielőtt a kimerülés ténye be nem következik és köztudomásúvá nem válik. Mindezt szem előtt tartva, óvakodni kell attól, hogy a lengyeleknek olyan ígéretet tétessenek, melyek a háború folytatására köteleznék a monarchiát, esetleg még saját érdekei ellenében is. Ez az óvatosság mindaddig indokolt, míg a katonai helyzet végérvényesen el nem dől a központi hatalmak javára, mert elképzelhető olyan fordulat is, hogy a monarchia kénytelen volna visszaadni az elfoglalt lengyel területeket Oroszországnak. Ami már most a megszállott lengyel területeknek jövő sorsát illeti, a magyar kormánynak ebben a tekintetben az az álláspontja, hogy kivéve a Németország által esetleg igényelt lengyel területeket, Orosz-Lengyelország többi része a monarchiához volna csatolandó. A kapcsolat azonban nem érintheti a monarchia dualisztikus szervezetét és Magyarországnak eddigi egyenjogúságát. Magyarország történeti joga és a monarchiának mint nagyhatalomnak a létérdeke egyaránt azt kívánja,

¹ *Budapesti Hírlap*, 1915. október 3. sz.

hogy a hozzácsatolt új terület közvetlen kapcsolatba kerüljön az osztrák császársággal és ne legyen Magyarország és Ausztria mellett harmadik önálló államtest. Ily módon Magyarországnak paritásos állása a monarchiában továbbra is fenn lesz tartható. Magától értetődő azonban, hogy az új lengyel államalakulatnak meg kell adni a lehető legszélesebb önkormányzatot s ámbár e kérdés már osztrák belügy, s ennek következtében a minisztertanács nem kíván ezzel behatóbban foglalkozni, mégis reá akar mutatni arra, hogy a magyar kormány tagjainak meggyőződése szerint a lengyel igények méltányos kielégítése a lengyeleket Ausztria őszinte híveivé tenné, Ausztria német és lengyel lakosságának békés együttműködése viszont biztosítaná a császárság nyugodt politikai életét és fejlődését. Ausztria az új lengyel területek révén erősen megnövekednék, ennek fejében Magyarország, régi történeti jogcímei alapján, igényt emelhetne Boszniára, Hercegovinára, Dalmáciára, sőt Fiume mellett egy kis tengerpartra is, melyre a fiumei tengeri kereskedelem fejlesztése végett volna szükség. A minisztertanács végül akként döntött, hogy a fent ismertetett határozatokat megküldi az osztrák kormánynak elvi hozzájárulás és ezt követőleg a határozatban foglalt kérdések részletesebb tárgyalásának előkészítése végett, hogy a két kormánynak alkalma és módja legyen még a háború folyamán végleges állást foglalni a lengyel ügygel kapcsolatos összes kérdésekben.¹

Mint látható, a minisztertanácsi határozat lényegileg azonos tartalmú azzal a levéllel, melyet Tisza István még 1914. augusztus 11-én írt báró Buriánnak. Tiszának akkor kialakult felfogása tehát semmiben sem változott. Az eredeti elgondoláshoz való ragaszkodásban mindamellett nem szabad a szellemi mozgékonyság hiányát látnunk, mint azt gróf Andrássy Gyula teszi, mert Tisza nemcsak hirdette, hanem őszinte meggyőződéssel hitte is annak a szükségességét,

¹ A minisztertanács határozatának német fordítását Horváth Jenő egyetemi c. rk. tanár úr volt szíves velem közölni a bécsi Staatsarchivban található eredetiről.

² *Diplomácia és világháború.* 109. 1.

hogy a monarchia dualisztikus államrendszerét fenn kell tartani; minden más kísérletben veszedelmet látott, mely Magyarország közjogi helyzetét és nehezen kiküzdött jelentőségét veszélyeztethetné. Már pedig Tisza a biztos jelent semmiféle elmélet kedvéért nem volt hajlandó kockáztatni. De erős volt benne a dualizmushoz és Magyarország paritásos helyzetéhez való ragaszkodás azért is, mert tudta, hogy politikai elgondolása a lengyel-kérdésben tökéletesen fedi az osztrák kormányét. Ezt az egyetértést viszont nagy erősségű tényezőnek tartotta akkor, midőn már bekövetkezett az a fordulat, melyet a német hadvezetőség új igényei idéztek elő a Németbirodalom lengyel-politikájában, melyet azonban Tisza sem véglegesnek, sem lezártnak nem tartott. Az osztrák és magyar kormány lengyel-politikájának változatlansága tehát nem a változó élettel való szembehelyezkedést jelentette, hanem ahhoz az alaphoz való szívós ragaszkodást, melyet nehéz évtizedek tapasztalatai alapján mindkét kormány előnyösnek és ennek következtében változatlanul fenntartandónak tekintett. Érthetővé válik ennél fogva Tisza idegessége akkor, amikor gróf Andrássy Gyulának berlini útjáról értesült, aki ott október folyamán a trializmus mellett igyekezett hangulatot teremteni, még pedig állítólag sikerrel.¹ Tisza a hír hallatára sietett báró Buriánnak, 1915 eleje óta a monarchia külügyminiszterének, figyelmét felhívni Andrássy berlini tevékenységére és ezzel kapcsolatosan arra kérni, hogy a monarchia berlini nagykövete útján «mindenütt értesse meg, miszerint a dualizmus és a paritás noli me tangere.»² A közbelépés Berlinben megtörtént. Tisza ezzel egyelőre eleget tett annak a kötelességnek, melyet tőle, mint az 1867-es alapon álló magyar kormánynak fejétől, a dualizmus érdekében a közvetlenül érdekelt Ausztria elvárhatott. Azt természetesen nem akadályozhatta meg, de erre nem is volt szükség, hogy Andrássy tovább folytassa tevé-

¹ *Diplomácia és világháború.* 110. l.

² Tisza levele 1915. október 12-ről. *Levelek.* IV. k. 201—202. l. és Burián válasza ugyanazon nappól. U. o. IV. k. 202. l. Ezt a levelet felemlíti Hegedüs Loránt is: *Két Andrássy és két Tisza.* Budapest, 1937. 339. l.

kenységét a lengyel-kérdésben vallott álláspontja érdekében itthon és a külföldön s hogy ezt a kérdést a magyar parlamentben is szóvátegye. Andrássynak ellenzéki helyzete talán még kedvezett is a lengyel-kérdés népszerűsítésének, mert nem kellett annyiféle szempontra és érdekre figyelemmel lennie, mint a felelős magyar miniszterelnöknek. Ennek a szabadabb mozgási lehetőségnek nagy előnyét Tisza maga is tapasztalhatta akkor, midőn 1917-ben rendszerváltozás történt és ő a munkapárttal együtt ellenzéke lett az új kormánynak.

A lengyel-kérdés egyébiránt 1915 őszétől fogva a monarchia külügyminisztériumának hatáskörébe került, mert hiszen mindenekelőtt a kérdés elvi háttérét kellett tisztázni, ez pedig már külügy volt. Báró Burián külügyminiszter, emlékiratainak tanúsága szerint, valóban sok gondot fordított a mind nehezebben kezelhető kérdésnek kielégítő rendezésére s Bethmann-Hollweg birodalmi kancellárral folytatott hosszadalmas tárgyalásait azzal az eredménnyel sikerült lezárnia, hogy a kancellár újból magáévá tette, vagy legalább is magáévá tenni látszott azt a megoldási módozatot,² melyben a monarchia két kormánya még 1914 őszén megegyezett egymással s melyhez Tisza 1914. novemberi látogatása alkalmával a kancellár személyesen is hozzájárult.³ Bethmann-Hollweg most is azt hangoztatta, hogy

¹ Kertész János: *Lengyelország és az Andrássyak* c. füzetében (Budapest, 1936) közli Andrássynak a magyar parlamentben 1915. december 7-én tartott beszédét és egyúttal felsorolja Andrássynak a lengyel ügyben tett írói fáradozásait is. (10—14. ll.)

² Fr. Hartung: *Deutschland und Polen während des Weltkrieges.* (Deutschland und Polen.) München und Berlin, 1933. 250. l.

³ «Der Reichskanzler ohne weiteres es auch als seine Auffassung aussprach, Polen mit Österreich-Ungarn in eine noch näher zu umschreibende Verbindung zu bringen» — olvassuk Burián emlékirataiban. *Drei Jahre* etc. 67. l. «Der Reichskanzler und ich waren bald einig geworden in der prinzipiellen Auffassung, dass das Königreich Polen, wenn es von Russland abgetrennt würde, in der Form eines sehr weitgehend eigenberechtigten Landes der österreichisch-ungarischen Monarchie angegliedert werden solle» — írja ismételt Burián. U. o. 71. l.

szerinte legfeljebb határkiigazításokról lehet szó és Németország gazdasági érdekeinek intézményes biztosításáról, de nem lényegesebb területi átcsatolásokról. Mindamellett Buriánnak ezen tárgyalások alkalmával módja volt azt is megállapítani, hogy Németország és a monarchia álláspontja nem mindenben fedi egymást. A kancellár pl. még csak szóba sem engedte hozni Porosz-Lengyelország és az újonnan létesítendő lengyel államalakulat egymáshoz való viszonyának ügyét és azonfelül nyomatékosan kiemelte Németország nagy gazdasági érdekeltségét is az oroszoktól visszafoglalt területeken. Éppen azért Burián nem tartotta lehetetlennek a tárgyalások alatt szerzett benyomások alapján, hogy idővel a birodalmi kormány arra fog törekedni, hogy a felszabadult lengyel területeket szorosabb kapcsolatba hozza a birodalommal, nemcsak gazdasági okokból, hanem azért is, hogy meggátolja a lengyel irredentizmus kialakulását Porosz-Lengyelországban. A kancellár maga sem titkolta a német közvéleményben mutatkozó hangulatváltozást, mely az akkori hivatalos német politikával ellentétben, részesedést követelt a felszabadult lengyel területekből.³

Bár az 1915 őszen Burián és a birodalmi kancellár közt folyt tárgyalások látszatra eredményesek voltak, mégis nyugtalansággal töltötték el a monarchia külügyminiszterének a lelkét. Burián úgy látta, hogy a kancellár már nem

¹ «Es handelte sich in der Hauptsache um eine Grenzverbesserung und um die Aufrechterhaltung des wirtschaftlichen status quo für Deutschland in Polen.» Burián id. mű 69. l.

² «Daher trat in Deutschland sehr bald die weitverbreitete Tendenz zu Tage, ohne noch Regierungsprogramm zu sein, Polen möglichst effektiv in seinen Machtbereich zu bringen, um die ausgedehnten deutschen wirtschaftlichen und militärischen Interessen in jenem Lande zu wahren und irredentistische Einflüsse dorthin nicht aufkommen zu lassen.» Burián: id. mű 69—70. l.

³ «Schon bei unserer Unterredung im November 1915 hatte der Reichskanzler mir erwähnt, dass in der öffentlichen Meinung Deutschlands sich eine Auffassung vernehmen lasse, welche sich nicht damit befriedigen könne, dass Österreich-Ungarn aus dem Kriege bedeutenden Territorialgewinn erziele, während Deutschland, nach etwaiger Rückgabe Belgiens, höchstens mit einer Grenzkorrektur im Osten abschneiden würde.» Burián id. mű 72. l.

egyedüli irányítója a birodalom külpolitikájának, mert abban olyan befolyások is érvényesülnek, melyek nem egyeztek a kancellár eddigi nyilatkozataival és elgondolásaival. Azon volt tehát, hogy az 1915 őszén megszakadt tárgyalásokat mielőbb folytathassa, mert hiszen akkor, amikor a harcéri helyzet állandóan változott, nem volt remélhető, hogy éppen a lengyel-kérdés maradjon holtponton. A lengyel-kérdés nem volt többé már elmélet, az belekerült az események forgatagába, sorsa és végleges kialakulása attól függött, hogy kiknek a kezében van az irányítás. Burián jól volt arról tájékozva, hogy Orosz-Lengyelország visszafoglalt területének kettéosztása mily fájdalmas csalódást okozott a lengyel nemzetben, nyilvánvaló volt tehát előtte, hogy a kérdés rendezésének bármily ürügy alatt történő halogatása csak mélyíteni és tágitani fogja azt az ellenérzést, melyet a lengyel területek kettészakítása már kétségtelenül előidézett a lengyel lelkekben.

Mindezek meggondolása alapján Burián 1916. februárius 25-én azzal a megkereséssel fordult Bethmann-Hollweg kancellárhoz, hogy a lengyel-kérdésben annyira kíváncsós végleges megegyezés érdekében haladéktalanul kezdjék meg a mult ősszel abbamaradt tárgyalásokat. Ezzel a lépéssel Tisza István is tökéletesen egyetértett; ő is időszerűnek tartotta a lengyel-kérdésnek mielőbbi napirendre tűzését, «mert — úgymond — hiszen a magyar kormány mindaddig nem adhatja beleegyezését az annektálandó lengyel területeknek Ausztriához csatolásába, amíg biztosítékot nem nyert aziránt, hogy egyfelől az így származó gazdasági erőgyarapodás előnyeiben legalább a háború költségeinek s az annexiót követő időre a közös költségeknek viselését illetőleg megfelelően részesedni fog, másfelől megoldást nyernek azok a területi kérdések, melyek az Ausztriának igen nagy növekedésével szemben Magyarország számára legalább némi csekély ellenértéket nyújtanak.»³

¹ Említi Fr. Hartung is: id. tan. 248. l.

² Burián id. mű 72—73. ll.

³ Tisza István levele 1916. március elsejéről és március 6-ról. *Levelek.* V. 58. és 79. ll.

A tárgyalások Burián és Bethmann-Hollweg között azonban sok huza-vona után csak 1916. április közepén indultak meg Berlinben. Burián mindjárt a tárgyalások kezdetén nagy megütközéssel állapította meg, hogy a kancellár felfogása teljesen megváltozott a lengyel-kérdésben.¹ A kancellár az április 14-én kezdődő megbeszélésen ugyanis azt a kijelentést tette, hogy eddigi álláspontjával ellentétben most csak azt az egy lehetőséget látja a lengyel-kérdés rendezésében, hogy Orosz-Lengyelországból egy közbülső, úgynevezett ütköző állam alakíttassék, mely azonban gazdaságilag is, katonailag is Németországra támaszkodnék.² A birodalmi kancellárral Burián természetesen az eredeti elgondolás változatlan fenntartása miatt harcolt és legfeljebb kisebb arányú módosításokhoz lett volna hajlandó hozzájárulni; az ellen azonban már határozottan állást foglalt, hogy az új német álláspont az egész vonalon érvényesüljön. Arra bizonyára ügyelt ugyan, hogy a helyzetet túlságosan ki ne élezze,³ de viszont az is kétségtelen, hogy a lengyel-kérdésben tanúsított merevsége nem tette közvetlenebbé a monarchiának és a német birodalomnak egymáshoz való viszonyát. Ez volt a helyzet 1916. júliusáig.

Ismeretes, hogy 1916. júniusában Brussilov offenzívája súlyos válságba sodorta a monarchia galíciai frontját, melyből csak a német hadvezetőség erőteljes beavatkozása men-

¹ «Infolge verschiedener Verhinderungen kam es erst am 14. und 15. April in Berlin zu einer neuerlichen Aussprache mit dem Reichskanzler. Ich fand mich dort vor eine völlige und unvermittelte Sinnesänderung Herrn von Bethmann-Hollwegs in der polnischen Frage gestellt» — írja Burián. Id. mű 73. l.

² «Deutschland könne die allen in Betracht kommenden Interessen entsprechende Lösung derselben nur mehr darin erblicken, dass aus Kongress-Polen ein an das deutsche Reich angelehnter Pufferstaat gebildet werde.» Burián id. mű 73—74. ll. L. gróf Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború*. 111—112. l.

³ «Zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland ist in der langen, denkwürdigen Zeit der polnischen Verhandlungen, selbst bei den grössten Spaltungen in der Auffassung der hauptsächlichsten Punkte, das Gefühl für die Notwendigkeit den Ausgleich herbeizuführen, nie verloren gegangen.» Burián id. mű 74. l.

tette ki. A magyar kormányt a nagy veszteségek után nemcsak az utánpótlás nagy nehézségei aggasztották, hanem az a tény is, hogy Románia magatartása a központi hatalmakkal szemben a sikeres orosz támadások hatása alatt nyilvánvalóan ellenségesé vált, úgyhogy Tisza és kormánya komolyan számolt Románia fegyveres beavatkozásával. Ilyen körülmények között Tisza nem látta helyénvalónak a lengyel kérdés miatt kiélezni a viszonyt a Monarchia és a német birodalom között, sőt ellenkezőleg, úgy érezte, hogy mintegy a tett nagy szolgálatok viszonzásául és a további szövetségi támogatás biztosítása végett messzemenő előzékenységet kell mutatni ebben a kérdésben. «Végzetes dolognak tartanám, — írta 1916. július 15-én Buriánnak — ha lengyel terveid továbbszövésével foglalnád el az égetően szükséges védintézkedések előkészítésére szükséges időt s azok előtérbe állításával csökkentenéd a fenyegető veszély elhárítására irányuló akció kilátásait. Kedves barátom, kérve-kérlek, szakíts e kedvenc eszméiddel, azok úgy sem kivihetők. Sem a két kormány nem járulhat hozzájuk, sem a németek. Még ha a monarchia strukturája és további belső fejlődése szempontjából elfogadhatnók is proposíciódat, a legkárosabb hatást idézné elő, ha azokkal éppen most lépnél a németek elé. Grandiózus álmok azok csak, amelyek továbbszövése most, amidőn az események brutális keze a lét és nemlét problémája elé állít bennünket, végzetes következményekkel járna a mi felelősségünkre bízott drága kincsekre nézve... Arra kérlek tehát, tereld a lengyel-kérdést olyan mederbe, hogy az közeledést idézzon elő közöttünk és a németek között és kezdeményezz mielőbb egy, az egész helyzetre kiterjedő olyan megbeszélést, amely megteremtse a román veszély sikeres elhárításának előfeltételeit.»¹

Azt a nagy aggodalmat Magyarország, illetőleg a monarchia jövő sorsáért, mely Tisza levelében főleg az emberanyagban szenvedett nagy veszteségek miatt szokatlanul erősen és leplezetlenül nyilvánult, Burián nem osztotta.

¹ Tisza István 1916. július 15-én Buriánhoz írt levele. *Levelek*. V. 247—248.

A külpolitikai helyzet lényeges megromlását ő is észrevette s tudomása volt a tartalékoknak minden vonalon érezhető megcsökkenéséről is, de mégsem tartotta szükségesnek ki- kapcsolni a lengyel-kérdést politikai tevékenységéből, még pedig annyival kevésbbé, mert a birodalmi kancellár maga is azon a véleményen volt, hogy azzal tovább kell foglalkozni. Tisza levelének vétele után Burián annyit beismert, hogy több lényeges pontban módosítania kell elgondolásait. Így például el kell ejtenie az új lengyel államnak Ausztriával tervezett personális unióját, mert azt sem a magyar, sem pedig az osztrák kormány nem tartotta előnyösnek. Hozzá- járult ahhoz is, hogy Lengyelországból örökösödés útján be- tölthető souverain királyság legyen, ahogyan azt a németek kívánták,¹ de nem volt hajlandó lemondani azokról a jogok- ról, melyek szerinte a monarchiának befolyást biztosítottak Lengyelországban.²

Tiszát nemcsak Buriánnak a personális unio tervének elejtésében tanúsított előzékenysége nyugtatta meg, hanem főleg az a körülmény, hogy a külügyminiszter tárgyalási modora újabban sokkal simább és előzékenyebb volt a német politikusokkal szemben, mint volt eddig, s ennek követke- ztében Berlin hangulata is kedvezőbbé vált a monarchiával szemben. Tisza pedig az adott viszonyok között ezt különösen nagy jelentőségűnek tartotta.³ Bethmann-Hollweg 1916. augusztus 11-i bécsi látogatása valóban a barátság jegyében folyt le és lényegesen közelebb hozta egymáshoz a feleket a lengyel-kérdésben is. Maradtak ugyan köztük továbbra is ellentétek, de ezek kielégítő megoldása most már nem lát- szott nehéznek. Ebben az eredményben kétségkívül nagy része volt Burián engedékenységének,⁴ akire viszont Tisza igyekezett hatást gyakorolni.⁵

¹ Burián id. mű 76. 1.

² Burián 1916. július 16-i levele Tisza Istvánhoz. *Levelek*. V. 249—250. 1.

³ Tisza 1916. július 17-i levele Buriánhoz. *Levelek*. V. 250. 1.

⁴ V. ö. Burián : id. műve 78—80. 11.

⁵ Tisza 1916. augusztus 8-i levele Buriánhoz. Másolata Tisza István levelezésében.

Az olaszok és oroszok újabb támadásai, főleg azonban a román hadüzenet és a román haderők meglepetésszerű benyomulása Erdélybe természetesen minden más kérdést háttérbe szorított. A monarchia igen súlyos válságba jutott, melyből csak a német birodalomnak erős fegyveres beavatkozása mentette meg. Tisza teljesen igazoltnak látta eddigi, a németekhez alkalmazkodni kívánó politikájának helyességét, éppen azért Buriánt nemcsak a Berlinnel való személyes összeköttetések gondos ápolására és az ottani politikai körökkel való baráti kapcsolatok kimélyítésére próbálta ösztönözni,¹ hanem arra is igyekezett rábírni, hogy a lengyel-kérdést minél rugalmasabban kezelje, mert hiszen magának Buriánnak értesülései szerint is «ebben az ügyben... a német kormány jobb belátása által megindított kedvező fordulat várható.»²

A lengyel-kérdés 1916. szeptemberében a magyar parlamentet is foglalkoztatta. A románoknak Erdélybe való betörése miatt a parlamenti ellenzék erősen támadta a monarchia hadvezetőségét és főleg a monarchia külpolitikájának irányítását,³ melyet kiváltképpen a lengyel vonatkozásokban elhibázottnak tartottak.⁴ Minthogy a parlamenti támadások révén a lengyel-kérdés a magyar közvéleményt is foglalkoztatta s ezért célszerűnek látszott azt megnyugtatóni, másrészt pedig, mivel a német birodalom politikájának éppen a lengyel-kérdésben mutatkozó ingadozásai sok bonyodalomnak lehetnek kútforrásai, Burián azon az állásponton volt, hogy ebben az ügyben mielőbb nyugvópontra kell jutni azáltal, hogy a lengyeleknek ezidőszerint megvalósítható igényeit kielégítik, de a központi hatalmak politikai és katonai érdekeinek sérelme nélkül. A kérdés ilyen megoldása nem volt könnyű,

¹ Tisza 1916. szeptember 16-i levele. *Levelek.* V. 342. 1.

² Burián 1916. szeptember 13-i telefontávírata Tiszának. *Levelek.* V. 333. 1. V. ö. azonfelül Burián 1916. szeptember 14-i sürgönyével is. *Levelek.* V. 334. 1.

³ L. erre a *Budapesti Hírlap* 1916. szeptember 13. és 14. számait.

⁴ V. ö. Burián 1916. szeptember 13-i, 14-i és 15-i sürgönyeivel, illetőleg levelével és Tisza szeptember 15-i levelével. *Levelek.* V. 335—339. II.

mint az a német főhadiszálláson 1916. október 18-án a német, továbbá az osztrák és magyar hadvezetőség bevonásával megkezdődő tárgyalások folyamán is kitűnt. De végül is oly megoldás létesült köztük, melynek értelmében a központi hatalmak közösen egy kiáltványt bocsátanak ki s ebben bejelentik az önálló lengyel állam és az önálló lengyel nemzeti hadsereg létrejöttét.

A kiáltványtervezetnek Burián által módosított szövegét Tiszának is alkalma volt megtekinteni, aki azonban a fogalmazást nem tartotta mindenben szerencsésnek. Kifogásolta például, hogy a kiáltvány erősen hangsúlyozta a létesítendő Lengyelországnak a központi hatalmakhoz való szoros politikai kapcsolatát, mert ez a szöveg módot nyújt az ellenségnek arra, hogy «saját közvéleményünk és a lengyelek előtt úgy állítsa be a dolgot, mint hogyha a lengyel ügy iránti rokonszenvünk tisztán hatalmi vágyainkat leplező ámtítás volna.» Közjogi szempontból helytelennek tartotta a szövegben előforduló «Kaiserreich» kifejezést is s helyébe a «Verbündete Mächte» kifejezést javasolta.² A szöveg végleges megállapításánál Tisza kifogásait figyelembe vették. Így jelent meg 1916. november 5-én az a kiáltvány, melyben a német birodalom és a monarchia együttesen bejelentik a világnak, hogy a vitéz hadseregek által az orosz uralom alól nagy áldozatokkal elragadott lengyel területekből önálló államot alkotnak örökösödés alapján lévő monarchiával és alkotmányos államszervezettel, nemkülönben önálló lengyel nemzeti hadsereggel. Az új lengyel királyság határainak pontos meghatározása azonban egyelőre függőben marad.³

Ezzel a nagyjelentőségű kiáltvánnyal egyidejűleg jelent meg Ferenc Józsefnek, mint osztrák császárnak az a rendele-
lete, melyben az uralkodó «Galicia tartományának is azt a

¹ A részletekre l. Burián: id. mű 80—83. ll.

² Tisza 1916. október 22-i levele Buriánnak. *Levelek.* V. 397—398. ll.

³ A kiáltvány minden magyar napilap november 5-i számában megjelent.

jogot adományozta, hogy országos ügyeit... önállóan intézhesse.» A Galiciának ez alkalommal adott terjedelmes önkormányzat azonban nem kerülhet ellentétbe az osztrák császárság szervezetével és érdekeivel.¹

A november 5-i kiáltvány kibocsátása a magyar politikai élet vezetőit nem érte váratlanul. Nemcsak a kormányt támogató pártban, hanem az ellenzék körében is sokan voltak, akiknek tudomásuk volt a kiáltvány kibocsátásáról. Csúpán a kibocsátás módja és formája volt meglepetés, mert a legtöbben azt hitték, hogy egyedül Bethmann-Hollweg birodalmi kancellár fogja bejelenteni az új lengyel királyság létrejöttét és vele egyidejűleg báró Burián, a monarchia külügyminisztere, csak egy nyilatkozatot tétet közzé a napilapokban. Egyébként a kiáltványt az összes magyar politikai pártok örömmel fogadták s «a magyar nemzet hagyományos szimpátiája a lengyelek iránt valamennyi pártban meleg hangon jutott kifejezésre.»² Valamennyi párt elismerte a kiáltvány nagy politikai jelentőségét³ és attól nagy eredményeket várt.

A magyar társadalomban valóságos lelkesedést váltott ki a kiáltvány megjelenése. Valamennyi lap vezető helyen és külön cikkben méltatta ezt az eseményt⁴ s részletesen ismertette napokon át a kiáltvány megjelenésének a külföldre gyakorolt hatását is.⁵ A pozsonyi egyetem tanári kara táviratban üdvözölte a varsói egyetemet;⁶ Csernoch János esztergomi bíboros hercegprímás fényes külsőségek között Te Deumot tartott a budapesti Bazilikában;⁷ a budapesti

¹ A rendelet ugyancsak minden napilapban megjelent november 5-én.

² *Budapesti Hírlap*, 1916. nov. 6. sz.

³ L. erre Berzeviczy Albertnek, a kormányt támogató párt elnökének és gróf Andrássy Gyula országgyűlési képviselőnek nyilatkozatait. *Budapesti Hírlap*, 1916. nov. 6. és a *Magyar Hírlap* 1916. nov. 5-i számaiban.

⁴ V. ö. a *Budapesti Hírlap* 1916. nov. 7. és 19-i számaival.

⁵ *Budapesti Hírlap* 1916. nov. 8., 9., 12., 16., 17. és 18. számai.

⁶ *Budapesti Hírlap*, 1916. nov. 14.

⁷ *Budapesti Hírlap*, 1916. nov. 10. és 12. sz.

egyetemi és műegyetemi ifjúság pedig nagyszabású diákgyűlést rendezett a lengyel királyság visszaállításának örömére.¹ Jellemzi a magyar társadalomnak együttérzését az az eset, hogy november 5-én a budapesti református főgimnázium önképzőköre rögtönzött ünnepén Varga Bálint tanár egy új versszakkal toldotta meg az akkori lengyel himnuszt, melyet a közönség azonnal elénekelt.²

A kiáltvány kibocsátása azonban nemcsak örömet okozott és lelkesedést keltett, hanem egyúttal sok számítást keresztül is húzott. A cári kormány nagy megütközéssel értesült róla és mivel kétségtelennek tartotta, hogy a kiáltvány hatással lesz a semleges államok közvéleményére, diplomáciai úton azonnal tiltakozást jelentett be minden semleges és vele szövetséges kormánynál a lengyel királyság visszaállítása miatt, s a központi hatalmaknak ezt a lépését azon nemzetközi szerződések megsértésének minősítette, melyekre Németország és a monarchia annak idején állítólag ünnepélyes esküt tettek. A központi hatalmak a vád ellen természetesen tiltakoztak, mert hiszen olyan nemzetközi szerződés, aminőre orosz részről hivatkozás történt, nem volt ; mindamellet az olasz, a francia és az angol kormányok magukévá tették az orosz kormány álláspontját,³ s a semleges államoknál akkreditált diplomáciai képviselőik útján tiltakozó jegyzéket adtak át a monarchiának és Németországnak a lengyel kiáltvány kibocsátása miatt.⁴

A lengyel kiáltvány megjelenésével kapcsolatos és gyakran tüntető jellegű érzelmi nyilvánulásokkal szemben a

¹ *Budapesti Hirlap*, 1916. november 12. sz.

² A kérdéses versszak az egyik napilap szerint a következőképpen hangzott :

Örvend a lengyel hona ébredésén,
Felejtve multat, ezer szenvedését.
Szent oltároknál térdre hullva zengi:
Áldott az Úr, már nem győz rajtunk senki.

Budapesti Hirlap, 1916. november 6. sz.

³ *Budapesti Hirlap*, 1916. nov. 19. szám.

⁴ *Budapesti Hirlap*, 1916. nov. 20. szám.

Tisza-kormány csaknem érdektelenséget mutatott. A miniszterelnök idejét és energiáját a világháborúval együttjáró tömérdek sok politikai és gazdasági baj enyhítése és orvoslása úgyszólván teljesen lekötötte; sok gondot okozott neki a magyarországi nemzetiségi kérdésnek a rendezése is, melyre nagy súlyt vetett, mert tudatában volt e kérdés nagy külpolitikai jelentőségének. Mindezek következtében a Magyarországot közvetlenül nem érintő külpolitikai kérdések irányításába csak ritkán kívánt közvetlenül befolyni. Tisza úgy érezte, hogy nincs miért módosítania a lengyel-kérdésben 1914. augusztusában elfoglalt álláspontját,¹ amikor tehát azt látta, hogy a kérdés fejlődése újabban az ő eredeti elgondolásával ellentétes irányba terelődött, még pedig német kezdeményezésre, visszavonult s csak akkor nyilvánított véleményyt, amikor ilyen értelemben fordultak hozzá. A kiáltvány közzététele után egy évvel a pártvezetőség előtt őszintén megmondta, hogy nem tudott annak idején egyetérteni a történetekkel. «Legbölcsebb és legjobb lett volna, — mondta Tisza 1917. nov. 7-én — ha a két kormány és a külügy-miniszter a lengyel-kérdésben a háború végéig semmi rendezést nem határozott volna el, mert úgysis teljesen bizonytalan, mikép lehet majd ezt a kérdést a békekötésnél megoldani.» Most is hangsúlyozta, hogy «a trialisztikus megoldást Magyarország érdekeivel feltétlenül ellenkezőnek tartja.» Meggyőződése szerint ha a monarchia a külügy-miniszter kívánságának megfelelően Lengyelországgal personális unióba lépne, ennek Magyarországra kellemetlen következményei volnának. Ausztria ugyanis elvesztené Galiciát, ennek következtében viszont a quota kiszámításánál Magyarország pénzügyileg kedvezőtlenebb helyzetbe jutna. A personális unióból Ausztriának az lenne ugyan az előnye, hogy felülkerekednének a németek, de viszont számolni kell az osztrák császárság szláv népeinek erősebb támadásaival és követeléseivel. Valószínűnek tartja, hogy az ukránok Galiciá-

¹ Ottokar Czernin: *Im Weltkrieg*. Berlin und Wien, 1919. 273—278. ll.

nak az új államhoz való teljes átcsatolása ellen tiltakozni fognak.»¹

Ebben a késői nyilatkozatban kétségkívül volt kritika is, melyre azonban hivatottnak érezhette magát, ha arra gondolt, hogy a lengyel kérdésben 1917 folyamán mily sok nehézség merült fel, főleg azon törekvések miatt, melyek Lengyelországnak Németországhoz való szorosabb kapcsolását célozták.² 1917 végén igazoltnak láthatta azt a politikáját is, mely szerint a világháború teljes befejezéseig nem lett volna szükséges végleges jellegű intézkedéseket léptetni életbe Lengyelországban. Óvatosságra és tartózkodásra kötelezte őt az a tény is, hogy mint Magyarország miniszterelnökének mindig tekintettel kellett lennie a monarchia sajátságos összetételére és helyzetére. Ez volt az oka annak, hogy Tisza mint miniszterelnök mindössze két ízben hozta elő a lengyel kérdést a magyar parlamentben: 1916. június 15-én és 1916. december 13-án.³ Mindkét beszédében arról tett bizonyosságot, hogy ő is épp oly őszinte lengyelbarát volt, mint volt akkor a magyar társadalom bármelyik tagja pártkülönbség nélkül.

Mikor 1917. júniusa óta pártjával együtt ellenzékbe került s ettől fogva már nem korlátozhatták olyan szempontok, melyekre felelős állásában idáig tekintettel kellett lennie, a lengyel-kérdés fejlődését, de mindig a monarchia dualisztikus összetételéről kezdet óta vallott felfogásának fenntartása mellett,⁴ a legnagyobb érdeklődéssel és nem

¹ Balogh Jenő őexcellenciájának szíves közlése, aki jelen volt akkor, amikor Tisza István a fenti nyilatkozatot tette.

² „Heute steht Deutschland ferner denn je von dieser Lösung und ist fest entschlossen, das polnische Territorium, welches von Russland abgetreten sein wird, in seine Machtsphäre zu bekommen“, — olvassuk Tiszának 1917. január 13-án IV. Károly királyhoz intézett emlékiratában. *Levelek*. VI. 127—28. ll. I. azonfelül Ottokar Czernin: id. mű 278. s. köv. ll.

³ Az 1910—15. évi országgyűlés 636. országos ülésének naplójából. V. ö. Nagy Miklós tanulmányával a *Magyarország és Lengyelország* (szerk. Huszár Károly. Budapest, 1936) c. mű 74—76. l.

⁴ Tisza István államférfiúi jellemzését l. Balogh Jenő: *Gróf Tisza István emlékezete*. Budapest, 1921. c. műben.

titkolt rokonszenvvvel figyelte. 1917. november 20-i parlamenti beszéde ¹ is arra mutat, hogy Tisza szinte erkölcsileg kötelezve érezte magát arra, hogy a lengyelek érdekében azonnal szót emeljen, ha velök kapcsolatban aggodalomra okot szolgáltató jelenségek merültek fel és ha felszólalásával használhatott a lengyel ügynek. Kétségtelen, hogy Tisza István politikai egyéniségének megrajzolásában az ő lengyelbarát jellemvonását nem lehet mellőznünk.

LUKINICH IMRE.

¹ Az 1910—15. évi országgyűlés 752. országos ülésének naplójából.

LISZT FERENC

IRODALMI MŰVEINEK SZERZŐSÉGE.

— Egy misztifikáció története.¹ —

— Második közlemény.¹ —

III.

Míg a bachelier-levelek szerzőségének kérdésében az előadott bizonyítékokkal rendelkezik a kutató, mielőtt a kérdés tárgyalását folytatnók, egy hasonló természetű, Liszttel kapcsolatos misztifikációról kell megemlékeznünk, melyben ennyire sem tudunk felmutatni közvetlen, csak közvetett bizonyítékokat. De a két kérdés szervesen kapcsolatos.

A *Gazette Musicale* 1835-i évfolyamának június 24-i számában, Joseph d'Ortigue tollából, nyolc oldalnyi terjedelemben Liszt-életrajzot közölt *Frantz Liszt* címmel, mely még ma is forrásul szolgál.² Írója egyik legkiválóbb romantikus zenebíráló és zenetörténész, egyúttal regényíró is, aki Liszt baráti köréhez tartozott. A kis életrajz alaphangja regényes. Liszt lelki fejlődéséről ad vonzó képet, gyermekkoráról, tanulmányairól néhány hitelesnek látszó adattal számol be, melyeket Liszt Ádám naplójából merített. Ebbe a naplóba az apa minden fontos mozzanatot feljegyzett fia életéből. Liszt Anna bocsátotta d'Ortigue rendelkezésére. D'Agoult grófné neve nem fordul elő a cikkben. A szerző különösen Liszt lelki válságát igyekszik megrajzolni, Caroline de Saint Cricq iránt érzett szerelmét, melynek tragikus kihangzása után a fiatal művész «Istenbe merül, gondolataiban a földi szépségek elmosódnak Isten előtt, aki lelkében mindig jelen van. Minden nap megújítja lelkének áldozatát.» Liszt művészi

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1939. évi 734. számában.

² Újra lenyomatva Herwegh: *Au Banquet des Dieux* idézett kötetében.

tulajdonságainak értékelésénél néhány bíráló megjegyzést olvashatunk.

Aligha tévedünk, ha állítjuk, hogy ez a kis regényes életrajz d'Agoult grófné műve. Liszt sokat mesélhetett gyermekkoráról a grófnénak, bizonyára atyja közölte vele, hogyan indult el csodagyermek-pályáján, kik segítették. Ezt a grófné felhasználta, valamint a már említett *Second Scrap-book* című albumot. Valószínű, hogy ezt nevezték el Liszt Ádám Naplójának, mert ebbe a bécsi hangversenybírálaton kezdve, egészen a negyvenes évek derekáig megtalálunk mindent, ami Lisztre vonatkozik. A sajtókivágások gyűjtését és beragasztását Liszt Ádám kezdte meg, halála után özvegye, majd d'Agoult grófné folytatta, akinek hagyatékából került — mint említettük — a kötet a versailles-i könyvtárba. Liszt Ádám naplójáról másutt sehol sem történik említés, sem Ferenc ezidőbeli leveleiben, sem anyja nem szól róla unokáinak. Liszt Anna Blandine férjénél, Emile Ollivier-nél, halt meg (1866), hagyatékát pontosan számbavették, nála tehát nem lehetett, a grófnénál sem, Weimarban sem. Ha sehol sem található, bizonyára nem is volt meg ilyen formában, csak mint «sajtókönyv». Egyetlen életrajzíró, Gusztáv Schilling, említi a naplót.¹ Schilling regényes párbeszédet közöl Vater Adam és Mütterchen között a gyermek jövőjéről, melybe ez is beleszól. Az egész dialóguson megérzik a kitalálás, az író valamit hallhatott Lisztől, s miután d'Ortigue naplót emleget, Schilling is célszerűnek véli a nem létező naplót idézni. A kérdés különben nem fontos, mert csupán néhány közismert adatról van szó. Frankenburg Adolf, kinek atyja Liszt Ádámmal egy időben volt uradalmi tiszt az Esterházy birtokon s családjaik jó barátságban éltek, megemlíti *Emlékirataiban* (II. kötet. Pest, 1868. 67—76. l.) Liszt Ádám naplóját, melyet az apa azért írt, hogy «fia elmefejléséről és előrehaladásáról lépcsőnkinti áttekin-

¹ A d'Ortigue cikke és Berlioz kézírata közötti eltéréseket kiadta Charles Malherbe: *Une autobiographie de Berlioz*. Rivista Musicale. Torino, 1906, Vol. XIII. Lásd még: J. G. Prod'homme: *Une autobiographie inédite de Berlioz*. Revue Bleue. Paris, 1919, 16—23 avril.

téshez juthasson s ebben a legkitünőbb észrevételeket haláláig feljegyzé». Megint csak azt válaszoljuk, Frankenburg hallo-
másból beszél, d'Ortigue és követői után, a naplót nem látta.

Legelőször arra kell felelnünk, hogyan tételezhető fel d'Ortigue-ról, hogy ilyen misztifikációnak odaadta magát. Válaszunk: éppen d'Ortigue követett el három évvel azelőtt hasonló «kegyes csalást». 1832-ben a *Revue de Paris* folyóirat közöl d'Ortigue tollából *Symphonie et Biographie d'Hector Berlioz* címmel hosszabb cikket, melyről később kiderült, hogy Berlioz maga írta. Az eredeti, Berlioz kezétől származó szöveget, d'Ortigue kéziratos változtatásaival, Weckerlin, a Conservatorium könyvtárnoka, kutatta fel. Berlioz, mint vérbeli romantikus, érdekesnek és hatásosnak tartotta, hogy a közönség figyelmét még jobban felhívja magára életrajza által, mely alatt neves zeneíró szerepel szerzőül. D'Ortigue az ügy érdekében rálelt a misztifikációra. Különben más-kor is elkövet ilyesmit. Egy ízben bevallja, hogy saját neve alatt tett közzé olyan cikket, melyet Rabuteaux írt.² Talán maga d'Ortigue ajánlhatta Lisztnek, hogy a bevált Berlioz-életrajz mintájára, az érdeklődés fokozása céljából hajlandó nevével fedezni egy Liszt-életrajz kiadását a *Gazette Musicale*-ban. Liszt azonban nem volt író, természetes, hogy amit Berlioz, a toll mestere, végzett el d'Ortigue számára, azt a munkát itt a grófné vállalta, a kéziratot d'Ortigue átjavította. A bíráló megjegyzések tőle valók, miként Berlioz kéziratában is enyhített a dícséreteken, melyekkel a mester nem fukarkodott önmaga iránt. A Liszt gyermekkorára vonatkozó adatokat a művész közölte, a grófné azután «kidolgozta», regényesítette, hogy modern kifejezéssel éljünk, vie romancée-t írt belőle.³ A grófnőtől származik Liszt misztikus válságának eszméje, mely olyan nagyon illett a romantika levegőjébe. Ezzel a kérdéssel a következőkben foglalkozunk, mikor a

¹ *Franz Liszt. Sein Leben und Wirken aus nächster Beschauung*, dargestellt von Gustav Schilling. Stuttgart, 1844. 26—27. lap.

² Joseph d'Ortigue: *La musique à l'Eglise*. Paris, 1861, 74 l.

³ Az életrajzban találunk egy ritka spanyol idézetet, IV. Henrik coaragai kastélyának feliratát: Lo que a de ser no puede faltar: jöjjön, aminek jönni kell. Ugyanezt az idézetet olvassuk a *Le Monde* 1836. január 8-i tárcájában.

bachelor-leveleket tárgyaljuk, melyekben a lelki válság regénye még jobban ki van dolgozva. Hogy az együtt működés a grófné és d'Ortigue között valóban fennállott, bizonyosság Liszt bécsi levele 1839. novemberben a grófnéhez: «Ha alkalma nyílik, beszéljen d'Ortigue-al, számítok rá, hogy vele újraírassam (lui faire refaire) életrajzomat, mely teljes kötet lesz s azonnal lefordítják németre és valószínűleg angolra.» D'Ortigue életrajzának nagy sikere volt, Lipcsében közölte előbb a *Neue Zeitschrift für Musik* (1836. No 4), majd az *Allgemeine Musikalische Zeitung* (1838. No 20), Pesten pedig a *Rajzolatok* 1838. 47—48. száma, később a *Honművész* 1839. 28—29. száma kivonatossan. A grófné talán már megelégtelte a munkát, a terv nem valósult meg. Helyette német életrajzok jelentek meg, melyek Liszt közvetlen, személyes informálása alapján írták meg élettörténetét, de felhasználták d'Ortigue művecskéjét is.

Az első német nyelvű Liszt-életrajz a Christern tollából megjelent *Franz Liszt's Leben und Wirken* (Hamburg und Leipzig), mely valószínűleg Liszt hamburgi hangversenyei idején (1840 őszén és 1841 nyarán) készült. A washingtoni Library of Congress birtokában van a Christern-féle kis Liszt-életrajz egy példánya Liszt-kéziratos helyreigazításaival, melyeket Carl Engel a *Musical Quarterly* Liszt-számában (1936) közreadott.¹ Liszt az életrajz tizenhetedik lapján a lelki válságra vonatkozó állításokat kihúzza s helyükbe írja, hogy abban az időben kolostorban óhajtott volna élni és, mint Beato Angelico, egyházi zenét írni (to live in a monastery and to compose sacred music like another Beato Angelico). Ez még mindig a grófné sugallata, de már a tényeknek új, olasz hatásra valló beállítása. Ludwig Rellstab magára Lisztre való hivatkozással írja meg, hogy téves némely életrajzíró állítása, hogy Liszt már kora gyermekségében vallásos hajlamot érzett és az sem felel meg a valóságnak, hogy ő Chateaubriand *René*-jét már ekkor olvasta s félévet vallásos rajongásban töltött volna.²

¹ *Views and Reviews*. 354—361 l.

² H. F. L. Rellstab: *Franz Liszt*. Leipzig, 1842. «Liszt bezeichnete diese Angaben als durchaus irrthümlich.» 59. l.

A d'Ortigue—d'Agoult-életrajzra Liszt visszatér 1862. november 28-i, d'Ortigue-hoz írt levelében, megemlékezve a jóindulatú barátságról és rokonérzésről, mellyel ez feljegyezte ifjú élete eseményeit.

IV.

Liszt a grófnéval történt megismerkedése idején nagy erőfeszítéssel dolgozott, hogy pótolja nevelésének fogyatékosságait. Iskolákat sohasem végzett, rendszeresen nem tanult, minden idejét gyakorlással töltötte, ami kis ideje maradt, zeneelméleti tanulmányokra fordította. Ezenfelül következtek a hangversenyek s a velükjáró nagyvilági kötelezettségek, látogatások, zenés-esték stb.

A szülők iparkodtak valamilyen valláserkölcsi nevelést adni fiuknak, de ennél többet aligha. Liszt Ádám, aki igen jó zenész, a nagyszombati ferences teológus évek alatt bizonyára szerzett valamilyen műveltséget, de számára az a fontos, hogy a gyermek hangversenyezzen, ezért vitte fiát a szerencsétlen, balul végződött operairási kísérletbe. Anyjától, a bécsi szobaleánytól sem tanulhatott a gyermek sokat. Az előkelő társasággal való érintkezés csak külső mázat hagyott Ferenc egyéniségén. Atyja halála után váratlanul szembekerül az étellel s ráeszmél, mily messzire mögötte maradt a korabeli fiatalemberek műveltségének. Érett férfikorában (1868. aug. 18.) Sayn Wittgenstein hercegnéhez írott egyik levelében keservesen panaszkodik, hogy első nevelését mennyire elhanyagolták s ezt a mulasztást, melynek következményeit állandóan érzi, sohasem tudta pótolni. Ez a helyzet a szegény szegyenkezőnek (*pauvre honteux*) szerepére kárhoztatta. Ramannak is elmondta, milyen hiányos nevelésben részesült, földrajzról például sejtelve sem volt (I. k., 152. l.).

Az ifjú a szalonok társalgását mohón szívta magába s nekifogott, hogy végsőkéig fokozott önképzéssel felküzdje magát az előkelő világ dandyjeinek, akikhez ekkor már külsejében hasonlított, műveltségi színvonalára. Tanítványához és barátjához, Pierre Wolfhoz, írt levelében (1832. május 2.)

beszámol arról, hogyan olvassa Homeroszt, Platont, Locket, Byront, Hugót, Lamartine-t, Chateaubriand-t, mialatt gyakorol. A francia idealizmus egyik legkiválóbb képviselőjének, Victor Cousinnak előadásait hallgatja¹ (Genfben is eljár majd Choisy professzor bölcsészeti előadásaira; az első lecke későn érkezik, a szigorú tanár megszegyeníti az ismeretlen növendéket: ² tessék ezentúl pontosan jönni.). Liszt műveltsége, általános kultúrája a júliusi forradalom idején nem mérkőzhetett a párizsi nagyvilági zongoraművészek (Doehler, Hiller, Chopin, később Thalberg) kultúrájával, de a szalonok mégis értékelték benne nemcsak a nagy művészt, a beau ténébreux-t, hanem a minden kulturális kérdés iránt fogékony ifjút is. Lázás érdeklődése, melynek nem volt gyökere rendszeres műveltségben, Liszt fejében ahhoz a bizonyos nagy zavarhoz vezetett, melyet Mignet, a híres történetíró csodálkozva állapított meg. (A hercegnéhez, 1873. április 23.)³ Ekkor ismerkedett meg Liszt d'Agoult grófnéval, aki egész életére elhatározó befolyással lesz. Nem lehet célunk itt részletesen ismertetni e megrázó dráma lefolyását, sem a bizonyítékokat, melyek a grófné rehabilitálásához vezetnek. Ezúttal csupán Lisztre gyakorolt nagy szellemi hatását érintjük.

A huszonnyolc éves grófné, a croissy-i kastély úrnője, — Sainte-Beuve, célzással Mme Staelra, Corinne du quai Mala-

¹ Louis Moreau Gottschalk : *La Musique. Le Piano et les Pianistes*. La France Musicale. Paris, 1860. No 47.

² Bory : *Une retraite romantique* stb., 26 l.

³ Liszt téved, mikor Mignet szavainak időpontját a negyvenes évekre teszi; a híres szavak a harmincas évek elején hangzottak el.

⁴ Mme d'Agoult—Daniel Sternre lásd : Cuvillier Fleury : *Portraits politiques et révolutionnaires*. Paris, 1851. — Armand Pommier : *Mme d'Agoult*, (Profils Contemporains), Paris, 1863. — Edmond Scherer : *Etude sur la littérature contemporaine*. Paris, 1863. — A. de Pontmartin : *Nouveaux Samedis*. Vol. XIII. Paris, 1876. — Edouard Grenier : *Souvenirs littéraires*. Paris, 1893. — Marie Octave Monod : *Daniel Stern*. Comtesse d'Agoult. De la restauration à la III. République. Paris, 1937. — Claude Arragonnès : *La comtesse d'Agoult*. Paris, 1937. — Suzanne Guggenheim : *Mme d'Agoult et la pensée européenne de son époque*. Firenze, 1937.

quais-nek (itt lakott) fogja nevezni,¹ Lamartine belle nature-nek,² s Gutzkow párizsi leveleiben majd rajongással magasztalja³ — George Sand mellett a francia romantikának kétségtelenül legérdekesebb nő lakja. Marie de Flavigny egyetememes műveltségéhez, mely poitikai történetre, bölcsészetre, irodalmakra, képzőművészetre és zenére is kiterjedt, csak a Mme Staelé hasonlítható, ha Daniel Stern írói tulajdonságokban mögötte marad is a *De l'Allemagne* szerzőjének. Lényében kétféle kultúra keveredett, a német és a francia, de a németet is mindig a francia romantikán keresztül látja. Barbey d'Aurevilly, aki erősen antifeminista, nem szerette, gondolkozását, stílusát németnek tartotta, — csupa allemanderie az egész Daniel Stern — írja.⁴ Mme d'Agoult, Lajos Fülöp korának talán legtudósabb hölgye, folyvást tanul, állandóan tökéletesíti a legjobb mesterektől szerzett ismereteit. Csak természetes, hogy szobrász módjára formálta a huszonegy éves Liszt lelkét és értelmiségét. Liszt, a genie, rendszeres kultúrában mögötte marad hölgyének. A kor szellemi áramlatai kivétel nélkül d'Agoult grófné közvetítésével jutnak el hozzá. Mme d'Agoult nagy műveltségéről csak akkor nyerhetünk fogalmat, ha végigolvassuk húsz kötetet meghaladó munkáit.⁵ Legértékesebb alkotása a februári forradalomról írt műve, Louis Blanc-tól Pierre de la Gorce-ig a kor történetírói elsőrendű forrásul használják. A grófné mennél

¹ Claude Arragonnès: *Une correspondante de Sainte-Beuve, la comtesse d'Agoult*. Avec des documents inédits. *Mercure de France*. Paris, 1935. Vol. 261.

² *Correspondance de Lamartine* publiée par Mme Valentine de Lamartine. Tome IV. Lásd a grófnéhoz írt levelet (1843 február 20.).

³ Gutzkow: *Briefe aus Paris*. Leipzig, 1842 április 12-i levél.

⁴ Barbey d'Aurevilly: *Les bas bleus*. Paris, 1878. *Daniel Stern*, p. 63—82.

⁵ A már idézett művein kívül a következő önállóan megjelent köteteket említjük: *Essai sur la Liberté*. Paris, 1847. — *Lettres Républicaines*. Paris, 1848. — *Histoire de la Révolution de 1848*. Vol. I—III. Paris, 1853. — *Esquisses Morales*, Paris, 1849. — *Florence et Turin*, Paris, 1862. — *Dante et Goethe*, Paris, 1866. — *Histoire des Commencements de la République des Pays Bas*. — Drámák, novellák és cikkek napilapokban és folyóiratokban.

kivételesebb férfiúnak akarta látni hősét, mennél többoldalúnak. Ne csak zongoraművész vagy zongoraszerző legyen, hanem író is, mint Berlioz, akinek tárcáit mindenki olvassa a *Journal des Débats*-ban. Majd Marie meg fogja írni a cikkeket. Lehet, hogy Liszt eleinte szabadkozott, de végre is engedett, mert hiúságához szólott a grófné. Ez a lélektani magyarázata a misztifikációnak.

Vajjon nem csupán írástechnikai segítségről van szó? A grófné talán csak formába öntötte vagy kidolgozta Liszt gondolatait, néhol csak csiszolt Liszt stílusán? Ha nem vesszük tekintetbe az eddig mondottakat, hogy Liszt rendelt cikkeket, hogy a grófné az ő távollétében s megkérdése nélkül írt s küldött a szerkesztőségbe cikkeket a Liszt nevében, akkor is mind a két kérdésre határozott nemmel felelhetünk. A *Revue et Gazette*-ben megjelent cikkek tartalma nem Liszttől való, hanem a grófné szedte össze más írók műveiből. A forma, a hang pedig a grófné jellegzetes, néhol germanizmusokkal fűszerezett stílusa, melyet más műveiben rögtön megismerünk. A zenei cikkeket Liszt sugallja (Thalbergről, Alkanról stb.), néha, mikor külső történésről esik szó, ad valamilyen vázlatot, mint a Beethoven trióhangversenyekről, vagy ő vet föl egy-két témát, melyek utazásaik alkalmával merültek fel. De ez minden, közreműködésről nem lehet szó. A párizsi korszak Liszt-írásainak a grófné a teljesjogú szerzője. E cikkek témái Mme d'Agoult legsajátabb egyéni ötletei, találkozunk velük a grófné más műveiben is, míg Liszt sohasem tér vissza ez ideológiájához, hacsak azért nem, hogy megcáfolja a felvetett vagy megvédett polemikus természetű eszméket. Későbbi magánlevelezéseiben sem említi. Némely új gondolat azonban felszívódott esztétikájába. A grófné szavai a művészet egyetemességéről, az irodalom, képzőművészet és zene kapcsolatáról a Berlioz-hoz írt bachelier-levéiben¹ (1839) már a jövőendő szimfónikus költemények esztétikáját hirdetik.

¹ *Honművész.* 1840, 20—22. szám. «Mindennap mélyebben levék áthatva képzetétől a titokteljes összeköttetésnek, melyben a lángelmék művei egymással viszonyulnak. Rafael s Angelo

V.

Elsőnek a művészek társadalmi helyzetéről szóló terjedelmes cikksorozat jelenik meg, egész zene-szociológiai program, a művészet és a zenekultúra minden ágára kiterjedően: a művészek szociális helyzetéről, alantas rangjukról a társadalomban, a dalszínházak, filharmónikus társulatok, hangversenyek, zeneoktatás, egyházi zene, zenebírálat terén szükséges reformokról.

Legmerészebbek a művészek alsóbbrendű társadalmi helyzetéről írt lázadó sorok. A levelek forradalmi hangját sokáig a Saint Cricq grófkisasszony kikoszarozott kérése elkeseredésének tulajdonították, ma úgy látjuk, hogy a főúri hölgy dacos gőgje tört ki, mikor Liszttel való viszonya miatt kénytelen szakítani a párizsi társasággal és önkéntes számkivetésbe menni.

A művészet szociális problémái éppen ez időben kerültek napirendre. Alfred de Vigny, aki a grófné baráti köréhez tartozott s *Frégate*-ja, mint a költő mondotta, Mme d'Agoult croissy-i kastélyának szalonjában szenvedett hajótörést,¹ *Chatterton* című drámájával beledobta a közvéleménybe a művész tragikumát.² Ez a XVIII. századbéli nyomorgó

Mihály Mozart s Beethoven jobb fölfogására tanítanak. Giovanni Pisa, Fra Beato Francia Allegri, Marcello, Palestrinát magyarázzák nekem. A Coliseum és Campo Santo előtt nem oly idegen, mint gondolnátok, a hős symphonia 's a' halotti szent búcsúdal. Dante festői kifejezését Orcagnaban bírja s föltalálá Angelot és ez viszont hangász rokonát egy jövőendő Beethovenben.» (B. Emilia fordítása).

¹ Daniel Stern elbeszéli Emlékeiben (*Mes Souvenirs*, Paris, 1880. 3. édition, 345 l.), milyen fagyosan fogadták Croissyben a *Frégate*-ot, melyet De Vigny személyesen olvasott fel. A felolvasás után gróf Apponyi Antal nagykövet, aki szintén a meghívottak közt volt, megkérdezte a háziasszonyt: ez az úr (de Vigny) műkedvelő (amateur)? A kérdésnek nincs semmi értelme, nyilván sajtóhiba. Monod helyesen mutat rá, hogy a mondat a kéziratban így hangozhatott: ce Monsieur est-il un armateur? (Ez az úr hajófelszerelő?). ami Apponyi nagyfokú maliciájára mutat.

² *Chatterton*, Drame. Avec une notice biographique, des notices littéraires et des notes explicatives par Ferdinand Flutre. Paris, 1936.

fiatal angol költő, hogy megéljen, megrendelésre hamis közép-kori glosszariumokat gyártott, végül a felfedezéstől való félelmében öngyilkossá lett. A darab alapeszméje a költő vértanúsága, de Vigny előszavának meghatározása szerint : l'homme spiritualiste étouffé par une société matérialiste. De Vigny *Stello* című regényében (XXV—XXVII. fejezet) dolgozta fel először Chatterton tragédiáját, 1834-ben úgy érzi, hogy a társadalomban nem támadt megfelelő visszhangja az intellektuális lények nagy nyomorúságának, kivette a *Chatterton*-novellát a regényből és dramatizálta.

A kényszerű szakítás a párizsi társasággal megteremti a grófné lelkében az alaphangulatot a szociális elégedetlenségre. Személyes barátsága de Vignyvel pedig a Chatterton-problémát idézi elébe. A *Revue et Gazette* cikksorozatának gondolatait három írónál találjuk meg. Első helyen Lamennais-t kellene említenünk. A *Paroles d'un Croyant* a kor egyik legolvasottabb könyve, a reformkorszak magyarjaira is nagy hatással van,¹ a grófnénak, majd Lisztnek kedves olvasmánya. Mind a kettőt bizalmas barátság kapcsolta a breton abbéhoz. Lamennais romantikus szocializmusának alaptétele — ami általában a liberális katolikusoké — kibékíteni az egyházat a forradalommal, összhangzásba juttatni a demokrácia vívmányait az egyház szellemével. Lamennais művészet-bölcséletét megtaláljuk a *Revue et Gazette* cikkeiben, melyek hirdetik, hogy a művészet és vallás közös célja az ember erkölcsi tökéletesítése, a pap és a zenész hivatása azonos. Lamennais hatásának emlegetésével azonban óvatosan kell eljárunk. Az irodalomtörténetírás megállapította, hogy Lamennais főművében, az *Esquisse d'une philosophie*-ban (1842, Livre X ²) a zenére vonatkozó fejezetek Joseph d'Or-

¹ V. ö. a *Társalkodó* 1834. évi 55. számának cikkét a könyvről. — Lásd még Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Budapest, 1884, II. kötet, 440. l. Pulszkyt gróf Teleki László párizsi magyar követ ismertette meg az abbéval.

² Lásd még a lipcsei *Allgemeine Musikalische Zeitung* 1843. évi 1—2. számában megjelent névtelen cikket: *Lamennais's Ansichten über die Musik*.

tigue tollából valók.¹ Ez a provence-i, katolikus zeneíró 1829-ben jött Párizsba, ahol mindjárt a romantikusokkal került összeköttetésbe. 1830 elején hosszú tartózkodásra La Chenay-ba, Lamennais bretagne-i kastélyába utazik, akinek tanítványa lesz s ő adja a zenei anyagot a készülő *Esquisse d'une philosophie*-hez. 1832-ben tér vissza Párizsba s ekkor kezdi írni *La Sainte Baume* (1834) című misztikus zenei regényét,² melynek hőse, Anatol, sok rokonságot mutat Liszt alakjával, ahogyan d'Agoult grófné rajzolja a bachelier-levelekben. D'Ortigue sem teljesen eredeti fej, gondolkozására erős befolyással van Ballanche, a lyoni filozófus, akinek *Du Sentiment et de son influence sur des beaux arts* (1891) című munkája egy évvel előzi meg Chateaubriand *Génie du Christianisme*-jét. Ballanche a szív vallásának, a spiritualista esztétikának hirdetője. Szerinte az emberiség haladása megpróbáltatások egymásutánja, a változó világ változó törvényeket kíván (le monde successif doit avoir des lois successives). A világot megváltó gondolat az úgynevezett palingénésie sociale. D'Ortigue *Palingénésie Musicale* című dolgozatában³ Ballanche tételét akarja alkalmazni a zene fejlődésére. Az új művészet gondolata így kerül Ballanche—Lamennais—d'Ortigue útján d'Agoult grófné tollára. «Beethoven misztikus zenét írt, Németországban a zenekari művészetet spiritualizálták. A zene végtelen és határozatlan kifejezésével, hajlékonyságával, accentusainak rugalmasságával igen alkalmas a lélek minden állapotára és fordulatára s ezért képes kifejezni az emberi szív fájdalmas alaphangulatát. A zene valamennyi művészet között a legtitokzatosabb és legegységesebb.» D'Ortigue később szinte pantheisztikus magaslatozókba emelkedik, ahova Liszt majd a hegyi szimfóniával fogja követni. «A zene mindenütt jelen van, a levegőben, a hegyeken, a fellegekben, az erdőkben, a folyókban, a földön, az állatokban, a virágokban, az emberben.»

¹ Bourquelot—Maury : *La littérature française contemporaine*, 1827—1849. Tome V. Paris, 1854. Article d'Ortigue.

² Vol. II. Chapitre XXII. *L'Artiste*.

³ *La France Catholique és l'Artiste* 1833-i évfolyamában.

1834-ben sujt le XVI. Gergely pápa Singulari vos enciklikája, mely Lamennais-t kiátkozza az egyházból.¹ A ki-közösítés fájhatott Lisztnek, aki igen szerette Lamennais-t, huzamosabb ideig volt vendége Bretagne-ban,² a grófnét pedig dühroham fogta el és Liszt neve alatt a *Revue et Gazette*-ben az egyházi zenét használva fel ürügyül, dühvel támad az egyházra. Érthetetlen s csak a szerelmes férfi elvakultságával menthető, hogy Liszt, a buzgó katolikus, nevével fedezte a röpirat-frazeológiát és később sem cáfolta meg, sőt engedte, hogy besorozzák «írásai» összkiadásába. Talán már Liszt sem vette komolyan a szerzőséget, az elnéző és türelmes egyház sem, így történhetett, hogy az albanói kanonokság nem vált összeférhetetlenné az egyház megtámadásával. Vajjon az egyház hű fiának ajkáról törhettek fel e szavak: «A katolikus egyház, mely csupán holt betűn rágódik és azon, hogy meghosszabbítsa kényelemben lealacsonyító rozzantságát s nem tud egyebet, mint kizárni és átokkal sujtani ott, ahol megáldani és bátorítani kellene, nélkülözve az új nemzedékeket átjáró mély szükségletek érzését, nem értve semmit a tudományhoz és a művészethez, nem tudott semmit tenni, hogy lecsillapítsa az igazság, a szabadság és a felebaráti szeretet szomjuzását, mely bennünket gyötör. A katolikus egyház, ahogyan magát megalkotta, ahogyan előttünk áll, arcul ütve mind a két orcáján királyok és népek által, előszobákban és köztéren, ez az egyház, mondjuk ki kertelés nélkül, teljesen maga ellen hangolta a jelenlegi társadalom szeretetét és tiszteletét. A nép, a művészet, az élet visszavonultak tőle, úgy látszik,

¹ Paul Dudon: *Lamennais et le Saint Siège*, d'après des documents inédits et les Archives du Vatican. Paris, 1911. — A Lamennais ellen indított hadjárat egyik főmozgatója Metternich volt, ez kiderül gróf Apponyi Antal párizsi nagykövet jelentéseiből is.

² Boutard abbé munkája (*Lamennais, sa vie et ses doctrines*. Vol. I—III. Paris, 1905—1913) részletesen szól Lamennais és Liszt barátságáról. Georges Sand nemrég közzétett naplója (*Journal Intime*, publié par Aurore Sand. Paris, 1927) szerint 1834-ben Liszt azt mondta, hogy életében csak Lamennais iránt érzett élénk rokonszenvet és őt sohasem lenne képes földi szerelem hatalmába keríteni (jamais un amour terrestre ne s'emparerait de lui). 8 l.

végzete, hogy elveszen a magára maradottságban és elhagytottságban». (*Revue et Gazette Musicale*. 1835, 291—292. l.). Ezek a vádak nem foganhattak Liszt hívó lelkében. Elgondolásukban, stílusukban frankfurti hangok. Az un poète voyageur levélben újra idézve Mainzer abbé énekóráját «a farizeus kereszténységnek, a föld hatalmasaihoz szegődött papságnak» ront neki.

Bármennyire balfelé kanyarodik el a grófné, mégis megéri, talán Liszt vallásosságán keresztül, hogy a katolikus vallás marad a művészet legfőbb ihletője. Az igazi vallásos szellemet, a humanitárius szocializmust, mely majd Hugót a *Nyomorultakra* ihleti, az új művészet, a musique humanitaire sugározza. A grófnénak sokáig kedves gondolata ez, mellyel az *Emlékiratokban* is találkozunk. A XIX. század első évtizedeiben felbukkanó francia vallásreformátorok között tűnik fel F. T. F. Chatel abbé, «a gallok prímása», aki humanista misét (messe humanitaire) mond a rue Clérybeli hangversenyteremben, Lajos Fülöp trikolórral díszített szobra előtt, a szobor mögül a nemzetiszínű lepellel borított falról «az emberiség három legnagyobb jótevőjének», Confuciusnak, Parmen-tiernek és Lafitte-nak képe tekintett a hívekre.¹ A musique humanitaire a messe humanitaire szellemét árasztja. A grófnét erre a gondolatra Mainzer abbé ihlette, aki a harmincas évek derekán jelentős szociális tevékenységet fejtett ki a vokális zene terjesztésével a nép között. Joseph Mainzer, trieri származású pap, részt vesz a lengyel felkelésben 1830-ban, amiért kiutasítják Németországból, ahonnan Brüsszelbe, majd rövidesen Párizsba megy. Ez az apostol-lelkű férfi, Bihari és a Rákóczi-induló első krónikása (1840), a zenét a munkások között akarta népszerűsíteni, a nagy tömegeket megnyerni a művészetnek.² Az éneket választotta erre a célra, a musique vocale-t nevezi musique humanitaire-nek. Sem

¹ *Code de l'Humanité ou l'Humanité remaniée à la connaissance du vrai Dieu et au véritable socialisme par l'Abbe Châtel, primate de l'Eglise Française*. Paris, 1938. — V. ö. még Jules Bertaut: *La Seconde République*. Paris, 1937. p. 20.

² Lásd Fétis cikkét a *Biographie Universelle des Musiciens*-ben. Paris, 1860—65. J. Mainzer: *Notes et Souvenirs*. Paris, 1838.

a gondolat, sem megvalósítása nem az övé, hanem Wilhemé (Guillaume Louis Boquillon), akinek módszerét (enseignement mutuel) fejlesztette Mainzer tovább. A külvárosokban énekkarokat szervezett a munkásokból. A *Le Monde* című ujságban Liszt nevével ellátott *Revue Musicale de l'année* 1836 (megjelent 1837. január 8.) leírja Mainzer egyik énekóráját. «Közönséges öltözetű, ereskarú, intelligens szemű férfiak gyermeki odaadással hallgatják a tanár tanítását, aki önfeláldozóan szenteli magát a nemes és szent feladatnak, a nép nevelésének. A zene mint jótékony istenség le fog szállni a nép közé, beavatja a felsőbbrendű gyönyörűségekbe, melyeket ez még ma nem ismer és elvonja lassankint a lélekölő élvezetektől, a durva kicsapongástól, az egyedüli menedéktől, mely számára mostanig nyitva van stb. «Ó Ti bünt követtek el a proletárral szemben, keze a munkától s szíve gyermeke csókjától vérzik, akinek nem tud létet biztosítani, ti bünt követtek el a proletárral szemben, mikor mámorba fullasztatjátok vele élete elviselhetetlen érzését. Miért fosztottátok meg az Istenhez folyamodástól, a megnyugtató, keresztény imától, miért fuj palotáitok felől kunyhója felé a hitetlenség és istentelenség száraz szele?» A cikk hosszasán áradozik, végül lelkesülten kiált fel: Vox Populi — Vox Dei. Ugyanebben az időben (1837 január) a bachelier-nek A un poète voyageur-höz (G. Sand) intézett levele is megemlékezik csaknem azonos szavakkal Mainzer énekórájáról.

A grófné emberszeretete a Mainzer-tárcában melegebben és őszintébben nyilatkozik, mint azon cselekedetében, mikor lyoni tartózkodásuk emlékeül a lyoni kommunista lázadók indulóját íratja meg Liszttel s jeligéül választja az 1831. évi lázadás jelszavát: vivre en travaillant, mourir en combattant.² Az induló Lamennais-nak ajánlva.

Mme d'Agoult azonban másképp érzi ezt a zenét, mint

¹ Adrien Lafage: *Miscellanées Musicales*. Paris, 1844. p. 391—455: *Notice sur Bocquillon—Wilhem* (1781—1842).

² Antoine Sallès: *Liszt à Lyon*. Paris, 1911. — Montfalcon: *Histoire des insurrections de Lyon en 1831 et 1834*. Lyon—Paris, 1834. — 1848-ban Liszt írt egy *Arbeiterchor*-t, mely azonban sohasem jelent meg, nyilván aulikus barátai (Augusz Antal) közbelépésére.

Mainzer abbé. Milyen legyen a musique humanitaire, az újjá-teremtett egyházi zene? «A színház és az egyház összefoglalása roppant arányokban, drámai, ugyanakkor szent, pompázatos és hajlékony, patétikus és súlyos, izzó és zilált, viharos és nyugodt, nyájas és gyöngéd.» (*Gazette Musicale*, 1835. augusztus 30. szám.) Ez a színpadias felfogása az egyházi zenének a kor romantikus szelleméből önként következik. A grófné programját más formában megismétli. A *second Scrapbook* egyik oldalán Mme d'Agoult kezeírásával a következőket olvassuk: «Írni fogsz egy misét, a Kyríe legyen odaadás, az Agnus alázatosság, a Credo fenség. Meg kell halnod, hogy ennek a misének emléke, harmónikus és lesújtó dallama vigasztalásod legyen utolsó pillanataidban.» Húsz év múlva valósítja meg Liszt ezt a messe humanitaire-t az Esztergomi Misében.

VI.

A bachelier-levelekben a grófné szabadon engedte képzeletét. A cél: érdekesebbé, regényesebbé eszményíteni Liszt alakját. Ezt a gondolatot szolgálta a már érintett «misztikus krízis», ez a jól bevált romantikus fogás. A Georges Sand-hoz 1837. januárjában írt levélben a grófné már nem elégszik meg a d'Ortigue-életrajz szerény méretű lelki válságával. Itt már betegséggel kapcsolatos, éveken keresztül tartó válságról hallunk. «Ez idő tájt — mondja a bachelier — két esztendeig tartó betegségen mentem keresztül, melynek következtében hit és önfeláldozásbeli parancsoló szükségleteim, nem találva más kivezető utat, a katolicizmus komor gyakorlásában merültek ki. Izzó homlokom Paulai Szent Vince templomának hideg kőköckái fölé hajolt, szívem vérént ontottam és gondolataim leborultak. Könnyek közt felajánlottam a keresztények Istenének a szent edények alabástromjához hasonló tiszta és szép nő képét. A lemondás minden földi dologról volt egyetlen célja, egyetlen ígéje életemnek.» Ez a patétikus önvallomás igen szépen hangzik, de semmi köze sincs a valósághoz. Először is állapítsuk meg a két esztendeig tartó válság idejét.

Liszt atyja 1827. augusztus 27-én hal meg. A tizenhat

éves fiú, akinek élete eddig a sok ünneplés és ragyogás mellett is fárasztóan üres, örökös gyakorlásban telik el, egyszerre szembekerül a halál titkával. A váratlan elmúlás megrázhatta lelkét. Anyja Párizsba siet, összegyűjtött tőkéjükből élnek, talán a magyar mágnások ösztöndíjából is maradt még valami, Erardék is segítik, de a fiatalember már kénytelen a létfenntartás gondjaival vesződni. Magánórákat is ad, az 1828. esztendőre elszerződik Mlle Alix leánynevelő intézetébe zongoratanárnak. A véletlen is kedvez a későbbi Liszt-legendának, valahogyan halálhíre kel és a *Le Corsaire* újság terjedelmes nekrológot közöl róla (1828 október 23.). Pedig Liszt még beteg sem volt, az *Observateur des Beaux Arts* újság megállapítja, hogy az nap (1828 október 26.), mikor a párizsi újságok Liszt halálhírét költötték, a fiatal művész éppen születésnapját ünnepelte vidám vacsorával baráti körben. Megtaláltam a *La Quotidienne* című újságban (október 26.) a leánynevelő intézet igazgatónőjének levelét, mely szerint Liszt jó egészségnak örvend és rendszeren tanít naponta az intézetben.¹ Az egykorú sajtó alapos átvizsgálása pontosan tájékoztat Liszt hangversenyeiről. 1828-ban jelenik meg a nagytekintélyű Fétis szigorú bírálata (*Revue Musicale*, III. k. 253—254. l.), melyben léleknélküli bűvészhez hasonlítja Lisztet. Ugyanez évre esik idillje Caroline de Saint Cricq-kel, mely korántsem volt olyan tragikus szerelem, hogy Liszt belebetegedett volna a szakításba, mint a bachelier s némely életrajzíró állítja. Liszt kereste a feledést és hamar meg is találta az élet gyönyörűségei között. Az 1831. évről Boissier-né naplója nyújt felvilágosítást. A lapok hosszabb ideig hallgatnak Lisztről. Erre az időre esik a Savoie-beli kirándulás de la Prunarède grófnővel, majd idillje Mlle de Barré-val;² de már 1832. áprilisban találkozunk nevével a hangversenyműsoron (*Revue Musicale*, 1832, No 10). 1833-ban Dash grófnő a Rue de Provence-ban lakik a 61. szám alatt, ahol Liszt.³ Emlék-

¹ Lásd *Liszt à Paris. Quelques documents inédits* című dolgozatomat.

² Lásd Mme Boissier idézett naplóját.

³ Werner Füssmann und Béla Matéka: *Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild*. Berlin—Leipzig, 1936, műve tévesen

irataiban elmondja, hogy a lakók fel akartak lázadni Liszt ellen és követelni eltávolítását, mert egész éjjel a *Dies Irae* motívumát variálta.¹ Erre az esztendőre esik már d'Agoult grófnéval történt megismerkedése. Mikor kell keresnünk tehát a kétesztendő misztikus válság idejét? Lenz szerint

közli a Rue de Provence 43. számú házat Liszt lakóhelyéül a júliusi forradalom alatt. 1828-ban Liszt 38 Rue Cocquenard (ma Rue Lamar-tine, v. ö. G. Pessard : *Nouveau Dictionnaire historique de Paris*, 1904) szám alatt lakott. Innen 1830-ban, de még a trois glorieuses előtt 7 bis rue Montholon szám alá költözött, ahol huzamosabb ideig maradt s ahonnan a rue de Provence-ba csak a következő év elején ment lakni, de nem a 43., hanem a 61. szám alá. A Liszt levelezésében megadott címeken kívül lásd még: *Vingtleinqmille adresses de Paris*, 1832. Liszt, professeur de piano, 61 rue de Provence. Ez a régi ház vagy háztömb 57., 59., 61. számot visel. A 61. szám homlokzatán olvassuk a ház nevét : Cité d'Antin. Belső kiképzése U alakú és a rue Lafayette-re nyílik.

¹ La Comtesse Dash : *Mémoires des autres*. Souvenirs anecdotiques sur le règne de Louis Philippe. Paris, 1898. Tome IV. Chapitre XIV. p. 197. A *Dies Irae* változatok, melyek majd a *Haláltánc* variációiban fognak évtizedek múlva a nyilvánosság elé kerülni, régóta kísértették Lisztet. Talán legelőször Berlioz *Fantasztikus szimfóniá*-jának zárótételében dúlták fellelkét. A *Dies Irae* sokszor felhangzott párizsi hangversenyeken, mióta Choron, a francia egyházi zene renaissance-ának megteremtője, műsorára tűzte. Adolphe Gérault, Choron egyik hangversenye alkalmából, *L'Eglise et l'Opéra* című cikkében (*l'Artiste* 1832., 76. l.) romantikus ömlengéssel magasztalja a *Dies Irae* víziós dallamát, mely megrázó hatással van a kor hívőire. Liszt sem tud szabadulni, a dallam fogva tartja. 1836 őszén Liszt, Mme d'Agoult, Georges Sand és két gyermeke, Hermann Cohen és Adolphe Pictet kirándultak Chamounix-ba. Útjukat, melyről Sand is megemlékezik *Lettres d'un voyageur* című művében, Adolphe Pictet írta le mulatságosan (*Une course à Chamounix*. Conte fantastique, Paris. 1838 et 1840, Gèneve, 1872. Újra kiadva 1930-ban). Mielőtt visszatérnek Genf-be, meglátogatják Fribourg-ot, felkeresik a Saint Nicolas-templomot, melynek orgonáján Liszt először a *Dies Irae*-t szólaltatja meg. A fenséges gregorián dallam tehát bent élt Liszt lelkében legalább tíz év óta. Ha «Zyo» naplójában mégis azt olvassuk, 1839. februári bejegyzéssel, hogy Liszt három vázlatot akar készíteni, amelyekre a halál diadala (d'Orcagna), a halál komédiája (Holbein) és egy dantei töredék (le Pensieroso) csábítják, ez csak a d'Agoult grófné sugallta képzőművészeti és irodalmi hatás, melytől Liszt Danse macabre-ja független.

Liszt anyja azt mondotta neki 1828-ban, hogy fia egyáltalán nem foglalkozik zenével, hanem folyvást templomban van. Lenznek ez az állítása éppen olyan valótlan, mint az, hogy Liszt neki adott először zongoraórát, vagy Liszt a conservatoriumban Beethoven esz-dur hangversenyét játszotta.¹ Lenz különben is 1872-ben adta ki emlékeit, mikor a bachelier levelei már befolyásolták. Nemcsak az egykorú sajtó, hanem az egykorú mémoire-irodalom is részletesen tájékoztat Liszt fellépéseiről. Ha ezeket egybevetjük, világos, hogy a misztikus válság már időben sem helyezhető el. Lisztet a grófné által róla elterjesztett regényes válsághírek erősen bánthatták. Élete a párizsi közönség előtt folyt le, mindenki tudhatta, hogy sohasem maradt távol két évig a hangversenyteremtől, rövidebb távollétének oka nem vallásos rajongás, hanem gáláns kirándulás.

Így kétségtelen, hogy a Georges Sand-hoz írt levél csak Liszt alakjának vonzóbb beállítására találta ki a misztikus krízis ötletét. Láttuk már Liszt reakcióját a grófné túzásai-val szemben. 1845. márciusban Gibraltárból levelet ír Cosimának Párizsba s kéri, keresse fel a Rue Montholon-beli Paulai Szent Vincéről elnevezett templomot, ha még nyitva van, egykor gyakran imádkozott ott.² Az igazságot ezúttal a hercegnéhez írt leveleiben (1873. január 30. és 1879. július 18.) olvashatjuk. Tizenöt-tizennyolcadik éve között hajlandóságot érzett a papi pályára s csak gyóntatója, Bardin abbé tanácsára hagyott fel tervével. Anyjának nem volt rajta kívül támasza, nem akarta őt elhagyni. Az 1879. évi levelében ezt az időpontot 1830-ra teszi. Félszázad múlva könnyen tévedhetünk az időpontban. Az egykorú források alapján nyilvánvaló, hogy ebben az időpontban már, jóval a júliusi forradalom előtt, Liszt ugyancsak világi életet élt, kivette a

¹ Lenz (*Die grossen Pianoforte-Virtuosen unserer Zeit aus persönlicher Bekanntschaft*. Berlin, 1872.) állításaira vonatkozó cáfoló bizonyítékokat lásd *Le problème Liszt* című idézett dolgozatom II. ejezetében.

² Cosima Liszt: *Franz Liszt, ein Gedenkblatt von seiner Tochter*. München, 1911., 71. l.

részét azokból a szórakozásokból, melyek elől a fiatal romantikusok nem zárkóztak el a restauráció alatt sem.

Mégis a lelki válságnak van korábbi alapja. A fiatal gyermeket hatalmába keríthette a vallásos rajongás még atyja életében (15—18. éve között). Talán öröklött atavizmus, atyja ferencrendi barát volt, de két évi teológia után jellembeli állhatatlanság miatt kilépett a rendből.¹ Ferenc gyermekora örömtelen, akármennyire ünnepelték is, atyjának nagy erélyre és szigorúságra volt szüksége, hogy megfékezze a fiú roppant temperamentumát s megakadályozza, hogy genie-je el ne kallódjék. 1820 körül Pesten tartózkodott egy svájci nevelőnő, aki Genfben 1825-ben ismét találkozik a kis Liszttel, ez a nevelőnő beszélte, hogy Liszt Ádám igen durván bánt fiával, gyakran meg is verte, ha nem végezte el lelkiismeretesen a napi gyakorlási adagot.² A gyermek vérmérsékletére jellemző, hogy genfi hangversenyén az egyes számok között leszaladt az utcára golyózni, onnan kellett visszahozni. Értelmisége fejlődésével a korán érett gyermeknek nem volt ínyére ez a robotélet. Ekkoriban kezdte olvasni Chateaubriand-t, — nem még Magyarországon vagy Bécsben, mint d'Ortigue és a grófné írták — aki misztikus hajlamokat ébreszt lelkében. Hatásuk alatt a serdülő ifjú pap akar lenni. Ezek azonban éppen úgy elmúltak, mint a Caroline de Saint Cricq iránt érzett szerelem. Később lelki egyensúlya kissé megbillenhetett, de ez már nem egyéni válság, hanem az általános lelki krízis, mely voltaire-i kétségeivel reázúdult a René-nemzedékre.³

¹ Lásd Emile Haraszti: *Deux franciscains: Adam et Fr. Liszt* (Revue Musicale. Paris. 1937.) című dolgozatomat, mely először közli — Szalóczy Pelbárt atya szíves közreműködésével — a Liszt Ádámra vonatkozó ferencrendi anyakönyvi bejegyzéseket latin eredetiben.

² Henri Kling: *Franz Liszt pendant son séjour à Genève en 1826—26*. Bruxelles, Guide Musical, 1897. No du 17 février et du 28 Mars.

³ Liszt Pierre Wolfhoz írt s fentebb idézett levelében Paganini-ról szólva, így kiált fel: René, quel homme! Raabe idézett művében azt hiszi, hogy ez a felkiáltás René Baillot hegedűsre vonatkozik. Legkevésbé sem. A mondat jelentése: Istenem, micsoda ember! A Renével kapcsolatos szónoki figura magyarázata a wertheri méreteket öltött Chateaubriand-járvány.

Paulai Szent Vince templomában bizonyára gyakran imádkozott Liszt, de még gyakrabban zenélt. Ez a kis templom, melyet kocsiszínből alakítottak át 1802-ben, a napoleoni konkordátumot követő évben, a rue Montholon 6—8. száma között volt.¹ 1844-ben, mikor a Lafayette-téren felszentelték Hittorf alkotását, Paulai Szent Vince új templomát, a régi-ből protestáns templom, majd sörház lett.² Az egyszerűen berendezett kis templom inkább kápolna, melyet 1812-ben, majd 1818-ban megnagyobbítottak,³ híres volt egyházi zenéjéről. Orgonistája, a német származású Urhan (Auerhahn), egyben kitűnő hegedűs, érdekes különc.⁴ Egész éven át nem evett húst, napjában csak egyszer táplálkozott, de

¹ Lásd: *Manuel du voyageur complet dans Paris, etc . . .* par M. Lebrun. Paris, 1828., 315—316 lap. — A templom berendezésének leltárát bíráló észrevételekkel közli a *Journal des Artistes* folyóirat (1835 No 9). — Lásd még: *Description et histoire de l'Eglise Saint Vincent de Paule par un Paroissien*. Paris, s. d. — Füssmann-Matéka idézett munkája tévesen az új templom fényképét közli a régié helyett. Maga Liszt is írja (a hercegnőhöz, 1861. szept. 1.): ez a templom már nem létezik.

² Marquis de Rochegude: *Promenades dans toutes les rues de Paris par arrondissements*. Paris, 1910. X. arrondissement. 19. l.

³ Henri Doisy abbé, a templom jelenlegi első vikáriusa, lekötelező szívességgel bocsátotta rendelkezésemre készülöben lévő munkájának kéziratát: *Les origines d'une grande paroisse: Saint Vincent de Paul-Montholon*, 1822—1844.

⁴ Urhannak, aki zenéjével is erősen hatott Lisztre s akinek még mindig nincs megfelelő életrajza, Légouvé fejezetet szentel emlékezéseiben (*Soixante ans de souvenirs*. II. vol. Paris, 1887, chapitre VII). Pontmartin szintén (*Souvenirs d'un vieux mélomane*. Paris, 1879., chapitre VI.). Megbízhatóbb M. Bony atya munkájának (*Vie et oeuvres de M. A. Legentil*. Paris, 1893) Urhanra vonatkozó gazdag adathalmaz. Fontos az alábbi munka is: *Souvenirs d'une amie*. La mère Marie Thérèse fondatrice de la Congrégation de l'Adoration Réparatrice par une religieuse Ursuline, la soeur Sainte Edmonde née Louise Coraly. Paris, 1891. Vol. I. Chapitre VI. Lásd még A. Förster: *Christian Urhan: ein sonderausgeprägter Kunstfürst und Heil-kämpfer*. Studien und Mitteilungen aus dem Benediktiner und Zisterzienser-Orden. Stift Raigern bei Brünn. 1904—1906. — Műveinek jegyzékét összeállította Paul Garnault. *Revue de Musicologie*. Paris, 1930.

akkor az előkelő Café Anglais-ban. Kék ruhát viselt a Szent Szűz tiszteletére. A nagy Opera zenekarában első hegedűt játszott, a balletok alatt hátat fordított a színpadnak, hogy a táncosnők ne vigyék kísértetbe. Ha eretnek operában (*Hugenották*), vagy pogány dalműben (*Norma*) kellett közreműködnie, a párizsi érsek engedélyét kérte. Ilyen és hasonló történetek keltek róla szárnyra Párizsban. Ez a különcödő zenész, aki vallási rajongásban szenvedett, Liszt partnere a templombeli egyházi zenei előadásokban, melyek gyakran világi jellegűek. Így a *La Romance* zenei folyóirat tanúsága szerint 1834. december első vasárnapján mise alatt a két művész előadta Beethoven Kreutzer-szonátáját. Bardin abbé, a templom első vikáriusa, Liszt gyóntatója és bérnálója, jó hegedűs és nagy zenebarát, akinek szalonjában Liszt is sokat játszott s ahol igen sok világi zenész is bemutatkozott, így Offenbach, aki gordonkázott.¹ Itt találkozott Liszt későbbi tanítványával, titkárával és impresszáriójával, Cohen Hermannal, a majdani Augustin atya, mezítlábas karmelítával, akit Puzzi néven örökít meg Georges Sand.² A «zenész Beato Angelico» ötletnek némi alapja, hogy a romantikusok, mint Petrus Borrel, a híres Lycantrop, a *Rhapsodies* költője, Lisztet «artiste religieux»-nek nevezte, míg Berliozt «artiste de pensée»-nak.³

Kivált a magyar Liszt-életrajzok nagyon szeretik idézni a bachelier-levelek közül a Lambert Massart-hoz írottat a magyar hazáról (magyarul először töredékesen a *Társalkodó* 1839. március 23. számában), melynek kezdő sorát nálunk — még legújabbán a Nemzeti Múzeum idézett zenei kiadványa

¹ Abbé Bardin szalonjáról már Mendelssohn megemlékezik párizsi leveleiben a moll-négyese előadásával kapcsolatban (*Reisebriefe von F. M. B. herausgegeben von Paul M. B. Leipzig, 1861., I. Band. 1832. január 21. levél.*) — Lásd még Bony atya és Sainte Edmond nővér előbb idézett munkáit.

² Hermann Cohen életére lásd Abbé Charles Sylvain: *Vie du R. P. Hermann en religion Augustin Marie du T. S. Sacrement, comme déchaussé.* Paris, 1883.

³ Petrus Borrel: *Des Artistes penseurs et des Artistes Creux.* L'Artiste. Paris, 1833, 233. l.

is — távoli, vad hazának fordítják Ramann wildes, fernes Heimatland-ja alapján, holott a kor romantikus nyelvén, az eredeti szövegben ma patrie sauvage et lointaine ismeretlen messzi hazát jelent, mint ahogy ile sauvage ismeretlen és nem vad szigetet. (Némely magyar Liszt-írók ép oly tévesen vad-regényes vagy szilaj hazát mondanak.). Ez a levél is Liszt távollétében készült és a grófné romantikus képzeletének bizonyossága, melyen csak a Liszt-monografusok tettek túl belemagyarázásaikkal. A levél elmondja, hogy Liszt Franciaországot második hazájának tekintette. Való, hogy a francia közönség honfitársat látott benne, ezért keletkezett a kard-affér körüli vita a *Revue des deux Mondes*-ban.² «Ez a föld fogadta be atyám sírját, szent azílumát első fájdalommamnak (hatvan év alatt egyetlen egyszer sem látogatta meg atyja sírját). Hogy' is ne hittem volna magam azon föld gyermekének, ahol annyit szenvedtem és szerettem! Hogy' is gondolhattam volna, hogy más föld, mint ez, volt tanúja születésemnek, hogy a vér, mely ereimben folyt, más emberfaj vére, hogy az enyéim másutt vannak.» Itt a grófné megfeledezett nemcsak arról, mi áll a d'Ortigue életrajzban, hanem arról is, hogy előző esztendőben, Georges Sand-hoz írt levelében már szólt Liszt származásáról. Ekkor még így beszél: Mikor az atyai sejtések kiragadtak a magyar pusztáról (?), ahol egyedül, szilajon nőttem fel, szabadon legelésző nyájak között, stb.³ Bizonyos, Liszt sokat beszélhetett gyermek-

¹ Mikor Liszt, átlépve a magyar határt, Pozsonyból először írt a grófnénak (december 19.), levelét kedvese híres frázisát (oh ma sauvage et lointaine patrie) idézve kezdi, mellyel nem annyira hazájára, mint kedvesére akar gondolni.

² 1840. Vol. IV. p. 97—107. a cikk szerzője maig ismeretlen, némelyek Scudot gyanítják. Liszt válaszát (ugyane kötet 353. lap) a grófné «helyezte el». Ugyanott gonosz viszonzválasz. Érdekesen állítja be az ügyet az egykorú magyar sajtóban a *Századunk*. Hungarice II., 1840. december 24.

³ Az eredeti szövegben: lorsque les pressentiments paternels m'arrachèrent aux steppes de la Hongrie, ou je grandissais libre et indompté au milieu des troupeaux sauvages. Ramannál: als väterlicher Wille nach den Steppen Ungarns, wo ich frei und ungezähmt mitten unter wilden Horden aufgewachsen, entführte stb. Nyilván-

koráról a grófnénak. De az árvíz beállítása sokkal színpadiasabb és hatásosabb: «Ez az érzelmi felindulás fedezte fel számomra a haza fogalmát.»

Itt két fontos körülményre kell kitérnünk. A franciák Lisztet testileg-lelkileg Jeune France-nak tartották, a Théophile Gautier által finom iróniával megrajzolt ifjú arszlán-nak. A valóságban azonban Liszt osztrák-magyar állampolgár, állandó vendége gróf Apponyi Antal párizsi követnek, Metternich bizalmasának, naturalizálását soha sem kérte, érintkezik az Apponyiéknál megforduló magyar főurakkal,¹ svájci útjára a monarchia útlevelével indul el s ezzel érkezik Itáliába is, melynek lombard tartományai osztrák uralom alatt állanak. Már 1836. márciusban írja Genfből anyjának, hogy Ausztriába szándékozik menni, de előbb Itáliába készül. Kéri anyját, járjon utána a követségen gróf Apponyi Rudolfnál, hogy útlevelét megfelelően módosítsák. A középeurópai, illetőleg balkáni hangversenykörút jóval a pesti árvíz előtt kísértette Lisztet. A grófné 1837. december 5-én Pictet-hez intézett levelében írja: Ferenc majd újból beszélni fog önnek konstantinápolyi útjáról. Csak a török szultánról álmodik s a musique humanitaire-t akarja meghonosítani a török birodalomban.² Joggal következtethetjük, hogy a bécsi hangversenyek is már előre el voltak határozva. Tény, hogy Liszt első hangversenyét 1838. április 18-án a pesti árvíz-

való, hogy a Horden sajtóhiba Herden helyett, amint a Massart-levelben, illetve német fordításában is előfordul a grófné kedvenc, hasonló kifejezése: das war das weite Wiesenland auf dem friedliche Herden in Freiheit weideten. Mindezek ellenére Ramann sajtóhibás szövegét idézik még magyar írók is. Sem Liszt, sem a grófné nem tekintette Magyarországot vad hordák vad hazájának.

¹ Lajos Fülöp alatt sok magyar arisztokrata fordult meg Párizsban. Gróf Apponyi Rudolf megemlíti naplójában (*Journal du Comte Rodolphe Apponyi*. Paris, 1914, vol. III. Année 1837.) a Batthyány-, Eötvös-, Erdődy-, Károlyi-, Marczibányi-, Ürményi-, Zichy-családokat, melyek hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodtak. 1837-ben Párizsban időzik gróf Batthyány Kázmér, az eljövendő nemzeti kormány külügyminisztere is, aki 1846-ban megveszi Berlioz Rákóczi-indulójának vezérkönyvét. Száműzetésben hal meg 1854. július 12-én Párizsban.

² Lásd Bory: *Une retraite romantique en Suisse* stb.

károsultak,¹ a másodikat a bécsi vakok intézete javára rendezte. Viszont az is igaz, hogy akkor a bécsi előkelő társaság már számos hangversenyt rendezett a pestiek javára.³ Valószínűleg bécsi barátai tanácsolták a művésznak, hogy első hangversenyét a pestiek nyomorának enyhítésére adja. 1838. április elején (közelebbi időpont nélkül) Bécsből hívja a grófnőt, utazzék utána, hogy lássa a Dunát, mely most áradt ki (qui vient déborder). A lipcsei *Allgemeine Musik-Zeitung* (1838. No 20.) említést tesz Lisztnek Haslinger bécsi kiadóhoz intézett leveléről, — a híradás értelme szerint Milánóból — melyben jelenti, hogy felhagy eddigi terveivel, hogy Pannonia segítségére siessen.

A valóság és a grófné romantikájának szembeállítása nem változtat a tényen, Liszt hazafiúi áldozatkészségén. A dunai árvíz megrázhatta lelkét, valamilyen érzelmi nacionalizmust ébresztett fel benne, de csupán a grófné romantikus kitalálása, mintha addig semmi kapocs sem lett volna a művész és az osztrák-magyar birodalom között. E kapcsok, akármilyen lazák voltak is, sohasem szakadtak meg. Ugyancsak a grófné ötlete a Massart-levelében, hogy Liszt egyedül, hátizsákkal akart nekivágni a magyar pusztának, 1838-ban, hogy a magyar népzénét tanulmányozza. A d'Agoult—Liszt-levelezés, mely beszámol részletesen a legkisebb inci-

¹ Am 18. April gab Liszt, kaum hier angekommen, sein erstes Concert zum Besten seiner durch Überschwemmung verunglücklichten Landsleute, der Ungarn. Schön, Herr Liszt, das macht ihren Herzen Ehre — írja az *Allgemeiner Musikalischer Anzeiger*. Wien, 1838, No 17, den 26 April (a címlapon tévedésből 26 März áll).

² Hanslick: *Geschichte des Concertwesens in Wien*. Wien, 1869, 336. 1.

³ «Die grosse Verheerung, welche die Städte Pest und Ofen betroffen, hat die hochherzigen Wiener zu Spenden aller Art angeregt und dass hierunter die Künstler und Musiker nicht die letzten sind, die ihr Schärfflein beytragen, versteht sich selbst» — írja az *Allgemeiner Musikalischer Anzeiger*. Wien, 1838, No 15.

⁴ Liszt nem láthatta Pozsony és Pest között — 1838 előtt mást nem járt — a magyar Duna mentén a Dunát sziklákon keresztül rohanni, mint a grófné írja a Massart-hoz intézett levelében: «C'était le Danube précipitant son cours á travers les rochers».

densről, erről hallgat. Arról esik szó, hogy együtt mennek Magyarországra (május 5.). Csupán Pozsony és Pest neve bukkan föl, «ahol kevés pénzt lehet keresni, de ahova az ostoba nemzeti érzés készteti.»

A bachelier-levelek egyéb témakörét is megtaláljuk a grófné műveiben. Az olasz társaságról és zenei életről adott kép egyezik a Pictet Adolffhoz írott levelekben olvasható megjegyzésekkel. A képzőművészeti megjegyzések és élmények a Flórencről és Turinról írt könyvben, de főképp az Emlékiratokban találhatók meg.

HARASZTI EMIL.

BRONTË CHARLOTTE

(1816—1855.)

Évekkel ezelőtt a *Budapesti Szemle* egy angol nyelvterületen közismert s minálunk teljesen ismeretlen, tehát egy nagyon régi s egyben egészen új írónőnek, Austen Jane-nek egyik legszebb és odahaza legnépszerűbb regényét közölte. Bevezető cikkemben megírtam akkor Austen Jane-ről, hogy nevét még Németország sem ismeri, amit a németek hagyományos és közmondásos világirodalmi érdeklődését és nagyméretű közvetítő szerepét tekintve furcsáltam is egy kissé. Annál megkapóbb, bár csöppet sem meglepő volt rám nézve, hogy pár hónap óta egy elsőrendű berlini kiadó-cég mint világirodalmi eseményt hirdeti, hogy közrebocsátja a náluk most fölfedezett, nagyszerű Austen Jane munkáit, amelyek már az esztendő folyamán mind kaphatók lesznek.

Az a regényíró, akinek főmunkáját most közli a *Budapesti Szemle*, már nem dicsekedhetik a teljes ismeretlenség különös varázsaival. Világhírű regénye, *Jane Eyre*, magyar nyelven is megjelent, sőt több ízben is, bár először csak álnév alatt. Currer Bell ugyanolyan álnév volt Brontë Charlotte számára, mint Boz, — Dickens számára. A *Jane Eyre* című regényből írta az egykor híres, manapság már inkább hírhedt színműiparos, Birchpfeiffer Sarolta, *A lowoodi árva* című könnyfakasztó színművét, mely majdnem két emberöltő morzsoló erejének ellentállt a színpadon s amelynek címszerepét Hegyesi Mari még a múlt század kilencvenes éveiben is sűrűn játszotta nagy és kis vidéki színpadokon.

Jane Eyre azonban nem legérettebb, nem legnagyobb szabású és nem is legmélyebben szántó regényalkotása Brontë Charlotte-nak. Az író nő igazi remekműve az angol kritikának ma már szinte egyöntetű állásfoglalása értelmében, *Villette* (tulajdonképpen Brüsszel).

E regénynek feltűnő nevezetessége és szinte fölbecsülhetetlen értéke, hogy a Viktória-korszak irodalmában teljes erővel csendíti meg az új realizmus hangját, mélyreható finomsággal a legnagyobb művészetig fokozza a lélekelemzést, amely azóta Meredith George-on és főképpen a legmaibb Joyce James-en keresztül túl is lépett a

szoros irodalmi mértéken és kereten. *Villette*-ben a romantikus irányok gazdag kelléktára helyett az életnek még gazdagabb műhelyét látjuk magunk előtt. A régi regényből és a romantikus iskolából csak az érdekfeszítő mese, a fordultatos cselekmény, a mozgalmas történet maradt meg: a szereplők emberi alkata, lelki ábrázolása már teljesen kinő a Viktória-korból és a Mának legjobb és legműveltebb olvasójához szól kiforrott művészettel.

Hiába próbálja ezt némely angol kritikus azzal magyarázni, hogy Charlotte saját brüsszeli éveit írta le, amelyeket Mme Héger leánynevelő intézetében töltött, ahol szerelmes lett Mr Hégerbe. Az adatok, amelyek Mrs Gaskell kétkötetes remek életrajzi művében mind megtalálhatók, nem igazolják ezt a föltevést. Különben is, alapvető igazság, hogy a valóságos élmény korántsem válik művészi alkotássá azzal, hogy fölismerhetően és félre nem érthetően, híven és aprólékosan irodalmi formába öntik. Az angol kritika nagy pöre és állandó vitája, amely szinte humoros hangsúlyt nyer némelyeknél, akik szerint e remek regénynek egyetlen fogyatkozása, hogy *túlzottan való és igaz*, — egyáltalában nem bizonyul komolynak vagy érdekesnek a távolálló és elfogulatlan olvasó szemében, aki érzi egyrészt a műnek magával sodró, eleven erejét, másrészt az írónőnek minden valóságot és megfigyelést túlhaladó teremtképességét és heves képzeletét. Madame Becknek, az igazgatónőnek, vagy Mr Paul tanár úrnak emberi hitelét és teljességét a legnagyobb regényírók, egy Balzac, egy Tolsztoj sem tudták felülmúlni. Brontë ezekben nem csupán saját korát előzte meg (amely felszisszent e megdöbbenően igaz ábrázolások láttán). Megelőzte a regényírókat is, nemkülönben a tudományos lélekelemzőket.

A regény főszereplője, ennyit el kell ismernünk, bizonyos mértékig maga az írónő. A szegény Lucy Snowe-ban, ebben a gyöngeszes, élesszemű, talpig becsületes protestáns, sőt szinte puritánlelkű tanítónőben, akit megérint a katolicizmus meleg szellője, okvetlenül van valami Charlotte Brontëből, ezt minden átlag-olvasó is élenken érzi, mert kutató és könyörtelen önelemzésből támad életre az alak; de pontosan meghatározni, mértékét megszabni a legkiválóbb kritikus sem tudja. Minden nagy irodalmi alkotásban valóság és képzelet, élmény és teremtés, emlékezet és kitalálás, élettartalom és költői forma olyan szétválaszthatatlan egységbe, olyan szerves egészbe forrnak össze, hogy az életrajz tényeinek legpontosabb megállapítása sem juttat biztos eredményekhez az irodalmi értékelés szempontjából. Hiába írja Brontënek némely angol kritikusa, hogy M. Paul azért olyan remek regényalak, mert hű képmása az élő valóságnak. (Gas-

kellné életrajzi adataiból egyébként hitelesen bizonyítható, hogy Charlotte alig érintkezett M. Paul állítólagos eredetijével.) Másolás és fényképezés nem mestersége és nem célja a nagy írónak. Számára az élő modell és minta csak alkalom és ürügy, forrás és kezdet, amely elindítja benne a teremtető folyamatot.

Más az, hogy minden, amit Charlotte Brontë írt, bennegyökerезik az ő valóságos életében, mint ahogy bennegyökerезik nevelésében, körülményeiben, s legfőképp egyéniségének lázasságig hevülő kutató hajlamában. Brontë élete külső eseményekben szegényes, majdnem kopár, de a maga zárt korlátozottságában is megrendítően tragikus, belső élményekben pedig határtalanul gazdag. Mind a három Brontë-nővér, Charlotte, Emily és Anne, rendkívül tehetséges volt, s mind a hárman korán voltak eljegyezve a halállal. Brontë Emily 1848-ban halt meg, harmincéves korában. Brontë Anne huszonkilenc éves volt, amikor meghalt. Brontë Charlotte harminckilenc, amikor rövid, boldog házasság után s amikor már anyai örömöknek nézett elébe, hirtelen elszakította őt a halál férjétől, aki több mint ötven évvel élte túl. Versek és regényeket írtak mind a hárman, Anne kitűnő költőnő volt s Emily magános és semmihez sem hasonlítható regénye (*Wuthering Heights*) ma is egyik ünnepeelt remekműve az angol irodalomnak a nyelvhatárokon belül.

Apjuk Brontë Patrick tiszteletes úr volt, aki Írországból származott el Angliába, Cambridge-ben végzett és utóbb a yorkshire-i tartományban Hartsheadben vállalt lelkészi állást. Ez a furcsa és féktelen, vad és könyörtelen, de föltétlenül tehetséges ember zsarnoka volt családjának, gyermekeit a legszigorúbb önuralomra nevelte (aminek *Villette*-en keresztül Charlotte egész írói egyéniségében fölfedezhetjük a nyomait).

A három nővér öt leánygyermek közül maradt életben. Máriát és Erzsébetet már zsenge korukban elvitte a tüdősorvadás. De a három nővér nemcsak a halálnak, hanem az életnek is árnyékában állott, Charlotte későbbi sikeres, sőt diadalmas napjainak kivételével. Egyetlen fitestvérük, Barnwell, az apa szemefénye, a három leány bálványa, amelynek önmagukat is odaáldozták volna, rendkívül szép, de rendetlen, hányatott életű, erkölcsileg ingatag és bizonytalan ember volt s korántsem az a tehetség, amelyet a család beléjeoltassott. Iszákossága ölte meg 1848-ban. «Nem szabad bánkódnunk Patrick után, aki elment, úgy, ahogy mások síratják azt, akit szívükből szerettek.» Ezt írta róla Charlotte egyik levelében.

De örömtelen gyermekora, küzdelmes ifjúsága nem csökkentették az életben való hitét, nem mérgezték meg eredendő jóságát

és nem árnyékolták be fölényes humorát, amely a szigorúságtól a szeretetreméltóságig terjed, besugározza *Villette* egyes fejezeteit és kibuggyan egyes mondataiból.

Egyik modern bírálója a már említett Meredith George és Joyce James elődjét látja benne. Bizonyos csak az, hogy ez a papkisasszony — Austen Jane is az volt — megelőzte ugyan a mai lélektant, de meg tudott maradni a nagyszerű és kockázatos egyensúly pontján. *Villette* nevezetessége és halhatatlansága az, hogy a lélekelemzés itt nem öncél, élő valósággá oldódik fel a történetben, távolmarad az önéletírás kétes és felemás formájától és mindenkor eljut a teljes művészi megelevenítésig és tárgyilagosságig.

Vannak a regénynek más nevezetességei is, amelyek szinte nyugtalanítóan maiak. Brontë Charlotte maga megvallja a regény egy helyén, hogy a konvencionális fiatal leány helyett olyannak fogja feltüntetni a fiatal leányt, amilyen valósággal. 1852-ben — amikor a regény megjelent — Faushawe Ginevra alakja döbbenetes hatással robbant be a Viktoria-kor kissé képmutató és leplezgető irodalmába. Charlotte itt ibseni merészséggel és könyörtelenséggel nyúl az emberi hazugságokhoz, — úgy, hogy Ginevra majdnem három emberöltő alatt mit sem veszített élénk színeiből.

Az Idő, Charlotte regényében, mint aktor és faktor, mint tetekkel tényező szerepel, mint drámai erő és hatalom. Szerepe mindenestre színpadiasabb, mint Flaubert *Érzelmek iskolája* című regényében, vagy akár Proustnál, de mint emberformáló, sorsalakító erő mélyen és érdekesen van felfogva.

Az angolnak és a franciának, a katolikus és a protestáns hitnek viszonyát ma különösen elevennek és időszerűnek érezzük a regényben s az egyes nevezetességeket még folytatni lehetne, de az olvasó maga is fel fogja fedezni azokat az erős és finom szálakat, amelyek *Villette*-et a Mához fűzik.

Villette-nek angol nyelvterületen való mai, rendkívüli népszerűségére nézve jellemző, hogy az immár ezer kötetet kitevő *Everyman's Library* gyűjteményben, melynek több mint százmillió példánya forog közkézen, csak a világháború óta kilenc új kiadásban jelent meg. A három nővér összes munkáit húsz kötetben bocsátották közre. Brontë Charlotte életrajzát Mrs Gaskell munkája után ketten írták meg nagy készülettel és odaadással: Benson F. és Sinclair May. Brontë Charlotte még ma is nemcsak keresett olvasmány Angliában, hanem élő irodalmi probléma, amelyet a kritika még nem tekint teljesen megoldottnak.

Hevesi Sándor.

VILLETTE.

— Regény. —

— Első közlemény. —

I. FEJEZET.

Bretton.

Keresztanyám egy szép házban lakott abban az ősi és tiszta városban, amelyet Brettonnak neveztek. Férjének a családja nemzedékeken keresztül ott élt és még a nevükben is benne volt a szülővárosuk : Bretton of Bretton. Véletlen volt-e ez, vagy valamelyik korábbi ősük, mint nevezetes személyiség, átadta a maga nevét a városkának : ezt nem tudnám eldönteni.

Mint kislány minden évben kétszer voltam Brettonban, és mindig örültem, ha mehettem. A ház meg a lakói különösképpen a szívemhez nőttek. A tágas, csöndes szobák, a szépen elrendezett bútorok, a világos, széles ablakok, aztán meg az erkély, ahonnan kilátás nyílt egy szépséges, ódon utcára, amely mindig olyan volt, mintha a vásárnapok, vagy ünnepnapok néma áhítatában állott volna, — békés hangulata, ragyogóan tiszta kövezete — mindez nagyon tetszett nekem.

Felnőtt emberek, ha csak egy gyermek van köztük, azt igazán a tenyerükön hordják. Mrs Bretton a maga nyugodt módján nagyon sokat törődött velem. Özvegyen maradt egy fiával, még mielőtt én megismertem. Az ura orvos volt, korán halt meg és egy szép, fiatal asszonyt hagyott hátra.

Az én emlékezetemben nem tűnik fel fiatalnak, de azért még mindig szép volt, magas, jótermetű, ámbár angol asszony léteire majdnem délvidékinek hatott. De barna arca tündökölt az egészségtől és barátságos, szép, fekete szeméből sugárzott az élet. Az emberek nagyon sajnálták és fájlalták, hogy fia nem örökölte az édesanyja arcát. A fiúnak kék szeme volt, ámbár kiskorában is tüzelt már a pillantása, de hosszú hajáról még a ház állandó barátai sem tudták megállapítani, hogy

milyen színű, — csak ha rásütött a nap, mert akkor azt mondták, hogy aranyhaja van. De azért mégis örökölte az anyja arcvonásait, szép fogsorát, kifogástalan termetét (ez ugyan inkább ígélet volt, mert a gyerek még nem fejlődött ki teljesen), de ami ezeknél is többet ért, épp oly acélosan egészséges volt, mint Brettonné, jókedvű és kiegyensúlyozott lélek, ami hasznosabb és értékesebb minden vagyonnál.

A 18...-ik esztendő őszén Brettonban tartózkodtam. Keresztanyám személyesen jött el értem és kikért a rokonaimtól, akikkel állandóan együtt kellett élnem abban az időben. Azt hiszem, keresztanyám akkor már világosan látta a bekövetkezendő eseményeket, amelyeknek előrevetett árnyéka is alig érintette meg a lelkemet. De valami gyöngye balsejtelem élt bennem, mert nyugtalan voltam és szomorú. Örömmel töltött el, hogy más környezetbe és más emberek közé kerülök.

Keresztanyám mellett mindig olyan nyugodt folyása volt az Időnek; nem rohant és nem száguldott; mint amikor a síkságon át hömpölyög a folyó, vizének teljes bőségével és valami édes ringatózóással. Eszembe jutott Bunyan könyve, *A zarándok útja*, ahol «a szépvizű folyó mindkét partján zöld fák állanak őrt s az esztendő minden szakában liliumok ékesítik a réteket». A változatosság varázsa bizony hiányzott, izgalmas dolgok sem történtek, de én oly nagyon szerettem a békességet s oly kevésbé vágyódtam a meglepetések után, hogy amikor bekövetkezett a fordulat, úgy éreztem, hogy betörték az életembe s egy gondolatom volt — bár ne történt volna semmi.

Egy napon Mrs Bretton levelet kapott, amely nyilvánvalóan meglepte s egész érdeklődését és gondját lefoglalta. Eleinte azt hittem, hogy az én rokonaimtól jött s reszkettem, nincs-e benne valami végzetes közlés. De hát Mrs Bretton nem is hozta szóba előttem a levelet és úgy látszott, hogy a felhők elvonultak.

Másnap, amikor hosszú sétáról jöttem haza, alig hogy átléptem a hálószobám küszöbét, meglepő változással állottam szemben. Az én saját, francia ágyamon kívül, amely egy homályos fülkében állott, az egyik sarokban fehérfüggönyös gyer-

mekágyat pillantottam meg ; s az én mahagoni fiókos-szekrényem közelébe egy parányi rózsaszekrénykét helyeztek. Megálltam, bámultam és tünődni kezdtem.

— Mit jelentenek ezek az idegen tárgyak és bútorok? — A kérdésre, amelyet föltettem magamban, csak egy lehetett a válasz, új vendég áll a házhoz. Mrs Bretton vár valakit.

Amikor lementem az ebédlőbe, Mrs Bretton mindent megmagyarázott. Hogy hamarosan egy kis pajtást kapok, aki a boldogult dr. Bretton egy jóbarátjának és távoli rokonának a leánya. A kicsike — tette hozzá Mrs Bretton — csak nemrégiben veszítette el édesanyját ; de rögtön megjegyezte azt is, hogy a veszteség nem olyan súlyos, mint első hallásra gondolhatná az ember. Mrs Home (úgy látszik, ez volt a neviük) nagyon csinos, de könnyelmű és felületes asszony lehetett, aki elhanyagolta a gyermekét, kiábrándította és elcsüggesztette a férjét. A házastársak oly kevésbé illettek össze, hogy végre is különváltak egymástól, közös megegyezés alapján s minden törvényes eljárás nélkül. Nem sokkal e családi esemény után az asszony túlerőltette magát egy bálon, meghűlt, lázat kapott s nagyon rövid betegség után elhunyt. Mr Home nagyon érzékeny szívű ember volt, egészen váratlanul értesült a csapásról s ez kimondhatatlanul megrendítette. Úgy látszik, az a meggyőződés vált úrrá rajta, hogy túlságosan szigorú volt, nem eléggé türelmes és elnéző és így ő maga is siettetette a szegény asszony tragédiáját.

Annyira gyötörte ez a gondolat, hogy lelki összeomlástól féltették. Az orvosok makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy itt csak az utazás segíthet s Mrs Bretton felajánlotta, hogy arra az időre ő szívesen vállalja a kis leányt.

— Remélem, — ezzel fejezte be keresztanyám az elbeszélést — a gyerek nem olyan, mint volt az édesmamája. Kacér kis asszony volt, léha és ostoba, de az okos emberek néha oly gyöngék, hogy épp ilyen feleséget választanak. Mert Mr Home igazán okos ember a maga módján, bár nem nagyon életrevaló. Imádja a tudományt, fél-életét azzal tölti, hogy kísérleteket végez a laboratóriumában, — s ez az, amit az ő pillangó-felesége se megérteni, sem elviselni nem tudott.

Egyébként — vallotta meg keresztanyám — én sem tudtam volna megszokni.

Az én kérdésemre azután azt is elmondta, amit boldogult férjétől hallott annak idején, hogy Mr Home az ő tudományos szenvedélyét anyai nagybátyjától örökölte, egy francia tudóstól. Mert Mr Home francia és skót eredetű családból származott s Franciaországban még akkor is éltek közeli rokonai, akik *de*-t írtak a nevük elé s nemesembereknek vallották magukat.

Ugyanaznap este kilenc órakor egy szolgát küldtek el a postakocsihoz, amelyen a kis vendégnek meg kellett érkeznie. Mrs Bretton meg én a szalonban ültünk és nagyban vártuk. John Graham Bretton nem volt odahaza, mert falura ment, ahol egy iskolatársát látogatta meg. Keresztanyám belemerült az estilap olvasásába ; én varrtam. Nedves éjszaka volt. Az eső egyhangúan verdeste az ablaktáblákat, a szél nyugtalanul és haragosan süvöltött.

— Szegény gyermek! — mondogatta Mrs Bretton valahányszor fölnézett az újságból. Hogy ilyen időben kell utaznia. Bárcsak már itt volna, biztos fedél alatt.

Pár perccel tíz óra előtt a kapucsengő Warren visszatérését jelentette. Alig nyílt ki a kapu, én már rohantam le a hallba ; ott egy útiláda állott a padlón s néhány kézitáska ; mögöttük egy szárazdajka formájú női lény, a lépcső tövében pedig Warrent láttam, karján egy nehéz kendőbe burkolt jószággal.

— Ez a gyermek? — kérdeztem.

— Igen, miss.

Ki akartam bontani a kendőt, hogy egy pillantást vehessek az arcára, de az rögtön elfordult s Warren vállára hajolt.

— Tegyen le, kérem — szólalt meg egy vékony hang, amikor Warren kinyitotta a szalon ajtaját — s vegye le rólam ezt a kendőt — folytatta a beszélő ; parányi kezével kihúzta a biztonsági tűt s türelmetlenül és idegesen iparkodott megszabadulni a súlyos tehertől ; amikor ez megvolt, igen ügyes módon össze akarta hajtani a kendőt, de ez sokkal nehezebb

és nagyobb is volt, semhogy azok a kis kezek és karok megbírták volna emelni, hogy aztán rendbeszedjék.

— Kérem, adja oda Harrietnek, — majd ő elviszi.

Miután ez a rendelkezés is megtörtént, a kis vendég megfordult és szemét Mrs Brettonra szőgezte.

— Ide gyere, édes kicsikém — mondotta keresztanyám. — Gyere ide, hadd lássam, nem vagy-e átázva és átfázva? Gyere ide, hadd melengesselek a tűznél.

A gyermek rögtön előrejött. Kihántva a nagykendőből, igazán nagyon aprónak látszott. De nagyon kecses alak volt, arányaiban tökéletes, könnyed, légies, és épp oly egyenes, mint a nádszál. Keresztanyám széles ölében elhelyezkedve, olyan volt, mint egy igazi bábu; s azt hiszem, hogy nyaka, amely finom volt, mint a viasz, továbbá selyem hajfűrtjei csak fokozták a hasonlatosságot.

Mrs Bretton szeretettől fűtött, rövid mondatokban beszélt, mialatt a gyermek kezét, karját és lábait dörzsölte; eleinte a gyermekszemek csak tétován és bizonytalanul nézték, de csakhamar rámosolyogtak. Mrs Bretton nem nagyon szokta cirógatni az embereket és az ő hőnszeretett fiával szemben is ritkán volt érzelgős, annál gyakrabban kemény és szigorú; de amikor a kis idegen rámosolygott, megcsókolta és ezt kérdezte tőle:

— Mi az én kicsikémnek a neve?

— Missy.

— De Missyn kívül?

— Polly. Papa mindig így nevez.

— És Polly örül, hogy nálunk lehet?

— Oh nem, nem leszek itt mindig. Csak amíg a papa visszajön. Mert papa elutazott.

Sokatmondóan csóválta a fejét.

— Visszajön Pollyért vagy küldeni fog érte.

— Igazán? Tudja, hogy visszajön értem?

— Hiszem.

— Mert Harriet nem hiszi . . . Azt mondja, hogy ez nem lesz egyhamar. Szegény papa beteg.

Szemei megteltek könnyel. Kezét elvonta Mrs Bretton

kezéről s megmozdult, mintha le akart volna szállani. Eleinte ellenállással találkozott, de aztán így szólt :

— Kérem, le akarok szállani. Széken is ülhetek.

Mrs Bretton megengedte neki, hogy lecsússzék a térdéről s egy zsámolyra üljön. Polly fogta a zsámolyt, elvitte a szoba legsötétebb sarkába és ott leült rája. Mrs Bretton, bár szeretett parancsolni s komoly dolgokban igen határozott aszszony volt, jelentéktelen kérdésekben gyakran engedett. A gyermek akaratát nem gátolta. Hozzám így szólt : «Most ne végy róla tudomást.» De én tudomást vettem róla. Figyelttem Pollyt, aki keskeny könyökét keskeny térdére hajtotta, míg feje a két kezét érintette. Láttam, hogy bábu-szoknyájának bábu-zsebéből egy pirinyó zsebkendőt húzott elő, s hallottam, hogy elkezdi sírni. Más gyerek, ha bánata vagy testi fájdalma van, bögni szokott, de ez a kis teremtés sírt ; egy-egy halk szipogása elárulta belső felindultságát. Mrs Bretton nem hallotta, és ez nagyon jó volt így.

Kis idő múlva a sötét sarokból egy hang ezt kérdezte :

— Nem lehetne becsöngetni Harriet-et?

Meghúztam a csengő zsinórját ; a csöngetésre bejött a dajka.

— Harriet, engem most ágyba kell fektetned — mondotta kis úrnője. — Meg kell kérdezned, hogy hol van az ágyam.

Harriet egy mozdulattal jelezte, hogy ez az ő részéről már megtörtént.

— Kérdezd meg, Harriet, hogy egy szobában alszom-e veled?

— Nem, Missy — felelte a szárazdajka. Rám mutatott és így szólt :

— A kisasszony szobájában fogsz aludni.

Missy nem kelt föl a zsámolyról, de láttam, hogy a szeme engemet keres. Pár pillanatnyi fürkésző vizsgálódás után kilépett a homályos sarokból.

— Jó éjt kívánok, madame — mondotta Mrs Brettonnak. És némán haladt el én előttem.

— Jó éjt, Polly — szóltam én.

— Nem kell jó éjszakát mondani, hiszen egy szobában

alszunk — így hangzott a felelet s Missy már el is tűnt a szalomból. Hallottuk Harriettet, aki azt mondta neki, hogy fölviszi az emeletre. — Nem kell! — ez volt megint a felelet. — Nem kell, nem kell; s apró lépésekkel, fáradtan kocogott fel a lépcsőkön.

Egy órával később én is lefeküdtem, de ő még akkor ébren volt. Úgy rakta egymásra a párnákat, hogy ülő helyzetben lehessen az ágyán; egymásba kulcsolt két keze a takarón pihent s Missynek szinte öreges nyugalma egyáltalában nem vallott gyermekre. Egy darabig tartózkodtam a szótól, de amikor el akartam fűjni a gyertyát, azt ajánlottam neki, hogy most már feküdjék le.

— Majd szép lassan — ez volt a felelet.

— De meg fogsz hűlni, Missy.

Az ágya mellett álló székről egy könnyű sált vett föl és azzal betakarta a vállát. Hagytam, mert láttam, hogy öröme telik benne. A sötétben tovább hallgatóztam és észre kellettennem, hogy még mindig sír, — nagy önmegtartóztatással és csöndesen, hogy meg ne hallják.

A napvilággal ébredtem s vízesobogás zaja ütötte meg a fülemet. No lám! Missy már fölkelt az ágyból, a mosdó mellett fölkapaszkodott egy székre, nagy kinnal és fáradsággal oldalt hajlította a nehéz kancsót, amelyet megemelni nem tudott s a mosdótálba próbálta önteni a vizet. Érdekes volt nézni, hogyan öltözködik és mosakodik, tökéletlenül, buzgón és minden zaj nélkül. Szemmellátható volt, hogy nem igen szokott önállóan öltözködni; a gombok, szalagok, tűk és kapcsok olyan ellenségei voltak, amelyekkel makacsul küzdött, amit igazán érdemes volt nézni. Szépen összehajtott a hálóingét, kisimította ágyán a lepedőt, aztán egy sarokba húzódott, ahol a függöny két fehér szárnya eltakarta. Ott a lehető legcsöndesebben viselkedett. Én félig fölemelkedtem ágyamban s előrehajoltam, hogy lássam, mit csinál. Térdepelt, a fejét a két tenyerébe hajtva. Nyilvánvaló volt, hogy imádkozik.

Dajkája kopogtatott az ajtón. Missy felrezzent.

— Már fel vagyok öltözve, Harriet. Saját magam öltöz-

ködtem fel, de azt hiszem, hogy nem vagyok rendes. Kérlek, hozz rendbe.

— De Missy, miért öltözködtél fel egyedül?

— Pszt, Harriet, beszélj halkabban. Attól féltem, hogy fölébresztem azt a leányt. (Engem gondolt, aki most behúnyt szemmel feküdtem az ágyamon.) Azért öltözködtem egyedül, hogy beletanuljak arra az időre, amikor te nem leszel itt.

— Oh, hát azt akarod, hogy elmenjek?

— Amikor megszidtál, sokszor azt kívántam, bár elmennél, de most nem kívánom. Igazítsd meg a mellesokromat és simítsd le a hajamat.

— A mellesokor nagyon rendes. Furcsa kis jószág vagy, Missy.

— Újra kell kötni. Kérlek, kösd meg újra.

— Na jól van. De ha én elmentem, bele kell nyugodnod, hogy a kisasszony öltöztessen.

— Arról szó sem lehet.

— Miért? Nagyon kellemes, fiatal hölgy. Remélem, hogy jól fogsz viselkedni vele szemben és nem leszel durcás.

— Már pedig ő nem fog öltöztetni engem.

— Furcsa kis teremtés vagy.

— De Harriet, a fésűt nem húzod keresztül egyenesen a hajamon. Így ferde lesz a választék.

— Semmivel sem vagy megelégedve. Így jó lesz?

— Nagyon jó. Most, hogy fel vagyok öltözve, hová kell mennem?

— Leviszlek az ebédlőbe.

— Hát gyerünk.

Elindultak az ajtó felé, amikor Missy hirtelen megállott.

— Oh, Harriet! Miért nem vagyunk a papa házában? Én nem ismerem ezeket az embereket.

— Légy jó gyerek, Missy.

— Az vagyok, de úgy fáj itten. — Szívére nyomta a kezét s felnyögött, valahányszor ismételte a szót: «Papa! papa!»

Hirtelen lerántottam a takarót s felültem az ágyban. Véget akartam vetni a jelenetnek, hogy el ne fajuljon.

— Mondj jó reggelt a fiatal hölgynek — szólt rá Harriet.

Jó reggelt kívánt s a dajka után kiment a szobából. Harriet még aznap elutazott, bizonytalan időre, jóbarátaihoz, akik a közelben laktak.

Amikor az ebédlőben viszontláttam Paulinát (a gyermek Pollynak hívta magát, de teljes neve Mária Paulina volt), a reggeliző-asztalnál ült, Mrs Bretton mellett. Egy bögre tej állott előtte s egy darabka kenyeret szorongatott kicsiny kezében, amely az abroszon nyugodott tétlenül; Missie nem evett.

— Hogyan fogjuk magunkhoz szelídíteni ezt a kis teremtest, én igazán nem tudom elképzelni — mondotta nékem a keresztanyám. Nem nyúl semmihez s az arca után ítélve, aligha aludt az éjjel.

Én azt feleltem, hogy bízom az idő és a jóság hatalmában.

— Ha megszeretne valakit a házban, hamarosan ide szoknék; de addig hiába reménykedünk — felelte Mrs Bretton.

Brontë Charlott: után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

KÖLTEMÉNYEK.

1. A Dioskurosok hálája.

A *Dioskurosok* azaz «Zeusfiak»: a lófékező Kastor meg az öklözőbajnok Polydeukes (Pollux), Leda ikerfiai, elválhatatlan bajtársak minden küzdelemben. Belőlük lett az Ikrek csillagzata, amely a hajósokat védi.

Simonides (Kr. e. 556—468) a perzsák támadásait visszaverő Athén dicsőségét, a marathoni és a thermopylaei hősök tetteit megénekelő költeményeivel szerzett hírnevet. Ő írta Leonidasról és társairól ezt a híres, egyszerűségében is magasztos epigrammát:

Vándor, vidd meg a hírt Spártának: teljesítettük
Törvényét és itt láttad a holttetemünk.

«Itt vagy, poéta? Hallám híredet,
Tudom, hogy írtál sok szép éneket
A hősi tettről, férfias tusákról,
Leonidasok véráldozatáról:
Most hát híres lantodnak én adok
Megéneklésre méltó anyagot.
Im' én, Krannon hatalmas fejedelme,
Tűzők ki díjat lelkes énekedre,
Mely engem zengjen s versenydiadalom
És Pindaroson túltegyen a dalban.
Arany-talentum lesz érte jutalmad,
Győzelmemet ha méltón eldaloltad.»

Simonides hódolva ezt felelte:
«Skopas, Krannonnak fennkölt fejedelme!
Amit te kívánsz, szent parancs nekem:
Boldog vagyok, hogy teljesíthetem.»

A költő haza ment s hozzáfogott,
Dicsőítésre kutatott okot;
De nem sokat talált, a Skopasok
Uralmáról bármennyit olvasott.

Szép egy olympiai diadal,
 De szegény, ha épp' csak erről szól a dal.
 Egy szép regét talált véletlenül :
 Oh mily szerencse! Arca felderül,
 Hiszen egy dicsőítő költeményben
 A mythos játszik főszerepet éppen.
 A mythos ez volt : Léda fiai
 — Két Dioskuros, szokták mondani —
 Skopasnak egyik őséhez betérve
 Ott is maradtak vidám estebédre.

Simonidesnek eloszlott a gondja :
 Jól tudja már, mit mondjon és hogy' mondja.
 Dicsérve zengi a Skopasokat,
 Tesz a valóhoz költöttet sokat ;
 De majd kitér a Dioskurosokra,
 És nő az óda, kivirúl a bokra,
 Mert hálás tárgy a Dioskurosok :
 Csillagzatuk a mennybolton ragyog.

Még meg sem ujult pályáján a hold,
 Simonides már is Krannonba' volt ;
 Kér bébocsátást büszke kényurához,
 Mivelhogy néki győzedelmi dalt hoz.
 Bevezetik hozzá Simonidest ;
 Skopas int, a költő olvasni kezd.
 Dala dicséri Skopas őseit,
 Magát Skopast és fényes versenyt,
 De magasabbra szárnyal fel az ének,
 Még szebben csendül bája zengzetének,
 Hogy a két Dioskuros dicséretét
 Virágésőként hinti benne szét.

Szól most Skopas : «Hát szép a költemény,
 Csak kár, hogy nem merőben az enyém!
 Mert íme, legalább is a fele
 A Dioskurosokkal van tele.

Sok lenne hát a teljes jutalom :
 Felére kell azt leszállítanom.
 Másik felét — e mellett igaz ok szól —
 Megkérheted a Dioskurosoktól,
 Az ünnepeltekkkel ha valahol
 A földre-szálltukban találkozol.
 De fél-jutalmadat hogy megtetézsem,
 Légy vendégem a mai estebéden!

Foly a királyi asztalnak tora :
 Ott ül az udvar s hatalmas ura.
 Bámúl a költő a dús lakomán,
 Akárcsak Zeusnak ülne oldalán.

De szolga jó felé, sürgős a szója,
 A poétának füléhez hajolva
 Sugja : «Uram, két ifju csillagos
 Lovon künn vár, egy percig se habozz!»

Simonides az udvarra siet :
 Senkit se lát, szemének sem hihet,
 Rohan előre keresve, kutatva :
 A két ifjúnak se híre, se hamva!

De mi ez? Mily órjás dörgés, roppanás!
 Szeme láttára romba dől a ház :
 A bennlevőkre gyilkoló tető
 Borult reá, mint síri szemfedő.
 Ám Simonides ott künn ezalatt
 Isteni kegyből sértetlen maradt.

A Dioskurosok, íme, így fizettek
 Jutalmat verseért Simonidesnek.

CSENGERY JÁNOS.

2. Apró versek.

a) Egy perc.

Van egy oly perce életednek,
Ha megragadod sebtiben,
Náladnál boldogabb e földön
Talán nem volna senkisé.

De te csak megbűvölten állasz,
Tétlen, bámulva, tétován
És a szerencse tovaszárguld
Látatlan, fürge széllován.

Sok drága kincs tiéd lehetne
S az élet selyme, bársonya,
De a percet hiába várod,
Az vissza nem tér már soha.

b) Sohse resteld . . .

Sohse resteld, ha szivedben
Egy fájó seb felfakad
S dal formában még se tudod
Jól kisírni te magad.

Ott, legmélyén marad mégis
A bánat, a tört remény
S épen akkor, ha nem sejtet,
Kitör mint bús költemény.

FELEKI SÁNDOR.

SZEMLE.

Hat év magyar festészetéhez.

— Jelentés az 1938. évi Greguss-jutalom tárgyában. —

Ötödik festészeti évkör (1932—1937).

Ha régi ismerősök évek multán találkoznak, először önkénytelenül is azt vizsgálgatják, hogy az eltelt idő milyen nyomokat hagyott külsőjükön, öregedtek-e és mennyire, s aztán — akárhogyan üt is ki a vizsgálat eredménye — rendszeren arról biztosítják egymást, hogy egyáltalában nem változtak. Most, mikor hat év multán újra szemébe kell néznünk a magyar festészetnek, mi is azt kérdezzük először, hogy festészetünk jelleme változott-e ezalatt, s ha igen, miben áll ez a változás? Válaszunk az, hogy igenis, változott. Baj is lenne, ha nem változott volna, mert amennyire örömdetes az egyén életében, ha kevés nyomot hagy rajta az idő, éppen olyan lehangoló a szellemi élet megállása. I az, hogy a változás nem jár mindig emelkedéssel, de legalább járhat azzal, holott a mozdulatlanság a reményt is kizárja.

A változást persze könnyebb általánosságban észrevenni, mint mibenlétéről számot adni. Annyi bizonyos, hogy nincs szó valaminő gyökeres átalakulásról vagy éppen meglepő fordulatról, aminőt például egy rendkívüli géniusznak fellukkanása és gyorsan sugárzó hatása jelentene. Csak arról a természetes változásról számolhatunk be, amely nemcsak a fizikai, hanem a szellemi életben is szinte velejár az élet fogalmával. Az ilyen változás lassú átmenetekben szokott végbemenni. Gyors fordulatot még ott sem tudnak elérni, ahol hatalmi szóval próbálják átalakítani a művészetet, mert ilyen módon legfeljebb elnémitani lehet bizonyos művészeket, de nem egyszersmind új művészetet teremteni.

Inkább arról van szó tehát, hogy festészetünkben most világosabban bontakoztak ki olyan célzatok, amelyek már előbb is kísértettek, s ahol előbb csak jelek mutatkoztak, most teljeseedsről beszélhetünk. Így van ez abban a sarkalatos kérdésben is, mely a művészetnek a természethez való viszonyára vonatkozik. Abban az erős áramlatban, mely a művészetet mindenfelé a természethűségtől távolodó, absztrakt irányba sodorta, a magyar festészet mindig sok ellentállást

tanúsított. Mint már előbbi jelentéseinkben is rámutattunk, azok a szélső áramlatok, amelyek a Nyugat festészetére olyan erős bélyeget nyomtak, nálunk nem tudtak gyökeret verni. Útjukat állta a magyarságnak nagy valóságérzéke, reális hajlama, mely alapvető jellemvonásként vonul végig festészetünk multján. Hiszen még olyan festőink is, akik első sorban történeti és mythologiai tárgyakkal foglalkoztak, mint Székely és Lotz, szívesen rándultak ki a valóságos életbe, hogy mintegy megpihenjenek a földön és friss erőre tegyenek szert. Érthető tehát, hogy a német expresszionizmusnak éppen olyan kevésbé akadt nálunk számottevő képviselője, mint a kubizmusnak, a konstruktivizmusnak vagy a surrealizmusnak. Akik ezekhez az áramlatokhoz szegődtek, inkább epizódistái voltak művészetünknek, semmint protagonistái. Az inént lefolyt években festészetünk jellemének ily formálódása még határozottabban mutatkozott meg. Azok a szálak, amelyek a művészetet a való élethez fűzik, szemmel láthatóan erősödtek. Éppen pályájuk delelőjén álló, tehetségük érettségéhez elérkezett legjobb festőink olyan művészetet termelnek, mely tulajdonképen nem más, mint a naturalizmusnak szabadabb s egyszersmind bensőségesebb, költőibb irányban való átírása. Messze esnek tőlük azok a törekvések, amelyek formai részletproblémák feszegetésében merültek ki, képek helyett optikai kísérletekkel szolgáltak, vagy más, merőben elméleti jellegű, olykor keresetten kieszelt eljárásokkal akarták helyettesíteni az érzést, a fantáziát és a közvetlen megfigyelést. A mai magyar festők nem szakítják meg a természettel való ősi és elemi kapcsolatot, nem utasítják el maguktól azt, amit az érzés és a költészet jelent a művészetben, s inkább keresik a tiszta festőiséget, mint elméleti problémák felvetését. Mint egykor az impresszionisták, ők is különös érdeklődést mutatnak a levegő, a víz, az égbolt tüneményei iránt, szívesen telepednek le nyáron a Duna és a Balaton mellé és ott a természettel és a mindennapi élettel való benső érintkezésben dolgoznak. Mindez bizonyos talajhoz kötött jelleget, helyi zamatot ad festészetüknek s hozzájárul ahhoz, hogy valaminő közös szellem vonul át munkáikon, amelyet határozottan magyarnak érzünk. Olyan kiváló művészek, mint Szőnyi István és Egry József nevei jelzik ezeknek az egyénenként igen különböző, de egy magasabb közösségben érintkező törekvéseknek szélső határait. Szőnyinek festői gazdagságú, színes lírája símul legjobban a természethez, Egrynek a fény és levegő káprázatába vesző, szinte anyagtalan képei távolodnak legmesszebbre az anyagi valóságtól. Közöttük egész csoport fiatalabb festő rokon szellemű munkássága helyezkedik el, s mindnyájuk együttes tevékenységéből kerekedik ki az

az áramlat, melyet legjellemzőbb sajátosságai alapján talán lírai, magyar újnaturalizmusnak nevezhetnénk.

Ennek az áramlatnak teljesebb kibontakozása és térfoglalása mellett a letelt ciklusra jellemzőnek véljük a faldíszítő festészetnek némi fellendülését. Az állam és más közületek most több ilyen jellegű megbízást adtak, mint az utóbbi időkben bármikor. S amit különösen ki kell emelni, akadtak szerény egyházközségek, amelyek nagy áldozatokat hoztak, s lelkes papok, akik híveik filléreiből gyűjtötték össze a templomuk művészi díszítéséhez szükséges eszközöket. Így történt ez Jászszentandráson, amelynek templomát Aba-Novák Vilmos díszítette falfestményeivel, s így történt Pestszenterzsébeten, ahol Nagy Sándor dolgozik, nemkülönben a budapesti városmajori templomban, ahol Aba-Novák Vilmos és Molnár C. Pál végeztek hasonló munkákat. Eléggé nem méltányolható példák ezek, s vajha akadna mennél több követőjük. Éppen templomaink díszítése körül kevés jót tapasztalhattunk a közelmúltban. Fércmunkákkal, lelketlen gyári készítményekkel és a kijáráshoz ügyes, de tehetségtelen festők képeivel találkozunk legtöbbször ott, ahová egykor a művészet legnemesebb alkotásait szánták. Pedig milyen magasztos kerete a művészetnek a templom, milyen hálás feladat a művészet nyelvén szólni a hívők lelkéhez és egyben milyen jó alkalom arra, hogy a művészet szétárássza nemesítő hatását a nép legszélesebb rétegeiben is, azok között, akik minden lelki szükségletük kielégítését a templomban keresik. A képzőművészetnek az egyházzal való szorosabb kapcsolatba hozatala gyakorlati szempontból is végtelenül fontos. A művészetnek nem lehet biztosabb és állandóbb megrendelője, mint az egyház, mert a templomok építésénél és helyreállításánál mindig akadnak művészeti és iparművészeti szükségletek. Ezért semmi sem kívánatosabb, mint az értéktelen tömegáruk helyett az igazi művészetnek törni utat a templomokban és örömmel kell látnunk minden olyan törekvést, amely ezt a célt mozditja elő. Természetesen ebbe a tárgykörbe tartozik a világi középületek művészi díszítése is.

Ami a jelentkező javulást illeti, mondanunk sem kell, hogy itt sem valami váratlan fordulatról van szó, hanem korábbi magvetésnek lassú éréséről. Mint a háború utáni idő majdnem valamennyi nagyobbszabású kulturális kezdeményének, ennek a szála is gróf Klebelsberg Kuno személyéhez vezetnek vissza. Ő nemcsak eszméket termelt és a lelkeket formálta, hanem maradandó emlékszerű alkotásokat, nagyszabású középületeket is vágyott maga után hagyni és különös gondja volt azok művészi díszítésére. Az ő művészetpolitikájában az állam mintegy a fejedelmi és főpapi mecénások helyébe

lépett és ő maga is lelki rokona volt azoknak a régi, nagy művészet-pártolóknak és megrendelőknek, akik nem érték be azzal, hogy művészi feladatokat eszeltek ki és kiválasztották hozzá a megfelelő művészeket, hanem sugalló és irányító befolyásukkal maguk is részt vettek az alkotásban. A budapesti Országos Levéltárban, Szegeden, Debrecenben, Tihanyban, Gödöllőn sok ilyenemű munkát kezdeményezett, részben meg is valósított, s hogy a művészi eredmény nem volt mindig arányban a szándék emelkedettségével, az nem rajta múlt, hanem azon, hogy a művészekben nem volt meg mindig az ilyen feladatokhoz szükséges gyakorlat és hivatottság. E tekintetben is segíteni akart Klebelsberg: magyar kollégiumot alapított Rómában, abban a városban, amelynek légköréből és nagy emlékeiből a művészek leginkább meríthetnek ösztönzést a nagyobbszabású díszítő-művészet lényegének és szellemének megértéséhez. S csakugyan, akik nálunk újabban ilyenféle feladatokkal foglalkoztak, előbb többnyire megjárták Rómát. Ez meg is látszik rajtuk, néha talán túlságosan is. Bizunk azonban benne, hogy tehetségük idővel felszabadul ma még friss emlékeik nyugtató hatása alól és csak a nagy stílus érzékét és a szerkeszteni tudás képességét tartják meg maradandó eredményül. E tekintetben, mint láttuk, csakugyan ránk is fért valamelyes külső segítség. Csak az nem lenne kívánatos, hogy most, miután festészetünk már felszabadult az idegen iskolák túlságos befolyása alól és mindinkább erősödött önállóságában és magyarságában, akármiféle külső beavatkozás megakassza ezt a fejlődést és bármelyik idegen művészet olyan irányító szerepre tegyen szert, amely meghaladja az ösztönző és termékenyítő, jótékony befolyás mértékét és a rendszeresített szellemi függőséghez jár közel. Képzőművészetünk a múlt században gyorsan emelkedett magasra, de önálló színezetre, magyar ízre elég későn és csak sok vergődés árán tudott szert tenni. Magunkat ismételjük, midőn azt kívánjuk, hogy becsüljük meg ezt a nehezen kivívott eredményt, és támogassuk vagy legalább ne zavarjuk meg kifejlődésében. Kell, hogy a művészettörténet tanulságai is gondolkodóba ejtsenek. A római tartózkodás a multban is többször döntő hatással volt egy-egy festőcsoport stílusára. Legyen elég példaképen a XVI. és XVII. századi németalföldi festőknek romanista csoportját és a XIX. század német nazarénusait említenünk. Kiváló festők voltak köztük, kortársaik nagyon is lelkesedtek értük, de az idők távlatából tekintve mégsem ők, hanem a hazai talajban gyökerező, nemzeti ízű festészet művelői jelentik az értékesebb elemet.

Másrészt örömmel térünk vissza arra, hogy a nagyobb, külö-

nösen faldíszítő feladatok szaporodását nemcsak jellemző, hanem örvendetes jelenségként is kell üdvözlönnünk. Egy hanyatlással fenyegető, magasrendű művészi gyakorlat kap ezzel újra erőre, s azzal a töredékességgel szemben, mely modern festészetünknek joggal panaszolt sajátsága, művészeinknek alkalmuk nyílik arra, hogy erejüket ismét nagyobb feladatokra összesítsék és elmerüljenek azokban. S mivel állandóbb foglalkoztatásra ad módot, egyszersmind célszerű formája ez a művészek támogatásának is, bár semmiesetre sem az egyetlen és nem is a legfőbb, mert hiszen ilyenfajta megrendelés csak kevés kiválasztottaknak juthat, a legtöbb művész egyszerűen kisebb-nagyobb képeket fest, nem is tehet mást, s végzetes hiba lenne, ha velük kevesebbet törődnénk és mintegy a második sorba szorítanók őket. Nem szabad felednünk, hogy mennyi kitűnő tehetség van közöttük, s hogy a múltban is nem megrendelésből, hanem alkotóik benső sugallatából, a műterem csöndjében születtek meg modern festészetünk legsúlyosabb értékei, köztük Szinyei *Majálisa*, Paál László és Munkácsy legkiválóbb képei, s hogy a milleniumi időknek megrendelt nagy történeti kompozícióit már mindenki elfelejtette, de Ferenczy Károlynak abban az időben készült, a hivatalos világtól alig észrevett szabad alkotásai egyre nagyobb tiszteletben részesülnek.

A festők között, akik nagyobb díszítő feladatokra kaptak megbízást, olyan érdemes művészekkel találkozunk, mint Molnár C. Pál, aztán Nemessányi-Kontuly Béla, Medveczky Jenő, Diósy Antal, Chiovini Ferenc, s bár nem faldíszítő festmények, nem hagyhatjuk említetlen ebben a kapcsolatban néhány női művészünk igen komoly munkáit sem: Feszty Masának lisieux-i Szent Terézt ábrázoló, sok hittel, gyöngédséggel és nem közönséges tudással festett nagy oltárképét a Magyarország Nagyasszonyáról nevezett Rezső-téri fogadalmi templomban, Hollósné Mattioni Eszternek igen eredeti és magyar ízű dekoratív munkáit és Árkayné Sztehló Lilinek a városmajori templom részére tervezett valóban ragyogó üvegfestményeit. De különösen ki kell emelnünk Aba-Novák Vilmost, aki nemcsak termékenységgel, hanem tehetségének izmossággal és eredetiségével is kimagaslott. A jászszentandrási templom már említett freskóin kívül, melyek mintegy előgyakorlatul számítanak következő munkáihoz, ő festette a párizsi világkiállítás magyar pavillonjának legjelentékenyebb művészi díszét, a francia és magyar történeti kapcsolatokat ábrázoló képsorozatot, aztán a Szent Demeterről nevezett szegedi keresztelőkápolna új falképeit (az előbbieket, szintén Aba-Novák művei, elpusztultak) és ugyancsak Szegeden a Dóm-térrel kapcsolatos Hősök Kapujának nagy méretű falfestményeit. Utolsó ilyenemű mun-

kája, a városmajori templom mennyezetképe és szentélyének freskói már 1938-ban készült el. Művészetének jellemét utolsó jelentésünkben tüzetesen méltattuk s az akkor mondottakhoz most csak azt tehetjük hozzá, hogy inént említett munkái sajátosságosan egyéni kifejezőmódjának teljes kifejlődéséről és az előadásnak fölényes készségéről tesznek bizonyosságot. S ha joggal lehet is megállapítani, hogy nagyobb nála a bravúr, mint a bensőség és a lelki elmélyülés, s hogy szerkesztési módjában is, arctípusaiban is több a séma, mint a lelemény, senki sem tagadhatja meg elismerését nagy rajztudásától, ötletességétől, eredetiségétől, vénájának rendkívüli bőségétől és könnyedségétől. S ami különösen a párizsi pavillon számára készült képeket illeti, a méltányos bírálónak tekintetbe kell vennie azt is, hogy rövid határidőre rendelt, alkalmi munkáról volt szó és hogy szinte elkerülhetetlen volt a «Luca fa presto» módjára való eljárás. Nem csodáljuk, hogy a Képzőművészeti Főiskola tanári karának kisebbsége — mint ezt a Társaságunkhoz érkezett rektori jelentésben olvassuk — ennek a párizsi képsorozatnak terveit ajánlotta a Greguss-éremmel való kitüntetésre.

S miután ezzel már érintettük a kitüntetés kérdését, mindjárt hozzáfűzzük, hogy a tanári kar ezzel szemben Réti Istvánnak Kossuth Lajost ábrázoló festményét hozta javaslatba, melyet a művész a székesfőváros megrendelésére 1932-ben festett és amely most a Központi Városháza tanácstermét díszíti.

Ily testület véleménye legalább is megfontolást érdemel, s bizottságunk kötelességének tartotta, hogy tüzetesen foglalkozzék vele. Ennek eredményeként úgy láttuk, hogy a tanári kar olyan művet hozott szóba, amely kiválóan méltó a figyelemre. Réti István Kossuth-képmása szerencsésen üt el a hivatalos arcképfestmények sablonjától. Ünneplés és komoly, s noha szónoklás közben ábrázolja Kossuthot, távol van a színpadias és üres pátosztól. Az ábrázolt arcvonásain férfias bensőség és a küldetés hite tükrözik, egész megjelenése súlyt és felsőbbrendű szellemet éreztet. Szerencsésnek tartjuk, hogy a művész két empire-oszlop közé, olyan környezetben helyezte el Kossuthot, mely a magyar reformkor hangulatát idézi fel és hozzájárul ahhoz, hogy a kép az egyéni ábrázoláson túl történeti levegőt is áraszt. Olyanformát érzünk, mintha a pesti megyeháza vagy a Nemzeti Múzeum fehér falai közt és kopogó kőcövekén járnánk. A színek komoly összhangja, melyben a ruházat feketéje, az oszlopok fehérje és a háttér függönyének mély zöldje uralkodnak, szerencsésen egészíti ki a mű puritán és méltóságos benyomását.

Noha ez a kép magában is megfontolásra érdemesnek mutatta

a Főiskola tanári karának ajánlását, állásfoglalásunk kialakításánál latbavetettük a művész multját és egész működését is.

Kevés élő művészünk van, akinek annyi érdeme lenne az újabb magyar festészet felvirágzása körül, mint Réti Istvánnak. Mint ismeretes, Nagybányáról került ki, egyik alapítója volt a nagybányai festőkolóniának, később pedig legfőbb gondviselője és irányító szelleme a nagybányai szabad iskolának, melyet ezrek látogattak. Nem is volt senki, aki az utóbbi feladatra hivatottabb lett volna nála, mert benne eszményi módon egyesülnek a jó pedagógus kellékei: a pszichológiai hajlam, az elemző és a bíráló tehetség és az oktató szenvedély. Amit Nagybányán kezdett, azt a budapesti főiskolán folytatta, ahová 25 évvel ezelőtt hívták meg Szinyei Merse Pál javaslatára. Ettől kezdve inkább lelke, mint tanára lett az intézetnek, nemcsak oktató működésével, hanem azzal a kitűnő szervező munkájával is, melyet a háború utáni években az intézmény újjáépítése körül Lyka Károlylyal együtt végzett.

Az iskoláért még azt a legnagyobb áldozatot is meghozta, amelyet művész hozhat: festői munkásságának megcsökkentését. Nyilván ez az oka, hogy az újabb nemzedéknél a tanító és szervező Réti már-már feledtette a kiváló festőt. Pedig ha elemző és kritikus természetével nem is tartozott soha a könnyen és szaporán termelő művészek közé, azt, amivel mennyiség dolgában adós maradt, mindig pótolni tudta mondanivalójának súlyával. Festett néhány olyan képet, amelyek maradandó értékei, valóságos standard-képei a magyar naturalizmus fénykorának, mint a Bohémek karácsonya, a Gyötrődés, az Öregasszonyok vagy a Honvédtemetés. Azért is nevezetesek ezek a képek, mert zárt kis világot jelentenek az akkori festészetben és olyan egyéni jellegűek, hogy külön színnel gazdagítják művészetünk képét. Mikor kollégái a szabad ég alatt dolgoztak, Réti szívesebben kereste a szobai világítás finomságait és az otthon csendes költészetével töltötte meg munkáit, mikor a plein air értelmében való színesítés volt a jelszó, az ő tekintete Rembrandton csüngött és aranyosbarna tónus melegségét árasztotta képeire. Arcképfestményei — gondoljunk csak Jókai Mór és Herczeg Ferenc emlékezetes képmásaira — elevenség és mélyrelátó lélekábrázolás dolgában felette állanak nem egy híres arcképfestő-specialista munkáinak. S később is, mikor a mondott okokból már kevésbé tudta összesíteni erejét, sohasem adott ki kezéből felületes vagy semmitmondó munkát és mindig gondja volt arra, hogy saját festésével ne rontsa le tanításának hitelét, mint ez a gyöngye művésztanároknál szokott történni. Legújabb munkái közül kiemeljük szabadban festett jeles önarc-

képét, melyet 1937-ben a közoktatásügyi kormány vásárolt meg a Szinyei Merse Pál-társaság kiállításán.

A művész és az oktató jelentősége mellett talán szabad röviden megemlékeznem Réti kiváló írói működéséről is. A nagybányai festőkolónia története, kitűnő festőkollégáiról, Szinyeiről, Hollósyról, Ferenczyről, Thorma Jánosról szóló jellemrajzai egyaránt kitűnnek az elemzés finomságával, az érzés nemességével és a stílus egyéni zamatjával. *A művészet és a természet* című nagyobb tanulmányából és egyéb elméleti cikkeiből pedig úgy ismerjük meg, mint mély és eredeti gondolkodót, akit a művész intuícója támogat.

Javaslatba hozott Kossuth-képmásán kívül ezeket is mérlegre téve, bizottságunk úgy érezte, hogy a Főiskola tanári karának ajánlása elől kitérni annyit tenne, mint kitérni a valódi érdem és művészeti életünk egyik legértékesebb jelenségének elismerése elől.

A Greguss-jutalomról szóló korábbi jelentéseinkben újra meg újra rámutattunk arra, hogy mennyire nehéz a nagyemlékű alapító kívánsága szerint megjelölni a hatévi ciklusnak legjobb képét vagy szobrát. A jutalom alapítása óta a képzőművészeti termelés jelleme megváltozott, s bár az általános színvonal emelkedett, nem igen akadnak olyan messze kimagasló, a többit nyilvánvalóan túlszárnyaló alkotások, amelyek mintegy maguktól kínálkoznának a kitüntetésre. Az erők összesítése ritkább lett, nem a chef d'oeuvre-ök korát éljük. Másrészt elég sok az érdekes és jeles alkotás. Festőink hőiesen küzdenek a nyomasztó viszonyokkal, egy percig sem gondolnak arra, hogy megadják magukat, s ha vergődve is, tovább mondják azt, amit Isten mondaniok adott. A már szóba hozottakon kívül nem egy olyan festőt tudunk megnevezni, aki a lefolyt ciklusban lankadatlan buzgalommal dolgozott és kiváló műveket alkotott. Fényes Adolf, Rudnay Gyula, Iványi-Grünwald Béla, Vaszary János, Koszta József, Kernstok Károly, Bernáth Aurél, a fiatalon elhalt, finom tehetségű Derkovits Gyula, — íme, csak néhány név, de számukat nem lenne nehéz szaporítani. Akármelyikük terméséből bátran lehetne olyan művet kiválasztani, amely nem méltatlan a kitüntetésre.¹

Szabályzatunk azonban nagyobb számú kitüntetésre nem ad módot, s csupán annyit enged meg, hogy «jeles művek bősége esetében» két jutalmat adhassunk ki. Mivel az említett okokból szívesen hajoltunk arra, hogy legalább két érmet adjunk ki, érdeklődéssel

¹ Thorma Jánosnak, 1937-ben elhunyt kiváló festőnknek *Március tizenötödike* című nagy kompozícióját csak azért nem említjük, mert első nyilvános kiállítása már 1938-ra esett.

fogadtuk a Greguss-érem szabályzata értelmében ajánlásra jogosult másik fórumnak, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak előterjesztését is. Ebben Nagy Sándornak a pestszenterzsébeti róm. kath. plébániatemplom számára festett szárnyasoltárát és ugyane templom szentélyét díszítő falfestményeit ajánlották a kitüntetésre.

Ez az ajánlás több okból volt rokonszenves bizottságunk szemében. Már a külső körülményekben is sok volt a megnyerő: egy lelkes, a művészetet szerető és ahhoz értő lelkipásztor agyából került ki a templom művészi díszítésének eszméje és az ő buzgalma szerzi össze azt, ami az eszme megvalósításához szükséges és amit a mai világban olyan nehéz megszerezni. Hogy templomba szánt, tehát abba a körbe vágó munka van szóban, ahol a mondottak szerint annyira elkél a jó példaadás: ez szintűgy arra ösztönzött, hogy ne haladjunk el közönyösen a kérdés mellett.

Magának a művésznek egyénisége és multja is kedvezően hangolt a javaslat iránt. Olyan művészről van szó, aki keveset forgott a fórumon, a világtól elvonulva alakította ki művészi eszményeit és egész lélekkel szentelte magát azok szolgálatának. Eszményei magasrendűek voltak, társával és lelki rokonával, Körösfői-Kriesch Aladárral együtt eredeti és magyar szellemű díszítő művészet kialakítását munkálta. Mindig a maga útján járt, s inkább viselte el a közönyt és a magárahagyottságot, semhogy egyezkedésre adja magát és megalkudjék. Ilyen művész kitüntetése illik Greguss Ágost emlékéhez, mely a felsőbbrendű művészi eszmények támogatására kötelez bennünket.

Mindennek azonban nem lehetett elhatározó része véleményünk megformálásában. A végső és döntő szót magának a műnek kellett kimondania. Ez a döntő szó ebben az esetben a művész javára esett latba. Úgy láttuk, hogy Nagy Sándor a lipótmezei templom részére annakidején tervezett szép üvegfestményei és a pécsi temetőkapolna számára készített, kivitelre nem került freskótervei után most harmadik olyan munkájával örvendeztet meg, mely komoly gazdagodását jelenti vallásos művészetünknek. Szándékosan használjuk a «vallásos» jelzőt a szokásos «egyházi» helyett, hogy rámutassunk vele a képeknek talán legfőbb erényére: a vallásos érzés bensőségére, mely átvonul rajtuk és nem külsőségekben, amelyeket akárki utánozhat, hanem a szellem önkénytelen közösségében rokonságba hozza őket a primitívek megindító művészetével. Semmi nyoma a hideg rutinnak, sőt ami a formaalakítást illeti, valljuk meg, valamivel nagyobb biztosság és erély is elkélne olykor, de kárpótolt érte az alkotásoknak eredeti bája, melegsége, a kifejezés és a mozdulatok gyön-

gédsege. Az oltár, melynek szárnyait Szent Erzsébet életének jele-
netei díszítik, különösen kiválik lírai kedvességével és a kompozíciók
áttekinthetőségével. Ez az utóbbi sajátság külön méltánylást érde-
mel templomba szánt alkotásnál, ahol az ábrázolás világossága, az
elbeszélés könnyű érthetősége elsőrendű feltétele annak, hogy a mű
betöltse hivatását. A szentély oldalfalait díszítő nagy kompozíciók
egyikéhez, mely az eucharistia imádását ábrázolja, e tekintetben már
több szó férhet, mert némi skolasztikus ízzel bonyolítja a motívu-
mokat, de a templom hajójában legutóbb készült festmények ismét
teljében, sőt emelkedőben mutatják a művész képességét és jogos
bizalmat keltenek a hajó tervezett teljes kifestése iránt.

A képek színezésében a fehér, a sárga és a kék enyhe változatai
uralkodnak. A világos összhatás megfelel a murális jellegnek s egy-
szersmind mintegy a földöntúli élet békéjét és derűjét tükrözi, össz-
hangban a természet rendjével, mely a föld barna göröngyével az ég-
bolt világosságát állította szembe.

Mindezeket megfontolva bizottságunk azt a javaslatot ter-
jesztette a Társaság elé, hogy élve a Greguss-jutalom szabályzatában
adott jogával, mind a két szóbahozott művészt tüntesse ki a Greguss-
éremmel, még pedig Réti Istvánt egész működése alapján, kiemelve
1932-ben készült Kossuth-képmását, Nagy Sándort pedig a pestszent-
erzsébeti róm. kath. plébániatemplom számára készített Szent Erzsé-
bet-oltára és a szentélyt díszítő falfestményei alapján. Társaságunk
egyeteme a javaslatot elfogadta, annál inkább, mert úgy vélte, hogy
a két kitüntetés jól egészíti ki egymást: az egyik a magyar naturaliz-
mus egyik vezető mesterének, a másik a stiláris törekvések érdemes
és úttörő képviselőjének szól, az egyik magábanálló, szabad alkotást,
a másik épületdíszítő jellegű ábrázolások sorozatát jutalmazza. Mi
pedig azzal a nyugodt érzéssel zárjuk be jelentésünket, hogy a kitün-
tetés fénye olyan két művészre esik, akiknek érdemeiről a magyar
művészettörténetnek valószínűleg több mondanivalója lesz, mint a
napi divatnak sok kedvencéről.

Petrovics Elek.

IRODALOM.

Berzsenyi.

Németh László: *Berzsenyi*. Kultúra és Tudomány. Franklin-Társulat. 1938. — Móricz Zsigmond: *Berzsenyi*. Pesti Napló, 1938., 121. sz.

Németh László tagadhatatlan rátermettséggel s nagy becs-vággyal készülhetett e munkájára. Szeretete, sőt lelkesedése a tárgy iránt szintén megérzik könyvében. Gondosan áttanulmányozta a költő minden művét, a kor irodalmát s a Berzsenyiről írt dolgozatok legnagyobb részét. Minden apró részletet felölelő teljességéből kiolvasható az a törekvés, hogy a költő jellemzésével elődei hasonló munkásságát felülmúlja.

Művét a Berzsenyi-család vérségi kapcsolatairól. Sopronról s a költő diákkoráról írt rajzával kezdi. Sajnálattal állapítja meg a rég megállapított tény, hogy a költő ifjúságáról mily keveset tudunk: «A kortársak ritkán érzik a velük élők életmozzanatainak becsét»; s ehhez zárjelben hozzáfűzi: «Ki vezet például naplót a Nyugat íróiról, holott egy jövő irodalomtörténész vért fog izzadni minden fenamaradt sorért.» (Zárjelben mi is hozzáfűzzük: a Nyugat írói jórészt maguk gondoskodnak ilyen naplóról. Aggodalomra inkább az ad okot, mennyi vért fognak izzadni az írók, amíg irodalomtörténészükre rátalálnak.) Berzsenyi ifjúkorát illetőleg tehát magának a költőnek adataira vagyunk utalva. Ezek azonban a szerző szerint «kétellyel olvasandók». Ilyen adat pl. az is, melyről kiderült, hogy a költő egy Kazinczyhoz írt levelében kerek négy esztendővel fiatalította magát. Az sem megbízható közlése a költőnek, hogy tanulatlannak mondja magát, holott igen sokat olvasott, tanult «s egyszer-egyszer valóságos filológust leplez le tanulatlanságában.» Hát még az a sokszor idézett visszaemlékezés Berzsenyi erejére: «Én egykorúim közt legelső magyar táncos voltam, lovat, embert, asztalt átugrani nekem játék volt. Sopronban magam tizenkét németet megvertem és azokat a város tavába hánytam és az én első szeretőm az én karjaim között elalélt.» — «Tizenkét németet a város tavába hányni? Egy magyar megteszi, csak nem egyszerre», mondja Németh László. Ezek

az adatok tehát arra vallanának, hogy Berzsenyi a maga ifjúkorát elmondásítja. Ebben tán van is valami, bár a felhozott adatokat más-képpen is lehetne értelmezni, már csak azért is, mert tudjuk, hogy Berzsenyi igen őszinte ember volt. A «fiatalítás» pl. n m valami nagy dolog, mert általános emberi gyöngeség s attól még szavahihető lehet akárki, ha egy-két évet letagad. A költő különben is nem hivatalos hatóság előtt, hanem egy költőtársának írt magánlevélben mondta magát négy évvel fiatalabbnak s ezért erkölcsileg épp oly kevésbé marasztalható el, mint pl. Petőfi azért, hogy versében Félegyházát tekintette szülőhelyének. Egyébként azt hiszem, Berzsenyi azért akart Kazinczy előtt négy évvel fiatalabbnak látszani, mert éppen négy esztendőt vesztett el életéből azzal, hogy apja csak 14 éves korában adta a soproni iskolába. Az elfecsérelt négy évet tehát azzal a gondolattal hallgatta el, hogy ha a kellő időben kezdte volna tanulmányait, négy évvel előbb lett volna méltó Kazinczy elismerésére. A másik «elmondásító» adat az volna, hogy Kazinczynak írt levelében «tanulatlan» mondja magát. A költőnek e részben nagyon is igaza volt, mert tanultságát a Kazinczyéhoz mérte. Ilyen viszonylagosan «tanulatlan» volt ő a pesti írói társaságban is, ahol előtte ismeretlen esztétikusok neveivel dobálózhattak. Nem is csoda, ha vidéki, nótaszerető ember szokása szerint megszökött a másik terembe cigányt hallgatni, pláne hogy a cigány Bihari volt! S hogyne lett volna tanulatlanság a Berzsenyi magatanultsága pl. egy Kölcsényéhez képest, ki már diákkorában egész kis tudóssá képezte magát. A harmadik «valószínűtlen» adat a tizenkét német megverése és többahányása lenne. Azt lehetne mondani, hogy a költőnek ez a túlzása képzelete egyik bélyegző sajátosságával magyarázható. Amint ódáiban megnagyítva látja az emberi erényeket, akkép nagyítva jelennek meg előtte a saját maga multja képei, érzései és tettei. Kölcsény bírálata miatti sérelmét is ez a túlfűtött képzelet dagasztotta önmaga előtt oly óriásivá s ezért zúdult rá oly megsemmisítő erővel. De fölösleges ily messze menni. Gondoljunk arra, hogy az említett tizenkét német nem a Frigyes porosz király óriása, sőt csak még vasasnémet se volt, hanem a Berzsenyinél is fiatalabb tucatnyi német osztálytárs. Mert «egykorú», kik közt ő első táncos volt, osztályos társai voltak a rhétori osztályban s ezeknél mégis csak négy évvel volt ő idősebb. Már most egy jól fejlett izmos és zömök, 18 éves fiú hogyne verhetne meg akár egy tucat nála fiatalabb gyereket, mikor már a diákok közt köztudattá vált erejének tekintélye is eleve megadásra készíti ellenfeleit. Csak egy kis virtuskodás kell hozzá a városi tó partján s egymás után buktatja őket vízbe. Az ilyen hőstett se valami «lehetetlen» dolog, s «iskola-

példa» lehet akár ma is. Még csak a költő látásmódjának nagyító vonására sem szükséges hivatkoznunk értelmezésénél s hiteles adatnak egész nyugodtan elfogadhatjuk.

Berzsenyi házasságáról, családi bajairól, apjához való viszonyáról szól ezek után a szerző, röviden összefogva mindazt, amit Váczy János talán kissé bőbeszédűen, de *először* hozott tudomásunkra. Beszél (a költő) témaforrásairól s kissé ködösen, de szépen jelöli meg Berzsenyi költői útirányát. «Miről írjon a XVIII. század magyar költője, ha az idő hirtelen megáll, mult és jövő föleserélhető égitájakká válnak s, egyetlen irány-nak a magasság látszik? . . . belső pillantását azokra a dolgokra fordítja, melyek öröktől vannak, vagy legalább is az emberi természettel egyidősek s együtműlők . . . » S a szerző most sorra veszi a költő verseit tárgyuk, belső tagozatuk, hangulatuk és verselésük szerint. Könyvének ez legérdekesebb fejezete, s bár különösebb eredményre nem jut benne, bizonyára figyelemreméltó kísérlet. Ismeretes, hogy Berzsenyi verseinek keletkezési rendjét eddig nem sikerült megállapítani, mert sem ő, sem kiadói nem időrendi, hanem egyéb szempontokból csoportosították a verseket. Németh László az időrendet a versek taglalásával és összevetésével igyekszik megközelíteni. De hogy melyik vers melyik másik vers mellé, milyen versek csoportjába s mely időpontba kívánczik az ilyen osztályozás szerint, abba egyéni ízlés és felfogás is beleszól. Ezért nem tekinthető a szerző szellemes osztályozása sem eredménynek, sem reménykeltő útmutatásnak. A versek így fölépített időrendjéből a költői fejlődés fokozatait alig merné valaki meghatározni. E filológiai játék elmés szórakozás s csak akkor válnék gyümölcsözővé, ha pontos tények és adatok támogatnák, ez pedig ma már elég reménytelen. Hogy egyébként ilyen és hasonló szempontoknál mennyire megtevesztheti az embert a verseknek akár tárgya, akár hangulata, arra intő példák Petőfi Koltón írt versei, melyek közül egyiket-másikat bizony hajlandók volnának inkább a *Felhők* korába helyezni. Ha pedig a versformát vennők nála támpontul, ez arra a képtelen gondolatra vezetne, hogy Arany Jánoshoz 1847-ben írt hexameteres levelét 1838-ba sorozzuk be a Zsengék közé, tehát olyan időbe, mikor Aranyt még nem is ismerte. Ugyanígy járnánk a leoninusokban írt «Játszik öreg földünk . . . » c. dallal.

Általában Németh László verselmélete amilyen fölényes, oly homályos is. Azt írja pl., hogy «Berzsenyi volt az utolsó magyar költő, akinek érzéke volt régi tagoló verselésünkhöz. Ez a vers nem volt az a határozott szótagszámú ütemekben doboló lovasfogat, amivé az Arany-iskola merevítette. A hangsúly itt még szabadon, mondhatnám kedélyesen osztja a sort, hol előrébb, hol hátrább vetve a tag-

metszetet . . . » Először is : mi az a « régi tagoló vers »? Úgy látszik, a szerző oly verset tart tagolónak, melyben sem a hangsúly helye, sem az egyes ütemek szótagszáma nincs határozottan megköthetve. Az ilyen vers azonban nem tökéletes vers ; régi irodalmunkban nem is volt szükség, hogy tökéletes legyen, mert hiszen régi verseink túlnyomó része énekvers volt s ritmusát nem a szöveg, hanem a dallam határozta meg. (L. Horváth János : *Magyar ritmus, jövevény versidom* c. művét.) Berzsenyi korában már eléggé önállósult a vers ritmusa, az énekszó támogatására nem szorult rá, s ha mégis sem helyhez kötött hangsúlyt, sem meghatározott szótagszámú ütemet nem ismert, akkor az csak tökéletlen magyar versnek mondható. Ilyen verset Berzsenyi után is írtak mind a mai napig eleget. Másfelől Berzsenyi versei között sok kifogástalan ütemezésű magyar verset is találunk. Különben is legyünk nagyon óvatosak valamely költő verselési gyakorlatának értelmezésében, hiszen még oly esetekben is tévedhetnénk, mikor a költőnek saját határozott nyilatkozatára támaszkodhatnánk. Ismeretes pl. Berzsenyinek az a felfogása, mely szerint csak a tisztán metrumos (görög) meg a tisztán cadentiás vers a tiszta vers-típus s a metrum és rím együtt korcsa teszi a verset. S íme, ennek ellenére az övéi közt is ráakadtunk ilyen « korcs » versre ; *Az ifjúsághoz* címűre, melynek formája *rimes sapphikus* versszak. (L. Merényi Oszkár : *Berzsenyi Dániel költői művei*. Budapest, 1936. 265. l.)

A tanulmány egy másik fejezete Kazinczy és Berzsenyi viszonyát rajzolja. Fölveti a kérdést : miért nem indult meg köztük a levelezés, mikor Kis bemutatta Kazinczynak Berzsenyi verseit? Miért váratott magára hat évig? Szemére hányja az irodalomtörténészeknek, hogy e kérdést föl se vetették. A válasz egyszerű : nem tudtak volna rá megfelelni. Aminthogy Németh László sem tud s csak találgatásokra van utalva. Lehetségesnek tartja, hogy Kazinczy megbánta dicséretét s « megrettent kompromittáló felfedezettjétől ». Vagy tán Berzsenyi szemérmessége volt az ok : « Készületlenül nem akart még magából többet mutatni » — Hogy a találgatáshoz mi is hozzájáruljunk (nincs ennél könnyebb), utalhatunk arra a tapasztalatra, hogy egy-egy levél néha nem születik meg elfoglaltságunk, restségünk, vagy a kellő hangulat hiánya miatt, de leggyakrabban azért, mert *nincs mit írunk*. Berzsenyinek sem igen volt mit írnia ; se barátja, se személyes ismerőse nem volt Kazinczynak. Gátlásai is lehetek : milyen joggal írjon a nagy literátornak, aki nem neki, hanem Kis Jánosnak írta levelét ? Nem volt felhatalmazása rá, hogy írjon, nincs nyoma, hogy Kis biztatta volna erre s így nem tartotta *illőnek* a levélírást. Nem volt oly élelmes és merész, mint egy mai kezdő

költő. De hagyjuk e «rejtvény»-t, úgy látszik, máris megfejtettük . . . Örülünk egyébként, hogy 1808-ban végre megindul a levelezés. A levélváltásra ekkor már igazán volt ok : Kazinczy egy egész verskötet kézírata alapján jelöli ki Berzsényi helyét Virág, Kis és Dayka mellett. A meghatott költő hálásan válaszol s a «baráti» levelezés tart az «elhidegülésig». Mert baráti levelezésnek szokás mondani a két költő érintkezését s barátságnak viszonyukat. De lehet-e igazi barátság oly emberek közt, kik sohasem látták egymást? Bizonyára nem. A barátsághoz hozzátartozik, hogy ismerjük egymás lelkét, egymás szemébe nézhessünk, lássuk egymás mosolyát, gondját, bánatát : az egész embert lelki és testi valóságában. A két költő viszonya ehhez képest testetlen «barátság», eszményi és érdekszálakból szőtt érintkezés, mert hiszen Kazinczy miért tárta volna karjait Berzsényi felé, ha nem azért, mert a fölfedezés önző és édes gyönyört jelentett neki, másrészt önzetlenül örült mint literátor. S Berzsényi érezhetett-e a távolból mást, mint a jótevőt, ki értelmet ad vágyainak s egész életének. Versajánlása s egyéb bókcló versei, Török Sophiera vonatkozó udvarias érdeklődései a gyöngéd hála, a magasabban álló egyén iránti hódolat s nem az ölelő barátság taglejtései. Amint a hála forrásai apadnak, szakadoznak a szíves viszony szálai is, hogy végül a Kölcsey-bírálat után lassanként eltűnjenek. — Németh László elemzi e viszony keletkezését és hullámzását, a két költő eltérő világnézetének felfeltűnedező jeleit, Kazinczy gyámkodása terhét, a tiszaiság-dunaiság kérdésében fölmerült nézeteltéréseket egészen addig, mikor már Berzsényinek az a véleménye alakul ki egykori jótevőjéről, hogy az pepecselő külkritikus, hiú patvarkodó s az ifjúság megrontója. Szerzünk a két költő levelezéséből éles szemmel válogatja ki a legjellemzőbb adatokat s ezekből fokozatosan, gondosan készíti el rajzát. Látszik, hogy otthon van e téren ; a feladat írói képességeket : lélektani megfigyelést, emberismeretet s a nyelv és stílus finom árnyalásait igényli. Az elfogultságtól azonban itt sem egészen ment. Könyve utolsó lapján maga vallja, hogy mint irodalmár és író Kazinczy és Berzsényi közt lengett, *az előbbtől az utóbbi álláspontja felé*. S mintha éreznők is ezt az elhajlást : a «pártosság» erősebben és hidegebben színezi Kazinczy gyöngéit s melegebben Berzsényi fogatkozásait. Az olvasó részvétét mintegy igyekszik biztosítani a később megtört költő számára. Pedig ami Kazinczyban emberi gyarlóság, az neki mint literátornak nem egyszer erénye. Hiúsága szakadatlan tevékenységre sarkalja, gyámkodása, erőszakossága állandóan elveinek, eszményeinek szolgálatában áll. Csak gyöngéivel együtt lehetett az a nagy literátor, ki azt a páratlan csodát valósította meg, hogy

az irodalmi szellem e halott földjén egyszerre nyüzsgő életet teremtet.

Változatos és már tárgyánál fogva is drámai hatású a könyv következő két fejezete. Az egyik Berzsenyi összeomlását, a másik önigazolásával járó küzdelmeit tárja fel. Németh László sok mindent belegyömöszöl egy-egy fejezetbe. Felhasználja mindazt, amit olvasott, de jelentéktelen adatok mellett néha épp a jelentékenyekről feledkezik meg. Berzsenyi összeomlásáról szólva pl. kitér a költő ihletére, betegségére, vagyoni viszonyaira, a keszthelyi játékokra, episztoláira, dukai Takács Juditra stb. stb., hogy végre tulajdonképpen tárgyhoz: a Kölcey-bírálatához érjen el. Berzsenyi lelkiállapotát akarta megrajzolni e bevezetéssel, hogy a Kölcey-bírálat végzetes hatását magyarázza. Nézetünk szerint azonban itt a költő elkeseredésének egyik fontos okát hagyja figyelmen kívül: Berzsenyit akkor éri Kölcey «megszégyenítő» kritikai ostora, mikor költői népszerűségének s tekintélyének csúcsán áll. Berzsenyi úgy érezte, hogy a bírálat után a dicsőség ormáról zuhant a mélységbe. Kétségtelen, hogy lelki és testi betegsége, a «summa sensibilitas» szintén oka volt elkeseredésének (a legfőbb azonban az volt, hogy nem érezte a bírálatban a jóindulatot, mint pl. a Kölcey Kis-bírálatában, vagy a Petz-féle kritikában). Németh László azonban elmulasztja e helyt hangsúlyozni, hogy nemcsak a költő volt beteg, hanem bírálója is, ki «elroncsolt szívvel és eltépett gondolatokkal» töltött magányában, ingerült és búskomor lelkiállapotban írta bírálatát. Egyébként igen helyesen mutatja ki, hogy Kölcey bírálatának tulajdonképpen minden állítása helytáll («Kitűnő a jellemzésül választott versszak... Költészete csúcsait jó érzékkel jelöli meg... Igaz, hogy Berzsenyi gyengébb műveket is felvett gyűjteményébe... Igaz, hogy kifejezései exaltáltak... rimelését is rosszalhatta az akkor kényes rímigény... stb.) csak gúnyos befejezését tartja a szerző hibának. De ha így van, akkor fölösleges volt Kölceyt «ízlésinkvizitor»-nak mondania! Általában itt is az a benyomásunk, hogy minden tárgyilagosságra törekvése ellenére Berzsenyi mellé áll Kölceyvel szemben s ezt bizonyára az okozza, hogy Berzsenyiről s nem Kölceyről írja könyvét. (Talán egy Kölceyről szóló könyvében majd Berzsenyi rövidül meg.) Mint az egykori akadémiai bírálat megállapította, ugyanezt tette Váczy János is a maga művében. Pedig egy kritikus értékét nem a megbírált íróra tett hatása szempontjából kell megmérni, hanem megállapításainak helyességéből és igazságából. A kritikus művére nézve e hatás már azért is közömbös, mert hiszen az utólag következik be. Egyébként is: ha a költő-Berzsenyinek elhallgatását Kölceynek rójuk fel,

akkor viszont a kritikus-Kölcsey elhallgatásáért Berzsenyi érzékenységet okolhatjuk. Nem bizonyos, hogy Berzsenyi ihletének tüze nem volt-e kihűnyóban már a Kölcsey-bírálat előtt, de az bizonyosnak tetszik, hogy az első kiváló és eredeti műbíráló pályája Berzsenyi miatt szakadt meg. Irodalmunknak oly tragikus párbaja volt ez, melynek színterén két sebesült maradt.

Könyve utolsóelőtti fejezetében Németh László Berzsenyit mint prózáírórt méltatja. Nem is méltatás ez, hanem magasztalás. «Ő írja a legszebb magyar leveleket . . .» «A költészettel kritikai irodalmunkban magasabb szempontból alig foglalkoztak . . .» «. . . egy nyelvben, tapasztalatban alig-alig meghaladt gazdasági tanulmányt ajándékoz a feledékenységnek.» «Erdélyi Jánoson kívül Berzsenyi egyetlen kritikusunk, akinek a kritika tárgya: az egész magyar kultúra növés iránya volt.» E túlzásokban az írónak tárgyáért lelkesedő elfogultsága nyilvánkozik, de ez mindenestre rokonszenvesebb hiba, mint az a másik elfogultsága, mellyel mindent támad, ami «hivatalos». Leszólja Gyulainak Berzsenyiről tartott kitűnő egyetemi előadásait: «Gyulai védelme, igaz, a litografált egyetemi előadások közt olvasható, de alig hiszem, hogy a stílusán kívül a gondolkozását is följebb srófolta volna nyomtatásban.» Aztán: «Gyulai megvédi Berzsenyit, meg Kölcsey s meg Erdélyi ellen. Körülbelül az a védelem ez, melyben az egyetem Berzsenyit azóta minden páratlan szemeszterben eltemette.» (?) Mit jelent ez? Hogy a páros szemeszterekben meg feltámasztotta? Vagy hogy erre csak a szerző hivatott? «Váczy János . . . könyve négyszáz oldalon dagasztja magasztalássá a meg nem értést és közönyt.» (NB. Váczy könyvéből a szerző sokat tanult.) Leszólja a filológusokat is, mert ide-oda szaladgálnak az életrajzban megadott körön: Schiller—Matthisson—Horác sorokat hozva és hasonlítva! . . . — De a hivatalos irodalmiárok mind ezen kívül még «rosszhiszeműek» is. «Berzsenyi-bibliográfiáikból épp Szabó Dezső és Füst Milán tanulmányát hagyják ki», mint amelyek a szerző szerint a legértékesebbek. Jó lesz, ha még egyszer megnézi Pintér Jenő bibliográfiáját; Szabó Dezső tanulmányát ott fogja találni. A legújabb Berzsenyikiadványból pedig, melyet ő e szempontból szintén kifogásol, «hivatalos» tanulmányok is kimaradtak, mert a kiadvány e tekintetben nem törekedett teljességre.

Mindezekre a «csikói tűző ficánkolásokra» csak két megjegyzésünk van. A szerző Berzsenyit könyve végén *nagy tanítónak* mondja. Igaza van, Berzsenyi példát adott a szerénységből: magánál kisebb embereket is dicsőített. Németh László egy teljes évig foglalkozott Berzsenyivel s mégsem tanulta meg tőle, hogy legalább a magánál

nagyobb embereket ne kisebbítse. Aztán : ha igazán érezné Berzsenyi nagyságát, akkor önmagát nem is említené. E helyett könyve záradékán a saját szellemi fejlődésének adataival vendégeli meg az olvasót.

De el kell ismernünk, hogy e tanulmányuk vannak értékes részei is. Sok találó megfigyelés élénkíti rajzát, főforrását a Kazinczy—Berzsenyi-levelezést e rajz teljessége érdekében alaposan kimeríti. a költőt «folyton új csúcsokat kereső útján» legtöbbször híven jellemzi s jórészt helyesen jelöli meg a Berzsenyi élete, tanulmányai és művei közötti kapcsolatokat. Nyelve gazdag, s Szabó Dezsőből indult stílusa ma már önállóbb, egyénibb, mint évekkel ezelőtt. Amint mintaképének stílusa Berzsenyiből szívta erejét (Berzsenyi-idézetei erre találó példák : «*S pácant riadnak Erdély bércei*», «... mosolygó bölcsességedet *belém enyelgi* szép episztolád», «... *S belenk mosolyogják* rózsás szájaikkal az égi szikrát», vagy amit nem idéz : «Szívégető szemekkel belém *ezer tört nevetés*» stb.), Németh László Szabó Dezsőt másolta jó ideig s utánzása még most is feltűnik az ilyen kifejezésekben : «Zömök, erős testének ifjonta a tánc, birkózás, lovaglás, szerelem : mind *izom-ódázás* volt.» (90. l.) De gondolatait is átveszi néha. Szabó Dezső pl. Berzsenyi e versszakához : «Te mint az orkán s mint az olympi láng Megráztad a gőztorlatok Alpesét» stb., ezt jegyzi meg : «Nem talál ez leginkább arra, aki ódát írt a Magyarokhoz?» Németh ugyanezt a verset idézi s azt írja : «Berzsenyi akár önön géniuszához intézhette volna e verset.» De vannak eredeti, szép és szemléltető szavai is. Chloet idézve azt mondja, hogy Berzsenyi amathusi verseinek új, «édes fényük» van, a legegyszerűbb hely is *csillog és remeg*. Csak az a baj, hogy a «remeg» szóba beleszeret s egymásután két lapon ismétli : «A szerelmi közhelyek mögött eleven szenvedély lélekzik és *remeg*» (47. l.), «mics még egy férfi, akinek a szájában, ha nőről szól. a szó így felragyogna és *remegne*» (48. l.). Stíluskészsége azonban ritkán téved ily ismétlésekbe, pazarul terem képeket, gondolatokhoz elválaszthatatlanul odatapadó hasonlatokat s erős, súlyos, jellemző kifejezéseket, melyek néha villámszerűen jelenítik meg ötleteit. Van megjelenítő ereje. Közbeszótt arképei Virágról, dukai Takács Juditról, Döbrenteiről, Kisről, bár néha csak egypár lapnyi, sőt sornyi terjedelműek, elevenek, fővonásaikban igazak. Alapjában hű Berzsenyi- és Kazinczy-rajza is, nem számítva azt a pár szépítő vonást, mellyel hőstét tárgyszeretete ékesíti. Általános hibája ez a kezdő arképrajzolónak : szeretik hősüket különbnek látni mindenki másnál s rajzolás közben — legalább így képzelik — maguk is hozzáőnék egy kissé hősükhöz.

Mindez arra vall, hogy a tanulmány inkább írói, mint tudós-

munka. Szerzője igen tehetséges, széleskörű irodalmi műveltséggel rendelkező, sokoldalú író. Az író általában szeret az «elnyomottak», «szerencsétlenek», pályasikerben nem részesülők, egyszerűen: a «nem hivatalosak» védőjeként szerepelni s ezért alapjában «ellenzéki» hajlamú. Minden részvéte az «elnyomottaké». Innen van, hogy Németh László rokonszenve is Gyulaival szemben ennek egykori ellenlábasa: Zilahy felé hajlik s a «hivatalos» tudósokkal szemben a nem hivatalos írók mellé áll. Ezért értékeli többre néha egy-egy kis esszét (Szabó Dezső, Füst Milán) egy gondos, alapvető tudományos munkánál (Váczy János), s az ilyennek szerzőjét ócsárolva nem is gondol rá, hogy saját tanulmányához épp e lebecsült derék tudós fáradságos nagy életművét: Kazinczy levelezését használta fel főforrássul.

*

Németh László művével kapcsolatban Móricz Zsigmond is írt Berzsenyiről, dicsérve Némethet is, Berzsenyit is, ellenben súlyos ítéletet mondva Kölcseyről s még súlyosabbat önmagáról.

Elmondja, hogy benyitott egy középiskolai tanterembe, ahol éppen Berzsenyiről volt szó. Egy leányka a Közelítő télből felelt s Móricz megkérdezte tőle, mit gondol: mennyi földje volt Berzsenyinek. A leányka megnémult, de tanárnője is lángvörös lett, ő azonban most már könyörtelenül az utóbbitól kérdezte meg: mennyi birtoka volt Berzsenyinek? — Sok nem lehetett, legföllebb egy pár száz hold, — felelt a tanárnő — mert különben nem szorult volna arra, hogy a kispapok adják ki verseit. — Háromezer volt! — mondta erre Móricz határozottan, s erre az egész osztály a tanárnővel együtt megdöbbszent. A jeles író ezt látva megmagyarázta, hogy száz évvel ezelőtt a jobbágygazdálkodás miatt a földbirtok majdnem semmit sem hozott s jövedelméből egy többgyermekes apának nem lehetett nyomdászamlát fizetni. «De magamban én is zavarba jöttem, — folytatja a jeles író — mert ahogy számot vetettem, nem tudtam volna megmondani, homnan tudom, hogy Berzsenyinek háromezer holdja volt. Soha életemben nem tanulmányoztam Berzsenyi életét... a Váczy János könyve oly fércmű, hogy bár megvan nekem, de mindég ledobtam, ha kézbe vettem. Ez az az eset, hogy a nagy halott ki van szolgáltatva a tökfeknek.» (Ezt úgy is lehet érteni, hogy a halott Váczy ki van szolgáltatva — Móricznak.) Elmondja azt is, hogy Berzsenyi az *egyetlen* költő, akiből sok verset tud s megvallja, hogy a Berzsenyi-kérdés történetét nem ismeri.

Egypár nappal az iskolalátogatás után — folytatja Móricz — megküldte neki Németh László a maga Berzsényi-könyvét. Mohón olvasta végig, gyönyörködött benne váltig, de akármilyen szép volt is, csak nem lelte meg benne, hogy hány holdja is volt hát Berzsényinek. E kérdés annyira nem hagyja nyugodni, hogy cikke további részében már-már unalmassá válik a mondat : «De szeretném tudni, hány holdja volt hát Berzsényinek!»

Az olvasó elálmélkodik : hogy bár Móricznak sejtelme sincs a szóbanforgó kérdésről, fölényesen «kitalálja» a Berzsényi 3000 holdját s aztán minden alap nélkül önkényes magyarázatokba kezd. Mint-hogy valószínűleg ma sem ismeri Berzsényi vagyoni viszonyait, ajánlom, vegye föl Váczy ledobott «féreművét», üsse föl a 98-ik lapot s ott tájékozódni fog róla, hogy a költőnek 1200 hold rét és szántója s vagy 40 hold szőlője volt. De megvannak ezek az adatok minden nagyobb irodalomtörténetben, a Magyar Irodalmi Lexikonban, a Magyar Remekírók Berzsényi-kötetének bevezetésében stb. Az életrajzok megmagyarázzák Móricznak azt is, hogy Berzsényi csak rábeszélésre fogadta el a kispapok segélyét, mert az irodalom megtisztelését látta benne. Egyébként ő maga is versei kiadása ügyében szorgoskodott, noha több csapás érte (a pénz elértéktelenedése, háza összedőlt, termését elverte a jég stb.). Mindezt Móricz egypár perc alatt megtudhatta volna, ha a helyett, hogy ledobja : fölveszi Váczy könyvét.

«Bírálata» további folyamán azzal hökkenti meg az olvasót, hogy Erdélyi Jánost «korlátolt pataki tanár»-nak mondja. Engedje meg, hogy ismét a Magyar Irodalmi Lexikonhoz utasítsam, mert a kitűnő Erdélyi bonyolult írásmódora és filozófiai szelleme nehezére esnék. Sejttem, honnan vette Erdélyire vonatkozó véleményét : Babits Irodalmi Problémák című művéből. Babits itt (178. l.) igen igazságtalanul nyilatkozik Erdélyiről s Móricz kritikátlanul elfogadta tudós, de elfogult szerkesztő-társa nézetét. Annál szebben méltatja Erdélyit Berzsényi-könyve utolsó fejezetében épp Németh László, kinek a művét Móricz Zsigmond oly meghatottan dicséri. Vagy ezt a könyvet is ledobta a végén, mert nem tudta meg belőle, hány holdja is van Berzsényinek? Még kívül majd, hogy mégis csak Váczynek, a «tökfej»-nek «féreműve» a jobbik, mert ebben benne van a «vagyon».

A továbbiakban arról szól Móricz, hogy «nagyon is megérti Németh László rokonszenvét a Berzsényi-tragikummal szemben.» Mert hiába, no, «véégkép megsemmisül az alkotó kedv, ha ismeretlen lap ismeretlen kritikusa azt írja rólam, hogy : «az ember kétségbeesik,

ha azt hallja. hogy MórícZ Zsigmond már megint darabot ír.» «Három éve azért nem írok színdarabot, mert mihelyt leülök dolgozni, eszembe jut ez a sor . . . Mennyivel fokozottabban érezhette ugyanezt Berzsenyi . . . Mert valóban, azzal, hogy Kölcsey elég merész volt a halott fölött elégiát szavalni, egy jöttát sem szüntetett meg annak tizenkilenc évi szenvedéséből.» «Ez az ifjú én valék!» — mondta a hóhér s szelíden a szívére tette teher kezét: «Én voltam, aki ádázul s mert nem szeret-tük egymás szagát — ledöftem tizenkilenc évvel ezelőtt a boldogult lángeszt.»

Íme, a műkedvelő bíró, amint elnázolja az igazságot. MórícZ sikerült összeadást végzett, mert a Kölcsey-bírálat megjelenésétől (1817) Berzsenyi haláláig (1836) valóban tizenkilenc év telt el. Szavai azt is igazolják, hogy olvasta Antonius beszédét. Ellenben nem olvasta el Kölcsey és Szemere levelezését, melyből kitűnik, hogy Kölcseyt bántotta Berzsenyi fájdalma és neheztelése s Berzsenyi hypochondriájának tudta be, hogy 4 év multával is haragszik. Hogy tizenkilenc éven át Kölcsey «kajánul nevetett»: ez a képtelen gondolat jeles regényírónk «kaján» képzetében született meg.

MórícZ Zsigmondnak e cikkét tudtommal senki sem utasította vissza (elsősorban a P. N. szerkesztőjének lett volna ez kötelessége), s ezért helyénvalónak tartom, hogy folyóiratunk tiltakozzék az ellen a minősíthetetlen hang ellen, mellyel a szerző kiváló tudósainkra oly oktanul rátámadt s indulatosságában épp a Kölcsey-év küszöbén dobott sarat az ünnepelt nagy író emlékére. Az ember elképed azon, hogy magyar író ennyire megfélekedzik magáról s ily gonosz sorok megírására vetemedhetik. Nem tudom ezt másképp megmagyarázni, mint azzal a feltevessel, hogy a kritika elleni gyűlölet toporzékol benne s elveszi tiszta látását. Mert hagyján, hogy magyar íróhoz méltatlan irodalmi tájékoztatlansága — melyet maga beismer — szégyenteljesen rí ki «bírálat»-ából; hagyján, hogy egy leánygimnázium tantermében botor kérdéseivel s hamis adataival zavarja meg a tanítást: a legfelháborítóbb mégis csak az, hogy elemi irodalomtörténeti tudás nélkül kel ki a maga korában leghivatottabb műbíráló s általában a bírálat ellen, s ugyanakkor a leghivatlanabbul ő bírál oly tudósokat, kiknek jelentőségéről s műveiről sejtelme sincs.

Keményfy János.

Magyar református egyháztörténet.

Dr. Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet* I. k. 1520—1608. Református Egyházi Könyvtár XX. Debrecen, 1938. 409 l. 8-r.

Első tudományosan, beható kritikai apparátussal, a kiadott hazai és külföldi forrásművek gazdag ismeretével kidolgozott összefoglalása ez a mű a magyar református egyháztörténet kezdeti korszakának. A szerző ugyan — szerényen — inkább egy magasabb értelemben vett tankönyvnek óhajtja tekinteni, de kétségtelen, hogy ha akár célját, akár módszerét, akár az anyag rendszerbe foglalását nézzük, sokkal több annál. Előfutárja, példaszerű előképe annak a még nagyobb szabású, nagyobb terjedelmű, művészileg is magasabbrendű szintézisnek, melynek létrehozása a jövő feladata. Megjelenését méltán irodalmi eseménynek mondhatjuk, nem írójának kiválóságánál fogva, hanem ha azt a magas, messzenéző, sokfelé ágazó szempontot, meglepő, új meglátásokat és megállapításokat, széleskörű és mélyreható tudományos felkészültséget tekintjük, amely benne nyilatkozik. Révész annak a valódi történelmi felfogásnak és tudatnak a képviselője, mely a történetírói szempontjainak emelkedettségében és bőségében, tudásának hatalmas területeket átfogó kiterjedtségében, elfoglaltságtól mentes gondolkodásában, tárgyilagos értékelésében s mások meggyőződése iránti példaadó türelemben tünteti fel. Révész határozott, kemény, hitvalló református teológus és író, aki ebben a könyvében is szilárd meggyőződéssel hirdeti: «A reformáció egyházai közül a református egyháznak adatott meg az, hogy az Ige fűnségéről, a kegyelem mindenhatóságáról és a Krisztus királyi igényeinek teljességéről szóló bibliai és reformátori bizonyosságtételt a legélesebb tisztasággal és a legmerészebb bátorsággal marandóan képviselje». Erős református volta meglátszik ugyan előadásán, de sehol sem a valódi történetírói elfogulatlanságnak és tárgyilagosságnak rovására, úgy, hogy könyve az egyháztörténetíróknak mintául szolgálhat.

Révész, a bizonyágtevő református történettudós, szigorú tudományelméleti alapon állva, mindenekelőtt szakít a magyar protestantizmus tudományosan nem értékesíthető ködképével, mely a racionális és liberális korszak felderülte után több mint 100 év óta vezette a magyar prot. egyháztörténetírókat. Az első nagyobb rendszeres összefoglalást «A magyar- és erdélyországi protestáns eklézsiák históriájá»-nak nevezte szerzője (Tóth Ferenc 1808), ami még elfogadható, de a múlt század vége felé már széltiben-hosszában magyar

protestáns egyháztörténetet írogattak s a Zsilinszky Mihálytól szerkesztett, nagybbszabású, tudományos jellegű mű is ilyen címen jelent meg: «A magyarhoni *protestáns egyház története*» (1907), ami lehetetlenség, mert ilyen egyház nincs, hanem van határoeltságban és szervezetben teljesen különálló evangélikus és református magyarországi egyház. Bauhofer György próbálta először németnyelvű egyháztörténetében (1854) összefoglalni a külön magyarországi evangélikus egyház történetét, a református egyházra vonatkozólag pedig a Kálvin születésének jubileumi évében megjelent alkalmi mű (*Magyar református Sion* 1909) tette ezt. De ezek nem jelentős művek, csak azért említendők, mert már kifejezésre jutott bennök a két magyar protestáns egyház külön történelmének a gondolata. Most aztán Révész Imre felfogásában és kivitelben egyaránt magas színvonalú és szigorú tudományos követelmények szerint írt művében vet fundamentumot a magyar református egyház külön történelmének, melyet nem vallásfelekezeti szűk látkör és hiúság hozott létre és fejlesztett ki, hanem a magyarság történeti életében megjelent és önállóan működő egyházi alakulatnak a tudata és a hitvallási hűség. A magyar református egyház történelmének mint önálló tudományszaknak ez a szoros elhatárolása és elkülönítése Révész művének egyik új és nagy jelentősége.

Másik a tudományos teológiai megalapozottság. Révész minden eddigi magyar egyháztörténetírónál nagyobb súlyt helyez az egyház hitéleti, hitelvi és tani részére, mert — mint mondja — az egyház a Krisztus testének élő, szerves része, tehát történeti tevékenysége abból a szempontból vizsgálendő: miképpen nyilvánul benne a Krisztus iránt való engedelmisség és a róla való bizonyosságtétel s miképpen igyekszik e bizonyosságtétel által a világot Krisztus királyságának élőképévé átförmálni? Az egyház élettevékenysége a hit gyümölcse, mely hitnek külső, írott kifejezései a confessiók, dogmák, az egész teológia. Révész mindezekben teljesen otthon van. Így sikerül neki a reformáció forrongó és változó korszakában élesen, tisztán látni, a szövevényes teológiai felfogások közt, a legfinomabb különbségeket is meglátva, biztos értékítéleteket tenni s határozottan elkülöníteni a helvét irányú, a református protestantizmust a többi felekezetektől, egyúttal vizsgálni és mérlegelni, az általa hangoztatott szempont szerint, annak életműködését. Teológiai álláspontja nem teszi őt egyoldalúvá. Nem pusztán a református teológia szempontjából nézi a történeti tényeket és alakokat. Amint a legszigorúbb forráskritikát gyakorolja, úgy a vallásfelekezeti irányokat is, érdemközhöz képest, igyekszik a történelmi relativizmus világánál értékelni.

A történet teologico-historiai tárgyalásával érdekes, megelevenítő, sok helyen új képet ad a reformációról. Eseményeit s azok indítóit és hordozóit mesterileg jellemzi. Különösen mélyrehatóan tanulmányozta és ismeri a magyar református egyház harcos vezérének és megalapítójának, Méliusz Péternek teológiáját. A külföldi reformátorok is sok tekintetben más színben tűnnek fel tolla alatt. Az ezekkel való személyes és tani kapcsolatokat tüzetesen kutatja, mert hiszen a magyar reformáció tőlük vette az indítékot és hatást. Így illeszti be a magyar reformációt az egyetemes reformáció észmeáramlatába s tünteti fel, hogy a magyar református egyház egyénileg különbözik ugyan a világ többi református egyházaitól, de lényegileg, hitelvi vonásaiban azonos vele. Teologico-politikai felfogás ítélete alá helyezi — mert e nélkül érthetetlennek tartja — a Bocskay fölkelését és egész életművét is. A történeti becslésben és jellemzésben így és itt éri el a tetőfokot, s ezzel végzi könyvét, mely — mint mondja és mi is bizonyítjuk — magában is befejezett, önálló egész. Az egyház további történetét Révész még három kötetre tervezi. Fájdalom, életkörülményeinek változásával ő már alig folytathatja a történetet, de reméli, hogy létrejöhet az egész nagy munka más megoldással, amint eme félbemaradt életművétől való búcsúvételében kifejezi (Utóhang).

Külön ki kell emelnünk a könyvnek a református egyház területi kialakulásait, alkotmányát, szervezetét, kormányzatát, fegyelmezését, jogi viszonyait, istentiszteletét és félelmét, nevelő és művelő munkáját tárgyaló fejezeteit. Ezekből azt a megállapítást tehetjük, hogy a magyar református egyház belső életébe oly mélyen és világosan eddig még senki sem látott bele s azt olyan biztos és határozott vonalakkal senki sem rajzolta meg, mint Révész. Bátran ki mondja, de indokolja is, hogy a magyar református egyház ősi alkotmánya nem kálvini, hanem lutheri elgondolás és minta alapján épült fel. Épp így fegyelmezése sem visel magán sajátosan kálvini vonásokat. Ez némelyek előtt talán feltűnő és visszatetsző, de Révész szerint kétségtelen történeti igazság. A még sok tekintetben homályos házasságjogban is eszméltető megállapításokat tesz, kifejtve, hogy miként alakított ki a magyar protestáns egyházi élet a Biblia alapján a régi kánoni és polgári jogrend alapján önálló evangéliumi házasságjogot. Általán mély bepillantást enged a reformációnak eddig még kevéssé ismert jogrendjébe, vallási és erkölcsi életébe s a népléleknek hit és erkölcsi téren rendkívül tanulságos nyilatkozásaiba, egészben véve az egyház belső világának és fejlődésének rejtelseibe.

Rá kell mutatnunk Révésznek arra az álláspontjára is, mely szerint «a reformáció a magyar régi keresztyén multtal szemben a lát-

szat ellenére sem jelent gyökeres szakítást, hanem inkább szerves továbbfejlődést, ezért a magyar református egyháztörténet bevezetéseül és megalapozásául ezzel a multtal is foglalkoznunk kell. Eddig a prot. egyháztörténetírók a reformációt megelőzőleg csak azokra a jelenségekre vetettek visszapillantást a középkori egyház életében, melyek mintegy előkészítői voltak hazánkban a reformkorszaknak. Egyedül Bod Péter írt, az összefüggés és folytonosság alapján, korabeli ismeretekkel, de elég terjedelmesen az ősmagyar vallásról s a reformáció előtti egyházzal (*Historia Hungarorum Ecclesiastica*). Most Révész az ősmagyar vallás jellegzetességeinek feltüntetése után kifejtett történeti szemlélettel és nagy készültséggel rajzolja meg a kezdeti magyar keresztyénség és az egész magyar középkori katolikus egyház képét. Megkapóan jellemzi életfolyását, méltatja érdemeit s azt az eredményt szűri le, hogy a középkori magyar keresztyén lelkiség a kegyesség legszebb virágait termette meg, nem volt halott, sőt folytonos megújuláson és elmélyülésen ment keresztül. De éles szemmel látja és világítja meg azokat a repedéseket és bomlásokat is, melyek idők folytán benne keletkeztek.

Meg kell említenünk Révész könyvében a református egyház oláh missziói munkájának gondos összefoglalását is. Ez kezdette meg az oláhok művelését, ennek ajándéka az egységes román irodalmi nyelv. A misszió-tudat és törekvés nem erőszakos térítésből fakadt, mert hiszen Erdélyt a vallásos türelem klasszikus földjévé tette a reformáció. Itt hozták meg egész Európában a legelső vallástürelmi törvényt (1550), s ez lett az erdélyi református gondolkozásnak a sarkköve. Ezt azonban — mondja Révész — nem kell összezavarni a jóval később keletkezett vallásszabadsági és egyenlőségi gondolattal.

Tanulságos végül megfigyelni Révész egyháztörténetében, hogy a református magyarság a maga praedestinációs hitével, puritán életfelfogásával, józan világnézetével, függetlenség- és szabadságszeretétével eleitől kezdve mennyire belegyökeresedett a magyar nemzet lelkébe, milyen hatást gyakorolt arra s hogyan lett államban, társadalomban, irodalomban törekvéseinek és vágyainak hűséges, elszánt kifejezője és megtestesítője.

Ha vannak Révész Imre művének itt-ott némi fogyatékoságai, melyek nélkül emberi alkotás nem lehet, azok nem szempontjainak korlátoltságában vagy éppen ferdeségében, nem értékelésének hibájában s előadása formás és választékos módjának hiányában, hanem a történeti forrásoknak és adatoknak sok tekintetben homályos és

hézagos voltában keresendő. Révész e könyvben egészben véve ritka nagyértékű, magasan kiemelkedő művel gazdagította a magyar egyháztörténeti irodalmat.

S. Szabó József.

A mai francia regény.

Gyergyai Albert: *A mai francia regény.* Kultúra és Tudomány. 8-r., 212 l. Budapest, Franklin-Társulat, é. n.

A modern francia regény, amely nagy nevekkel és egészen új világképpel gazdagította az egyetemes irodalmat, kedvelt ihletője a mai magyar kritikai irodalomnak. Több tanulmány szól róla, ezek a tanulmányok azonban célkitűzésüknél és természetüknél fogva csak vázlatos képet adhattak a francia regény újabb eredményeiről.

Az egész mai francia regényirodalom teljes, összefoglaló bemutatását Gyergyai Albertnek, az újabb francia irodalom egyik legkitűnőbb ismerőjének köszönhetjük, akitől eddig inkább csak jeles részlettanulmányokat és kitűnő fordításokat olvashattunk. Nagy összefoglaló tanulmánya úgyszólván az egész francia regényirodalmat felöleli és egyúttal az egész mai francia szellemiségnek keresztmetszetét adja. Műve nemcsak tudós irodalomtörténet, nem is csak minden részletre kiterjedő ismertetés és nem csupán rendkívül gazdag essay, hanem ez mind együttvéve, és még ennél is több, mert magát az eleven életet állítja elénk, és maga is izgatón friss életet lehel. Talán a *francia regény életrajzá*nak nevezhetnők legtalálóbban. De olyan életrajznak, amely a főhős életét egész multjának és jelenének, önmaga és kora szellemének és minden eszmei vonatkozásának ragyogó, százoldalú tükrében mutatja be.

Az életrajz főhőse ezúttal a francia regény, s a mű valóságos enciklopédiája a modern irodalom eszméinek.

Gyergyai könyvének első részében az egész francia regényírást áttekinti, hogy a legnemesebb értelemben vett filológus alaposságával és biztos szemével kikutassa a *mai* regény előzményeit, forrásait, az eredettől (középkor) a multon (XVII—XVIII. sz.), a félmulton (XIX. sz.) és a közelmulton (1870—1914) keresztül egészen az idegen írókig, mindenütt hajszálfínoman kielemezve, mennyi maradt meg máig is élő és ható erőnek a francia és az európai regény multjából. A mult nagyjai közül például Balzac, Stendhal és Zola ma is hat, míg Flaubert, a Goncourt-ok, Maupassant és Daudet hatása erősen halványul; az idegen írók közül viszont a német romantikusok, az

orosz Tolsztoj és Dosztojevszki, az angol Meredith és Hardy sugárzása a legelevenebb.

A könyv második része már a mai regény légkörébe vezet. Míg a közelmúlt irodalma mindenben az értelmet kereste, a modern lényege abban van, hogy inkább csak éreztet, sejtet, az ész helyett az élményt, az ösztönt, a tudatalattit választja vezetőjének és tudatosan keresi az újságot, az eredetiséget. Az új regény alapja és próbaköve az új ember, aki tudatosan igyekszik elszakadni a régítől, de szilaj és fölényes öntudatossága mögött csupa kétely és nyugtalanság lakozik. Sokirányú lendületének tartalmát és felszabadítását új «mythos»-oknak köszönheti. Ilyen besugárzó eszmepont Bergson, a cselekvés apostola, Freud, a tudatalatti én felszabadítója, Nietzsche, az új ember előkészítője, Marx, általában a forradalom-, és Szent Tamás, a keresztény világkép szimbóluma. Gyergyai ezután az új regény szellemét és belső problémáit boncolja szét, hogy rajtuk keresztül rámutasson arra a sokarcú válságra, amelyet a regény ma átél.

A harmadik rész most már szorosabban a mai francia regényt elemzi, úgy, hogy ötszörös keresztmetszetét adj. Gyergyai mindenekelőtt három «réteg»-et különböztet meg ebben a regényirodalomban: a népit (az idilli, az erotikus és a detektívregény), a kész közönséggel és készen kapott hagyománnyal dolgozó átmenetit (szalonregény, vidéki vagy külvárosi környezetrajz, regényes életrajz és kalandregény) és a legmagasabbat, a legirodalmibbat: az úttörők rétegét. Ennek a szétágazó regényirodalomnak maiságát azután a *témákon* méri fel: ugyanazt a témát hogyan dolgozta fel a múlt, és hogyan a ma regénye? Ilyen témák: a háború, a család, a házasság, a sokszor szinte szimbólummá váló családi tulajdon, az apák és fiúk ellentéte, a civilizáció ellen menedéket nyújtó táj és nép, a gyermekek és primitívek, az utazás, másrészt a sport, az üzleti élet, a munka, a forradalom és a vallásos élmény. A harmadik keresztmetszetet — ugyancsak a multtal összehasonlítva — a műfaji keretek elemzése adja: a lélektani regény, a regénydráma, a regényes életrajz, a «roman-fleuve», és a két újdonsült műfaj: a költői regény és a Gide-képviselte «tisza regény». A mai regényt kitűnően jellemzik azok a típusok is, amelyeket megalkotott. Larbaud Barnabooth-a, Proust Swann-ja, Alain-Fournier Grand-Meaulnes-ja, Gide Lafcadio-ja, Duhamel Salavin-je, Malraux Garine-ja, Giono Antonio-ja, Bernanos fiatal falusi plébánosa épp olyan örökérvényű típusok lesznek a jövőben, mint amilyenek a régi regény híres hősei voltak.

És így — az előzmények végigkísérésén és a rétegek, témák,

műfajok és típusok négyes keresztmetszetén keresztül jut el Gyergyai a «harmadik réteg»-hez, a mai francia regény úttörőjéhez, példaadó szellemeihez. Jules Romains, Duhamel, Du Gard a legnagyobb «ábrázoló» regényírók, Ramuz, Giono és Chamson a legnagyobb «mesélők», a megrostált Cocteau, a régi Morand és Giraudoux a legnagyobb «poéták», Green, Jouhandeau és Mauriac a legnagyobb «látnokok», Malraux, Bernanos és Montherlant a «hódítók», — és a két legnagyobb, a «kísérletezők»; Gide és Proust. Az *Eltűnt Idő* tündérkertjének apotheozisával végződik a tanulmány.

Ez a tömör ismertetés csak halványan sejtetheti a könyv páratlan eszmei gazdagságát, sokoldalúságát és azt a frissiséget, az eleven élet ízét, amely az egészet jellemzi. Az olvasót mindenekelőtt a mű eredeti felépítése lepi meg. Gyergyai a jobbat tudó merész biztonságával szakít hasonló irodalomtörténeti ismertetések hagyományos és kényelmes rendszerezésével, merev portré-sorozatával; ő számtalan oldalról, lépésről-lépésre közelíti meg művének tulajdonképpeni hőjét, a francia regényt, s útközben száz és száz problémát talál, amelyeket mind föl kell vetni, szét kell boncolni, tisztázni kell, hogy végül is ragyogóan előttünk álljon a valóság: a mai francia regény egész izgalmas élete, forrásaival, légkörével, formáival és bajnokaival együtt. Gyergyai ezzel a felépítéssel a legmeggyőzőbb megvalósítását adja a helyes értelemben felfogott szellemtörténeti módszernek, amely magából az irodalomból indul ki és a bonyolult irodalmi valóságot rögzíti le elevenen. A régi skatulyázás helyett eredeti módszert alkalmaz: a többszörös keresztmetszetet. De micsoda hajszálpontos vivisection az övé! És a metszetekből készen hullanak ki a részletek, amelyekből könnyűszerrel összeállítható az egyes írók mozaikja is.

Hogy ennek a felépítésnek a kereteit betöltse, — és úgy töltse be, ahogy itt látjuk — ahhoz a tudósnak, az esztétának és az író-művésznek kellett egyesülnie. Gyergyaiiban szerencsés összetételben lmegván mind a három.

A tudós fölényes, szinte félelmetes tájékozottságát tükrözi például a mai francia regény forrásainak alapos, élvezetes elemzése. Gyergyai otthon van az egész világirodalomban, a legrégebbi multtól a legelevenebb jelenig. Viszont az esztéta káprázatos irodalmi intelligenciájával és biztos ítéletével ejt bámulatba egész sereg, a regénnyel kapcsolatos, de egyúttal általános érdekű irodalmi probléma meg-látásában és tisztázásában. Mert nemcsak fényképez és rögzít, hanem kutat és tisztáz is. A könyv címét végül szinte túlságosan szerénynek érzi a sorok nyomán szinte eszmei izzásba került olvasó, aki a

mai francia regények és írók sokoldalú ismertetésén kívül a mai regény, sőt szinte az egész modern irodalom problémakörének végig-elemzését is megkapja a műben. Ez a mindenre rámutató, eszméltető eszmei gazdagság egyike a nagy tanulmány főértékeinek.

A biztos szemű esztéta művészi érzéke vezeti Gyergyait finom, szinte a sorok közé bujtatott kritikájában is. Sokkal nagyobb benne az olvasói áhítat az irodalmi szépség és a nagy író zsenije előtt, mintsem hogy ex cathedra-ítélkezéssel értékeljen, vagy tetszetősen «új» állításokkal képezzon el. Csupán az egyes írók jelentőségének arányait érezteti és finoman árnyalt, éles elemzéseivel sugalmazza a saját látását. Nem is lehet vele vitatkozni, mert minden, amit mond, oly meggondolt, oly meggyőző, hogy el is tudja fogadtatni velünk.

És végül Gyergyainak, az íróművésznek, a kitűnő fordítónak és jeles essay-írónak bélyegét viseli magán a könyv már említett eredeti felépítése, művészi kidolgozása és nyelve, ez a minden apró részletében kiötvözött, rejtett célzásokkal és esprit-vel teli stílus, amely nagy tanulmányát egyszersmind a legélvezetesebb essayvé és egy tudós író- és esztéta-lélek kifejezésévé avatja. A francia regényirodalom *élménye* ez a könyv egy olyan lélekben, aki minden ízével az irodalomban él, és akit egy élet odaadása forraszt össze tanulmánya tárgyával. Talán minden értéke mellett is csak pontos, de hűvös orvosi boncmunka volna ez a mű, ha nem folyná át az egésztest valami titkos fluidum: Gyergyai áhítatos, meleg szerelme az irodalom iránt. Ez a szerelem nem teszi szubjektivvé, sem elfogulttá, hiszen nem egyes írókhoz fűződik az, hanem az irodalomhoz, a francia regényhez. Az ilyen élmény pedig vágyat kelt az olvasóban is: az író áhítatán keresztül megsejtjük az irodalom szépségét és heves vágyat érzünk, hogy újra elolvassuk azokat a regényeket, amelyek az írókat ihlették.

Gyergyai könyve hosszú évek áhítatos munkájának érett, minden részletében átgondolt, kiötvözött eredménye.

Makay Gusztáv.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA, A JOGTUDÓS.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Igazságügyi szervezeti reformok.

Szilágyi Dezső igazságügyminiszteri programjának egyik első részlete volt a magyar bírósági és ügyészségi szervezet kiegészítése és több ezzel összefüggő, már a kiegyezés óta sürgős reformnak a megvalósítása.

Az e végből szükséges törvényszerkesztő munkálatokra, különösen a javaslatok indokolásának készítésére is Wlassics Gyulát kérte fel Szilágyi Dezső.

Fontosságban és időrendi tekintetben egyik legelső teendő volt az akkor Magyarországon működött

két kir. ítélőtáblának úgynevezett «decentralizációja».

A kir. ítélőtáblák számának szaporítását évtizedeken át helyi nehézségek, különösen a szóbajöhető vidéki városok versengése, valamint pénzügyi okok hátráltatták. Különösen fontos volt a megosztás a Királyhágón innen működött budapesti kir. ítélőtáblára nézve, amelynek területi hatáskörét kilenc tábla között kívánták megosztani.

Ez a felsőbíróság a magyar jogfejlődésnek önálló terméke volt.

A «Tabula Regia Judiciaria»-t az 1723. évi XXIV., XXV., XXVI. törvénycikkek szervezték.

Ez a szervezet 1848-ig a rendi alkotmány alapján nyugodott² és mivel e bíróság elnöke, a személynök, régebben

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szem'e* 1939. évi 735. számában.

² A bíróság tagjai voltak: két főpap, két főúr, az alnádor, az alországbíró, négy ítélőmester, több rendes, illetőleg számfeletti ítélő bíró.

együttal az országgyűlés alsó táblájának elnöke is volt, ennél fogva különösen az állam elleni büntettek miatt indított politikai perekben a régi kir. ítélőtábla működését az országgyűlés ellenzéke gyakran tette bírálat tárgyává.

1848-ban igazságügyi szervezetünkre nézve csak egy jelentős jogszabályt foglaltak törvénybe: a XIX. törvény-cikk kimondta, hogy «a kormányi kinevezéstől függő közhivatalokra nézve a törvény útján kívánt elmozdíthatatlanság egyedül az igazság szolgáltatásával megbízott bírói hivatalokra szoríttatik». (I. §.)

A kiegyezés után az 1868. évi LIV. t.-c. 3. §-a rendelte, hogy «a második bíróságot a Királyhágón innen fekvő részekre nézve a pesti királyi ítélőtábla gyakorolja».¹

Ezen a nagy területen a kir. ítélőtábla elnöke nem végezhette az alsóbíróságok felett a kellő igazságügyi felügyeletet. Ezenfelül ilyen szervezet mellett nem lehetett volna életbe léptetni a szóbeliségre és közvetlenségre alapított polgári és büntető perrendtartást.

A fellebbviteli eljárásban az eddigi írásbeliség, amelynek értelmében a felsőbbbíróságok csak azt vehették ítéletük alapjául, ami az iratokban volt, illetőleg, amit az előadó előterjesztett, — természetesen nem volt fenntartható. Az új perrendtartást úgy kellett megalkotni, hogy az alsóbíróságok a ténykérdést véglegesen ne döntsék el.

A reform jelentőségét később a vitában kiemelte Szilágyi igazságügyminiszter, amikor arra utalt: a kir. ítélőtáblák megosztása alkalmas lesz arra is, hogy az egész ország területén a legelhagyatottabb vidéki járásbírói székhelyen működő bíróságok színvonalát is javítsa, előkészítse őket arra, hogy teljesíthessék a szóbeliség elvének érvényrejutása után rájuk váró nagy feladatokat; az igazságügyi felügyeleti hatóságok pedig megismerhessék az alsóbbfokú bíróságok működését és a kiválóbb bírakat felhasználhassák az igazságszolgáltatás színvonalának emelésére.

Ilyen fontos igazságügyi szempontok indokolták a

¹ Erdélyben ez a törvény meghagyta a marosvásárhelyi kir. ítélőtáblát.

Wlassics Gyula által szerkesztett «a királyi ítélőtáblák és királyi főügyészségek szervezéséről» szóló törvényjavaslatnak sürgős beadását.

A javaslat kapcsán a képviselőházban és a főrendiházban mind a bizottságok, mind a teljes ülés magas színvonalon álló, érdemleges és szakszerű vitákon tárgyalta a reformokkal összefüggő elvi kérdéseket.¹

A bírói és ügyészi szervezet módosításáról szóló 1891. évi XVII. törvénycikk

Wlassics Gyulának második igazságügyi szervezeti alkotása.

Azokat az igazságügyi szervezeti alapvető elveket, amelyeket az 1869. évi IV. t. c. fektetett le, ez az újabb törvény több irányban módosította és kiegészítette.

A törvénynek fontosabb fejezetei intézkednek a felügyelet gyakorlása, a bírói minősítés, illetőleg képesítés, a helyi előléptetés, az együttalkalmazást kizáró rokonsági és sógorsági viszony, az összlétszám, a rangsor, az ügyészek áthelyezése és az ügyészi megbízás visszavonása tárgyában.

Ez a törvény is évtizedek óta jelentékeny alkatrésze igazságügyi szervezetünknek.

Wlassics Gyula az egyetemi tanár.

Hosszú közéleti munkásságából aránylag nem nagy időt, körülbelül hat esztendő telt el Wlassics Gyula egyetemi tanszéken, mégpedig ezt is két megszakítással.

1890. végén Szilágyi Dezső utóda gyanánt kezdte meg a budapesti egyetemen büntetőjogi előadásait; 1895. január 15-én vette át a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezetését. Miniszteri állásáról lemondva, 1903. november havában a budapesti egyetem jog- és államtudományi kará-

¹ A javaslatot és országgyűlési tárgyalását tartalmazzák az 1887. szeptember 26-ára hirdetett országgyűlés kötetei, még pedig az Irományok XXI. kötet 746. szám. (Indokolás 268—331. l.) A bizottság jelentése 773. sz. a., a képviselőházi vita pedig a 359., 364—371. és 377. ülések naplójában olvasható.

nak meghívására (amelyet mint a karnak akkori dékánja, én tolmácsoltam előtte) visszatért tanszékére.

1906 tavaszán a Közigazgatási Bíróság elnöki székét foglalta el.

Az 1890-től kezdődő ez a másfél évtized az anyagi büntetőjog terén forrongó átmeneti időszak volt. A régebbi tételes jogok mellett a nagy erővel fellépett új irányok és a tágabb értelemben vett «bűnügyi tudományok» (sciences pénales) foglalkoztatták a büntetőjog művelőit.

A végből, hogy méltathassam Wlassics Gyulának tanári minőségében szerzett érdemeit, vázolnom kell, hogy éppen ebben a korban mind reá, mind a magyar büntetőjog tanáira minő köteleességek hárultak.

A büntetőjog irodalmi művelésének fejlődése.

A büntetőjognak irodalmi művelése már a XIII. században Olaszországban megindult. Felsőolaszország egyetemlein működött tanárok, később néhány bíró és közvádó ott írtak olyan büntetőjogi munkákat, amelyek már egyes elméleti tételeket is tárgyaltak.

Ettől kezdve, különösen a XIX. század végéig elméleti tudósok is, az ítélkezés munkásai is a büntetőjog fejtegetéséről egész nagy könyvtárakat írtak össze. Különösen sok német professzor bölcséleti alapon, mások történeti szempontból írták meg könyveiket, de a legtöbben ezt a tudományt a jogi dogmatika elveinek szem előtt tartásával tárgyalták.

Nagy súlyt vetettek ezek a tudósok a jogi fogalmaknak szabatos fejtegetésére és a gyakorlatban is felmerülő vitás kérdéseket a jogtudomány elméleti szempontjából vizsgálták. Különösen Németországban egyik-másik tanár valamelyik bölcsészeti iskolának alapvető elveit és gondolatmenetét vitte át a büntetőjog terére. Kidolgoztak néhány olyan elméleti tételt is, amelynek gyakorlati jelentőségét nehéz volna megállapítani.

A XIX. század folyamán megalkotott büntető törvénykönyvek ennek a jogi dogmatikai iránynak elvi alapján

álltak. Ezeknek egyik változata az 1878: V. törvénycikk, amelynek fejtegetése Wlassics Gyulának legfőbb tanári feladata volt.

Ez a magyar büntetőtörvénykönyv nem a magyar jogfejlődés terméke, de kétségkívül jelentékeny törvényszerkesztői alkotás és szabatosság tekintetében meghaladja azokat a törvényeket, illetőleg javaslatokat, melyeknek felhasználásával készült. Szerzője Csemegi Károly, akkor igazságügyi államtitkár, kitűnő elméleti szakférfi volt; nagyszerű egyetemi tanár lett volna belőle.

Mindenesetre inkább volt tudós, semmint kitűnő törvényhozó. Tökéletesen ismerte a büntetőjog tudományának azt a fejlődési fokát, amely javaslatának szerkesztése idejében a francia, német, olasz, belga és osztrák jogtudósok érdeméből a törvényhozásban és a bírói gyakorlatban érvényesült.

A javaslatából keletkezett törvény általánosságban visszatükrözi azt a felfogást, amely alkotásának idejében (kivéve Angliát, amelynek jogfejlődése különleges volt) Európa szárazföldjének törvényhozásaiban uralkodó volt. Egyes részletekben törvényünk haladásnak tekinthető ugyan, de egészben véve megfelelt a múlt század végén elért fejlődési fokozat eredményeinek.

A bűnügyi tudományok kifejlődése és a büntetőjognak úgynevezett «új láthatárai».

Rövid idővel azelőtt és azután, hogy a magyar törvényhozás végre megalkotta a büntetőtörvénykönyvet, amely hosszú időre szóló egyetemes jogfejlődésnek az eredménye, az «új irányok» gyökeres és heves támadást intéztek minden büntető ítélkezésnek alapvető tételei ellen.

A szélső radikálisok egyike, az olasz Ferri római tanár, már új láthatárokról («i nuovi orrizonti») is beszélt.

Alapjában támadta meg a tételes jogokat Lombroso Cézárnak¹ az a tétele, hogy a «született büntettes» bűn-

¹ Fő művei: *L'uomo delinquente* (részletekben, egyes tanulmányokban, 1872—1876 közt; azután összefoglalva több kiadásban,

cselekményeinek fő oka az ő testi és lelki szervezete, benne természeti erők működnek; testi és erkölcsi jelleme, szokásai és gondolatai különlegesek; külső testi ismérveit orvostudományi alapon meg lehet határozni. Vele szemben a büntető ítélkezés helyét orvosi kezelés vagy ártalmatlanná tétel foglalná el.

A bűnügyi statisztikának valóban úttörő és nagyérdemű megalapítója, Quetelet már 1836-ban felállította azt a merész tételt,¹ hogy «bizonyos értelemben a társadalom készíti elő a bűncselekményeket, a büntettes csak az eszköz, amely azokat végrehajtja». Ebben az állításban az elhagyott társadalmi osztályok, különösen a züllés veszélyének kitett, magukra hagyott fiatalok tekintetében sok igazság is van.

A bűnügyi társadalomtudomány, illetőleg, mint Garofalo műve óta sokan nevezték, a kriminológia művelői több országban vizsgálták a büntettet, mint a társadalmi élet jelenségét és ezzel együtt azokat az állapotokat, gazdasági és egyéb életviszonyokat, amelyek a bűncselekmények elkövetésére közrehatnak.

A kérdést tárgyaló francia tudósok legkiválóbbja, Gabriel de Tarde (vizsgálóbíró, később a párizsi Sorbonne tanára), rámutatott a környezetnek («milieu») nagy hatására, utalt az utánpótlásnak hatalmas és titokzatos törvényére.² Ebből következnek, hogy a társaságban élő ember inkább utánoz, semmint új utakon jár.

A bűnügyi statisztikusok sok országban a tömeg-megfigyelés eszközeinek felhasználásával a büntető ítélkezés és

németül *Der Verbrecher* (ford. Fränkel, 1894. I. és I.). Szintén Lombroso munkája *Die Ursachen und Bekämpfung des Verbrechen* (1902).

Alapvető más munkák: Ferri (Enrico) *Sociologia criminale* (francia fordításban is több kiadást ért); Garofalo *Criminologia* (4-ik francia kiadása, 1895, Paris).

Az új irányokat behatóan ismertette Irk Albert *Kriminologia* című m. (I. köt. 1912.) 15. és köv. l.

¹ *Essai de physique sociale* I. 94—97., II. 155., 249., 278., 314. és köv. l.

² Pl. *La philosophie pénale* c. m. (3. kiadás) 323. és köv. l.

a börtönügyi végrehajtás tekintetében messzemenő következtetéseket vontak le a hivatalos statisztika adataiból.

A hazánkban is megjelent idevágó munkák közül Wlassics behatóan tárgyalta Földes Bélának kiváló művét.¹

Az új irányoknak egyik legszellemesebb művelője, van Hamel (amsterdami tanár), az orvostudományokból köleszözt műszóval (aitiologia) kifejtette a «bűnügyi kóroktan» tételeit.² Szerinte a bűncselekmény éppen olyan kóros jelensége a társadalmi életnek, mint a betegség az emberi életnek, — Van Hamel hangsúlyozta a megelőzésnek rendkívüli fontosságát is.

A bűnügyi elmekórtan művelői komoly és jelentős kutatásokat végeztek a büntetettek lelki életének, főleg elmeállapotának vizsgálata körül. Kifejtették, hogy sokan kerülnek bíróság elé olyanok, akiknek elmeállapota rendesnek nem mondható, mert a teljes szellemi épség és az elmebetegség közt van. Ezekre nézve mind a beszámítás, mind a kezelés tekintetében külön jogszabályok szükségesek.³

Az orvosok ez egyéneknél a bűncselekménynek patológus indokait kutatták és hangsúlyozták, hogy ezek az emberek közveszélyesek is lehetnek.

Liszt Ferenc, berlini tanár, a kriminálpolitika alapelveit fejtette ki.⁴

Egyesek a klasszikus iskola és az új irányok közt közvetítő álláspontot foglaltak el.

Prins (brüsszeli tanár), van Hamel és Liszt megalakították a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület-et (*Union internationale de droit pénal*), amely 1889-ben tartott első kongresszusa óta összejövetelein időszakonként behatóan tár-

¹ *A bűnügy statisztikája* címűt. — Wlassics tanulmánya megjelent a *Budapesti Szemle* 60. köt. 409—423. l.

² *Kriminal-Aetiologie a Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* XXI. k. 345—362. l.

³ A részleteket kifejtettem *Az elmebetegség és elmeegyensúly jelentősége a büntetőjogi beszámíthatóság szempontjából* c. ért. a *Gyógyászat* c. folyóirat 1905. évf.

⁴ *Lehrbuch* 9. kiad. 1899. (59—82 l.) később még nagyon sok kiadásban.

gyalta az új irányoknak egyes tételeit és a büntetőjog, illetőleg büntetésvégrehajtás körébe eső reformkérdéseket.¹

Ez «Union»-nak magyar csoportja Wlassics Gyulát választotta tiszteletbeli elnökévé.

Az úgynevezett klasszikus iskola és az új irányok ellentétes alapelvei.

Annak a jellemzésére, hogy a XIX. századbeli tételes jogoknak, ezek között a magyar büntetőtörvénykönyvnek és az új irányoknak tanai közt mekkora az elvi ellentét, csak néhány alaptételt állítok szembe :

Törvényünk szerint a bíró csak a külső tettet, illetőleg annak kísérletét büntetheti. Maga a gondolat vagy a veszélyes hajlandóság (pl. a szokásszerű iszákosság vagy kóbor cigányoknál ezeknek a húzódása a rendes, állandó munkától) nem büntetetik.

Az új irányok ellenben már különös súlyt helyeznek az egyénnek bűncselekményekre való hajlandóságára, vagy amint az olasz kriminológiai iskolának egyik legkiválóbb jogásza, Garofalo Raffael (korábban királyi főügyész és egyetemi magántanár) kívánta, nem a tettet kell elemezni, hanem a tettesnek veszélyes érzületét.²

A korábbi törvények a beszámíthatóságot állapítják meg a tettes vagy részes egyéni felelősségének az alapjául. Abból indulnak ki, hogy a bűncselekmény a tettes vagy részes szabad akaratelhatározási képességének az eredménye (magyar Btk. 76. §). Tehát a tételes jogi álláspont szerint a büntettek akaratának van szabad elhatározási képessége, és aki e képesség birtokában cselekedett, az rendszerint beszámítható.

¹ Az úgynevezett «pozitív iskolák»-nak csak legfőbb csoportjait érinthettem. Álláspontjukat részleteztem *Nyomor és büntettek* c. dolgozatomban (Olcsó Könyvtár 1500—1502. sz.); továbbá *Fiatalkorúak és büntetőjog* c. m. különösen 54—87. l.

² Garofalo *La criminologie* (4-e édition Paris, 1895) 9—10. l. «Au lieu d'analyser les faits, il faut analyser les sentiments».

A bűnügyi embertan megalapítója és a bűnügyi társadalomtudományi iskola több vezérférfia azt vitatták, hogy a büntetettnek nincs szabad akarata, ő tisztán a különböző tényezők hatása alatt és ezek által irányítva követi el a bűncselekményt. Ezek a tényezők részben a büntetett szervezetében rejlenek (az új irányok követői által ú. n. «endogen» tényezők), részben fizikai és társadalmi környezetben rejlő okok (exogén tényezők).

A régibb tételes jogok csak feltétlenül beszámítható és teljesen beszámíthatatlan büntetések között tesznek különbséget. A nem rendes elmeállapotúaknak különböző csoportjairól a magyar büntetőtörvény nem emlékezik meg.

Az új irányok megállapítják, hogy számos egyén kerül a büntetőbírótság elé, akiknek az elmebetege a teljes szellemi épség és az elmebetegség között van. (Ú. n. korlátozott beszámíthatóságúak, csökkent szellemi értékű egyének.)

A klasszikus iskola tanítása szerint a bűncselekmény megtorlása, vagyis a büntetés az igazságosság követelménye, vagy amint Kant kifejezte, az észnek feltétlen parancsa, de szükséges ez a megtorlás a sértettnek adandó elégtétel, továbbá a büntetett megjavítása és más egyéneknek elrettentése céljából is.

A törvény a büntetést a bűncselekmény súlyához és az alanyi bűnösség fokához képest határozott tartamú szabadságvesztés-büntetésben vagy határozott összegű pénzbüntetésben, ennek behajthatatlansága esetében pedig szintén (mégpedig rendszerint rövid tartamú) szabadságvesztésben állapítja meg.

A XVIII. század végétől kezdve, de különösen a múlt században túlsúlyra jutottak az emberszerető irány követelményei. Megszűnt a barbár és kegyetlen büntetési rendszer, különösen (és pedig ez helyesen történt) eltörölték a testcsonkító és testfenyítő büntetéseket, a halálbüntetés pedig egyes tételes jogokban egészen eltűnt, másokban pedig csak egy-két büntett esetére szorítottatott. Ezzel kap-

csolatban több tényező hatása alatt nőttön nőtt a bíróságoknak kegyelmes felfogása és a büntetések enyhítése.

Ezért is az új irányoknak egyes követői kereken kijelentették, hogy a szabadságvesztés-büntetéstől nem várnak átalakító hatást és azért azt más intézkedésekkel (ártalmatlanná tétel, biztonsági rendszabályok stb.) pótolnák.

Ezzel párhuzamosan a bűnügyi statisztika művelői megállapították, hogy egyes államokban, különösen a visszaesőknek és büntetteknek száma folytonosan növekedett; a fiatalok részvétele a bűncselekmények elkövetésében aggasztó mérvet öltött és főleg a középújságú büntettek, valamint a vétségek és kihágások száma jelentékenyen szaporodott.

E tényekből már évtizedek előtt az alábbi következtetéseket vonták le:

A rövidtartamú fogház- és elzárásbüntetésnek nincsen sem visszatartóztató, sem átalakító hatása. Sőt azok kiállása után az elítélteknek dologkerülő vagy munkához nem szokott része arra a tapasztalatra jut, hogy régi életmódjához képest (amely sokszor a nyomor határán volt), különösen a téli hónapokban, a fogház fűtött helyiségeiben könnyű testi munkával való foglalkozás nem teremt kedvezőtlenebb helyzetet. Viszont azonban ennek a könnyű és rövidtartamú büntetésnek is megbélyegző hatása van. Az elítélt elveszti korábbi foglalkozását és szabadulása után nem kap rendes és állandó foglalkozást, ami különösen a fiatalok helyzetére és jövőjére nézve rendkívüli hátrányokkal jár.

Ezekből a csak vázlatosan érintett okokból különösen a kriminálpolitika művelői azt a követelést állították fel, hogy a hatástalan és gyakran ártalmas következményekkel járó, rövidtartamú szabadságvesztés-büntetéseket, amennyire lehet, mellőzni kellene. Erre való lenne a büntetésnek feltételes felfüggesztése, a fiatalokra nézve pedig a próbabocsátás intézménye.

Wlassics Gyula álláspontja művelődésünk, különösen jogrendszerünk fejlődése tekintetében és a büntetőjog új irányaira nézve.

Hivatott kultúrpolitikusra vár az a feladat, hogy más alkalommal, érdeméhez és jelentőségéhez mértén méltassa báró Wlassics Gyulát, mint a magyar művelődési politikának egyik vezető férfiát. Kötelességem azonban e megemlékezés keretei közt is megismertetni az ő művelődéspolitikai álláspontját, amennyiben az a törvényhozásra és jogrendszerünk fejlődésére vonatkozik.

Az 1905-ben Budapesten tartott VII. nemzetközi börtönügyi kongresszus alkalmával a magyar előkészítő bizottság felkérésére Wlassics Gyula francia nyelven előadást tartott.¹

A tanulmány gondolatmenete a következő :

Minden nemzetnek arra kell törekedni, hogy örállomásán megfeleljen a reávaró művelődési küldetésnek, hogy bekapcsolódjék a világ szellemi életének közösségébe és a saját egyéniségének erejével is tényezője legyen az emberi művelődés haladásának.

Így van ez a jogi művelődés területén is.

A Duna völgyében a magyarságnak jutott történelmi küldetésül, hogy betöltse az emberiségnek ezt a művelődési feladatát. A magyar nemzet ezt mindig úgy teljesítette, hogy megértette a művelt világ kultúrájának gondolatvilágát és annak keretében érvényesítette a magyar népleleknek termékenyítő sajátságait.

E fejtegetésekből vonja le Wlassics azt az eredményt, hogy aki a magyar büntetőjog történetét tanulmányozza, megtalálja abban az egyetemes világtörténeti fejlődésnek nagy határköveit. Ezen az alapon tárgyalja a szerző büntetőjogunk történetének fő szakait, azután tételes büntetőjogunk és büntető perjogunknak egyes alapelveit, és végül ismerteti

¹ A tanulmánynak francia szövegét közölte az *Actes du VII. Congrès pénitentiaire international* c. nemzetközi kiadvány. A magyar szöveget a szerző közzétette *Hazánk és a büntetőjog fejlődése* cím alatt a *Jogállam* c. folyóiratban (1905. okt.). Megjelent különnyomatban is (33 l.).

a magyar jogászok különböző csoportjainak eltérő felfogását az ú. n. új irányokkal szemben.

Ami ez utóbbiakat illeti, azokra nézve Wlassics Gyula többízben és egész határozottsággal állást foglalt.¹

Ezek a tanulmányok fényes bizonyítékai annak, hogy Wlassics még akkor is, amikor az egyetemi tanszéktől már megvált, figyelemmel kísérte a büntetőjogtudomány fejlődését, valamint az «új irányok» követeléseit és egyfelől lépést tartott a haladással, másfelől a ki nem forrott eszméket határozottan visszautasította.

Wlassics élesen bírálta a jogtudománynak azt a merev konzervativizmusát, amely el akar zárkozni minden haladástól, de viszont nem fogadta el azokat a merész és indokolatlan újításokat sem, amelyek a büntető törvénykezésnek ítélkezés jellegét megszüntették volna. Különösen nem volt hajlandó a büntető bíráskodás helyett valamely közigazgatási elbánást vagy teljhatalmú orvosi kezelést megengedni.

A teljesen felforgató új irányok úttörői közül élesen bírálta Lombroso Cézárnak egyéniségét és tudományos munkásságának fogyatkozásait. Idézte Tarde-nak azt a fejtegetését, hogy Lombrosónak módszere fogyatékos, bírálata elégtelen, heterogén tanokat rendszertelenül összevegyít; abból, hogy több kivételt talál, hajlandó mindjárt szabályt felállítani, ítélőtehetsége pedig idegesen siet.²

Wlassics nem fogadta el a pozitív iskolák szélső irányainak azokat a követelményeit sem, amelyek megtámadták a büntetőjogi egyéni felelősség alaptételét, megváltoztatták

¹ A pozitív iskolák követeléseire és a reformkérdésekre vonatkozó nagyszámú dolgozatai közül különösen jelentősek a következők: *Új irányok a büntetőjogban* (Budapesti Szemle, 1888). — *A büntetőnovella tervezete* (1907). — *Fiatalkorúak és büntetőjog* (Budapesti Szemle 1909. évi dec. füzet, 355—370. l. Ez a tanulmány egyik volt tanártársának hasonló című könyvét behatóan ismerteti és bírálja.). — *A büntetőjogi reform kérdései*. (Előadta a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület magyar csoportjának 1913. május 13-i ülésén. *Jogállam*, XII. k. 413—424. l.) stb.

² Tarde: *La philosophie pénale* és *La criminalité comparée* c. műveiben.

volna a büntetés jellegét, sőt az ú. n. született büntetteseknél a büntetést ártalmatlanná tétellel, illetőleg a hatóság önkényétől függő biztonsági rendszabályokkal helyettesítették volna.

Wlassics félreértést nem tűrő módon kívánt állást foglalni minden olyan törekvés ellen, amely a hatóságok részéről való intézkedésre nem a büntetendő cselekménynek törvényben meghatározott fogalmát vette volna alapul, hanem e helyett bizonytalan, tág értelmezésre alapot adó jelszóval módot nyujtana az egyéni szabadság elleni visszaélésre.

Végső következtetései élénk tanújelét adják annak, hogy a forrongó átmeneti korszakban Wlassics a nagy törvényhozónak helyes ítélőtehetségével mily szerencsésen állapította meg azt, amit az új irányokból (szemben a teljes maradisággal) mint haladást értékesíteni és törvényhozásilag felhasználni lehetett; egyúttal pedig ragaszkodott a büntető ítélkezésnek alaptételeihez és különösen a XVIII. századtól fogva tudományban és törvényhozásban egyformán felismert alkotmányjogi vonatkozásaihoz.

Ellenkező irányban kifejezést adott Wlassics annak a meggyőződésének, hogy a régibb törvénykezésnek általa úgy nevezett «nyomorúságai» nem tarthatók fenn.

Kereken kijelentette, hogy a «technikai igazságszolgáltatásról, a barbár egyenlősítéstről, amely csak teljes beszámíthatóságot vagy abszolút beszámíthatatlanságot ismer, egyszer majd úgy fognak beszélni, ahogy mi beszélünk a boszorkány-perekről».

Hangsúlyozta, hogy az új eszmék közül több eljutott a gyakorlati érvényesülés, sőt a megvalósítás szakába.

Különösen elfogadta a kezdő, illetőleg alkalmi büntettesnek lehető kímélésére irányuló törekvéseket. Ezeknél a gyakran felesleges és mindenestre az államra nézve is ártalmas, rövidtartamú fogház és elzárás mellőzését kívánta és azt pótolni óhajtotta a büntetésnek feltételes felfüggesztésével, illetőleg a jogszokásban ú. n. «feltételes elítélés» intézményével. Igen nagyjelentőségű volt Wlassics fellépése abban a tekintetben, hogy a fiatakorúak beszámíthatóságára és a velük szemben alkalmazandó büntetésre vagy nevelésre,

illetőleg rendszabályokra nézve — szemben az igen tekintélyes részről nagy tudással és ékesszólással kifejtett ellenzéssel — a reformot követelők mellé állt.

Ilyképpen Wlassics Gyula állásfoglalása és számos idevágó tanulmánya jelentékeny mértékben közrehatottak arra, hogy az új irányoknak több követelését törvényhozásunk az ú. n. büntető novellában (1908 : XXXVI. t.-c.) a magyar jogrendszerbe is beillesztette.

Wlassics Gyula a közíró és dolgozatai a társadalmi tudományok több más ágában.

Amikor Tóth Lőrinc 1886-ban Wlassics Gyulát Akadémiánk tagjává ajánlotta (az *Akadémiai Értesítő* melléklete 86—87. l.), joggal emelte ki, hogy már nem kezdő író, hanem kész és máris nagy érdemeket szerzett tudóst hozott megválasztásra javaslatba.

Már első büntetőjogi értekezéseitől kezdve, később mint Akadémiánk tagja is, Wlassics Gyula több mint hat évtizeden keresztül mindenkor élénk tudományos és irodalmi munkásságot fejtett ki.

Ifjú korában megkezdett közírói munkásságát Wlassics később sem hagyta el, sőt egyik időközben megszűnt napilapnak (a *Magyar Ujságnak*) hasábjain, főleg azokban az évtizedekben, amikor a napi politika terén is működött, hosszabb időn át rendszeresen vezércikkeket is írt.

Megemlékezésemben a jogtudós munkáját óhajtottam vázolni és így hangsúlyozom, hogy báró Wlassics Gyula közírói tevékenységének összefüggő méltatása későbbi feladat tárgya lesz.

Amint azt alább Wlassicsnak Deák Ferenc élet- és jellemrajzát tárgyaló munkájánál is említeni fogom, ezért a közírói tevékenységért Akadémiánk az 1921—1923. évkörben megjelent publicisztikai művek jutalmazására kitűzött Bródy-díjat az 1924. évi nagygyűlésen báró Wlassics Gyulának ítélte oda. (*Akadémiai Értesítő* XXXV. k. 88—91. és 185. l.)

Tudományos irodalmi munkásságára nézve változás csak annyiban állapítható meg, hogy amióta Wlassics meg-

vált az egyetem büntetőjogi tanszékétől és átvette a m. kir. Közigazgatási Bíróság vezetését, azóta kevesebb tanulmányt tett közzé a büntető jogtudomány köréből, ellenben évtizedeken át, életének végéig behatóan munkálkodott Wlassics a társadalmi tudományok tág körébe tartozó más fontos tudományos munkatereken, főleg a közjog, közigazgatási jog és nemzetközi jognak tudományos művelésével.

Ezenfelül különösen alkotmánytörténeti dolgozataival kapcsolatosan kiterjeszkedett a legújabbkori politikai történelem tárgyalására is, ami bizonyítja, hogy széleskörű műveltségét a későbbi évtizedekben is különböző tudománykörökbe tartozó kérdések tanulmányozásával kiegészítette.

Csak példaképpen említhetem a német birodalom negyedik kancellárjáról, Bülow hercegről a Budapesti Szemle 391. számában (1—18. l.) megjelent dolgozatát, amelyet francia nyelven is ¹ közzétett.

Wlassicsnak több társadalomtudományi tanulmánya könyvismertetés alakjában jelent meg; közülök egyik-másik részben a közírói tevékenység határán mozog.

Munkásságának terjedelmét, munkakedvének fáradhatatlanságát élénken bizonyítja, hogy életének utolsó évtizedében is mily nagyszámú értekezést, tanulmányt, hírlapi cikket tett közzé.²

E cikkek közül több, valamint a felsőházban tartott elnöki székfoglaló beszéde, továbbá a felsőház költségvetési jogát tárgyaló cikkei (*Pesti Napló*, 1927. május 8. és június 12., továbbá a *Jogállam* c. folyóiratnak 1931. januári számában), végre (csak példa gyanánt említve) *Az angol felsőház reformjának tervezetét* ismertető tanulmánya (Budapesti Szemle, 1922. 543. sz. 117—138. l.) értékes közjogi fejtegetéseket tartalmaznak.

¹ *Le quatrième chancelier* (1909).

² Így 1921-ben 25, 1924-ben 36, 1925-ben 25, 1926-ban 27, 1927-ben 33, 1928-ban 29, 1929-ben 23, 1930-ban 15, 1931-ben 6, 1932-ben két dolgozata jelent meg.

A) Az alkotmánytörténet és közjog

körébe vágó tanulmányai közül különösen ki kell emelnem *A magyar alkotmány fejlődéséről* írt értekezését, amelyet francia nyelven is közzétett.¹

Wlassics ebben a tanulmányban azt a tételt tette bizonyítás tárgyává, hogy a magyar alkotmány «a magyar nemzeti génusz terméke»,² mert önálló történeti fejlődés eredménye. Egészen téves az az elterjedt szokás, amely alkotmányunkat az angollal állítja párhuzamba.

Wlassicsnak ezek a tételei természetesen arra fogják indítani a külföldi közjogászokat, hogy amennyiben hazánk jogfejlődésével foglalkoznak, ezt az önálló alkotmányfejlődést behatóan tanulmányozzák. Ezzel a dolgozatával tehát Wlassics közjogunk és jogviszonyaink ismeretének nagy szolgálatot tett.

A tanulmány (magyar szöveg 538. és köv. ll.) a következőket fejtette ki:

Alkotmányunknak kimagasló jellemvonása, hogy már nagyon korán a közjogi felfogást tette az egész alkotmány tengelyévé.

Alkotmányunk a Szent Korona tanában egyesítette a király és a nemzet fogalmát.

Az állami főhatalomnak az alanya nem az uralkodó, hanem az állam, tehát a király és a nemzet együttvéve. Ennek a főhatalomnak a jelképe a Szent Korona, amely közjogunkban mint önálló alkotmányjogi fogalom érvényesül.

A jelenkori felfogás szerint a Szent Korona tagja a politikai jogokkal bíró minden magyar honos.

A magyar országgyűlések a XIII. századtól fogva valószínű országgyűlések. A két-kamara rendszer gyökerei visszanyúlnak első koronás királyaink koráig; tehát a két-kamarás

¹ *A Magyarok a kultúráért* c. kiadványban (1929) 537—551. l. *L'évolution de la constitution hongroise*, a *La Hongrie et la civilisation* c. gyűjteményes munkában. 231—252. l.

² *Notre constitution est le produit du génie hongrois.* (Az értekezés francia szövegében Id. h. 250. l.).

rendszeret őseink nem külföldről vették át, hanem az tisztelgetreméltó, önálló, hazai alkotmányfejlődés eredménye.

Ezzel a dolgozattal tehát Wlassics bebizonyította, hogy a magyar nemzet — mellőzve minden utánzást — képes volt olyan alkotmánytípust kifejleszteni, amely eredeti jogalkotó erő terméke.

Ez az igazság újabb bizonyítéka annak, hogy nemzetünknek történelmi küldetése volt és van a Duna völgyében. Ennek a tudata a magyarságnak késő századokban is megadhatja az erőt arra, hogy küzdjön önálló nemzeti létéért és bátran szembenézzen a jövőben esetleg ráváró újabb viharokkal.

Különösen azokban az évtizedekben, amelyekben a magyar országgyűlés ellenzéke egyes politikai kérdésekben heves, hosszadalmas és részben obstrukciós küzdelmet folytatott, — az osztrák közjogi íróknak egyik csoportja nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki a dualizmus és általában a magyar alkotmányosság ellen. Ennek a harcnak végcélja volt az összmonarchia, illetőleg az egységes osztrák birodalom visszaállítása s az osztrák összpontosító törekvéseknek dialra juttatása.

Ezeknek a támadásoknak visszaverésére báró Wlassics Gyula nagy közjogi készséggel több értekezést¹ írt, amelyekkel az 1867 : XII. t.-c. alapján állva, sikerrel védelmezte a magyar állam önállóságát és paritásos egyenjogúságát.

Báró Wlassics Gyulának nagyszámú egyéb közjogi tanulmányait helyhiány miatt nem áll módomban behatóbban fejtegetni.

B) A közigazgatási jog

körébe tartozó tudományos kérdések főleg azóta érdekelték Wlassicsot, amióta átvette a M. Kir. Közigazgatási Bíróság vezetését.

Rövid idővel ezután az ő közreműködésével megalkotta törvényhozásunk a közigazgatási bíróság hatáskörének ki-

¹ *Ausztria viszonya Magyarországhoz ; Az ausztriai közjogi irodalom és Magyarország stb.*

terjesztéséről szóló 1907. évi LX. és a «hatásköri bíróságról» szóló 1907. évi LXI. t.-c.-et.

Ez utóbbi törvény hatálybalépésével kapcsolatban Wlassics nagyértékű tanulmányt írt, amelyet *Le tribunal des conflits* c. alatt francia nyelven is közzétett.

Az említett értekezésben kifejtette a szerző, hogy az első császárság idejétől kezdve Franciaországban megkísérelték a végrehajtó hatalom részéről befolyást gyakorolni a független bíróság ítélkezésére.

Ezóta nyilvánult meg a külföldi jogokban az a törekvés, hogy — kapcsolatban a végrehajtó és bírói hatalom jogkörének különválasztásával — önálló hatásköri bíróságot kell szervezni, egyfelől a bíróság és a közigazgatási hatóság, másfelől a közigazgatási bíróság és közigazgatási hatóság között felmerülhető hatásköri összeütközések elintézésére.

Ennek a bíróságnak a szervezése azért jelentős, mert megerősíti a többi független bíróság működésének biztosítékait és ezzel egyidejűleg az egyéni szabadságnak és a polgári jogoknak a tiszteletét is.

A tanulmány rámutatott arra, hogy a magyar törvényhozás — ámbár ez intézmény szabályozásánál külföldi alapgondolatból indult ki — ezen a téren is tovább ment az Európa több államában hatályban levő jogszabályoknál.

Haladás például az, hogy míg a külföldi hatásköri bíróságok csak a felek kérelmére intézkednek, a magyar hatásköri bíróság hivatalból jár el.

Újabb bizonyítéka ez annak, hogy külföldi intézmények és szervezetek hazánkban önálló fejlődést nyernek.

Wlassics Gyulának 1906—1932 közt a Közigazgatási Bíróság ülésein tartott elnöki megnyitó beszédei bizonyítják, hogy a jogtudomány ez ágának fontos problémáit mennyire figyelemmel kísérte és mily behatóan tanulmányozta.

Egyik ilyen beszédében (1932) hangsúlyozta, hogy az a taxatív felsorolási rendszer, amely ennek a nagytekintélyű bíróságnak a hatáskörét ezidőszerint megállapítja, még messze áll az eszményi felfogástól.

Az elérendő cél az lesz, hogy a törvény általánosságban rendezze a Közigazgatási Bíróságnak hatáskörét. E bírós-

ságra vonatkozó újabb jogszabályok célja az legyen, hogy felszabadítsák az apróbb ügyek halmazától ezt a bíróságot, amely sokkal jelentősebb ügyek elintézésére hivatott és amelynek rendeltetése különösen az lenne, hogy hatáskörébe utalják a felsőbb jellegű contentiosus és közjogi kérdések elintézését.

Ugyanebben a megnyitójában elismerőleg hangsúlyozta Wlassics, hogy a párton felül álló bíróságra bízta az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíraskodást, amelynek addig, míg az országgyűlést illette, lehetetlen eredménye volt.

Kiemelte végül Wlassics, hogy a trianoni békeparancssal együttjáró területi megcsonkítás után sokan azt hitték, hogy a közigazgatási bíróság ügyforgalma csökkenni fog. Ezzel szemben az ügyforgalom az 1920-tól 1931-ig terjedő évek közt még jelentékenyen emelkedett is.¹

A nemzetközi jog körébe

vágó nagy számú értekezése alapján Wlassics Gyula Akadémiánknak 1921. évi Nagyjutalmát kapta meg. (*Akadémiai Értesítő* XXXII. k. 74—89. l.).

A nagyjutalmi jelentésnek kitűnő előadója, boldogult Magyary Géza társunk előadói jelentésében tüzetesen kifejtette, «hogy ezek a nemzetközi jogi értekezések kiváló tudományos értéküknél és hazánk legváltáságosabb helyzetében rendkívüli hatásuknál fogva a legteltesebb mértékben érdemesek Akadémiánk elismerésére. Ez értekezések közül több külön-külön egymagában véve is méltó lett volna a Nagyjutalomra», a kiküldött bizottság azonban azokat együttvéve ajánlotta erre a kitüntetésre, «mert ha külsőleg nem is, de szellemileg mégis összefüggő egységet alkotnak, úgyhogy a szerző nagy irodalmi érdemét, melyet megírásukkal szerzett,

¹ Báró Wlassics Gyulának többi közigazgatási jogi tanulmányai közül még a következőket kell felemlítenem: *Önkormányzat és felügyeleti jog*; *Perjogi alapelvek a közigazgatási bíraskodásban*; *Jogerő a közigazgatási intézkedések területén*; *A közigazgatási bíróság és a tudomány viszonya*; *A hatásköri bíróság története és hivatása. Az alsófokú közigazgatási bíróságok felállításáról* (*Magyarság*, 1929. jan. 18.) stb.

mind pedig az értekezések kiváló tudományos értékét irodalmunkra nézve jobban tudjuk megítélni, ha azokat összefüggésükben tettük bírálat tárgyává». (Idézett bírálati jelentés id. h. 85. l.)

Báró Wlassics Gyula mint jogász a forrongó, átmeneti viharos korszakban is rendületlenül bízott a jognak és az igazságnak erejében és azért nemzeti jogos érdekeink, valamint az ú. n. utódállamokban élő magyar kisebbségek jogainak védelmére a nemzetközi jogban is eszközöket keresett.

Ezeknek a nemzetközi jogi értekezéseknek címét, tárgyát, tartalmát és lényegét Magyary Gézának rendkívül lelkiismeretes előadói jelentése behatóan ismertette; jelentőségüket pedig kimerítően méltatta. Ezért e tanulmányok tekintetében az Akadémia bizottságának munkálatára utalhatok.¹

Deák Ferencről szóló tanulmányok.

Egyetemi tanár korában Wlassics Gyula (1906-ban) Deák Ferencnek a *Magyar Remekírók* c. gyűjteményben (XVIII. és XIX. kötet) megjelent válogatott beszédeihez nagybecsű tanulmányt írt.

Amikor a Magyar Jogászegyletnek 1922-ben megalakult Deák Ferenc-Bizottsága könyvsorozatát megindította, báró Wlassics Gyulát kértük fel arra, hogy Deák Ferencről élet- és jellemrajzot írjon.

Ez a dolgozat 1923-ban látott napvilágot; a százéves évfordulóknak akkor nagyon elterjedt szokása mellett egyúttal bizonyos időszerűséget is feltüntetve, mert Deák éppen száz évvel megelőzőleg kezdte meg Zala vármegyében közéleti munkásságát.

A nagyértékű könyvből Deák Ferenc mint államférfi, törvényhozó és szónok áll előttünk. Wlassics összefoglalja Deák élet- és jellemrajzát, valamint történelmi és államférfiúi szereplését.

¹ Wlassicsnak később írt értekezései közül fontosak: *Nép-szövetség* (Jogállam, 1927. okt.—nov.); *A souverainitás leple alatt kisebbségirtó politika* (P. N. 1928. szept. 30.); *Kisebbségi jogvédelem és nemzetközi garancia* (1929) stb.

Elsősorban foglalkozik a kötet Deáknak már az 1832—36-os országgyűlésen tartott beszédeivel, azután a dolgozatnak fő tárgyai a következők :

Deák munkássága a büntetőjavaslatok előkészítése körül; elmaradása az 1843-i országgyűlésről s ennek Deák lelkiületét annyira nemesen jellemző okai; majd közéleti szereplése az 1847-es országgyűlésen, az abszolutizmus alatt, az 1861-i országgyűlésen, annak feloszlata után, végre a kiegyezés előtt és után Deák haláláig.

A mű második része Deák egyéniségének kimerítő jellemrajza. Hűségesen kifejti a kötet Deák emberi és erkölcsi nagyságát; kisugárzik belőle Deáknak rendkívül alapos jogi és történelmi műveltsége, valamint állandó érdeklődése minden tudományos mozgalom és egyúttal a magyar nemzeti irodalom fejlődése iránt.

A jellemzésből felismerjük, hogy Deák óvatos volt ugyan, de nem félénk, sőt elszántan, bátran és rendületlen kitartással küzdött a magyar nemzet jogainak védelmében. Egyenes ellentéte volt ugyan a forradalmi embernek és sohasem barátkozott meg a radikalizmussal, de élénk érzéke volt minden igazi haladás iránt. Mély vallásos érzülete mellett törhetetlen híve volt a lelkiismereti és vallásszabadságnak.

A kötetből ma is felemelő és erőtadó tanulságokat meríthetünk.

Az értelmi és erkölcsi nagy tulajdonságoknak milyen halmaza egyesült ebben az «egyszerű nagyság»-ban, aki a magyar népnek szélesebb rétegeiből emelkedett ki. Deák, ha nem is volt doktrinér, mégis tudott mindent, amit az azon korbéli magyar államférfinak tudnia kellett. Egy-két rövid utat kivéve alig hagyta el hazáját, mégis milyen széles látóköre volt.

Olyan korban, amelyben annyi hangulatváltozás és különféle áramlatok hullámozása jelentkezik, egyúttal pedig annyiféle egyéni önzés is uralkodik, egészen példatlanul áll Deák önzetlensége, egyenessége és igazságérzete; a legszélesebb néprétegek javára végzett szakadatlan és sikeres országgyűlési munkássága, emberszeretete és jószívűsége.

Wlassics Gyulának ez a kötete késő korszakok magyar-

jai előtt is feltárja és megismerteti azokat az örökérvényű erkölcsi értékeket, amelyek Deák jellemében idővel és térrel dacolva századok múlva is fényleni fognak.

A kötet több részlete érdekelte Wlassicsot mint büntető-jogászt is. Így érintette Deák Ferencnek, mint Zala vármegye tiszti ügyészének első, ránkmaradt védőiratát (*Deák Beszédei* I. köt. 1—7. l.), amely teljes mértékben bizonyítja, hogy ő már a XIX. század elején felismerte a megelőzésnek nagy jelentőségét és értékelte a környezetelméletet, amelyet külföldi államokban is csak évtizedek múlva fejtettek ki teljes részletességgel. (Wlassics könyvében 14—15. l.)

Befejezés.

Nem teljesült Thaly Kálmánnak megemlékezésemnek bevezető soraiban említett az a reménye, hogy Wlassics Gyulára «történetírói hivatás» vár.

Wlassics nem lett történetíró, de félszázadnál hosszabb időn át hazájának történetében mint államférfi és mint tudós maradandó, történelmi jelentőségű munkásságot fejtett ki.

Szerencsésebb nagy nyugati nemzetek évszázadokon át a haladás élén járhattak, minket, szegény magyarokat, négy nagy nemzeti katasztrófa és viharos századok gátoltak az előmenetelben.

Fajtánknak nem hibája, hanem a másfél százados török uralom alatt, az azt követő gyászos évtizedekben, majd az abszolutizmus korában, most megint Trianon után tragikus végzetünk, hogy más nemzetektől elmaradtunk. Ezért hazánk történetében a tudós és az államférfi életét és munkáját abból a szempontból is különösen vizsgálni kell, hogy főleg az újjáépítésnek fontos korszakában — ilyen volt a kiegyezés kora — mennyire vitte előre nemzetét.

Kimutattam, hogy a magyar művelődés több terén, valamint az igazságszolgáltatásnak számos részleténél, s főleg abban a munkakörben, amelyet e megemlékezésnél — önmagának korlátokat szabva — szemem előtt tartottam, az utolsó félszázadban báró Wlassics Gyulát a tárgyilagos történetírás az elsők sorában fogja említeni.

Kezdve azoktól a tanulmányoktól, amelyeket a fiatal közíró tudományos folyóiratok hasábjain közzétett, az életének utolsó éveiben írt értékes művekig, mindegyik munkája érvényre juttatta Wlassics Gyulának azokat a nagy tulajdonságait, amelyek a jogi író és a tudóst jellemezték.

Ezekhez járult évek hosszú során át a törvényszerkesztés, majd a közművelődés széles terén, az egyetemi tanszéken, a parlamenti életben, az államférfiúi tevékenység körében végzett rendkívül széleskörű és fáradhatatlan munkássága.

Az irodalmi dolgozatokból, a törvényelőkészítő munkából és a bírói elnöki székben kifejtett tevékenységből meg lehet állapítani Wlassics Gyulának rendkívül széleskörű és alapos műveltségét, azt a magas látkört, amelyből közéleti feladatait akár mint tudós, akár mint törvényhozó, akár mint a Közigazgatási Bíróság elnöke mindenkor betöltötte.

Különösen a ma vizsgált tevékenység körében érvényre jutott az ő rendkívül széleskörű és alapos műveltsége : alkotmányjogi, büntetőjogi, alkotmánytörténeti, közigazgatási jogi tudása, helyes ítélőtehetsége, alkotmányos felfogása, megértő ragaszkodása a magyar alkotmánynak történeti fejleményeihez ; a törvényszerkesztésre való külön hivatottsága, amely a törvényjavaslatok művészi szerkezetének megszövegezése által maradandó alkotásokat juttatott törvénytárunkba, az indokolásnak ragyogó irállyal megírt fejtegetései útján pedig a tudományos irodalmat gazdagította.

Macchiavelli írta : Szerencsés az a nemzet, amelynek nagy férfiak szerkesztettek törvényeket.

A magyar igazságszolgáltatásra különösen áldás volt az, hogy az igazságügyi szervezeti törvények és a bűnvádi perrendtartás megalkotásánál ilyen kiváló államférfi döntőleg és sikerrel működött közre.

Minden törvénynek egyetlen tűzpróbája, a hosszabb időn át való gyakorlati alkalmazás, bebizonyította, hogy Wlassics ilyen törvényjavaslatokat készített elő a magyar igazságszolgáltatás számára.

Igazságügyi szervezeti javaslatai alapján keletkezett törvényeink 1891 óta ma is változatlanul hatályban vannak.

A bűnvádi perrendtartást, amelynek kormányjavaslatán Wlassics Gyula éppen félszázad előtt dolgozott, e hosszú idő alatt természetesen egyes későbbi törvények kiegészítették, illetőleg módosították. De a három nagyobbterjedelmű novelláris törvény¹ az 1888. évi javaslatnak nem azokat a fejezteit változtatta meg, amelyeknek szövegezésén és indokolásán Wlassics Gyula dolgozott.

Ezekkel a törvényelőkészítő munkálatokkal, valamint tanár korában a büntetőjog tételeinek értelmezése és az újabb irányok tanainak érvényrejutása körül kifejtett tevékenységével, végül, de nem utoljára a közjog és közigazgatási jog terén Wlassics Gyula mindenkor közremunkált arra, hogy a jogállam intézményei és a haladottabb igazságszolgáltatás követelményeinek megfelelő elvek jussanak a magyar törvénytárba és nyerjenek alkalmazást bírósági gyakorlatunkban.

Különösen ami az ő alkotmányjogi álláspontját illeti, forrongó korszakban Wlassics Gyulának fejtegetései és nehéz időben tanúsított magatartása, olyan nemzeti értékek, amelyeket meg kell becsülni és jelentőségüket a jövő szempontjából is át kell érezni.

Önálló nemzeti létünk, magyarságunk, a polgárok egyéni jogainak tiszteletben tartása függnek attól, hogy azok az intézmények és jogelvek, amelyekért évtizedeken vagy még hosszabb időn át nemzedékek küzdöttek, az utókor szemében se legyenek lényegtelen formaságnak tekinthetők.

Báró Wlassics Gyulának törvényszerkesztői tevékenységéből és a jogélet több terén végzett tudományos irodalmi munkájából az ő korában nemzetére előny és haladás áradt.

Azokból az utókor tanulságokat fog meríteni.

*

Amikor Wlassics Gyula Akadémiánk megbízásából 1904. június 12-én Zrínyi Miklósnak, a költőnek Csáktornyan állított emlékoszlopára elhelyezte Társaságunk koszorúját, nagyhatású beszédét (*Akadémiai Értesítő*, 1904. évf. 394—403.)

¹ Az 1914: XIII., az 1921: évi XXIX. és az 1928: X. t.-c.

annak hangoztatásával végezte: a haza... a történelmi múlt hagyományainak szent kapcsolata a nemzet jövőjével, amelyért a legszebb erény, ha kell — az önfeláldozás.

Báró Wlassics Gyula több mint félszázadon át munkáerejét, tehetségeit, egészségét áldozta azért, hogy nemzete — mindig tiszteletben tartva és ápolva ezeréves történelmi múltjának annyi küzdelemmel és vérrel megszentelt hagyományait — a művelődésnek sok terén a haladás útján járjon és jobb jövőendő felé tarthasson.

Emléke tisztelt lesz.

Neve évszázad múlva is fennmarad a magyar törvényhozás, jogtudomány és egész közművelődésünk történetében.

BALOGH JENŐ.

AMERIKAI BENYOMÁSOK.

Chestertonnak, az ismert nemrég elhunyt angol humoristának van egy könyve: *Amit Amerikában láttam*. Ebben elmondja, hogy egy délafrikai elefántot fogtak és elvitték a londoni állatkertbe. Megérkezése után nem sokkal levelet írt otthon maradt feleségének s abban csodálkozott azon, hogy némelyek Londont a legkülönbélebb elemek gyülekezőhelyének tartják, pedig ő azt tapasztalja, hogy Londont csak elefántok és más vastagbőrűek lakják — mert ő egyebet nem látott maga körül. Ha már egy várost is nehéz megismerni, mennyivel inkább egy 132 millió lakosságú országot, amely majd akkora, mint egész Európa (az európai Oroszországgal együtt), és amelyben minden éghajlat előfordul a trópusinak kivételével.

A legtöbb európai azt várja, hogy az Egyesült Államokban egyrészt Európához hasonló, másrészt egyöntetű alakulatot fog találni. London New-Yorktól körülbelül 5000 kilométernyire fekszik. Ha ezt a távolságot a térképen Londontól a világ többi három tája felé lemérjük, északon a sarkig, keleten Samarkandig, délen Afrikában az egyenlítőig jutunk el. Úgy-e, senkisésem várja, hogy ezek a tájak hasonlóak legyenek Londonhoz? Ha a kísérletet kiterjesztjük San-Franciscóig, akkor 10,000 km-nyire jutunk Londontól, nyugatra. Ha ezt a távolságot vesszük körzöbe, keleten Pekingig, délen Fokvárosig, északon pedig San-Franciscó-ig jutunk el, ámde az északi sarkon keresztül. Ami az Egyesült Államok egyöntetűségét illeti, arról itt csak annyit, hogy az ember San Franciscóról — ha ott van — önkénytelenül mint «Kelet»-ről beszél, pedig természetesen nyugaton van.

Az Európát New-Yorktól elválasztó 5000 kilométert

meg is kell járni, sőt az Egyesült Államokba be is kell jutni, ami még a kéjutas számára sem egészen egyszerű. Az amerikai vízum megszerzése céljából lepedőnagyságú kérdőívet kell kitölteni, amelyben többek közt a következő rovatok foglaltatnak: «Polygamista-e Ön?», «Anarchista-e Ön?», «Azon céllal utazik-e az Egyesült Államokba, hogy az ott fönnálló kormányzati rendszert fölborítsa?» Mindig kíváncsi voltam, akadt-e már olyasvalaki, aki ezekre a kérdésekre igennel válaszolt.

Vízummal és dollárokkal fölkészülve, fölszállhatunk egy modern hajószörnnyetegre. Kecsegtető volna egy ilyen hajóról bővebben szólnom, de ezt tiltja a helyszűke. Egy modern hajóóriás 2—3000 utast és 1000-nél több személyzetet visz. Egy-egy útja 2—3 millió pengő forgalmat jelent és évi olajszükséglete nagyobb, mint Magyarországé. Az étkezés választékosabb, mint a legjobb szárazföldi vendéglőé. Az a hajó, melyen én utaztam, 15,000 üveg bort és 10,000 liter sört vitt. Elfogyott rajta 100 kg kaviár, 60,000 retek, 184,000 karaj kenyér, 70,000 darab vaj, 47,000 tojás. A fő-steward gondjaira van bízva 28,000 lepedő, 36,000 vánkoshuzat, 38,000 asztalterítő, 40,000 fürdőlepedő, 160,000 szalvéta és 240,000 törülköző. Még megemlítem, hogy egy ilyen hajó annyi villamos áramot fogyaszt, mint amennyit egy 100,000 lakosságú város, és hogy naponta 1500 métermázsza hulladéktól kell megszabadulnia.

A new-yorki kikötőt számtalanszor leírták, s nem ok nélkül. Ha behajózunk a világnak e legnagyobb forgalmú kikötőjébe, olyan látványban van részünk, mely lenyűgöz, még pedig újra és újra, valahányszor látjuk. A tengernek, a függőhidaknak, a felhőkarcolóknak és a forgalomnak páratlan harmóniája ez. A felhőkarcolók építésének oka abban rejlik, hogy a tulajdonképpeni New-York területe korlátolt, miért is a telekár magas. Természetes volt tehát a gondolat, hogy fölfelé terjeszkedjenek; ez lehetséges is, mert a talaj sziklás. Az első felhőkarcoló Chicagóban épült 1881-ben. New-Yorkban, a jó üzleti negyedben, 16 dollár évi bért fizetnek egy négyzetméter irodahelyiségért, ami egy közepszerű helyiségre 40,000 pengő évi bért jelent. Ha tehát New-Yorkban

logikus volt is az égbenyúló építkezés, az ilyen magas épületek emelése az Unió kisebb városaiban csak az utánzási vágyból magyarázható. New-Yorkban 2500 épület van, mely tíz emeletnél magasabb és tizenhárom, mely ötvennél több emeletes. A legmagasabb köztük ma az Empire State Building, mely 375 méternyire emelkedik, tehát 75 méterrel magasabb az Eiffel-toronynál.

«Egyesült Államok» — a világ hajlandó ennek a névnek tulajdonképpeni értelmét elfelejteni, pedig egyszerűen abban leli magyarázatát, hogy, igenis, egy bizonyos célra egyesült egyes államokról volt és van szó. Az Unió 48 államában pl. 48 bányatörvény van, melyek természetesen nem mindenben különböznek egymástól, de sok esetben lényeges eltéréseket mutatnak.

Roosevelt tudvalevőleg nemrég rádió útján az egész világon közzétett beszédet mondott a kongresszusban. Politikai ellenfele, Coughlin páter, levélben kérte, halasztaná el beszédét, mert ő (Coughlin) ugyanakkor rádióbeszédet intéz az Egyesült Államok lakosságához. Roosevelt erre azt felelte, hogy ha Coughlin az Egyesült Államokhoz szól, akkor ő (Roosevelt) a világ összes, nem egyesült államaihoz szól, ami fontosabb.

Több államban, pl. Oklahamában, ma is szesztilalom van. Az amerikai alkotmány alapján igen korlátolt hatáskört szabott a washingtoni központnak, felelős kormány tudvalevőleg nincsen és a kongresszus tagjai csak kis részben tekintik magukat az összesség képviselőinek, inkább az őket kiküldő egyes államok követleinek. Beszédjeik honi választóiknak szólnak, sokszor meg sem tartatnak és csak a jegyzőkönyvekben és a parlamenti tudósításokban szerepelnek. Az egyes államok törvényhozó testületei is hasonlóak, ami — néha humoros — visszásságokhoz és törvényekhez vezet. Így pl.:

Massachusetts államban nem tűrnek meg 25 cm-nél magasabb kutyát ;

Iowában törvény tiltja a borravalót ;

North-Carolinában a törvény előírja, hogy a hotel-ágyaknak legalább 60 cm-nyi távolságban kell egymástól állniok ;

Illinois-ban bűn valakire nyelvet öltetni ; az asszonyoknak alsószoknyát kell viselniök ;

Tennesseeben tilos az asszonyoknak lábsuklójukon karkötő-órát hordaniok ;

Californiában tilos két embernek egy kádban fürödni ; Michiganban tilos öszvért elevenen elégetni.

Ha végigmegyünk az Egyesült Államokon keletről nyugat felé, mindennap új benyomásokat nyerünk, melyek egymástól nagyon különböznek, valamennyi bizonyítja ezen rengeteg birodalom egyes részeinek különbözőségét.

New-York nem olyan, mint egy európai metropolis. De nem is ad képet Amerikáról. Lakosságának öthetedrésze idegenben született, vagy idegen, vagy részben idegen eredetű ; New-Yorkban 115,000 magyar lakik.

Vezetőszerepének egy részét New-York lassan Washingtonnak engedi át ; egyelőre azonban vezetőszerepe van művészetben, zenében, kultúrában. Azt senkisé is vitatja, hogy a civilizáció Amerikában — különösen az északi részben — igen magas fokon áll, értve ezen a hygienét, a közlekedési eszközök kényelmességét, távbeszélő- és távíróberendezéseket és effélét. Arról azonban, hogy áll-e ott a kultúra ugyanazon fokon, mint Európában, a nézetek eltérők. Páratlan intézményeik a Metropolitan Operahouse (melyet magánadakozásból tartanak fenn), a maga nemében páratlan képzőművészeti múzeum, 4 millió kötetes könyvtár (minden könyvet tíz perc alatt megkaphatunk), a nagyszerű természetrajzi gyűjtemények és a Medical Center, amely mindent magában egyesít, ami az orvosi tudományt illeti, beleértve a kórházakat. Tulajdonosa halálával csak mostanában nyílt meg a Frick-múzeum, melyben számtalan elsőrangú kép függ, több Fragonard és két Holbein. New-Yorkban van Munkácsy Milton-képe (a két Krisztus-kép Philadelphiában).

Washingtonban nemrég nyílt meg a Shakespeare-múzeum. Ezt Mr. Folger, egy olajmágnás, hagyta az államra. A gyűjteményt magát ötmillió dollárra becsülik ; Folger azonkívül tízmillió dollárt hagyott a múzeum fenntartására.

Ha a kultúra ezen külső nyilvánulásaihoz hozzávesszük az amerikai nép naív szeretetreméltóságát és nagy kötelesség-

tudását, nem tudom, nem fogjuk-e revideálni fogalmainkat a kultúrájukról, melynek egyik kelléke az anyagi — nem mondom, jólét — de megelégedettség.

Mostani amerikai utamnak egyik legnagyobb benyomása a detroit-i Ford-mű volt, mely csak egyike a Ford-gyáraknak. Ez a gyár 89,000 munkást foglalkoztat, kik közül 30,000 saját autóján jár be dolgozni. Ilyen módon az autók elhelyezése napközben egészen új problémát jelent. A minimális munkabér nyolc órára 6 dollár (heti 40 órát dolgoznak). Ez a bére annak az 5000 munkásnak, kinek föladata a telepet tisztán tartani, tehát az utcaseprőknek.

Nem kell azt hinni, hogy az Unió minden ipari munkása ennyit keres. Ottlétem alatt Nappanee-ban, Indiana államban, sztrájk ütött ki, mert az órabér ott csak 38 cent volt, ami nyolc órára 3·04 dollárt jelent. Az átlagos munkabér az Unióban 65 cent óránként, vagyis 5·20 dollár naponta (26 pengő). Viszont az ipar sem keres mindenütt annyit, mint Ford. Az Unió összes részvénytársaságainak kétharmada 5000 dollárnál kisebb évi tiszta jövedelemmel dolgozik.

A Ford-gyárban az irodák, a munkahelyiségek, a kávéház a legnagyobb kényelemmel — sőt eleganciával — vannak berendezve. Az előállított kocsik egységára mégis alacsony. A most bemutatott Lincoln—Zephyr-kocsi, a világ egyik legjobb autója, 1400 dollárba, vagyis 7000 pengőbe kerül. Ne gondoljuk, hogy ezt az eredményt a munkás egészségével fizeti meg. Igaz, hogy bárminek a gyártása olyan tömegekben, mint Fordnál történik, a szervezésnek igen finom kidolgozását tételezi föl.

Igaz, hogy a technika haladása és az emberi erőnek géperővel való helyettesítése megszüntetett sok munkaalkalmat. Másrészt — mint Kettering, a General Motors Co. első technikus, egyik beszédében nemrég kifejtette — sokszorta több munkaalkalmat teremtett. Elég a rádió- és az automobiliparra, meg a mozira utalnunk. Az Egyesült Államokban pl. az autóipar közvetve és közvetlenül kb. 6.000,000 embert foglalkoztat. Elfogyasztja a gummitermelés 75%-át, a bőrtermelés 31%-át és a táblaüvegtermelés 72%-át. Az ólomtermelés 35%-a, a réztermelés 17%-a, a nikkeltermelés 28%-a,

a kovácsolt vastermelés 54%-a autókra megy. Azonkívül évi 42 millió méter gyapjuszövet, 612,000 bál gyapot és $6\frac{1}{2}$ millió tonna vas. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy az autóval szorosan összefüggő olaj- és útipar további 6 millió munkásnak ad kenyeret, azt hiszem, igazoltuk azt, hogy a technika fejlődése a munkás szempontjából sokkal több előnyt jelent, mint hátrányt.

Visszatérve a Ford-telephez, megemlíthetjük, hogy Ford ott egy múzeumot építtetett, mely bemutatja a közlekedési eszközök fejlődését a mai napig. A múzeum mellett fekszik Greenfield-village, egy sokholdnyi bekerített terület, melyből számúzve van az autó, csak ócska lovasbatárok járnak benne. Ford itt iskolákat és templomokat tart fenn, azonkívül összegyűjti a világ különböző típusú falusi házait, melyeket ott, ahol álltak, lebont és Detroitban megint összeállít.

Különös érdekessége e falunak, hogy Ford eredeti alakjában újraépítette benne Edisonnak — ki hajdan Ford Mentora volt — egykori, New-York mellett állott laboratóriumát. És ebben a laboratóriumban magyar szóval fogadott a főnök, Francis Jehl, valamikor Edison munkatársa és európai vállalatainak szervezője. Jehl sokáig élt Magyarországon és meleg barátunk.

Ha Detroitban minden az ipar körül, Chicagóban minden a gabona és az állattenyésztés körül forog, California viszont a természeti szépségek és a ragyogó napnak a hazája. «Uram, mi itt a napot értékesítjük!» — mondta nekem egy odavaló bankár. California, mely majd 1000 kilométer hosszúságban nyúlik el a Csendes-tenger partján északról délre, éghajlati viszonyaiban természetesen nem egységes. A turista a San-Francisco és Los Angeles (teljes neve: «La ciudad de nuestra señora, la reina de los angeles») közt fekvő vidékre szokott szorítkozni; de ez a két város is gyorsvonaton tizenkét órai távolságra fekszik egymástól.

Californiát tudvalevőleg mexikói ferencrendiek alapították. Ezek a szerzetesek délről vonultak fel északra és egy-egy napi járót végén építették fel missziós-házaikat. Így fejlődött az úgynevezett missziós építkezési stílus, melynek ma is erős a hatása. Az így épült házak alacsonyak, elől

pitvaruk van, belül széles, árnyékos udvaruk. Sok, ilyen módon épült szállodát találunk a tengerparton ; egy főépület, mely az étkezőtermet és az egyéb — összejövetelekre szánt — helyiségeket foglalja magában, egy sereg egy-két vagy többszobás kis házikó veszi körül, úgy hogy a vendég maga lakhat egy épületben.

Nem terjeszkedem ki e helyütt California sok érdekes részletére, a sanfranciskói kínai negyedre, a mérhetetlen narancs- és egyéb gyümölcsligetekre, Hollywoodra és sok másra, csak két — nézetem szerint különösen érdekes — részletet említek meg. Az egyik a Yosemite-völgy, a másik a Californian Institute of Technology, a «Caltec». A Yosemite-völgy — ahova a californiaiak hegyi levegőt szívni mennek, hiszen «csak» 400 kilométer a tengerparttól — valójában 13 kilométer hosszú, 1200 méter magas fennsík, mely egyike az Unió «National Park»-jainak, vagyis védett terület, hol a vadászat tilos. Medve is szabadon jár benne és nem egy mackó játszik kedélyesen az útfélen, nem törődve az arra robogó autóval. A Yosemite-völgyben található a világ legöregebb fái — olyik háromezer éves és a fáraók idejéből való. A körülfekvő hegyekből számtalan vízesés zuhan alá, az egész vidék vadregényes és merőben más, mint akár az Alpések, akár a Magas-Tátra.

A «Caltec» a Los Angelesben fennálló három egyetem egyike és Pasadénában fekszik, Los-Angeles egyik külvárosában. Los-Angeles több városból összeolvadt városhalmaz, melynek keleti vége majdnem harminc kilométernyire fekszik a nyugatitól, vagyis a tengertől. Pasadéna valóságos földi Paradicsom, pálma- és eucalyptus-ligetekkel és csodaszép villákkal. Ide épült a Caltec, melyben most csiszolják a világ leendő legnagyobb reflektorját. Ezt az 5 méter átmérőjű tükröt a Pasadéna fölött fekvő Mount Wilson csillagvizsgálónak ajándékozta Rockefeller, hogy túltegyen a 2 és fél méter átmérőjű reflektoron, melyet Carnegie ajándékozott volt az obszervatóriumnak. Az új tükrő csiszolásával 1940-ben készülnek el. A Caltec-ben két magyar ember is dolgozik : az egyik dr. Koller, a biológiai osztályon a chromosom-vizsgálat terén fejti ki tevékenységét, a másik dr. Kármán Tódor,

tanára az aerodynamikai osztálynak és szakmájában világ-hírnek örvend.

Ha a los-angelesi széles medencét nyugat felé elhagyva, a hegyekbe érünk, találkozunk a Colorado-folyóval. Ennek a folyónak szánták azt a hivatást, hogy déli Californiát ellássa vízzel. E célból megépítették a Boulder-dam-ot, egy óriás gátat, a hozzátartozó vízművel, mely majdnem kétmillió lóerőnyi hajtóerőt fog szolgáltatni. Északabbra a Colorado a Gran Canyon-on folyik végig. A természetnek ez a csodája egy szakadék, melynek mélyében van a Colorado medre; az évezredek folyamán a folyó két oldalán a talaj lassan emelkedett. Ma a Gran Canyon felső széle 1500 méter magasságban fekszik a Colorado felett. A szakadék legszűkebb részében 16 kilcméter széles és fentről alátekintve, képét nyerjük a föld geológiai fejlődésének, mert az összes kőzetek keletkezésük sorrendjében szabadon fekszenek előttünk. A sok színben csillogó szakadék nappal fölséges képet nyújt, míg éjjel a holdvilág kísérteties fényt terjeszt a vidékre.

Keletre a Gran Canyontól szíkes és lávás vidékeken visz a vasút Arizonán és New-Mexikón át. Ezek az államok, melyeket az Űnió Mexikótól háborúban nyert el, csak rövid ideje kaptak állami jelleget. Termékenyítésük még nemzedékek műve lesz, de mit tesz az, mikor szakértői vélemény szerint magában Californiában még 60 millió embernek van helye!? Hosszú az út a «Middle West»-ig, vagyis a Közép-Nyugatig. Ezen a Mississippi folyó völgye és környéke értendő, teljességgel mezőgazdasági vidék, mely gazdasági szerkezetében és népességi viszonyaiban nagyon különbözik mind az északi államoktól, mind Californiától.

Szemügyre véve ezeket a nagy különbségeket, világos, hogy igen nehéz magáról «Ameriká»-ról beszélni. Egy országról, melynek északi határán prémvadászok tanyáznak elhagyatott kunyhókban, melynek nyugati partján májustól novemberig eső nem esik, melyet Keleten a szürke Atlanti óceán, nyugaton a kék Csendes-tenger véd, melyben a világ minden faja otthont lel, melyben — a gumit leszámítva — minden nyersanyag terem, melynek óriási belfogyasztási és cselekvő külkereskedelmi mérlege ellenére gazdasági gond-

jai vannak. Ily országról véleményt mondani nehéz, még nehezebb azt kormányozni, még pedig amerikai módon kormányozni. A földadat nem könnyebb, mint ha valaki megkísérelné Európát egy helyről dirigálni.

A mult század hatvanas éveitől kezdve — a polgárháború után — egészen a világháború kitöréséig, sőt mondhatni 1929-ig, az Egyesült Államok állandóan fölfelé ívelő prosperitásban éltek. «A prosperitás az Űnió normális állapota», mondta egy newyorki bankár. Az ország termékenysége és aránylag kisszámú lakossága, nemzetközi bonyodalmaktól való mentessége és — nem utolsó helyen — fölösleges áruinak könnyű elhelyezhetősége a virágzó európai, délamerikai és távolkeleti piacokon olyan bér-, ár- és életstandardot tettek lehetővé, mely az európai színvonalat messze meghaladta. A világháború sem érezttette hatását hamar Amerikában, és mivel az iparnak a háborúval kapcsolatos túlméretezése sem ártott addig, míg Európában és egyebütt a konjunktúra tartott, tehát 1929-ig, az Űnióban lélektanilag semmi sem változott.

Az 1929-i amerikai «krach» okai ma sem egészen világosak. Mindenesetre nagy szerepet játszott benne a túlméretezett spekuláció. Akkoriban 15% fedezet mellett lehetett a tőzsdén papírokat venni, de mit jelentett ez a fedezet, mikor pl. oly elsőrangú ipari papír, mint az Anaconda réz-részvény, 164 aranydollárról leszállt 5 papírdollárra. Ma a legkisebb fedezet 45%.

Ezt a válságot mégis aránylag könnyen kiheverte Amerika. A dollár leértékelése — mivel közben majd minden pénznemet leértékeltek — nem járt lényeges megrázkódásokkal. A nyugalom hamar helyreállt és a mult év közepéig tagadhatatlanul kedvező gazdasági konjunktúra következett. Az azóta beállott zavar okait nálamnál hivatottabb szemlélők sem tudják kétségtelenül megállapítani. Az Egyesült Államok gazdaságának főforrásai: az olajipar, az autóipar (a 149 legnagyobb ipari koncern 1937-ben 23%-kal többet keresett, mint 1936-ban), a mezőgazdaság, a kivitel általánosan tovább, sőt részben erősen fejlődtek, a tőzsde állapota is egészségesebb, mint volt 1929-ben. Ennek ellenére a meg-

rázkódtatás, legalább külső jelei után ítélve, ezúttal erősebb volt.

A 15 főcikk indexszáma (1923—25 = 100) múlt év augusztusától decemberig 30 ponttal esett (1929-ben 15 ponttal). Az acéltermelés a teljesítőképesség 84%-ról (1937. szept.) decemberig 19%-ra (1929-ben 86%-ról 59%-ra) csökkent, de közben (1938. febr.) 30%-ra emelkedett. A newyorki tőzsde 50 vezető papírja 1936 novemberétől 1937 október végéig átlag 143 dollárról 101 dollárra esett. Ezzel szemben egy család élelmezésének költsége, szembeállítva átlagos jövedelmével, úgyszólván változatlan maradt.

	Havi jövedelem	Havi kiadás
1933	120 \$	120 \$
1937 (szept.)	144.72 \$	143.04 \$
Autótermelés 1937-ben	5.500,000 drb	
1936-ban	4.600,000 «	
Előirányzat 1938-ra	4.000,000 «	
(1932-ben 1.500,000 drb)		
Építkezés 1937-ben	\$ 2,704.000,000	
(1936-tal szemben 9%)		
Életbiztosítások összege	\$ 110.000.000,000	
64.000,000 biztosított (minden idők legnagyobb száma)		
Értékpapír-kibocsátás		
1937-ben (11 hónap)	\$ 3,603.000,000	
1936-ban.....	\$ 5,529.000,000	
Vasúti forgalom 1937-ben 1936-tal szemben : —	11·7 %	
Nemzeti jövedelem 1937-ben .	\$ 68.000.000,000	
ami 1936-hoz képest \$ 9,000.000,000	} emelkedést	
1932/3-hoz képest 70 %		
és 1928/9-hez képest 20 %		csökkenést jelent.
(Aranydollár = papírdollár.)		

A gazdasági helyzet megítélése az Únióban azért nehéz, mert az egyes tényezőknek egymásra való hatását majdnem lehetetlen kiszámítani. A legutóbbi hanyatlásnak sok jó oldala is volt. Az ipar és a magánosok erősen likvidáltak, a készletek nem túlságosan nagyok és jelentékeny mértékben leíráttak. A pénz is igen olcsó. Ezzel szemben a vasutak deficittel dolgoznak, és ha megkapják az engedélyt újabb díjszabás-emelésre, amit hónapok óta szorgalmaznak, evvel megint emelkedik az árszínvonal. Utalok arra is, hogy az

Egyesült Államokban ma rokkant- és aggkori biztosítás fejében 3%-ig emelkedő levonásokat eszközölnek az összes fizetésekből és bérekből, mely levonások 1937-ben 1,200.000,000 \$-t tettek ki.

Ha valamit megállapíthatunk, az az, hogy Amerikában két külön probléma merül föl. Egyik akut és valószínűleg múltó jellegű, a másik mélyebben gyökerezik, és mert nemcsak gazdasági, hanem szociális és politikai jellegű, következményeiben nehezen belátható. Ha a mélyebb okokat kiküszöbölhetnők, valószínű, hogy az ú. n. amerikai depresszió (ez elsősorban a tőzsdére áll) még hamarabb eltűnnék, mint 1929 után.

A mélyebb okok, melyek mint ködképek mutatkoznak az Űnió színpadján, nem idegenek azoktól, melyek a világ egyéb tájait nyugtalanítják. Egészen a világháborúig az Egyesült Államok gazdasági és politikai életének irányítója a keleti államok voltak, ezeknek kifejezője pedig New-York és Wall-Street. Igaz, voltak tőzsdei összeomlások azelőtt is, de nagy vonalakban az elhelyezést kereső amerikai (és európai) tőke bizalommal követte Wall-Streetet és rendelkezésére bocsátotta azon rengeteg pénzt, amelyre az óriási mértékben terjedő amerikai iparnak szüksége volt. A világháború folyamán elsőízben helyeződött el amerikai tőke igen nagy összegekben Európában és megbontotta az addig is elég bonyodalmas, de végeredményében kiegyensúlyozott amerikai pénzrendszert. Következett az aranynak szünetlen áramlása Amerikába és megkezdődött az állam — nyilván szükségyszerű — beavatkozása a gazdaságba.

Nem tartom kétségesnek, hogy szíve mélyében kevés amerikainak rokonszenves ez a beavatkozás. De ha az állam egyszer erre az útra lépett, nehéz azt elhagynia. Ehhez járul az Egyesült Államokban az a körülmény, hogy a nyugatibb részek gazdasági jelentősége egyre növekedőben van. Elég a Middle-Westre utalnunk, hol már maga az olajtermelés új, igen nagy gazdaságot teremtett, és Californiára, melynek tüneményes föllendülése a háború után a gyümölcstermelésen, a petróleumon és a mozin alapszik.

Mivel a washingtoni kormány, összefüggésben az állam-

nak a gazdasági életbe való bekapcsolódásával, természet-szerűen összeütközésbe került Wall-Street-tel, szintén természetes volt, hogy támaszt keresett nyugat és dél felé. Tény az, hogy a demokratikus szövetségi kormánnyal ellentétben New-York ma is republikánus. (Mellékesen megjegyezve az igen erélyes new-yorki polgármester, La Guardia, sokáig volt konzulátusi hivatalnok Fiumében és tud magyarul.)

Washington tehát pártolja a nyugatot, hová pl. egész sor nagy vízművet épített, és pártolja a déli államokat, honnan választói zömét veszi. A déli államok problémája az Únió legnehezebben megoldható kérdéseire tartozik. Ezek a déliek, kiknek mezőgazdasági érdekei sokszorta nagyobbak, mint az ipariak, lelkileg még ma sem olvadtak be az Únióba és gyapotföldjeiken lényegében ugyanazt a gazdálkodást folytatják, mint apáik a rabszolgaság idejében; földjeiket feles alapon, főképp négerekkel műveltetik, kik nyomorúságos életet folytatnak. Vagy tízmillió ilyen felesről van szó. Munkásaik illetén kihasználása mellett is ezek a farmerek állami segílyre szorulnak és 1937-ben 900.000,000 \$-t kaptak ezen a címen. Az idén a túltermelés is nyomja őket, mert az 1937-es év 18.200,000 bállal a legnagyobb gyapottermést szolgáltatva 1926 óta.

A rossz gazdálkodás egyrészt és a Mississippi-folyó másrészt, mely állandóan elmossa a talajt, továbbá a nyugati szél, mely terméketlen homokot szór a tájra, a gyapotvidékek termőképességét erősen leszállította. A központi kormány ezért a Tennessee-völgyben nagyszabású munkákat végeztet és e célból megalapította a Tennessee-Valley-Authority-t. Ez állami szerv, mely vízműveket és ezekkel kapcsolatos telepeket, pl. nagy elektromos műveket épít, mindezt az ú. n. Army Engineering Corps és a Civilian Conservation-Corps segítségével. Sőt ezen nagyszabású tervvel. 500 millió \$ befektetésről van szó, összefüggőleg műtrágyát is gyárt és kényszeríti a gazdákat a rotációs gazdálkodásra, ezenfelül nagy területek fásítását is kezébe vette. Mindezzel erősen belenyúl a magángazdaságba és versenyt támaszt a Tennessee-völgyben már meglevő hasoncélú magánvállalatoknak. Ebből per is támadt, melynek természetesen igen nagy elvi

jelentősége van, mert eldönti, hogy van-e joga az államnak magánvállalatok versenytársaként föllépni, úgyszólván tisztességtelen konkurensképpen (az állam hatalmi eszközeinek fölhasználásával).

Wall-Street és az ipar, mely lélektanilag még nem élte bele magát abba a gondolatba, hogy az Egyesült Államok nyugati és déli részei több és több súlyra tesznek szert, Washingtonot támadja, azt mondván, hogy az állam az északiaktól pénzt vesz el igazságtalan adók formájában s a déliekbe és a nyugatiakba tömi, akik azt elpocsékolják. Világos, hogy ilyenmódon mindinkább feszültté válik a viszony Washington és Wall-Street, vagyis a magángazdaság és az állam között. Washington nyíltan avval vádolja a nagyipart és a nagybankokat, hogy szándékosan teremtenek pánikot, hogy a központ politikáját ad absurdum vezessék. Ebben bizonyára van némi igazság; a nagytőke mindenestre bizalmatlan az adminisztrációval szemben és nem mer befektetni, ami viszont bizalmatlanságot szül Washingtonban Wall-Street-tel szemben.

Egy szellemes franciától származott az a mondás, hogy az Egyesült Államok gyönyörű köztársaságot alkotnak, de baj lesz, ha egyszer demokráciává fajulnának. Az amerikai alkotmány egykori tervezői azt tartották, hogy a kongresszus tagjai szent hivatást gyakorolnak és úgy kell szavazniok, ahogyan azt meggyőződésük és lelkiismeretük diktálja, tekintet nélkül megbízóik kívánságára (Burke, XVIII. századbeli angol politikus elve). Ma pedig az a helyzet, hogy Washington politikáját látszólag tisztán a szavazatokra való tekintet dirigálja. (Itt még nagy lehetőségek mutatkoznak. Elsősorban az Únió lakossága nem nagy lelkesedéssel választ, sokszor a választóknak csak 50%-a szavaz. Aztán gondoljunk a 10.000.000 négerre, kiknek az alkotmány elvileg ugyan választójogot adott, de ezt a jogot az egyes államok különféle előfeltételekhez kötötték. Ebből a tartalékból tehát még alaposan lehet meríteni.)

Ne ítéljünk azonban elhamarkodottan. Rooseveltnek még ellenesei is azt tartják, hogy 1933-ban forradalomtól mentette meg Amerikát. Talán szerepet játszik politikájánál

az is, hogy ő érzi az Egyesült Államok szervezetének lassú átváltozását. (Az Únióban 1800-ban a lakosság 94%-a élt a mezőgazdaságból, ma alig 30% és ezek sem parasztok, hanem gentleman-farmerek.) Rooseveltnél tehát fölismerte a problémát, a nélkül, hogy egyelőre megtalálta volna azokat az eszközöket, melyek alkalmasak volnának arra, hogy a lakosság összes vezető elemeit az átalakulás szolgálatába állítsák.

E percben Rooseveltnél nemcsak a nagyiparral, hanem még a parlamenttel sem jár egy úton, hol pedig többsége volna, mert saját pártja is megijedt attól a majdnem forradalmi programtól, melyet az elnök nemrég elébe terjesztett, és melynek lényeges pontjai a következők :

1. Egy évekre szóló, 16 milliárd dollár magánbefektetést igénylő, államilag segélyezett, házipítési terv.

2. Egy gazdasági törvény, mely állami beavatkozást enged a bevetett területek nagyságába és az árakba, és szabályozza a mezőgazdaság állami segélyezését.

3. Munkatörvény a bérek és a munkaidő szabályozásáról.

4. A költségvetés egyensúlyozása megtakarítások útján, elsősorban az útépitési segélyek leszállítása.

Mint láthatjuk, ez a program részben inflációs, részben deflációs jellegű és nem látható belőle tisztán, hogy az elnök tulajdonképpen mit akar. Ezt érzi a parlament és a gazdaság is. Az építési ipar meglódítása tapasztalat szerint alkalmas arra, hogy a gazdasági körfolyamatot megindítsa, de végre is szükség van valakire, aki a házakat megvegye és bizonytalan időkben nem igen hajlandók az emberek, különösen a kisemberek, hosszúlejáratú befektetésekre. Utálnak arra is, hogy az amerikai átlagmunkás, ki 65 cent órabérért dolgozik, nem lesz hajlandó házat építtetni olyan kőművessel, aki jelenleg 2 dollárt kap egy órára.

Washington egyre appellál a nagytőkére, egyszersmind a főügyész keményen támadja a trustöket. Az elnök a bér színvonalát emelni akarja, ugyanakkor ellentétbe helyezkedik Forddal, kinek gazdasági főelve a magas munkabér.

Éppen jelenleg folyik egy nagy büntetőper az olajipar vezetői ellen, kiket azzal vádolnak, hogy az antitrust-törvények megsértésével két éve mesterséges áruhiányt teremtettek a piacon és fölverték az árakat. Ezzel szemben az az igazság, hogy a nagy olajcégek Ickes államtitkár egyenes kívánságára a kisebb — nehézségekkel küzdő — cégektől nagy mennyiségű árut vettek át és azt tárolták. Madison — ahol a per folyik — Wisconsin államban fekszik, nagyon vörös vidéken, az egész per politikai célokat szolgál. A végső ítélet természetesen nem ott, hanem Washingtonban fog eldőlni.

A politika terén az eddig egymástól elvileg alig különböző demokraták (mostani kormánypárt) és a republikánusok kezdenek egymástól eltávolodni. Ha azt mondom, hogy a republikánusok a fascizmus felé hajlanak, akkor túlságosan erős szót használok ; talán helyesebb kifejezés, hogy sokan odaát kezdik unni a folytonos politikai alkudozást.

Mi lesz mindebből? Ez a nagy kérdés. Ha nem jön közbe valami váratlan, az Egyesült Államok problémáikat békésen fogják megoldani. Ez az ország olyan gazdag és olyan individualisztikus, hogy elbír sok megrázkódtatást a speciális struktúra megváltoztatása nélkül. Azonkívül — bármennyire tagadja is — nem zárkozhatik el a többi országtól, már azért sem, mert föltétlenül be akarja hajtani háborús kölcsöneit, ha más okból nem, azért, mert maga is fegyverkezik. Azonkívül Amerika még ma is Anglia hatása alatt áll és nem igen fog a brit birodalomtól lényegesen eltérő gazdasági és szociális politikát folytatni.

Anglia ma is az Únió legjobb vevője, évi 99 millió fontért vásárol árut és csak 27 millió font értékűt szállít. Éppen most készülnek tárgyalásokra oly irányban, hogy az Úniót bekapcsolják az Ottawa-egyezménybe, mely tudvalevőleg a brit birodalom egyes tagjai közötti áruforgalomban kedvezményes vámokat állapított meg. Nem szükséges hangsúlyoznom, milyen messzemenő következményekkel járna az Egyesült Államoknak ebbe a szervezetbe való fölvétele. Gondoljunk arra, hogy Canada és az Egyesült Államok egymás mellett fekszenek.

Ezenfelül arra is tekintettel kell lennünk, hogy az Únió

kiviteli kereskedelme ugyan összes forgalmának csak 10%-át teszi, ez átlagszám, mert az Únió

gyapottermelésének	50 %-át
búza-termelésének	20 «
dohánytermelésének	40 «
zsírtermelésének	50 «
rizstermelésének	33 «
szárított gyümölcs-termelésének	50 «

illetőleg kivitelre szorul. Ezt a kivitelt több nagy importállamban devíza-korlátozások nehezítik meg. Az Egyesült Államoknak alapvető érdeke tehát exportját szabad-gazdálkodású államokba, elsősorban a brit birodalomba irányítani.

Hogy az Únió gazdag, az nem azt jelenti, hogy ott mindenki az. A nemzeti jövedelem az Egyesült Államokban évi 68,000.000,000 \$, vagyis 340 milliárd pengő, amiből a lakosságra fejenként 2000 pengő esik, vagyis egy négytagú családra 8000 pengő. Ez a jövedelem természetesen igen aránytalanul oszlik meg. Így pl. az Únió városi lakosságának 37%-a nyomortanyákban lakik, mert nem tudja megfizetni az állam vagy a város házaiban a legkisebb lakásért járó havi 27 és fél dollár bért. Az Egyesült Államok összes adóssága ez idő szerint 38 milliárd dollár. Ez az adósság 16 milliárd dollárral érte el 1919 óta legalacsonyabb fokát. Az Únió tehát ma összes adósságait ki tudja fizetni a nemzeti jövedelem hét havi összegéből.

E percben Rooseveltt New-York legnagyobb ellensége s a dél, meg a nyugat és a munkások barátja, de mindenütt népszerű. New-Yorkban hetek óta adnak egy vígjátékot, melynek címe : *I'd rather be right*. (Ez megrövidítése az elnök egy kijelentésének : «*I'd rather be right, than President!*» Inkább legyen igazam, mint elnöki állásom.) Ebben a darabban a főszereplő maga Rooseveltt, előfordul benne továbbá kormányának minden egyes tagja ; kifiguráznak benne mindent, ami Washingtonban történik, de szellemesen és nem vaskosan. A darabba jegyet hónapokra nem kapni.

Még egy szót arról, hogy mit tanulhatunk mi magyarok Amerikától. A viszonyok annyira különbözők a két ország-

ban, hogy nehéz onnan ide valamit átültetni. Talán mégis van valami és ez a «service», a szolgálat fölfogása odaát. Amerikában mindenki egy dollárért száz teljes centet dolgozik és mivel ezt természetesnek találja, szívesen és mosolyogva dolgozik.

Sok éve láttam először kiírva odaát vasúti pénztáraknál : «Keep smiling!» (Mosolyogj, vagyis légy türelmes.) Később tudtam meg, hogy ez a két szó egy versből van véve, mely így hangzik :

It is easy enough to be pleasant,
When life goes by like a song.
But the man worth while,
Is the man, who can smile,
When everything goes dead wrong.

Hevenyészett fordításomban :

Könnyű akkor vidámnak lennünk,
Ha éltünk dalként elröpül,
De annak, ki legény a talpán,
Mosoly van akkor is az ajkán,
Ha minden baj nyakába dül.

SZILASI BÉLA.

LISZT FERENC

IRODALMI MŰVEINEK SZERZŐSÉGE.

— Egy misztifikáció története. —

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

VII.

Ha d'Agoult grófné *Köztársasági leveleinek* olvasása után vesszük kezünkbe a bachelier-sorozatot, tökéletesen az az érzésünk, hogy ugyanazon szerző műveit olvassuk. Szembetűnőbb stiláris egységet sőt azonosságot képzelni sem lehet. Adolphe Boschot-nak nagyon igaza van, mikor ilyen változatban alkalmazza Buffon mondását Lisztre : le style c'est la femme.² A levél kedvelt formája a grófnénak, egész sorozatot találunk tőle Mickieviczhez, Mazzinihez, Chambord grófhhoz, a francia trónkövetelőhöz. Ugyanaz a dialektika, ugyanaz a retorika, szónokias pátosz, exaltált szóvirágokkal. A Mickieviczhez írt levél bekezdő sorait olvasva : Ó drága, kedves hazám — mintha a Lambert—Massart-levél sorait látnók magunk előtt. Barbey d'Aurevilly jellemzése találó, mikor Mme d'Agoult-t rhétoricienne-nek mondja. A szónoki hév egyéniségének alapeleme. Mondatai, melyeket hol rövidre fog, hol véget nem érő periódusokban ereszt fel, sokszor fárasztóan dagályosak ; ez a kor stílusa is, de a grófné különösen szereti a szavak súlyos, pompázó drapériáját, melyet Liszt leveleiben, hiteles írásaiban hasztalanul keresünk. Éppen úgy a grófné sajátja az éles logika, a polemikus hajlam, mellyel politikai műveiben találkozunk s amely a művészet szociális problémáiról írt fejtegetéseiben nyilvánult először. A grófné stílusa egyébiránt nem egyéni. Felmerült az a gondolat is, hogy a bachelier-sorozat vagy a még régebbi cikkek

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1939. évi 734. és 735. számában.

² Adolphe Boschot : *Musiciens Poètes*. Paris, 1937.

írásában nem működtek-e közre mások is: George Sand, d'Ortigue stb.? Erre a kérdésre csak a további kutatás adhat választ. Ma csak azt a feltevést lehet kockáztatni, — benünket ez érdekel első sorban — hogy az 1846. előtt Liszt neve alatt megjelent cikkek nem a művész alkotásai.

A Liszt halálát követő évben jelentek meg Wohl Janka emlékezései az elhunyt mesterről.¹ Liszt gyakran volt vendége a Wohl-nővérek szalonjának, sokat mesélhetett nekik regényes életéről. Meggyöngült emlékezete, veleszületett hajlama következtében — egyéb okot nem tételezhetünk fel — ez a kis kötet csak úgy hemzseg a valótlanságoktól. Így többek közt azt olvassuk, hogy Genfben a halálosan unatkozó Mme d'Agoult Liszt bátorítására kezdett megpróbálkozni az írással: «Je l'ai mise sur le bon chemin». Mintha a szociális cikksorozatot nem Liszt «bátorítása» nélkül írta volna a grófné. Való azonban, hogy Mme d'Agoult James Fazy újságjába, a *L'Europe Centrale*-ba — címét később *Journal de Genève*-re változtatta — több cikket írt 1836-ban. A *Second Scrapbook* 11. lapjára be van ragasztva az *Europe Centrale* aláírás nélküli tárcája, *Un Concert a Genève* címmel (valószínűleg 1835. április 15.), mely a genfieket ostorozza, hogy nem érdeklődnek eléggé Liszt iránt. Mme de Charnacé megjegyzése szerint ezt a tárcát a grófné sajátjának ismerte el. Robert Bory idézett művében két tárcáról tud az *Europe Centrale*-ban — az egyik Victor Hugóról — a grófné tollából, szintén névtelenül. Liszt különben annyira megszokta, hogy Mme d'Agoult más helyett dolgozik, hogy 1866-ban, mikor az Esztergomi Mise párizsi előadása után a *Liberté* (1866. március 13.) a grófné vejének, Charnacé marquis-nak tollából kedvezőtlen bírálatot közöl, a hercegnének azt írja (1866. március 18.), hogy a kritikát Nelida mondta tollba vejének. Charnacé marquis állandóan írt zenebírálatokat, két kötet zenei tanulmánya jelent meg,² a grófné csak elvétve írt

¹ Janka Wohl: *Franz Liszt. Souvenirs d'une compatriote*. Paris, 1887. p. 74.

² Guy de Charnacé: *Musique et Musiciens*. Paris, 1874. Vol. I—II. A második kötet szemelvényeket tartalmaz Wagner munkáiból.

kisebb dolgokról a *La France Musicale*-ba. Liszt tehát ebben tévedett, emlékezete szabadon játszott; talán csak a hercegnének akart kedveskedni e megemlékezéssel.

*

1840 óta nem jelent meg Liszt neve alatt cikk a francia sajtóban, másutt sem. Mme d'Agoult ekkor már Daniel Stern neve alatt dolgozik. Tárcái egyre sűrűbben látnak napvilágot a napilapok hasábjain; novellák, képzőművészeti, irodalmi, zenei cikkek.¹ A feldúlt idegzetű asszony, aki élete végéig szenved a csalódás és a szakítás kínjait, az irodalomban, majd a politikában keres feledést. Mikor bevégeződik Liszt Ferenc írói pályája Franciaországban, megkezdődik a Daniel Sterné. A februári forradalom szele már érzik, a grófné minden erejével az új eszméknek szenteli magát. A Párizsban időző magyarok hű támaszt találnak benne, a francia feministák általában felkarolták a magyar ügyet.² A szabadságharc után szalonja otthona a magyar emigránsoknak. Gróf Teleki László,³ aki Liszt meleg ajánlólevelével érkezik (Wei-

¹ Claire és Cosima, utóbbi a Dollfuss és Nefftzer féle *Revue Germanique* munkatársa, anyjuk tehetségét örökölték.

² Léon Abensour: *Le féminisme sous le règne de Louis Philippe et en 1848*. Paris, 1848. 1849-ben Magyarország helyettesíti Lengyelországot, Itália továbbra is ellentáll, a feminista újságok így kiáltanak fel: Dicsőség az olasz vértanúknak és a magyar szabadság bajnokainak! (256 l.)

³ Gróf Teleki László, az első felelős magyar minisztérium párizsi követe, gyakran volt vendége Mme d'Agoult-nak a Maison Rose-ban (halaványszínű téglából épült, rózsás ornamentikával díszített kis palota a Champs Elysée-nek az Etoile-tér felé eső részén, mely áldozatul esett a városrendezésnek). Teleki a grófnét emigráns barátai előtt a szeretetreméltó frankfurti hölgynek hívta (die liebenswürdige Frankfurterin. Lásd *Erinnerungen an Graf Ladislaus Teleki* von K. M. Kertbeny. Prag, 1862., 75. l.). A grófné levelezett Telekivel, leveleinek érdemes volna utánuk nézni a Teleki-levéltárban. A grófné iratai között a versailles-i könyvtárban találtam Telekinek és Klapkának néhány levelét. Mme d'Agoult 1849 nyarán vígasztalta Telekit, aki július 1-én kelt levelében válaszol a grófnénak. «... Négyszáz mérföldnyire Franciaországtól élete vagy halála dől el egy nemzetnek, mely az enyém! Ítélje meg, Asszonyom, hogy nem kell-e izgatottnak

mar, 1849. április 9.), Klapka György, Czech tábornok, Károlyi grófné sokat időznek nála. A februári forradalomról írt munkájában olvassuk a legszebb arcképet, mely Kossuthról francia író tollából megjelent.¹ A grófnét lesujtja a december 2-i államcsíny, de az autokrata császárság szabadelvűvé fejlődésével ismét munkához lát, a független, önálló Magyarország, az olasz² és a német egység lelkes apostolává lesz a francia-német háborúig, amikor régi temperamentumával támad a poroszokra és Bismarckra.³ «Öt nagy szenvedélyem volt — írja élete alkonyán — : Isten, a Kötársaság, az Anyaság, Liszt és Itália. Egyedül Itáliában nem csalódtam.»

lennem és keserűségtől megsebzett szívűnek?» A grófné nem feledte el Telekit. Mazzinihez írt levelében (1864. december 29.) elköltözött nagy barátait emlegeti: Lamennais-t, Mickieviczet, Manint és Telekit.

¹ *Histoire de la Révolution de 1848*. Tome II. Paris. 1850. Chapitre X. *La révolution en Europe*, p. 286—293, a magyar forradalom története Kossuth életével és rajongó színekkel festett arcképével. — Sipos Lajos dolgozata: *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban*. Budapest. 1929, nem ismeri ezt a szép jellemzést s nem tud Teleki László és Mme d'Agoult barátságáról, csupán Czech tábornokot említi — Szinnyei: *Magyar Irókja* nyomán — Daniel Stern vendégei között. — Lelkes István könyve: *A magyar-francia barátság aranykora*. Budapest, 1932. Czech Jánost és Horn Edét említi a grófné magyar látogatói közül.

A bayreuthi Richard Wagner Gedenkstätte-gyűjteményben találtam d'Agoult grófnénak Párizsban, 1844. augusztus 24-én kelt, egy ismeretlen tábornokhoz intézett levelét, melyben jelenti, Teleki, Bethlen és Zichy Edouard grófok Párizsban vannak, hogy a francia erkölcsöket «à la chaumière» tanulmányozzák. Bethlen Gergely és Teleki Sándor grófokról van szó. Utóbbit egy berlini párbaj kapcsán egész életre kiható barátság fűzte Liszthez, aki d'Agoult grófnénak is bemutatta, 1842-ben Nonnenwerth szigetén együtt voltak mind a hárman. Teleki Sándor emlékiratai és erdélyi életrajzírója, Gyalui Farkas (Budapesti Hírlap, 1931. januári kötet) nem említi ezt a körülményt.

² *Réponse à une lettre de Heidelberg*. Le Temps, 1870. szeptember 13. *Bismarck*. La Liberté, 1871. január 12.

³ Guggenheim idézett műve.

VIII.

Liszt és Mme d'Agoult már 1839-ben, Itáliában, érezték, hogy a szakítás feltartóztathatatlanul közeledik. Mégis az érzés újra fellobbanó lángjai, a Nonnenwerth szigetén együtt töltött nyarak (1840—42) még késleltetik. 1844-ben elhatározottá, majd 1846-ban véglegessé válik. Azért tovább leveleznek, míg fel nem tűnik a szemhatáron Sayn Wittgenstein hercegné.¹ Együttélése ezzel az asszonnyal sem tart sokkal tovább tíz évnél, de Liszt már okult, a hercegné pedig hasonlíthatatlanul ravaszabb, ügyesebb és simulékonyabb, mint Mme d'Agoult. Semmi áron sem akarja szabadon engedni a művészt. Mérhetetlenül nagyravágyó, eltelve önmagával, szellemi képességeivel, magát mindenben csálthatatlannak hiszi, valósággal zsarnokoskodni akar Liszten. A vadóc, fiús természetű leány egyedül nőtt fel a roppant birtokon, kérlelhetetlenül szigorú, tudós francia hölgy, Mme Patersi felügyelete és irányítása alatt, aki majd a Liszt-leányok nevelője lesz s elidegeníti őket nemcsak anyjuktól, hanem atyjuktól is.² Caroline Ivanovska mintaképe az autodidaktának, összes erényeivel és hibáival. Szerencsétlen házassága még inkább az egyedüllétre, a kulturális önképzésre, a befelé élésre szorítja. Folytonosan olvas. A francia nevelőnő francia szellemet és kultúrát olt beléje. Hegel is Franciaországon keresztül jut el hozzá. Különös paradoxonnak vagyunk tanúi. A francia Mme d'Agoult, aki németül tanítja Lisztet, valósággal nemzetközi érzésűvé formálja szerelmesét; Sayn Wittgenstein hercegné, aki német eredetű orosz főúr neje és Weimarban él, szinte légmentesen el akarja zárni Lisztet a német kultúrától, műveltségileg és politikailag is francia szellemenben él.

Az új kegyencnő tehetségben, műveltségben messzire

¹ Adelheid von Schorn: *Zwei Menschenalter*, Berlin, 1901. — La Mara: *Aus der Glanzzeit der Weimarer Altenburg*. Leipzig, 1906. — U. az: *Liszt und die Frauen*. Leipzig, 1911. — Henri Maréchal: *Rome. Souvenirs d'un musicien*. Paris, 1914. — La Mara: *An der Schwelle des Jenseits*. Leipzig, 1928.

² Lásd Liszt levelezését leányával, Blandine-nal s a Liszt-gyermekek levélváltását Sayn Wittgenstein Mária hercegnével.

mögötte marad a réginek. Érzi ezt Liszt is, aki Mme d'Agoult szellemi kiválóságát elismerte, de a hercegné ellen folyton lázadozik, sőt néha erőlesen szembeszáll vele. A hercegné jellemének alapvonása a szláv szívósság és szenvedelmesség. Büszke jelmondata: honorem meum nemini dabo. A thüringiai levéltárban az «Affaire Sayn Wittgenstein» négyszáz darabjának csaknem fele a hercegné beadványa, válaszirata, levele, melyekkel az udvart, de főképp báró Maltitz weimari orosz ügyvivőt ostromolta. Hihetetlen akaraterőről, bátorságról és fáradhatatlanságról tanúskodnak. Az idő múlásával a hercegné mániákus írónővé válik, aki után negyven kötetet meghaladó kézirat maradt fenn. Halála napjáig dolgozott *Az Egyház belső gyengeségének külső okairól* című sokkötetes művén s utolsó éveiben a pietizmusba és teológiába merült.¹

A hercegné Liszttel való ismeretsége előtt nem hódolt az írás szenvedélyének, vele kapcsolatban valóban ez a helyes kifejezés. Viszonyuk első éveiben Liszt alighanem bevallotta a hercegnének, hogy a francia lapokban megjelent Liszt-cikkek miként keletkeztek. A hercegnében még a Liszt iránti szerelmet is felülmúlta Mme d'Agoult iránt érzett végtelen gyűlölete, melynek oka a hiúságon kívül a féltékenység, hogy Liszt, ha rövid időre is, még visszatérhet hozzá, vagy csupán az, hogy a grófné megelőzte Liszt szerelmében. A nagyra-

¹ A. Schorn idézett könyvében (136 l.) a hercegnének következő, kéziratban maradt műveit említi: *Bouddhisme et Christianisme. — De la prière par une femme du monde. — Entretiens pratique à l'usage des femmes du monde. — Religion et monde. — L'amitié des anges. — La chapelle Sixtine. — La matière dans la dogmatique chrétienne.* I—III. kötet. — *L'Eglise attaquée par la médisance. — Petits entretiens pratiques pour l'usage des femmes du grand monde pour la durée retraite spirituelle.* I—VIII. kötet. — *Simplicité des colombes. Prudence des serpents. Quelques réflexions suggérées par les femmes et les temps actuels. — Souffrance et prudence. Sur la perfection chrétienne et la vie intérieure. — Causes extérieure de la faiblesse intérieures de l'Eglise.* I—XXIV. kötet. E munkának egyes köteteit a Szentszék indexre tette. Lisztnek a munkát végig kellett olvasnia. A harmadik részt — 1149 lap — a hercegnő utána küldte Horpácsra, gróf Széchenyi Imre birtokára, (a hercegnéhez 1874. január 16.)

vágyó asszony meg akarta mutatni Lisztnek, hogy Mme d'Agoult nélkül is kitűnő író lesz és még többet és még jobban fog írni, mint Párizsban.

Így kezdődik Liszt írói pályafutásának második korszaka, mely megközelítően sem olyan érdekes, mint az első, de éppen olyan jellegzetes. Weimarban valóságos iroda működik, mely Liszt neve alatt gyárt és tesz közzé cikkeket. Vezetője a hercegné. Liszt levelezéséből épen elég adatot kapunk a hercegné szerepéről, melyet a korábbi életrajzírók, az egyetlen Raabe kivételével, nem méltattak figyelemre, csupán Julius Kapp közölt kiadatlan forrásokat, bizonyítva, hogy a cigányokról írt könyv szerzője a hercegné. Tervbe vettek egy dolgozatot Schuberttről. A hercegné kérdőpontokat küld Löwy Simon bankárhoz Bécsbe (neki ajánlva a *Soirées de Vienne*), az anyagot feldolgozza a hercegné. Liszt átnézi és nevét adja (a hercegnéhez, 1851. május 3.). Robert Franz-nak, a német dalköltőnek Lisztől jelzett életrajzát Franz sógora írta, mint Raabe megállapította a Liszt-múzeum egyik kézirata alapján. Ismételjük: a weimari korszakból sem maradt fenn egyetlen kézirat sem.

E különös asszony írói és szellemi arcképének megrajzolásában több forrás áll rendelkezésünkre. A hercegné kiadatlan levelei Liszthez a weimari Liszt-múzeumban írójukat művelt, de rapszódikus és fecsegő, mindenféle pletykát kedvelő asszonynak mutatják. Hónapokon keresztül sokszor naponta ír huszonnégy oldalas leveleket, az örökös politizálás mellett tartalmuk sokszor semmitmondó. A hercegné Liszt Danielről halála évében (1859) névtelenül írt tizenhat oldalra terjedő nekrológot, mely nem került forgalomba. (A Liszt-múzeumban van néhány példány.) Minden különösebb írói tulajdonság nélkül írt megemlékezés, melynek őszinteségét csökkentí az a tény, hogy Liszt a hercegné bujtogatására rendelte fiát Párizsból, ahol anyjával találkozhatott Daniel, Bécsbe, melynek klímáját nem bírta el.¹

¹ Erre vonatkozik d'Agoult grófné keserű felkiáltása Georges Herweghez írt levelében, (1857. augusztus): Quand on peut faire son fils Autrichien, comment résister à cette noble ambition? (Marcel Herwegh: *Au Printemps des Dieux*. Paris, 1929, 179 l.).

Ismerjük két posthumus kötetét, de ezek annyira át vannak dolgozva, újra írva, hogy nem nyújthatnak komoly alapot a hercegné irodalmi képességeinek megítélésére. Az egyik a keresztény élet feladatairól és gyakorlásáról szól.¹ Kiadója, Henri Lasserre, a jónevű francia katolikus író, a kötet bevezetésében naiv lelkesedéssel magasztalja a hercegnét, akit nem ismert személyesen. «A mai korban senki sem vizsgálta az isteni és emberi dolgokat olyan fokon, mint a hercegné, és nem hatolt le annyira mélyükre. Senki sem vetett olyan világos és mély tekintetet, mint ő, a föld s az ég valóságaira. Senki sem látta olyan tisztán és észszerűen keresztény megoldását a nehézségeknek, melyek között vergődik bomlásban levő társadalmunk.» Két nagyterjedelmű munkáját — folytatja az előszó — kinyomatták, de a hercegné kívánsága, hogy életében ne kerüljenek a közönség kezébe, csupán barátai között osztott szét néhány példányt. Egyik műve huszonnégy kötetre terjed, a végrendelet értelmében csak negyedszázad múlva láthat napvilágot. Jelenleg egy csehországi kolostorban őrzik lepecsételt szobában. (Az előszó nem mondja meg a mű címét, de ez *Az Egyház belső gyöngeségének külső okairól* írt munka).

Lasserre a másik munkát írja át, melynek címét viseli a kötet. «Nem ismerünk jobbat, férfiasabbat, igazabbat, hatásosabbat, ellenállhatatlanul jótékonyabbat ebben a században és az ilyfajta érzésekben és gondolatokban, mint ezt a munkát.» Mária hercegnő, Sayn Wittgenstein hercegné leánya, Hohenlohe herceg főudvarmester neje, — akit Wagner Richárd Önéletrajza «das Kind» néven említ² — kérte föl Lasserre-t, hogy rendezze sajtó alá. Így látott napvilágot a négyszázoldalas kötet. A sok udvariaskodó és dícsérő szóvirág között Lasserre mégis kénytelen bevallani, hogy a kötetet

¹ *La vie chrétienne au milieu du monde et en notre siècle*. Entretiens pratiques recueillis, révisés et publiés par Henri Lasserre. Paris, 1895. A belső oldalon az egyházi cenzor Nihil Obstat-ja.

² *Mein Leben*. München, 1911. II. Band 593—597 l. V. ö. még: Marie Fürstin zu Hohenlohe: *Erinnerungen an Richard Wagner*. Weimar, 1938. — A hercegnőről Weimarban megemlékezik Hollitzer Gyula könyve: *Liszt Ferenc és a weimari élet*. Budapest, 1913.

tulajdonképen átírta. Majd a tömör szöveget kellett világosabbá tennie, majd a túlsúfolt mondatokon könnyíténi és más hibákat (certaines déféctuosités ou négligences, la délicate paresse de l'esprit) kijavítani. Néhány vallásos gondolat akad benne, de egészében a francia író operációja után sem élvezhető, eredetiség és mélység nélkül van. E munka folytatásának tekinthető a *Nos égaux et nos inférieurs* (Párizs, 1094.) című kötet, átdolgozója Etienne Laubarède. Mária hercegné olvasta Laubarède kötetét, melyet Henri Lasserre emlékének szentelt,¹ s felkérte, hogy folytassa «anyja gondolatainak tolmácsolását a lelkek számára, akik a nagyvilági élet süppedékes talaján támaszt keresnek.» A munka nagyvilági hölgyek lelki tanácsadója. A kiadó ezt is átírta; felhatalmazása volt mindenféle javításra (ajouter, retrancher, corriger).

A weimari korszakbeli írásművek keletkezési technikája ilyenforma: Liszt ad egy-egy ötletet vagy témát a hercegnének, néha azonban a feldolgozandó gondolat ez utóbbié. A hercegné ritka bőbeszédűséggel, sokszor igen zavarosan — de mindig nagy olvasottságát fitogtatva — dolgozza fel a témát, összehordva olyan anyagot, melynek nem egyszer semmi köze sincs a tárgyhoz, mint a Harold-szimfóniáról írt tanulmányban. A kifejezetten zenei rész, a tematikus elemzés természetesen Liszt műve. A többit együttesen megvitatják, Liszt végül cenzurát gyakorol, de az utolsó döntés, egyikét eset kivételével, a hercegnée, aki erőszakosan érvényesíti akarátát. Ettől a módszertől csak kivételes esetekben térnek el, mint a cigány-kötetnél, ahol a hercegné önállóan jár el. Egy alkalommal, míg Liszt Gothában időzik, a hercegné Liszt neve alatt cikket ír a *Weimarer Zeitung* számára *Egmontról*, melyet a nagyhercegi színház Beethoven zenéjével mutatott be. A kéziratot előbb elküldi Lisztnek, akitől szigorú utasítása lehetett. Liszt válaszában (1854. március) «háromszázmilliószor kér bocsánatot», de a cikk megjelenését letiltja visszaérkezéséig. Igen súlyos észrevételei vannak Goethét illetőleg. «Goethével kapcsolatos téma tár-

¹ *Henri Lasserre. L'homme, l'écrivain, l'oeuvre.* Paris, 1901.

gyalása reám nézve mindig veszedelemmel jár. Még egyszer át kell néznünk együtt a kéziratot», mely aztán megjelent.

A weimari műhelytitkokba érdekesen világít be Peter Corneliusnak, Liszt titkárának naplója és levelezése.¹ Cornelius a Brendel-féle *Zeitschrift für Musik* munkatársa, fáradhatatlan harcosa minden modern törekvésnek. Széleskörű, egyetemes műveltségű zenész, 1852-től 1861-ig időzik Weimarban. Operájának, *A bagdadi borbély*-nak bemutatóján kitört botrány, mely Dingelstedt Liszt-ellenes klikkjének műve, véget vet a két művész közvetlen kapcsolatának. Mind a ketten elhagyják Weimart. Cornelius fordította franciából németre a cikkek egy részét a hercegné kéziratából. Olvassuk Cornelius naplóját december 3-ról: A titkár elhozza a *Rajna kincseről* írt cikk fordítását, melyet a hercegné elolvas. Liszt átnézi a kéziratot. Majd a hercegnével együtt olvassák át ismét. «Und nun wurde oberst zu unterst gekehrt, dass mir Angst und bang wurde.» De negyedszer is újra kezdik. A hercegné minden szót mérlegel, folyton változtat, új kifejezést kíván, Cornelius majdnem belebolondul, «da ward mir als müsste ich wahnsinnig werden.» Felszólal a cikk rettenetes frázishalmazára ellen: «Das Rheingold entfaltet seine majestätischen Linien unter den klaren Himmel Deutschlands» s figyelmezteti őket, hogy megfelelőbb volna a partitúráról valami jót írni. Mire a hercegné tiltakozik: «Azt Liszt nem teheti, nem dícsérheti a *Rajna kincset*.» Valóban, a dolgozat alig beszél Wagner zenéjéről. Raabe igazat mond, ez a cikk elszomorító bizonyossága Liszt függőségének (eins der beschämendsten Zeugnisse für die Unfreiheit Liszt's der Fürstin gegenüber). Cornelius, akinek egyébiránt figyelemreméltó francia mű-

¹ Peter Cornelius: *Ausgewählte Briefe nebst Tagebuchblättern und Gelegenheitsgedichten*. Herausgegeben von seinem Sohne, Carl Maria Cornelius. I. Band. Leipzig, 1904. Aus dem Weimarer Tagebuch (Winter 1854—55). Megemlítjük, hogy Reményi Ede ekkor a száműzött Victor Hugónál tartózkodott gróf Teleki Sándorral, Jersey szigetén, ahonnan együttesen születésnapj üdvözlétet küldtek Lisztnek Hugo e szavaival: «Le Proscrit de Jersey serre la main à l'Orphée de Weymar», melyekről Cornelius verset írt, (174. és a következő l.).

veltsége van, nagyon elkeseríti, hogy a hercegné folytonosan francia szellemeket idéz. «Dies ewige Nebeneinanderreihen von Goethe und Hugo, Schiller und Lamartine — das ist bitter für einen armen Deutschen.» Ahogyan ezek a cikkek készültek, arra az a Cornelius megjegyzése: difficile est satiram non scribere.

Liszt témáit a hercegné kidolgozta (developper); az első, francia fogalmazás az ő egyedüli munkája. Egyik levelében (1851 április 25.) javasolja Lisztnek, hogy a *Lohengrin* és *Tannhäuser* cikkeket egyesítsék néhány kibővítéssel (avec quelques développements), melyek megkészsereznének, sőt megháromszoroznáknak terjedelmüket, «kedves foglalkozás volna számomra» (il me serait une charmante occupation). Három napi munkába kerülne.

Levelezésük elég indiszkrét. 1854-ben a hercegné Párizsban van, a művész nem akarta elkísérni, kellemetlen volna vele együtt mutatkozni azokon a helyeken, azoknál a barátoknál, akik mindig Mme d'Agoult-lal látták. Utasítására a hercegné meglátogatja Caroline de Saint Cricq-et, ifjúkori szerelmét, aki már Mme d'Artigaux. A hercegné Caroline barátságát keresi, nem annyira személyes rokonérzésből, mint Mme d'Agoult bosszantására. Liszt megelőzően a következőket tanácsolta a hercegnének: írjon neki (Caroline-nak), kissé hosszan. Ön tud beszélni és írni, ami nekem ritkán sikerül, kivéve, ha Ön segít vagy ha én megharagszom (1854. március). Egyik későbbi levelében (1877. január 10.), mikor a nehéz természetű asszony már elviselhetetlenné kezdett válni Lisztre, a mester így ír: «Öreg napjaim legnagyobb szomorúsága, hogy nem vagyunk egy véleményen. Nem így volt az 1847—62-ig terjedő időben. Irodalmi szükségleteim és ostobaságaim kivételével teljes egyetértésben voltunk.»

A weimari korszak első irodalmi terméke a Goethe—Herder-tárca a *Journal des Debats*-ban (1850. okt. 20.), melynek száraz, józan stílusa élesen elüt a bachelier színes hangjától. Valószínű, hogy a tárcát Louise Bertin, a nagyravágyó dilettáns zeneszerzőnő, a lap igazgatójának, Armand Bertinnek, leánya adta ki az újságban. Liszt készítette Mlle Bertin

Esmeralda című operájának zongorakivonatát talán Berlioz közbenjárására, kiről a párizsi pletyka azt terjesztette, hogy «segíti» az operaszerzői babérokra vágyó hölgyet.¹ Liszt azelőtt nem írt a *D. bats*-ba, ez első tárcája ez újságban nevével. Biztosra vehető, hogy a szerkesztőségben a tárcát még átjavították stiláris szempontból.

A hercegné és Liszt együttműködésének első nagyobb terméke a Chopin-kötet, mely először az Escudier-fivérek folyóiratában, a *La France Musicale*-ban látott napvilágot 1850-ben. Egykorú forrásokból tudjuk, hogy Liszt és Chopin — bár látszólag jó barátságban voltak — nem igen szívelték egymást, kölcsönösen féltékenykedtek egymásra. Legouvé beszéli, hogy Chopin mennyire bosszankodott, mikor megtudta, hogy Liszt készül írni az ő hangversenyéről a *Revue et Gazette Musicale*-ba.² A cikk, mely megjelent, való-

¹ Liszt különféle műveinek jegyzékei, még a Raabe-féle sem, nem ismerik ezt a zongorakivonatot, melyet a párizsi Opera könyvtárában (A 515) találtam: Répertoire des Opéra Français. *Esmeralda* opéra en quatre actes. Paroles de Victor Hugo. Musique de Mlle Louise Bertin avec accompagnement du piano par F. Liszt. A Paris chez L. Troupenas éditeur de musique. Successeurs de Mme Vve Nicolo. Rue de Ménars No 3. Tiersot, *Esmeralda* zenei pályafutásának történetírója, szintén nem tud erről a nagy gonddal és pompás technikával írt, zenekari hatású zongorakivonatról. (*La Esmeralda*. Centenaire par J. Tiersot. Paris, Revue Musicale. 1936 décembre). Caroline de Saint Cricq-nek az Opera könyvtárában őrzött hangjegy-gyűjteményében szintén találtam egy ismeretlen Liszt-átíratot az *Esmeralda*-ból: *Esmeralda*. Opéra en quatre actes. Musique de Mlle Louise Bertin arrangé pour le piano par F. Liszt. Air chanté par M. Massol. Ugyancsak Troupenas kiadása. Ez az átírat két más, ismeretlen darabbal (trois morceaux détachés d'Esmeralda) *Esmeralda*... arrangé par F. Liszt (Frollo, Phoebus és Esmeralda terzettje s a finálé és Romance chantée par Mlle Falcon, szintén Troupenasnál) megvan a párizsi Conservatoire könyvtárában. Lisztet baráti viszony fűzte Bertinék hatalmas újság-dinasztiájához. 1836. december 6-i tárcájában beszámolva Berlioz hangversenyéről, megemlékezik Bertin kisasszony egyik művéről, mely a hangversenyen előadásra került, és pörbe száll a pletykával, mintha a zeneszerző hölgy műveit Berlioz írná.

² Idézett műve. — Lásd még Legouvé levelét. (1840), Chopinre vonatkozólag a *Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt*, sorozat első kötetében. Band I. Leipzig. 1895.

ban nem túlságosan magasztaló. Chopin 1849-ben meghal. Caroline Ivanovska, lengyel származású nő, a korán elhunyt francia-lengyel mester emlékének hódolni akar.¹ Nekifog-nak tehát a könyv megírásának. Legelőször is levelet (1849 november 14., Pilsen) ír és kérdőívet küld az elhunyt zene-költő nővérének, Jedrzeiewicz Lujzának (jelenleg a varsói zenetársaság Chopin-gyűjteményében). A tizenkét pontra terjedő kérdőív azonban válasz nélkül maradt. Emlékezet-ből elbeszél néhány személyes élményt, melyet a hercegné «kidolgoz» s teletűzdel lengyel vonatkozásokkal. A terjengős, dagályos előadásban éppen Liszt emlékezéseinek közvetlen-sége veszett el. Mikor a munka elkészült, a zavaros, kuszált stílusú kézirat nagyon megijeszthette Lisztet, mert fiatal-kori barátjához, Sainte-Beuve-höz, az irodalomtörténetíró-hoz és költőhöz fordul, kérve, nézze át a munkát. Sainte-Beuve azonban udvariasan kitér a feladat elől, «mert az egész munkát újra kellene írni.» (Il aurait fallu pour y donner la forme française telle que je l'entends, reprendre et recopier toute la suite de travail.)³ Valaki azután átdolgozhatta a kéziratot, melynek stílusát Georges Sand így is kissé csapongónak (un peu exubérant) találta.⁴ A kötetet a nagyhangú

¹ Caroline Ivanovska (anyai ágon Podolska) családfáját nem ismerjük. Mme d'Agoult, akinek ereiben anyai ágon, mint Cussy lovag emlékirataiban olvastuk, zsidó vér (Bethmann) folyt, Sayn Wittgenstein hercegnőről azt mondja gyermekeinek, hogy zsidónő: «Diese Mutter, die man ihnen erwählte, war eine Frau jüdischer Rasse, welche in den Gängen des Vatikans ihr Leben verbringt.» Du Moulin Eckhardt: *Cosima Wagner*. München—Berlin, 1928. I. kötet, 73 l. Ugyanez író több ízben a hercegnét «katholisch denkende russische Jüdin»-nek nevezi.

² V. ö. *Ein Brief und Fragebogen an die Schwester Chopins*. Mitgetheilt von Bernhard Scharlitt. Musikalisches Wochenblatt. Berlin, 1907 am 31. Oktober.

³ La Mara: *Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt*. Band I. stb. A levél 1850. március 31-én kelt. Sainte-Beuve levelezésének új, teljes kiadása, (*Correspondance générale recueillie, éditée et annotée par Jean Bonnerot*. Paris, 1935), melyből eddig két kötet jelent meg, számos ismeretlen adattal világítja meg Sainte-Beuve és Liszt barátságát.

⁴ Lásd *Histoire de ma vie*. Chapitre VII, et dernier. La Presse

szavak áradata, a francia nyelv szellemét fojtogató kifejezések sokszor élvezhetetlenné teszik.

A Wagner-cikkek közül a *Lohengrin*-ről, *Tannhäuser*-ről, *Bolygó hollandi*-ről írtaknak jelentősége egyedül a Wagner mellett való kiállításban rejlik, de ezt Liszt mint karmester sokkal szerencsésebben cselekedte. A *Rajna kincséről* írt cikk pedig nem szolgál sem Wagner, sem Liszt dicsőségének öregbítésére.

Liszt azonban nemcsak Wagnernek, hanem egykori fegyvertársának, Berlioz-nak is szolgálatára áll. 1853-ban Berlioz-hetet rendez Weimarban, melyért a francia mester csúnya hálátlansággal fizet. Az Esztergomi Mise párizsi bemutatója idején, 1855-ben jelenik meg Liszt neve alatt a Harold-szimfóniáról írt dolgozat. Ebben a száznégyszáz oldalra terjedő tanulmányban, melynek francia kézírata, illetőleg az eredeti francia másolata, elveszett, tizenhat oldal a szimfónia zenei elemzése. Már Michel Brenet, aki először vizsgálta behatóan Liszt és Berlioz kapcsolatait, megállapította, hogy nyolcvannyolc oldalnak semmi köze sincs a zenei részhez.¹ Csupa homályos, elvont fejtegetés, a második fejezet Hegel bölcséletét magyarázza. Bizonyos, hogy a zenei elemzés az egyedüli, melyben Lisztnek szerepe volt. A hercegné 1851. április 8-án kelt levelében kéri Lisztet, írja meg, mit gondol a *Harold*-ról, ő aztán ki fogja dolgozni (developper) Liszt ötleteit, így valószínűleg még a zenei analízis «feleresztése» is a hercegné műve. A tanulmányt Richard Pohl fordította franciából németre. Berlioz 1855. június 7-én és július 21-én kelt leveleiben² sürgeti Lisztet, küldje el a *Harold*-dolgozatkéziratát. De Calonne, a *Revue Contemporaine* szerkesztője, hajlandó kiadni folyóiratában. Szeptember elején a hercegné megérkezik Párizsba a kézíráttal s felkeresi Berlioz-t, aki jelenti Lisztnek, a hercegné

1855, augusztus 17-i tárcájában, ahol Sand műve folytatásokban jelent meg.

¹ M. Brenet : *L'amitié de Berlioz et de Liszt*. Le Guide Musical. Paris, 1904. No 33—39.

² A *Briefe hervorragender Zeitgenossen* sorozatban.

óhajtja, hogy Berlioz vele együtt átnézze a kéziratot. A dolgozat sohasem jelent meg francia nyelven, bár Liszt más lapoknál is próbálkozott elhelyezni. Csaknem harminc év múlva, 1882. szeptember 12-én Mme Tardieuhoz írt levelében Liszt azzal a naiv magyarázattal próbálja igazolni a dolgozat kudarcát, hogy azt kívánták tőle, enyhítse a Berlioz-t dicsérő jelzőket. Ekkor már régen egész Európa Berlioz-ban a kor egyik legnagyobb mesterét ünnepelte. A valóság: Párizsban jól tudták, hogy a dolgozat a hercegné műve s ezenfelül unalmas, zavaros és alig szól valamit Berlioz-ról. Ezért nem talált kiadóra.

A hercegné iparkodott felhasználni párizsi tartózkodását különféle cikkek elhelyezésére. Erre vall Lisztnek 1855-ben kelt levele, melyben helyesli a hercegnének a Constitutionnel-lel kötött megállapodását «a néhány cikkre vonatkozólag, melyet a jövőben esetleg kedvünk lesz közzétenni» (que nous aurons peut-être la fantaisie de publier dans les années à venir). A hercegné különben a világ előtt gondosan ügyelt, hogy Liszt szerepeljen mint kizárólagos szerző. Joseph Autran francia költőhöz ¹ írt levelében ² (1856. május 25) írja, hogy Liszt azzal a kéréssel küldi könyveit, hogy Autran úgy olvassa, ahogyan Liszt megírta: pour l'amour de l'idée.

Liszt «írásművei» közül Magyarországot legközelebbbről a cigányokról írt munkája érinti, melyről nálunk még ma is tájékozatlanság uralkodik. Hányszor olvastuk, hogy Liszt minden állítását visszavonta s hogy a könyvet nem is ő, hanem a hercegné írta. Nem bocsátkozhatunk ezúttal a munka körül lefolyt vita ismertetésébe. Csupán néhány tény említésére szorítkozunk. Liszt a könyv egyetlen állítását sem vonta vissza, sem Ujfalussy Lajos bírálata (Vasárnapi Ujság 1859. október 2), sem Brassai Sámuel támadása³, sem barátainak felvilágosítása után. A munkát nem vont ki a for-

¹ Autran írta a szövegét Liszt *Les Quatre Elements* című kantátájának, melynek tematikus anyagából készült a *Les Préludes* szimfonikus költemény. Dante-oratóriumot is terveztek.

² Berenger de Fitzjames gróf gyűjteménye.

³ *Magyar vagy Cigányzene?* Budapest. 1860.

galomból, nem igazította helyre tévedését az új kiadásban.

Mióta Julius Kapp közzétette monografiájában német fordításban a hercegné 1881. június 13—16-ról kelt levelét, mely valóságos önvallomás,¹ az a nézet alakult ki, hogy Liszt «ártatlan» a kötet létrejöttében. A hercegné e levelében jelenti, hogy nemsokára küldi az új kiadás előtt álló kötetet, csak három-négy fejezetet kell még átnéznie. A gondolatokon semmit sem változtatott, sem a nézeteken vagy azok irányán. «Szegény Cornelius azt hitte, hogy a munka érdekét szolgálja, ha felét kihagyja. Hozzáírtam bizonyos számú oldalt.» Ez a zsidó-fejezet, mely körül újabb polémia keletkezett. Mikor Kapp a hercegné levelét közreadta, még nem volt ismeretes, hogy a weimari korszak Liszt-írásait a hercegné «írta». A munka magja az az állítás, hogy Magyarországon csak cigányzene van, magyar zene nincs, a cigány rapszodosz, aki egy régi zenei eposz töredékeit játssza. Senki sem mutatott még rá, hogy ez az elmélet, mely joggal sok keserűséget szerzett a magyarságnak, Liszt elgondolása, a hercegnének semmi köze hozzá s a francia romantika hatása alatt jött létre. Egy évvel a hercegnével való megismerkedése előtt ez az elmélet már benne élt Liszt lelkében az osszianizmus hatása alatt. A franciák — élükön Napoleonnal — rajongtak Osszianért, a francia romantika igen kedvelte a cigányokat, előkelő folyóiratok közöltek róluk cikket.² 1846. október 8-án Liszt, aki Dákán gróf Festetics Leó magyarországi birtokán időzik, Mme d'Agoult-nak ezeket írja : «Sok dallamtöredéket gyűjtöttem össze, melynek segítségével újra lehet alkotni zenei eposzát ennek a különös országnak, melynek rapszodosza vagyok. A hat új füzet, mely Bécsben *Magyar Dallok* címmel jelent meg, mintegy teljes ciklusát alkotja

¹ Kerestem a weimari Liszt-múzeumban e levelet, de nem találtam. Június hónapból a kérdéses évben 27, 28, 29, 30 dátummal található levél. A Liszt-levelek kéziratai közül is sok hiányzik, viszont találunk olyanokat is, melyeket La Mara elhagyott. A hercegné levelét valaki kiemelhetette.

² Lásd Anders cikkét : *Musique et danse des Bohémiens* a *Revue et Gazette Musicale* 1841. évfolyamában.

ennek a fantasztikus, félig ossziani eposznak, mely félig cigány és énekeiben egy letűnt hősi faj érzéseit őrzi.» Ez a mondat magában foglalja a könyv egész gondolatmenetét. Ugyancsak a hercegnével való ismeretsége előtt, Festetics Leóhoz írt levelében (1846. október 2.) a *Magyar Dallok* révén a magyar királyság első cigányának mondja magát. A cigány-rögtönzés a romantika idején annyira népszerű improvizáción keresztül fogja meg. 1859-ben Hanslicknak, a híres bécsi zeneírónak, Liszt megírja, hogy a cigány-elmélet húsz éves elmélkedés alatt érlelődött meg benne s a kérdést könyvében nem annyira történeti, mint irodalmi szempontból nézte (szept. 24-én kelt levél). A húsz esztendő aligha túlzás; valószínű, hogy már Magyarországra jövetele előtt foglalkozott a cigányproblémával, melynek romantikus hangsúlyozásában talán Mme d'Agoult-nak is része lehetett.

A cigányzenéről írt könyve lényegében két részből áll. Egy általánosból és egy magyarból, utóbbi — mint említettük — bő szemelvényekben még e könyv megjelenése előtt napvilágot látott a *La France Musicale* folyóiratban (1859. július—augusztus). Az általános rész, mely aránytalan a kisterjedelmű magyarhoz, nem egyéb, mint Grellmann, Borrow, Pott műveinek kivonatolása, felhívítva hegelianus mártással, a hercegné kedvelt receptje szerint. A magyar rész anyagát Kertbeny Károly szállította, akivel Liszt később épen e könyv fordítása miatt összezördült (a hercegnéhez, 1856. április 29.). Még 1854. április 14-én kelt levelében kéri Liszt Kertbenyt, hogy szerezzen neki adatokat Fáy Istvántól¹ Bihariról, a cigány Paganiniról, akit 1822-ben Pesten hallott, és «Boccáról» (Boka Károly Debrecenben), vagy más «megbízható forrásokból.» Ha Kertbeny tud valamit Bihariról, közölje vele.² Kertbeny valószínűleg elküldte neki gróf Fáy *Régi magyar zene gyöngyei* című füzeteit s lefordította németre Mátray Gábor két dolgozatát, melyek a *Magyarország és Erdély képekben* című munkában (1853) jelentek meg: *Bihari*

¹ Liszt Fáy Istvánról részletesen szól Bülowhoz intézett levelében. (Jel. kiadás.)

² A levél eredetije a M. Kir. Operaház Emlékmúzeumában.

János magyar népzénész és A magyar zene és a magyar cigányok zenéje. A két fejezetet Liszt a forrás megjelölésével csaknem teljes egészében lenyomatja.

A párizsi Conservatorium könyvtárának kézirat-gyűjteménye őrzi Lisztnek Marie Escudier-hez, a *La France Musicale* egyik szerkesztőjéhez írt levelét.¹ «Néhány hét múlva — írja Liszt 1854. április 25-én — bevégezek egy kis kötetet, körülbelül a Chopinéhez hasonló terjedelemben. Nem volna hajlandó kiadni a *Le Pays* című lapban, fenntartva számomra a szerzői jogot, mely megakadályozza az újra lenyomatást? Kiadóm t. i. három egyidejű kiadásban akarja közzétenni: franciául, németül és magyarul. A munka címe: *A cigányokról és zenéjükéről* (Magyarország nem fordult elő a címben). A témát főképp költői szempontból tárgyalja.» A kötetből azután nem a *Le Pays*-ben, hanem a *La France Musicale*-ban jelent meg néhány szemelvény. Liszt itt tehát azt mondja, hogy be fogja végezni a kötetet. Már azonban tudjuk, milyen kevésbé lehet hitelt adni szavainak, mikor «irodalmi művei»-ről beszél. A hercegnének «kötetünk»-et mond.

Az új kiadást a hercegné kibővítette, de ez a zsidókérdés kivételével semmi lényegesen újat nem hoz. Mária hercegnőnek gróf Zichy Gézához írt levele (a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában)² szerint ez a cigány-kötet Liszt ifjúkori munkája, mely tőle meglehetősen távol állott (ziemlich entfremdet). Eddigi adatainkból nyilvánvaló, hogy Hohenlohe hercegné alaposan téved. Épen a cigány-kötet az egyetlen irodalmi munkája Lisztnek, mely bebizonyíthatóan az ő gondolatmenetén épül fel s melynél zenei szempontból a hercegné szerepe valóban csak alárendelt. Liszt Bülowhoz írt leveleiben is folyvást visszatér a cigányokhoz. A centenárium alkalmából a Breitkopf és Härtel cég által közzétett népszerű kiadásban Mária hercegnő rövidítette meg a munkát, a nélkül, hogy az alapgondolaton változtatott volna.

*

¹ Kiadtam *Liszt à Paris* stb. című dolgozatomban.

² Kiadta Pukánszky Béla az *Akadémiai Értesítő*-ben (451 füzet, 1932 október—november).

A cigány-kötet volt az utolsó, mely címlapján Liszt nevét viselte. A hercegnén egyre nagyobb mértékben vett erőt a pietisztikus hajlam és az írási szenvedély. Mindinkább a teológiai tanulmányoknak és készülő egyháztörténeti művének szenteli magát. Lina Ramann is vele vitatja meg a munkában lévő Liszt-életrajzot, a kiadásra váró *Gesammelte Schriften* sajtó alá rendezése is a hercegné előzetes cenzuráján megy keresztül. Ami kis ideje marad, igénybe veszi a politika, a történelmi események, melyeket átél: a pápa világi uralmának összeomlása, III. Napoleon bukása rendkívül megrázza. Alapjában Mme d'Agoult esete ismétlődik meg némi változtatással. A szakítás teremti a grófnéból Daniel Sternt, Sayn Wittgenstein hercegnét pedig Liszt szerelmének baráti vonzalommá higgadása teszi írónővé.

X.

Szólnunk kell végül Lisztnek azokról az írásairól, melyek hitelességéhez szó nem férhet: levelezéséről. Körülbelül húsz kötet jelent meg önállóan, de napilapokban és folyóiratokban is jelentős számút tettek közzé. Valamennyi érdekes és élvezetes olvasmány.

Ezek a levelek mutatják az író Liszt igazi arculatát. Rendkívül elmés csevegő, aki példátlan könnyedséggel ontja a mondatokat, szellemessége sokszor szellemeskedéssé válik pongyola-stílusban, mélyebb gondolatokat nem igen találunk nála. Annál több politikai információt és kortörténeti adatot; utóbbiak azonban kritikai megrostálásra szorulnak. 1850-től kezdve emlékezete igen sokszor cserbenhagyja, — Liszt rendkívül korán öregedett meg — képzelete annál lázasabban működik. Emlékezéseiben sok a tévedés kitalálások, melyekre a La Mara-féle kiadás csak a legritkább esetekben mutat rá. Ily gazdag életnél ez természetes. Mégis rajtuk keresztül nyerünk betekintést a zeneszerző műhelyébe.

Liszt, «a gondolkodó és író», ahogyan Pauler Ákos megkísérelte elénk állítani, jobbára a képzelet teremtménye, két szerelmes asszony fantáziájának műve, akik olyan

adományokkal akarták felékesíteni hősüket, melyeket a különben pazar természet megtagadott tőle. Az öreg Liszt nem tudott ellentállani a kísértésnek, mert hiúságát legyezgette «írásainak» összkiadása. Lina Ramann talán nem tudott a misztifikációról, de könnyen lehetséges az ellenkezője is, mindenestre életrajzának tengelyévé tette ezeket az írásokat, melyeket Liszt és a hercegné emlékezései még jobban kiszíneztek.

A párizsi korszak írásai főképp abból a szempontból érdekesek, mennyire tükrözik vissza Mme d'Agoult lelkivilágát, mely Lisztre hatott, tehát közvetett hatást mutatnak. A kifejtett eszmék nem Liszt gondolatai, hanem a grófnéi, s ezért nem találjuk meg később Lisztnél őket. A zeneszociológiai cikksorozat problémái már nem érdeklik Lisztet, aki egyre erősebb mértékben terelődik a liberális reakció felé, melyet környezetében a hercegné képvisel. A weimari korszak írásai érdektelenek, a cigány-könyv tartalmában és stílusban fárasztó. Ne csak a rapszódákat hallgassuk függetlenül a cigány-könyvtől, hanem Liszt zenéjének élvezésénél felejtjük el, hogy neve írásművek alatt szerepel.

XI.

Liszt «az író és gondolkodó» a romantika lelkiségében leli magyarázatát. Egy kis túlzással mondhatjuk, szinte divatos volt ez időben. A Berlioz-d'Ortigue példán a Rabuteaux-d'Ortigue-eseten kívül idézhetjük Didier-t, aki panaszkodik, hogy több cikke jelent meg Lamenais neve alatt.¹ Igaz, ezek mind írók voltak, míg Liszt nem, de asszonyai akarták, hogy az legyen a világ előtt.

A «gondolkodó és író» Liszt feltűnő és állandó hangsúlyozása a mesternek a XIX. század művészei között a nagy idealista szerepét osztotta ki. Liszt nem volt olyan kérlelhetetlenül önző, mint Wagner, de Liszt, az ember, épen oly kevésbé volt idealista, mint Chopin vagy Berlioz, a romantikának talán legnagyobb zeneköltője, mindenestre leg-

¹ Lásd Didier kéziratot naplóját Spoelberch de Lovenjoul chantilly-i gyűjteményében. V. ö. még John Sellard idézett művét.

nagyobb zenei szereplője. Liszt, ha nem ír zenét, a valóság, a megalkuvás, az uralmon levő hatalom embere, aki megtagadta Victor Cousin idealizmusát, mely őt Schiller felé vezette. A «Poses et Mensonges» (Pózok és Hazugságok), melyeket Mme d'Agoult szemére vet (a hercegnőhöz, 1861. április 13.), Lisztre is alkalmazható, de végső fokon valamennyi francia romantikusra. Harcos idealista Schumann, a filiszterek és kóklerek üldözője. Lisztet politikai szereplése, mely külön tanulmányt igényel, teljesen érzéketlennek mutatja a század derekán forrongó és lelkesítő nagy eszmények iránt, mint a nemzetiségi kérdés. Nem tudja megérteni a német, olasz, sőt a magyar problémát sem. Nem volt predestinálva, hogy, mint Wagner, legalább ideiglenesen, a politikai proskribáltak listájára kerüljön meggyőződéséiért. Katolicizmusa mögött is ott az árnyék: zilált élete.

De minden művész, akiben lángol a szent tűz, aki az újító elhivatottságát érzi magában, idealista. Liszt is ideálókért hevül és küzd. De célkitűzéseit nem a neki tulajdonított hangzatos körmondatok, hanem a jövőbe mutató, forradalmi harmóniák rejtik, melyek a szóvirágokkal nincsenek összefüggésben.

Nem elég azonban d'Agoult grófnőnél megállanunk, ha a misztifikációra való hajlandóság után nyomozunk Liszt lelkében; vissza kell mennünk atyjához. Liszt Ádám minden áron kamatoztatni akarta fiát. Nem tudjuk, hogy neki támadt-e az a szerencsétlen ötlete, vagy párizsi barátainak, fia jóakaróinak, — akik Mozart folytonos emlegetésének hatására azt hitték, hogy a gyermek nemcsak a virtuóz, hanem a zeneszerző Mozartnak is párja — hogy a tizenhároméves fiú operát írjon. Vajjon valóban a «petit Litz» írta-e *Don Sanche*-t? A párizsi Nemzeti Levéltár őrzi Liszt Ádám és Sosthène de La Rochefoucault vicomte, X. Károly szépművészeti főigazgatójának levelezését, melyet nemrég tettem közzé.¹ Liszt Ádám egyik levelében (1824 december 2.) két állandó szabadjegyet kér az Operába azon a címen, hogy fia a színpad számára komponál s ez első kísérletében Paer vezeti

¹ *Liszt à Paris* stb. dolgozatomban.

(qui veut bien le diriger). Paer tehát nem zeneszerzésre tanította a fiút, aki még nem tanult sem ellenpontot, sem formantant, csak összhangzattant, de ad hoc leckéket adott neki, hogyan írjon operát. A weimari Liszt-múzeumban található Ramann Liszt-életrajzának egy példánya Liszt széljegyzeteivel. Az I. kötet 82. lapján az öreg mester ezt írja : Paer hat mich wesentlich geholfen, niemand andrer. T. i. a lipcsei *Allgemeine Musikalische Zeitung* azt írta, hogy a darabot Kreutzer Rudolf hangszerelte.

Egy tekintet a *Don Sanche* vezérkönyvére és Paer partitúráira, rögtön meggyőz, hogy *Don Sanche* sokkal inkább az olasz mester műve, mint a fiatal «improvizátoré». A *Don Sanche* eredeti vezérkönyve épen úgy eltűnt, mint az irodalmi művek kézírata. (Csupán a másolatot őrzi a párizsi Opera könyvtára.) *Don Sanche*-hoz sem tér vissza többé Liszt, aki pedig még évtizedek múlva is átdolgozza fiatalkori műveit, néha többször is (Etudes). Liszt Ádám rászoktatta fiát az idegen babérokra. 1836-ban a Salle Erard-ban előadásra kerül Liszt *Lélio* fantáziája, Berlioz művéből, zongorára és zenekarra. Ennek sem maradt fenn eredeti vezérkönyve és ma sem sikerült megállapítani, ki hangszerelte a művet.

A két asszony munkássága, a párizsi és weimari irodalmi művek sugallják Lisztnek azt az ötletet, hogy eleinte zeneszerzeményeiben is másokat, bizalmasait, dolgoztasson maga helyett, így Conradit, majd Raffot öt első szimfónikus költeményében, de egyéb műveiben is. Már udvari karmester, mikor még hangszereltet velük, tehát független, önálló munkára használja őket s a helyett, hogy önmagát tökéletesítené a zeneszerzés tudományában, a hangszerelés művészetében, irodalmi művek írásával és cenzurázásával vesződik. Szerencsére, mikor véget ér, vagy ellanyhul Liszt, az «író» pályája, megkezdődik teljes intenzitással a zeneszerzőé, bár ezt is folyton hátráltatja a politika, melybe valóságos szenvedéllyel veti magát, és a hercegné válópörének izgalmas, hosszú harca.

Liszt «az író és gondolkodó» helytelen megítélésre vezetett, mert a XIX. század egyik legerősebb ösztön-geniejét «tudós» zenésszé változtatta, holott Liszt rapszódikus egyéni-

sége teljes tagadása a rendszerezett szintézisnek s épen ebben a tulajdonságban rejlik lángeszének egyik legjellemzőbb és legeredetibb vonása, talán legnagyobb értéke. Liszt Ferenc olyan hatalmas egyéniség, hogy arcképének nincs szüksége hamis eszményítésre. Ideje, hogy naiv festők átjavításait letisztogassuk arcképéről és teljes eredetiségében csodálhassuk géniusát.

• HARASZTI EMIL.

AZ IRODALOM MAI HELYZETE.

— Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság 1939. február 5-i ünnepélyes közülésén. —

Az irodalomban a háború óta sajátságos változást vehetni észre. Megváltozott közönség és író. Azelőtt társaságokban érdeklődéssel beszéltek, sőt vitatkoztak könyvekről, színdarabokról, — manapság alig van erre példa. Özönével jelennek meg könyvek s mindennek akad olvasója : csak-hogy a műgond helyébe szapora munka, az elmélyedés helyébe gépies olvasás lépett, — külterjes gazdálkodás a szellem terén. E véres és gondterhelt század hogyan is lehetne fogékony a lélek és szív gyöngéd nyilvánulásai iránt? Lehet-e csodálni, ha e nehéz időkben az olvasó nem hogy tanulságot, még csak komolyabb élvezetet sem keres a könyvben, mindössze könnyű elszóródást, menekülést a pernyi önfeledtségbe a ma és a holnap örökös gondja elől.

Kevés kedves, meghitt könyv helyett ezért szomjazik a közönség új meg új szórakozásra ; fehér hollónál ritkább az a könyv, melyet mai olvasó másodszor is kezébe venne. Még az egyszeri olvasás is sokszor csak átabotában megy, Puskin satírája szerint :

Mindenki vészi kedve ellen,
El is olvassa gépileg,
Csak elmondhassa : „Nem kedvellem,
Még a papírt sem éri meg.”

(Gyulai Pál ford.)

Az író pedig kénytelen-kelletlen alkalmazkodik közönségéhez, hiszen annak ír, — s az élet gondja őt is sokat-írásra hajszolja. A regényt átírják színdarabbá, ezt is tovább viszik a mozgókép vásznára, mégis alig győzik kielégíteni a közönség mohóságát.

Vannak ma is, szerencsére nálunk is, külföldön is, kitűnő írók, jeles művek, — de az irodalom tömege mindenütt elsekélyült. Az író, ismerve közönségét, meg sem írja azokat a lapokat, melyeket a mai olvasó unottan átforgatna. Az előadás általában eleven, ötletes, közvetlen, a nélkül, hogy egyéni volna; az elbeszélő stíl jeles íróink példáján úgy ki van csiszolva nálunk, mint húsz-huszonöt évvel ezelőtt a franciáknál a vígjátéké: a forma csínja, a szellemes stíl készen várja az író. E mögött a művészi kiképzés egyéb ága és a tartalom elmarad. Olykor pontos és finom megfigyelések állnak sorba, de többnyire eleven pillanat-felvételek maradnak, ritkán szövődnek össze cselekvénnyé. A lélek elemzése szinte száműzötté vált, a gondolatokkal együtt. Lomtárba került a humor és a szatíra ecsetje. Egy újfajta szobaköltészet alakult ki; az író, mint régebben a tájfestő is, szobájába zárkózva dolgozik, ott idézi fel az élet képe mását. Az író letesz festésről, leírásról, ezzel a hangulatok rajzáról is. Az ember éveken át olvashat regényeket, elbeszéléseket, s nem talál egy tájképet, egy természet-leírást; csak az erdélyi írók tesznek kivételt; ők jobban együtt élnek a tájjal és a néppel, onnan kölcsönzik előadásuk zamatát, színeit, humorukat.

Legtöbbször pusztá mese tölti be a köteteket, jobbára külsőséges mese, ritkán van mondanivalója, — állomásai pedig annyira megszokottak, hogy ha az ember végig olvas tíz-tizenkét regényt, alig tud visszaemlékezni: melyik egyik és melyik másik. Olykor alig találni különbséget abban is, hogy magyar vagy külföldi író munkája volt-e kezünkben. A jó mese bizonyára nem csekélység, s érdekessége mellett kifejező és magvas is tud lenni. Prévost abbé *Manon Lescaut*-ja, Balzac, Prosper Merimée regényei merő esemény-elmondással a lélek örvényeibe tekintenek le, pompásan jellemeznek embereket és szenvedélyeket, társadalmi életet, egész kort. Ma legtöbb mese üres szerelmi történet, Péterfy szavával: kintorna-ária, kevésbé jellemző akár az emberekre, akár a korra, ha csak abban nem, amit Carlyle mondott, hogy: szomorú kor az, melyet csak a szerelem érdekel.

Oly nagy a kereslet olvasmányban és mesében, hogy az

író a mult mezőit is végig tarlózza. A könyves boltok kirakatait évek óta emlékiratok és regényes életrajzok töltik meg, külföldön is, nálunk is. Ne higgyük, hogy a félmultnak e divata történelmi érdeklődésre vall, — inkább a képzelet lankadságára, író és közönség beéri félig-meddig ismert alakok és pályák kiszínezésével, felcifrálásával. Ezzel az író hitelességre és mesevázra tesz szert, az olvasó némi felszínes műveltségre. Egyesek a történelmet össze akarják olvasztani az érdekesítő regénnyel, s szinte a mai élet helyzeteibe és lelki világába sodorják alakjaikat. Erős ecsetvonásokkal nyulnak a régi arcképekhez, azt képzelve, hogy a durvaság erőt jelent, s hogy alakjaik ember-voltának bizonyossága csak gyarlóságuk lehet. Ezért látjuk egy nagy királyunkat a nagyság minden nyoma nélkül megcsalt férjnek, amint fiatalkori könnyelműségeért szörnyű betegségben ízenként pusztul el. Önérző nemzet alig állná meg ezt fel-szisszenés nélkül, épp úgy, mint ha Erdély mai helyzetében a magyar uralmat, a fejedelemség korszakát, a végső Báthoryak kegyetlenkedése s kicsapongásai közt mutatják fel. Egyképpen kár e képrombolás erkölcsi és nemzeti szempontból. Eötvös József, midőn nagy történeti regényét írta, elvül állította fel, hogy a hír, melyet történeti személyek maguknak kivívtak, a tulajdon legszentebb neme, a dicsőség vagy gyalázat rajtuk egy nemzet jutalma vagy büntetése, mit az író igyekezhetik kijavítani, de elmosnia nem szabad. Valóban, azért ássuk-e föl a sírokat, bolygassuk meg halottaikat, hogy drágaságaiktól megraboljuk, akár az egyéneket, akár nemzeti multunkat?

A hazai viszonyok, történeti vagy élő személyek kisebbitésén érzett kedvtelést gr. Klebelsberg Kunó méltán jellemezte azzal: más nemzet hatványra emeli fiai érdemeit, — nálunk gyököt vonnak belőlük.

A tulajdon sérthetetlensége általában sokban megcsorbult, a szellemi tulajdoné is. Több mint félszázaddal ezelőtt Jókai fölemelte szavát „a szellem meghamisítása” ellen, mikor Csokonai szövegét hibásan adták ki; egy naptár elferdítve nyomatta le Petőfi *Apostolát*, Arany János nyomban kikelt a rombolás ellen. Ma mindennap látjuk, hogy a mozgókép

kénye-kedve szerint szétszabdal s máskép fércel össze közismert regényeket és színműveket. Éppen egy magyar író, társunk e Társaságban, kereken megtagadta nevét a regényéből Amerikában 'átdolgozott' filmtől. A mozgókép nem annyira a színháznak ellensége, mint hinni szokás, — inkább az irodalom átka, annál inkább, mert a mozitól kedvet kapott az önkénykedésre a színház is, mely egy időben a rendezőnek követelt egyeduralmat, s az irodalmi művet puszta nyers-anyagnak nézte. A remekművek az Idő védelme alatt állanak, főkép azon nemzet körében, melynek kincsei közé tartoznak.

A művészettörténet pálcát tör Daniele da Volterra fölött, ki Michel Angelo alakjait az *Utolsó ítélet*en felruházta. Kinek volna bátorsága úgy egészíteni ki a milói Venus alakját, hogy kezében csészét kínáljon, melyről egy csokoládégyár címe kiabál? Az irodalomban az ily barbárság mindennapi. Ne mondja senki, hogy ily 'átdolgozás' a mozi vagy rádió útján népszerűsíti a remekműveket, mikor éppen remekségüket rombolják le olyan műveknek, melyek az alkotó szellem dicsőségei, a művészet mintái, az ízlés nevelői. Éppen Amerikában, hol legkevésbé vártuk, fordult a műveltek egy csoportja a Fehér Házhoz, törvényt sürgetve, mely megvédje a nagy szellemi alkotásokat ily rombolástól.

Mindezt nagyrészt a megnőtt felületes olvasási kedv okozza, főkép a mozgókép kielégíthetetlen Molochja, mely egy évtized alatt az egész világirodalmat fölemésztette. Ám ha egész irodalmakban ennyire háttérbe szorul a művészi szempont, ha ily szívesen fordulnak kész anyagért a múlt felé, szinte kerülnek a jelent, — ily általános jelenségnek kell benső, úgyszólván szervi okának is lenni. Van is. A nagy háború óta az élet lázálomszerű bizonytalansága, e beteg kor áleszményei és ellentmondó jelszavai zavarba hozzák, megfélemlítik az írókat. Ami ma szentírás, holnapra vád és árulás lehet. A háború alatt természetes volt az író önkénytes óvatossága, tartózkodása minden bírálattól és megjegyzéstől, mert ki láthatta volna át az élet összekuszált szálait, melyeket egy szó is rezgésbe hozhatott? Azóta egy láthatatlan

társadalmi cenzura szemét is magán érzi. Papíráról nem a műbíráló szigorú szeme tekint vissza reá, hanem egy titkosrendőr gubbaszkodik mögötte, minden szavának, még gondolatának is háta mögé fürkészve. Egy kémet érez íróasztala mellett s ez gúzsba köti gondolatát. Ez ellenőrzés annál félelmesebb, mert a kákán is csomót keres, vaktában ítél, s rögtön nagy dobra veri. Hogy' merje az író a társadalom félszégeit, osztályok fogyatékosságait rajzolni, csak egy megjegyzést is tenni, mikor tudja, hogy rögtön fülébe harsog a divatos vád: destruktív vagy! Ilyen időkben, mondják, nem való bírálni, mert a tekintélyrombolás bűn; a közélet emberei ugyan keveset gondolnak tekintélyük megóvásával, de az írótól megkövetelik, hogy siket és vak legyen korának s kortársainak gyöngeségeivel szemben, másképp vét a nemzet ellen, harsogja rá az ítélet. Szánalommal ír az élet elnyomottairól: egy-kettőre kommunista a neve. A béke éveinek rajzába tévedsz: szegény író, bűnbe estél, te elátkozott kor magasztalója. Magyarázatról, mentségről szó sem lehet; vádlód egy névtelen hang, bírád a láthatatlan közönség, mely azt meggondolás nélkül visszhangozza. S ha az íróban megvolna is a bátorság, a szerkesztő és kiadó annál óvatosabb. Csoda-e, ha az irodalom kerüli a nagy kérdések zátonyait, s inkább a part közelében pacskolja a sekély vizet.

Általános betegsége ez az irodalomnak Európa-szerte. Oroszország, nemrég a nagy írók hazája, most minden kecsegtetés mellett sem tud fölmutatni egy valamire való író. Így van ez mindenütt, többé-kevésbbé, a szabadság és félelem mértéke szerint.

E komoly világban az irodalom beérje-e a pusztá mulattatással? Meddig legyen némaságra kárhoztatva az író, a társadalom nevelője és lelkiismerete, a szívek vizsgálója? Az orosz műbírálat még nyugodt, egyhangú időkben is felrótta egy Turgenyevnek, egy Tolsztojnak, hogy saját fiatal koruk életét és embereit festik, a múlt század hatvanas éveit. Emerson azt mondja, hogy minden keresi, akiben megszólaljon: az elem a vegyészt, a növények hírt adnak magukról egy Linnében, a mágnes emberré válik egy physikusban. S az ember hangja, az író, néma maradjon-e ilyen

időkben, mikor az élet árvize íróasztaláig csapkod s feje fölött szinte roskadoz a ház? Ám mondjon mesét, hozzon mosolyt a lankadóknak, szórakozást a fáradtaknak, de ne érje be azzal, hogy izgató vagy bódító szereket kínál unatkozóknak. Orvos legyen, aki a beteg kort vizsgálja, vigasztalja a szenvedőket, világosságot gyújt a sötétségben ülőknek.

Rímet találni jót a szenvedésre,

Ma is csak annyi, mint a sebre ír.

(Rákosi Jenő : *Ars poetica.*)

Az író feladata, hogy megmutassa az ember örök természetét, az élet félszégeit, a tévelygéseket, rántsa le a képmutatás álarcát, ostromoljon előítéleteket, mosolyogtasson az erény öntetszelgésén. A magyar író mutassa meg az ember arcán a magyarság vonásait, az élet képében a mi életünk színeit, kérdéseit, kétségeit. És ne akarjon az irodalom hátrább maradni ma, mint ahol egy századdal ezelőtt, Kisfaludy Károly korában volt, aki a nemzeti ébredés idején bátor kézzel rajzolta meg saját korának alakjait. Nagy elnökünk, Gyulai Pál, a hagyományok kemény őrizője mondtotta : «A mult legnagyobb remekművei sem elégítik ki a jelen szükségét, mert az eszmék, érzések módosulnak s minden kor saját küzdelmei, szenvedélyei, örömei és fájdalmai visszhangját várja a költőtől.» Tartson tükröt az író a magunk kora elébe, mely nem ismeri önmagát. Legkiválóbb íróink előljárnak a jó példával. Mutassa meg nekünk az író az új kor embereinek erényeit s új furcsaságait, této-vázását a jelen útvesztőjében, a homályos jövő előtt ; lesse meg a sors szövőszékén a szálak bonyodalmát, melyekből életünk mintája alakul ; mutassa meg, mily ellensége ember az embernek, nép a népnek ; írja le az elnyomott, a felszabadult országrészek életét, a forrongó társadalmat ; fesse a tanácstalan öregeket s a türelmetlen fiatalságot ; írja le a rettegést a csodálatos és félelmes találmányoktól, melyeket az ember egymás ellen fordít ; fesse a gyarak kormos levegőjét, a falu szűk kis ablakait, az élet nehézségét, — mindent, mindent, a világot, amelyben élünk, a magunk korát.

Hulló vérét aki felfogni bírja :

Bálványa lesz, ha kínjait leírja.

(u. o.)

Az élet ma zavaros árral hömpölyög, — az írónak mégis fölébe kell hajolni, hogy meglássa benne az ember elmosódó arcát.

Ezzel nyitom meg a Kisfaludy-Társaság 92-ik ünnepélyes közülését.

VOINOVICH GÉZA.

E beszéd azon része ellen, mely az újabb történeti regényekre tesz megjegyzéseket, kivált kettőre, felszólalt a Nagy Lajosról szóló regény szerzője. (*Pesti Hírlap*, febr. 15.) Válaszolok erre, tiszteletből az író iránt, de csak a lényegre. A jeles író Lajos király betegségére nézve történelmi forrásokra utal; ezeket pontosan közölte is regénye végén, s én olvasásakor többet föl is lapoztam. Egy szóval sem vontam kétségbe adathűségét, hanem azt kifogásoltam, hogy a betegség aprólékos kiszínezése mellett a király nagyságából semmit sem látunk. Egy kiváló élő kútfőre is hivatkozik; ugyanazzal én is beszéltem e regényről, s mint a szerző előtt, előttem is, messzebb ment egy lényeges lépéssel, így került beszédembe a fiatalkori élet említése; valószínű is, hogy a leprát nem királyi tanácsstermekben kapják. A szerző utal arra, hogy a regény egy helyén Lajos maga mondja, hogy betegségét egy hadjáratban szerezte, egy katonájától; — az író e két sorral az országnevelő, katonáit szerető királyt akarta jellemezni. Azt mondja a szerző, hogy Lajos nagyságát nem a melleségben kereste, hanem abban, hogy betegen is naggyá teszi az országot. Ez az, amit a regényben nem látni. Azt is fejtegeti, hogy nem von le a feleség hűtlensége a nagy ember nagyságából; e részben szintén könyvekre hivatkozik, nem éppen jeles könyvekre; — az efféle állítás, akár egykorú följegyzésekben, akár későbbi hozzászólásokban (mint a mindennapi életben) többnyire ráfogás, rágalom, pletyka. A történelmi regénynek más forrása is lehet, mint a botránykrónika. Az ilyenek terjesztésére mondtam, — s tartom is — hogy kár, erkölcsi és nemzeti szempontból egyaránt. Még hozzá Bosnyák Örzse alakjáról él a köztudatban egy üde, bájos kép — Arany János festette *Toldi szerelmében*. Ilyen arcképnek átfestése olyanforma, mint mikor egy női arcképre bajuszt rajzol a gyermek.

Az író nagyon hangoztatja, a történelmi realitások és tárgyilagosság átértékelések korát; beszédemben éppen az ellen szoltam, hogy ilyesemben keressük a realitást. Hangoztatja, hogy az irodalom nem mondhat le a bukás motívumáról, a drámai elemek egyik leg-hatalmasabbjáról. Csakugyan, első nagy regényében is ehhez folyamodott. Szatmári György kancellár sóvár szemekkel nézi Ulászló

király feleségét. Mikor a Zápolya-párt Zápolya János királyságát törekszik előkészíteni, Szatmári arra céloz, hogy e törekvésnek útját vágna egy királyfi születése. A királyné elérte; kiszépíti magát s hódítón megy be beteges férjéhez; az most is nyög, jajgat s elküldi magától feleségét; erre a királyné Szatmáriért küld. Az belép hozzá; «a súlyos selyemfüggöny tompa zuhanással hullt le mögötte.» A regény aztán félreérthetetlenül rakja össze az adatokat: Szatmári nagy vezeklés után fölveszi az egyházi rendet; a királyné pedig trónörököst ad az országnak, saját élete árán. Íme Candalei Anna arcképe, szabadkézi rajzban, e józanul szemlélődő korban. Ilyen volna II. Lajos királyunk származása, s a Nagy Lajos két leányaé, kik közül egyik magyar, másik lengyel király volt. Ha a regényírók sorra így tennék élőkké történelmünk alakjait, akkor történetünk kész botránykrónika lenne, hogy a királyi palota mi, azt le sem lehet írni, gyermekszobája pedig nem egyéb lelencháznál.

Ha szűkszavú megjegyzésemet igazolni kellett, nem tehettem mást, mint hogy ezekre rámutassak.

A jeles szerző, akinek kiváló írói tulajdonai vannak, szöhetne történetünk lapjai közé képzeletéből más cselekvényt is. Nem lehet kérdés: ha mindez bizonyos igaz volna is, ily példákat kell-e fölmutatni történetünkéből a mai kornak, a nemzeti és erkölcsi érzés erősítésére?

VILLETTE

— Regény. —

— Második közlemény.¹ —

II. FEJEZET.

Paulina.

Eltelt néhány nap, de Paulina egyetlen jelét sem adta, hogy szívével közeledni kíván valakihez. Igazságtalanság volna azt állítani, hogy makacs volt vagy engedetlen ; inkább szófogadónak mutatkozott. De soha életemben nem találkoztam gyermekkel, akit ily kevésbé lehetett megvigasztalni, vagy akár lecsillapítani. Mindig maga elé tűnődött s nincs az a felnőtt, aki mélyebben tudott volna lemerülni ebbe a kellemetlen lelkiállapotba ; és nincs olyan barázdás, idős ábrázat, amelyre olvashatóbb jelekkel lett volna fölróva az epesztő honvágy egészen más világtájak után, mint az ő sima gyerek-arcán. Mintha megöregedett és átszellemült volna. Én, Lucy Snowe, tagadom, hogy bűnös volnék ebben a dologban, amelynek egyetlen oka a túlfűtött, nyugtalan képzelet. De valahányszor rányitottam az ajtót, mindig egy sarokban ült egyedül, parányi kezébe temetve arcát. Ilyenkor mindig úgy rémlett nekem, hogy abban a szobában nem is emberek laknak, hanem kísértetek járnak.

Azután meg, holdfényes éjszakákon, amíg ébren voltam s láttam, hogy fehér és feltűnő hálóingében térdepel az ágyán s hön imádkozik, mint valami buzgó katolikus vagy methodista, — valami koraérett fanatikus vagy időszerűtlen szent — nem is tudnék számot adni arról, hogy milyen gondolatok keringtek a fejemben ; csak annyi bizonyos, hogy már az én gondolataim is aligha lehettek józanabbak vagy egészsége-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1939. évi 735. számában.

sebbek, mint azok, amelyek ennek a gyermeknek az elméjében háborogtak.

Olyan halkan imádkozott mindig, hogy csak ritkán tudta megkapni egy-egy szót a szövegből; néha már nem is suttogott, hanem csak tagolatlan hangok szakadtak ki belőle; egy-egy ellesett mondat még most is élénken cseng a fülemben: «Papa! Én drága, jó papám!» — ez állandóan visszatért. Missy azok közé tartozott, akik egy gondolathoz ragaszkodnak, amivel bizonyos monomániákus hajlamot árulnak el; erről pedig mindig az volt a véleményem, hogy se férfit, se nőt nem érhet nagyobb és végzetesebb csapás.

Hogy' végződött volna ez az állandó töprenkedés, ha közbe nem jön valami, ennek igazán csak a jó Isten a megmondhatója. De közbejött egy váratlan és hirtelen változás.

Egy délután Mrs Bretton kihízelegte őt megszokott zugából, az ablakmélyedésből, fölültette egy magas székre, s hogy lefoglalja az érdeklődését, azt mondta neki, nézze a járókelőket az utcán s számlálja meg, hány férfi és hány asszony megy el a ház előtt egy bizonyos időn belül. Missy nyugtalanul ült a helyén, alig nézett ki az utcára s nem is számlálta az elmenőket, amikor észrevettem, — mert a szemem rajta volt állandóan — hogy szemének a feketéje és a szivárványhártyája egyszerre meglepő módon átváltozott. Ezek a hirtelen és veszedelmes természetű lények, akikről azt szokták mondani, hogy nagyon érzékenyek, sok furcsa látványban részesítik azokat, akiket hűvösebb vérmérsékletük megóv attól, hogy belezuhanjanak a legellentmondóbb szélsőségekbe. A merő és mozdulatlan tekintet megélénkült, remegni s végül szikrázni kezdett; a keskeny, felhős homlok kiderült, a levert, élettelen vonások fölélénkültek, a bánatos arc eltűnt s valami hirtelen mohóság, lázas várakozás ömlött el rajta.

— Ő az! — csak ennyit mondott.

Mint a nyíl vagy a madár, vagy más gyorsröptű jószág, kiiramlott a szobából. Nem is tudom, hogyan nyitotta ki a kaput. Az is lehet, hogy nyitva találta. Vagy talán útközben összeakadt Warrennel, akinek sürgősen és szenvedélyesen parancsot adott, hogy nyissa ki. Én nyugodtan figyeltem

az ablakból, amint fekete ruhájában és szalagos kis kötényével (a csukott kötényeket útálta), fél utcán végigszáguldott. Amikor éppen vissza akartam fordulni az ablakból s nyugodtan jelenteni Mrs Brettonnak, hogy a gyermek örülten rohant ki s rögtön utána kell mennünk, láttam, hogy valaki felragadja, hirtelen kivonja az én megfigyelésem köréből s eltakarja őt a járókelők kíváncsi szeme elől. Ezt a derék szolgálatot egy úriember végezte el, aki ráborította a köpenyét, aztán elindult vele, hogy visszahozza őt a házba, ahonnan kijönni látta.

Én úgy képzeltem, hogy átadja a gyermeket egy szolgának s ő maga visszavonul ; de belépett a hallba ; egy darabig habozott, aztán felfelé indult a lépcsőn.

A fogadtatás, amelyben részesült, rögtön elárulta, hogy Mrs Bretton ismeri az idegent ; mert úgy üdvözölte, mint régi ismerőst, bár remegett az izgalomtól és a meglepetéstől, mint akit váratlanul ért az eset. Sőt Mrs Bretton viselkedésében és tekintetében szemrehányás is volt, s az idegen inkább erre felelt, mint keresztanyám üdvözlő szavaira.

— Nem tehetek róla, madam. Lehetetlen volt elhagynom az országot, amíg saját szememmel nem láttam, hogyan szokott meg itten.

— Így nem fog ideszokni.

— Remélem, hogy igen. Hogy' van papa kis Pollyja?

A kérdés Paulinának szólt, miközben az úr leült s gyöngéden letette Pollyt a padlóra, szorosan maga mellé.

— Hogy' van Polly papája? — így hangzott a felelet, miközben az apja térdére támaszkodott s fölbámult az arcába.

A jelenet nem volt bőbeszédű, se hangos ; ezért hálás is voltam. De annyi érzés fojtódott bele, hogy, bár a kehely nem telt meg csordultig és a tartalma nem ömlött ki, az ember szívét csak annál jobban szorongatta. Ahol az érzés hevesen vagy féktelenül kitör, a fáradt néző mindig megkönnyül, mert vagy nevetségesnek látja vagy szálnalmasnak. Én egész életemben legsúlyosabbnak mindig azt éreztem, ha a nagy érzés lemond a saját akarataról s ez a rabszolga-óriás magára veszi a józan ész igáját.

Mr Home-nak szigorú — talán azt is mondhatnám, hogy

kemény — vonásai voltak ; homloka redős volt, arccsontjai kiállók és jellegzetesek. Egész külseje skót emberre vallott ; de a szemében érzés csillogott s csupa meleg kifejezés tükröződött az arcon, amely most izgalmat árult el. Északias kiejtése teljes összhangzásban volt az arcával. Ez az ember csupa büszkeség volt és egyúttal csupa bensőség.

Kezét a gyermek fejére tette, aki fölemelkedett, és így szólt :

— Csókold meg Pollyt.

Megcsókolta. Szerettem volna Polly részéről egy kis hisztérikus sikongást, hogy megkönnyebbüljek s megszabaduljak ettől az egész dologtól. De Polly bámulatos módon csöndes maradt. Úgy látszik, megkapta, amit kívánt, — mindezt, amit kívánt s ez megelégedéssel töltötte el. Külsőleg nem hasonlított az apjára, egy vonását sem örökölte és mégis rája ütött ; egész lelki tartalmát az apjától nyerte, ahogy a kancsóból töltik meg a poharat.

Mr Home-ban kétségtelenül megvolt a legteljesebb férfiönuralom, ámbár titokban gyöngéd és meleg érzések is fűtöték bizonyos irányban.

— Polly, — mondotta s tekintete lesiklott a kislányára — eredj a hallba, ott egy széken megtalálod papa felsőkabátját ; nyúlj be szépen a zsebébe, ott van a zsebkendőm ; hozd el nekem. Polly engedelmeskedett ; kiment és visszajött, gyorsan és kedvesen. Amikor megint belépett a szobába, Mr Home éppen a keresztanyámmal beszélgetett s Polly várt, a zsebkendővel a kezében. Az egész olyan volt, mint egy finom festmény : filigrán, kecses kis alak, amint ott állt az apja térdénél. Amikor látta, hogy Mr Home tovább beszél, mert nem is vette észre, hogy ő már visszajött, fogta az apja kezét, kiegyenesítette az ujjait, a tenyerére helyezte a zsebkendőt, aztán egyenkint összehajtotta megint az ujjakat, amelyek engedelmeskedtek neki. Úgy látszott, hogy Mr Home még ekkor sem vett tudomást a jelenlétéről ; de aztán szinte önkénytelenül fölemelte Pollyt és a térdére ültette. Polly szorosan hozzája símult s ámbár egy teljes órán keresztül nem beszéltek egymással, sőt nem is néztek egymásra, azt hiszem, mindketten nagyon jól érezték magukat.

A teánál, mint máskor is, ennek a parányi jószágnak egész viselkedése és minden mozdulata igazi látnivaló volt. Először Warrent dirigálta, hogyan helyezze el a székeket.

— A papa székét ide s az enyémet melléje, a papa és Mrs Bretton közé. Mert a papát nekem kell kiszolgálnom.

Aztán leült a saját székére s kezével intett az apjának.

— Ülj ide mellém, papa. Mintha otthon volnánk.

Később aztán elkapta a csészét, amely Mr Home-nak volt szánva, megkeverte a cukrot a teájában és maga töltötte be a tejszínt.

— Ezt otthon is mindig én csináltam, papa ; senkisémet csinálta olyan ügyesen, mint én, még te magad sem.

És figyelmességeit nem szüntette be egész idő alatt, akár milyen képtelenek voltak is. A cukorfogó nagyon is széles volt, nem foghatta félkézbe s mind a két kezét kellett használnia ; a nehéz ezüst tejszínes kanna, a tálca, melyen a vajjal megkent kenyérszeletek állottak, sőt a csésze és a csészealja is több erőt és ügyességet követeltek ; de ő felemelte az egyiket, átnyújtotta a másikat s szerencsére elkerülte, hogy bármit is összetörjön. Őszintén szólva, nekem az az érzésem volt róla, hogy minden lében kanál ; de apja vak volt, mint minden szülő, s úgy látszott, hogy teljesen meg van elégedve Polly kiszolgálásával, sőt ez a buzgóság nagyon hízeleg is neki.

— Ó az én vígaszom ! — mondotta Mr Home a keresztanyámnak. Ennél kevesebbet nem is tudott volna mondani. Keresztanyámnak is megvolt a saját külön «vígasz»-a, aki még sokkal fokozottabb mértékben volt páratlan, de e pillanatban nem tartózkodott otthon ; így hát Mrs Bretton csak rokonszenvezhetett Mr Home gyöngéjével.

Ez a második számú «vígasz» azonban még az est folyamán előkerült. Tudtam, hogy ezen a meghatározott napon kell hazaérkeznie és megfigyeltem, hogy Mrs Bretton egész idő alatt csak őt várta. Tea után, éppen a kandalló körül ültünk, amikor Graham csatlakozott társaságunkhoz. Azt mondhatnám inkább, hogy megbontotta társaságunkat, mert megjelenése zavart keltett. Graham éhes volt s így frissítőkről kellett gondoskodni. Mr Home és ő, mint régi ismerősök,

üdvözölték egymást. A kis leányról Graham egyelőre nem is vett tudomást.

Miután ő is befejezte étkezését s megfelelt anyjának egy csomó kérdésére, az asztaltól odakerült a kandallóhoz. Széke éppen szemközt volt Mr Home székével, akinek a könyöke mellett állt a gyermek. Amikor gyermeket mondok, tulajdonképpen igen gyarló és nem éppen jellemző szót használok, mert éppen ez a szó mindent inkább kifejez, mint azt a komoly kis személyt, fekete ruhában és csipkés, fehér ingblúzban, aki nem volt nagyobb egy hatalmas termetű játékbábunál, aki most egy magas széken gubbasztott, egy állvány mellett, amelyen fényezett, fehér fából készült, bábunak való munkakosara állott. Kezében egy parányi zsebkendőt tartott, amelyet állítólag be akart szegni s amelyet állhatatosan szurkált egy tűvel. Igaz, hogy a tű az ő ujjai között szinte apró nyársnak látszott. Néha-néha meg is szúrta magát s apró vércsöppet hullatott a finom, fehér vászonra; néha meg is riadt, amikor a gonosz szerszám megcsúszott a kezében és mélyebben sebezte meg; de azért néma volt, szorgalmas, nőies és ki nem zökkent a munkájából.

Graham abban az időben kissé hamisképű tizenhatéves, szép fiú volt. Nem azért mondom hamisképűnek, mintha a természetében vagy a hajlamaiban lett volna valami csalfaság, hanem mert ezt találok a legkifejezőbb jelzőnek, hogy megvilágítsam ennek a szép és kedves arcnak merőben kelta (nem szász) jellegét, gesztenyebarna, könnyű, hullámos haját, arányos és finom alakját, gyakori mosolyát, amely elragadó volt és egy kissé ravasz is (nem rossz értelemben); szeszélyes, elkényeztetett gyermek volt ő akkoriban.

— Anyám, — mondotta, miután egy darabig némán szemlélte az előtte álló kis alakot s miután Mr Home kis időre kiment a szobából, úgy hogy Graham megszabadult attól a félig-nevető zavartól, amely mégis azt árulta el, hogy van benne bizonyos félénkség. — Anyám, egy fiatal hölgyet látok itt a társaságban, akinek még nem mutattak be engem.

— Azt hiszem, hogy Mr Home kislányát gondolod — felelte az anyja.

— Igenis, engedelmeddel — mondotta Graham. — De a

kijelentésedet egy cseppet sem találom illendőnek. Én legalább a te helyedben úgy mondtam volna, hogy Miss Home, ha már arról az úri kjsasszonyról beszélsz, akire én céloztam.

— Hallod, Graham, nem engedhetem, hogy kötekedjél ezzel a gyermekkel. Egy pillanatig se áltasd magadat azzal, hogy csúfot űzhetsz belőle, mert én azt nem vagyok hajlandó eltűrni.

— Miss Home, — folytatta Graham, aki egyáltalában nem ijedt meg az anyai tiltakozástól — lehetek-e oly szerencsés, hogy bemutathassam saját magamat, minthogy itt, úgy látszik, nincs senki, aki megtenné nekem ezt a szívességet? A kegyed rabszolgája : John Graham Bretton.

Polly rávetette a tekintetét ; Graham fölkelt s nagy ünnepélyességgel meghajolt előtte. Polly elgondolkozva, félretett gyűrűt, ollót, kézimunkát ; óvatosan leszállt magas székeről s kimondhatatlan komolysággal visszabókolva, így szólt hozzá :

— Jónapot! Hogy' van?

— Hála az égnek, az egészségem igazán jó, csak a gyors utazás kifárasztott egy kissé. Remélem, kisasszony, hogy kegyed jól érzi magát.

— Meg-jár-ja — felelte a kis nő büszkén. És most szeretett volna visszaülni előbbi helyére, de minthogy látta, hogy ez kapaszkodás és erőlködés nélkül nem történhetik meg, a magas szék helyett inkább beérte egy alacsony zsámollyal ; mert arra gondolni sem lehetett, hogy feláldozza a külső «decorum»-ot, viszont nagyon szánalmas lett volna, ha egy különös, ifjú ember jelenlétében másnak a segítségét veszi igénybe.

— Remélem, kisasszony, hogy jelenlegi tartózkodási helye, vagyis az édesanyám háza, megfelel a kegyed ízlésének és kívánságának.

— Azt nem mond-hat-nám. Haza szeretnék menni.

— Ez az óhajta csak természetes és dicséretreméltó, kisasszony ; de azért én minden tőlem telhetőt el fogok követni, hogy ebbeli óhajta meg ne valósulhasson. Én ugyanis remélem, hogy képes leszek kegyedet legalább némi kis rész-

ben szórakoztatni és mulattatni, amit én a magam részére például hiába is várnék el mamától vagy Miss Snowetól.

— Csakhogy én nem leszek itt sokáig az ön mamájánál. Nemsokára el kell majd mennem a papával.

— Hogyne, hogyne, de én bizonyosan tudom, hogy kegyed szépen itt fog maradni nálam. Van egy ponny-lovam, azon fog nyargalászni s rengeteg könyvem tele képpel, azokat meg kell mutatnom.

— Hát ön most idehaza fog maradni?

— Úgy bizony. Örül neki? Tetszem kegyednek?

— Nem!

— S miért nem?

— Mert olyan furcsa.

— Az arcom, kisasszony?

— Az arca is, meg mindene. Olyan hosszú, vörös a haja.

— Bocsánat, de gesztenyebarna. A mama is azt mondja, sőt ha a nap rásüt, aranyszínű, ezt mondják a mama összes barátnői. De még ha vörös volna is ez a hosszú haj (és itt diadalmasan rázta meg a sörényét, mert büszke volt az orosz-lánszerű színárnyalatra), akkor sem lehetnék egy csöppet sem furcsább, mint a kisasszony.

— Azt állítja rólam, hogy furcsa vagyok?

— Ahogy mondtam.

(Szünet után.) — Azt hiszem, hogy le fogok feküdni.

— Egy ilyen pici jószágnak már régóta ágyban kellene lennie ; de kegyed valószínűleg azért maradt fönn, hogy megvárjon és láthasson engem.

— Igazán nem.

— Bizonyosan élvezni akarta a társaságomat. Tudta, hogy hazaérkezem. s egy pillantást akart vetni rám.

— A papa miatt maradtam fönn és nem ön miatt.

— Nagyon helyes, Miss Home. De azért mégis én leszek a kedvenc. És hamarosan a papa elé kerülök.

Polly Mrs Brettonnak és nekem jóéjszakát kívánt ; aztán egy pillanatig habozott, hogy vajjon Graham megérdemli-e ezt a jutalmat, amikor a fiú egy kézzel felkapta, aztán a feje fölé lendítette s kinyújtott kézzel tartotta ; Polly csak a kandalló fölött függő tükörben látta, milyen magasan van a leve-

gőben. Ez a hirtelenség, ez a vakmerőség és ez a tiszteletlenség igazán több volt a soknál.

— Szégyelje magát, Mr Graham! — kiáltotta felháborodva. — Tegyen le rögtön.

Amikor megint a padlón állott, így folytatta :

— Szeretném tudni, mit gondolna rólam, ha én is így bánnék magával és fölemelném a levegőbe, mint Warren szokta tenni a kis macskával.

Beszéd közben fölemelte apró karját és aztán kivonult a szobából.

III. FEJEZET.

A játszótársak.

Mr Home két napig maradt. Egész látogatása alatt nem volt rávehető arra, hogy kísétálgjon. Folyton csak a kandalló mellett ült, néha némán, néha beszédbe elegyedve Mrs Brettonnal s felelve keresztanyám kérdéseire. Mrs Bretton igazán az ilyen letört embernek való társaság volt, — nem túlságosan megnyerő, de nem is ellenszenves — s a mi a fő : okos teremtés. Valami anyáskodó vonás is vegyült a viselkedésébe Mr Home-mal szemben s, ami helyénvalónak is látszott, mert hiszen keresztanyám jó pár esztendővel idősebb volt, mint Polly édesapja.

Ami Paulinát illeti, a gyermek boldog volt és szótalán, serény és éber. Apja sokszor a térdére emelte ; Polly ott is ült, amíg azt nem érezte vagy képzelte, hogy édesapja nyugtalanná válik. Olyankor így szólt :

— Papa, tégy le ; nagyon nehéz vagyok neked és kifárasztalak.

És a súlyos teher lesiklott a lábszőnyegre s vagy ott helyezkedett el, vagy egy kis széken, a papa lábánál ; a fehér kézimunkadoboz és a piros pettyes kis zsebkendő megint előkerült. A zsebkendőt, úgy látszik, emléktárgynak szánta a papa számára s így még Mr Home elutazása előtt be kellett fejezni ; a varrónőnek tehát nagyon sürgős volt a munkája, csakhogy szegény Polly egy óra alatt sohasem vitte többre húsz öltésnél.

Esténkint, amikor Graham is hazakerült (mert a napot mindig az iskolában töltötte), az egész társaság fölélénkült s ezen az sem rontott, hogy állandóan jelenetek játszódtak le közte és Polly között.

Annak a felháborodásnak, amelyet Graham a megérkezésének első estéjén keltett föl benne, az lett az eredménye, hogy Polly tartózkodó, sőt gőgös lett a fiúval szemben. Ha Graham szólt hozzá, rendesen így felelt :

— Nem foglalkozhatom önnel ; egyébre kell most gondolnom.

S amikor megkérdezték tőle, mi az az egyéb, ennyit mondott csak :

— Dolgom van.

Pedig Graham nagyon iparkodott lekötni a figyelmét. Kinyitotta a fiókját, amely tele volt a legváltozatosabb holmival : pecsétnyomókkal, viaszdarabokkal, tollkésekkel s a legkülönbözőbb metszetekkel (amelyek között sok színes akadt). Graham az idő folyamán gyűjtött össze mindent. S a kísértés nem is maradt teljesen hatás nélkül ; Polly a munkájáról lopva oda-odatekintgetett és sokszor ráfeledkezett az íróasztalra, ahol szétszórva heverték a képek. Az egyik metszet, amely egy spaniellal játszó gyermeket ábrázolt, véletlenül lesodródott a padlóra.

— Szép kis kutya ! — mondotta Polly, elbájolva.

Graham igen okosan nem vette tudomásul ezt a megjegyzést. Kis idő telt el s Polly elősomfordált a szoba sarkából ; közelebb jött, hogy jobban szemügyre vehesse a kincseket. A kutya két nagy szeme, két hosszú füle, a gyermek tollas kalapja ellenállhatatlannak bizonyult.

— Kedves kép ! — így hangzott a kedvező kritika.

— Hát ... izé ... a tied lehet ! — mondotta Graham, aki ezt az egyoldalú bizalmaskodást már engedélyezte saját magának.

Polly habozni látszott. Nagyon szeretne volna a metszetet, de elfogadni annyi lett volna, mint megalkudni a büszkesége rovására. Nem. Letette és elfordult.

— Hát nem kell, Polly ?

— Inkább nem, köszönöm.

— Akarod hallani, mit csinálok a képpel, ha vissza-utasítod?

Polly félig visszafordult, hogy hallja, mi fog történni.

— Hosszú szeletekre hasogatom, hogy legyen mivel meggyújtani a gyertyákat.

— Nem!

— Én megteszem!

— Kérem, ne tegye.

Graham erre a könnyörgő hangra könyörtelenné vált; az édesanyja munkakosarából előkereste az ollót.

— Itt hasítom be, — mondotta, s fenyegetően forgatta a szerszámot; egyenesen Fido fején keresztül — és a kis Harry orrát is szétrepeszttem.

— Nem! Nem! NEM!

— Akkor gyere ide hozzám, de gyorsan, mert különben végzek.

Polly küzdött, tétovázott, végre engedett.

— Tehát elfogadod? — kérdezte Graham, amikor a kislány előtte állott.

— Kérem!

— De fizetség is jár érte.

— Mennyi?

— Egy csók.

— Először adja kezembe a képet.

Amikor ezt mondotta, Polly meglehetősen bizalmatlan arcot vágott. Graham átadta neki a metszetet. Polly ott hagyta hitelezőjét, az apjához szaladt s az ő térdén keresett menedéket. Graham dühös arckifejezéssel kelt föl és utána ment. Polly Mr Home mellényébe temette az arcát.

— Papa . . . papa . . . küldd el innen.

— Csakhogy engem nem lehet elküldeni — mondotta Graham.

Polly még mindig félrefordult arccal, kinyújtotta a kezét, hogy távortartsa magától a fiút.

— Akkor hát megcsókolom a kezedet — mondotta; e pillanatban ökölbe szorult a parányi kéz s olyan aprópénzzel fizetett, amely nagyon messzire esett a csóktól.

Graham, aki a maga módján nem volt kevésbé ravasz,

mint kis játszótársa, kénytelen volt leforrázva elhagyni a teret ; egy szofára vetette magát, fejét belenyomta a párnába s úgy feküdt ott, mint aki szenved. Miután egy szót sem szólt, Polly szeme hirtelen feléje villant. Graham arcát teljesen eltakarta a két tenyere. Polly megfordult az apja térdén s hoszszan és félelemmel nézte az ellenségét. Graham felnyögött.

— Papa, mi a baj? — kérdezte Polly suttogva.

— Jobb volna, ha megkérlelnéd, Polly.

— De hát fáj valamiye? (Második nyögés!)

— Úgy nyög, mintha fájdalma volna — mondotta Mr Home.

— Anyám! — szólalt meg Graham bágyadt hangon. — Azt hiszem, jó volna, ha orvosért küldenél. Oh, a szemem!

Erre megint csönd állt be, amelyet csak Graham sóhajai szakítottak meg időnkint.

— Jaj! Hátha megvakulok! — ez volt a végső feljajdulása.

Aki őt megfenyítette, ezt a föltevést már nem tudta elviselni. Egy pillanat alatt mellette termett.

— Hadd lássam a szemét! Nem akartam érinteni, csak a száját. Nem gondoltam, hogy olyan erős volt az ütés.

Graham egy szóval sem felelt.

— Sajnálom . . . , sajnálom.

Aztán hebegett valamit, megindulás fogta el és sírva fakadt.

— Kemény próbára tetted ezt a gyermeket, Graham — mondotta Mrs Bretton.

— Ostobaság az egész, angyalkám — szólt bele Mr Home.

És Graham megint a levegőbe emelte s Polly megint ütötte és mialatt a fiú oroszlán-sörényét cibálta, kijelentette róla :

— A leghaszontalanabb, legdurvább, legrosszabb, leghamisabb ember, akit láttam.

*

Mr Home elutazásának reggelén ő meg a kislánya négy szemközt beszélgettek egy ablakmélyedésben. Egy-egy szó megütötte a füleket.

— Nem csomagolhatnék be én is, hogy veled mehessek, papa? — suttogta Polly nagyon komolyan.

Mr Home a fejét rázta.

— Terhedre volnék?

— Igen, Polly.

— Mert kicsiny vagyok?

— Mert kicsiny vagy és gyöngé. Csakis felnőtt és erős emberek utazhatnak. De azért ne nézz olyan szomorúan, édes, kicsi lányom. Megszakad a szívem. Papa nemsokára vissza fog jönni az ő Pollyjához.

— Oh hidd el, papa, igazán, én nem vagyok szomorú.

— Polly sajnálná, ha fájdalmat okozna a papának. Úgy-e hogy sajnálnád?

— Nemcsak sajnálnám. Kétségbe volnék esve.

— Akkor hát légy jókedvű, édes kicsim; ne sírj, amikor búcsúzunk, utána pedig ne gyötörd magadat. Neked csak arra szabad gondolnod, hogy mielőbb viszontlátjuk egymást s addig is boldognak kell lenned. Megígérheted ezt nekem?

— Megpróbálom.

— Látom, hogy van benned akaraterő. Akkor hát Isten áldjon. Itt az indulás perce.

— Most? Éppen most.

Remegő ajkát nyújtotta az apja felé. Mr Home zokogott, de Polly csudálatosan uralkodott magán. Az apa letette a padlóra, egyenkint kezét szorította a többiekkel és eltávozott.

Amikor becsukódott a kapu, Polly egy szék mellett térdre roskadt, ezzel a jajszóval: Papa.

Mintha azt akarta volna mondani: Miért hagytál el engem? Percek teltek el és én láttam, hogy szörnyen kínlódik. Gyermekéletének ez alatt a rövidre szabott ideje alatt olyan érzések háborogtak benne, amelyeket sok felnőtt sem ismer. Ilyen volt a lelki alkata s tudtam előre, hogy még sok ilyen pillanata lesz az életben. Senkisé sem szólt. Mrs Bretton, mint anya, egy-két könnyet hullatott. Graham, aki az íróasztalnál ült, felnézett a munkájából és rábámult. Én, Lucy Snowe, nyugodt voltam.

A kis teremtés, akit így békében hagytak, megtette azt, amit senki sem tudott volna megtenni — megbirkózott a maga

elviselhetetlen fájdalmával ; s fokozatosan és elég hamar elfojtotta ; de sem aznap, sem a rákövetkező napon egy vígasztaló szót sem akart hallani senkitől ; aztán már türelmesebbé vált.

A harmadik este, amikor a folyosón ült, eltörődve, de nyugodtan, Graham bejött, s minden szó nélkül, nagyon kedvesen fölemelte. Polly nem tiltakozott ; inkább belesimult a karjaiba, mintha fáradt lett volna. Amikor Graham leült, Polly ráhajtotta a fejét. Pár perc alatt elaludt a kislány. Graham fölvitte az emeletre, hogy lefekhessék. Nem volt meglepetés számomra, amikor másnap reggel Polly mindenekelőtt ezt a kérdést intézte hozzám : Hol van Graham ?

Graham véletlenül nem jött le reggelizni. Néhány feladatot kellett megírnia s megkérte anyját, hogy egy csésze teát küldjenek a szobájába. Polly ajánlkozott, hogy ő felviszi ; kell foglalkoznia valamivel, gondoskodnia valakiről. Rá is bízta a dolgot. Mert, ha nyugtalan volt is, nagyon tudott vigyázni mindenre. Minthogy Graham szobája éppen szemközt volt a reggelizővel s a folyosón a két ajtó is szemben volt egymással, Pollyt a szememmel követhettem.

Megállt a küszöbön és ezt kérdezte :

— Mit csinál ?

— Írok.

— Miért nem akar a mamájával együtt reggelizni ?

— Sok a dolgom.

— És nem is akar reggelizni ?

— Sőt, ellenkezőleg.

— Hát akkor itt van.

Letette a csészét a szőnyegre, ahogy a fogház-őr átnyújtja a fogolynak a vizes korsót az ajtón keresztül. Aztán rögtön visszafordult.

— S mit akar a tea mellé, ennivalót ?

— Valami jót. Valami nagyon finomat. Légy jó kis nő.

Polly visszament Mrs Brettonhoz :

— Kérem, madam, küldjön a fiának valami jót.

— Válaszd ki te magad, Polly, hogy mit viszel neki.

Polly mindenből vett egy adagot, ami legjobb volt az asztalon, de hamarosan visszajött és suttogó hangon egy

kevés narancsízrt kért, mert az nem volt a sok minden között. Miután megkapta (mert Mrs Bretton semmit sem tagadt meg kettejüktől), Graham kevéssel utóbb az egekig magasztalta Pollyt. Megfogadta, hogy ha saját otthona lesz, Polly lesz az ő házvezetőnője, sőt, ha némi tehetsége van a főzéshez, — a szakácsnője.

Minthogy Polly nem jött vissza, én utána mentem s láttam, hogy tête-à-tête-ben reggelizik Grahammal. A fiú könnyökénél állott s evett a reggelijéből, a narancsízrt kivéve, amelyet a legudvariasabban visszautasított, — azt hiszem azért, hogy úgy ne tűnjék fel, mintha nemcsak Graham kedvéért kérte volna, hanem éppen úgy a saját kedvéért. Pollynak állandóan voltak ilyen finom megérzései, amelyek érzékeny ösztönéből fakadtak.

A pajtási szövetség, amely ily hirtelen kezdődött, nem bomlott fel gyorsan. Ellenkezőleg, az idő és a körülmények nemhogy meglazították volna, inkább megszilárdították. Amennyire elütők voltak nemben, korban, hajlamaikban, stb., valahogy mégis mindig sok mondanivalójuk volt egymás számára. Paulinát illetőleg megfigyeltem, hogy egész kis jellege sohasem fejeződött ki olyan határozottan és teljesen, mint amikor együtt volt a fiatal Brettonnal. Amikor megszokta a házat s beleilleszkedett a viszonyokba, nagyon jól összefért Mrs Brettonnal, de azért képes volt egész napon át ott ülni a keresztanyám lábánál egy kis széken, s vagy a feladatát tanulta, vagy varrt, vagy pedig alakokat rajzolt egy palatáblára s egy pillanatra sem villant fel lényének eredeti volta s különös természetének egyetlen vonása sem jutott kifejezésre. Ilyen alkalommal már nem is figyeltem tovább; nem volt érdekes számomra. De abban a pillanatban, amikor este felé Graham csöngetett a kapun, Polly egyszerre megváltozott; rögtön megjelent a lépcsőház kiugróján. Grahamet rendszerint szemrehányással vagy fenyegetéssel fogadta.

— Nem törölte meg a cipőjét a gyékényen. Megmondom a mamájának.

— Oh, te kis kotnyeles! Hát odafenn vagy?

— Igen... és nem érhet el a kezével. Magasabban vagyok.

S nem ugyan a korlát fölött, de a korlát résein át ki tudott kandikálni.

— Polly!

— Kedves fiam!

Gyakran illette Grahamet ezzel a különös megszólítással, aminek egyszerű volt a magyarázata. Eltanulta Mrs Bretontól.

— Olyan fáradt vagyok, hogy rögtön elájulok — jelentette ki Graham, s színlelt kimerültséggel nekitámaszkodott a falnak. — Dr. Digby (az intézet igazgatója) végkép agyon dolgoztatott. Gyere le és segíts fölvinnem a könyveimet.

— Ah! Milyen nagy ravasz maga.

— Igazán nem, Polly, ez az igazi tényállás. Olyan gyöngé vagyok, mint egy nádszál. Gyere le.

— A szeme olyan nyugodt, mint a macskáé; talpra fog ugrani.

— Ugrani-e? Szó sincs róla! Ha én ugrani tudnék! Gyere le.

— Talán lemegyek... ha megígéri, hogy nem nyúl hozzám, nem emel a levegőbe és nem forog velem körül a szobában.

— Én? Nincs nekem annyi erőm. (Beleroskadt egy székbe.)

— Akkor tegye le a könyveit az első grádicsra s húzódjék hátrább öt lépésre.

Miután ez megtörtént, Polly óvatosan lement, de szemét nem vette le a gyöngé Grahamról. Polly közelsége természetesen megint szinte új életre keltette Grahamet, akiknek egyszerre megélénkült minden mozdulata. És hiába volt minden. Pollyt belerántotta a mulatságba és a játékba. A kislány néha megharagudott, máskor meg egész simán ment a dolog, s mialatt fölkísérte Grahamet a lépcsőn, hallottuk, amiket mondott neki:

— Most pedig, kedves fiam, jőjjön és igya meg a teáját... tudom jól, hogy ennie kell valamit.

Igazán komikus volt nézni Pollyt, amint Graham mellett ült, amíg a fiú megozsonnázott. Graham távollétében alig lehetett szavát venni, de amikor együtt lehetett vele, a leg-

előzékenyebb, a legélénkebb, a legfigyelmesebb teremtéssé változott. Sokszor azt kívántam, bár észbekapna és lecsillapodnék. De nem! Teljesen Grahambe felejtkezett. Grahamet nem lehetett elég jól kiszolgálni, Grahamról nem lehetett elég figyelmesen gondoskodni. Polly szemében Graham nagyobb úr volt, mint a török szultán. Egymásután rakta elébe a különböző tálakat s ha már az ember azt hitte volna, hogy Graham megkapott mindent, amit csak a szeme-szája kívánt, Polly hirtelen kitalált valami újat :

— Madam, — súgta Mrs Bretton fülébe — a fia talán szeretne egy kis süteményt . . . tetszik tudni, cukorsüteményt . . . még van belőle ottan . . . (s a pohárszékre mutatott).

Mrs Brettonnak elvi kifogásai voltak az ellen, hogy a teához cukros süteményt egyék valaki, de Polly egyre unszolta és sürgette : — Csak egy darabot, — és csak neki — annyi dolga van az iskolában ; lányoknak, mint én vagyok, meg Miss Snowe, nem kell a nyalánkság, de Graham nagyon kívánja.

Graham csakugyan nagyon kívánta és rendszerint meg is kapta. Hogy igazságot szolgáltatassak neki, ezeket a jó falatokat szívesen megosztotta volna azzal, akinek köszönhette őket, de Polly hallani sem akart erről. S ha Graham megmakacsolta magát, Polly egész este bosszankodott. Ő jutalmul nem cukorsüteményre áhítozott, hanem csakis arra, hogy mellette állhasson, s hogy Graham csak hozzá beszéljen s csak vele foglalkozzék.

Brontë Charlotte után, angoltól

HEVESI SÁNDOR.

KÖLTEMÉNYEK.

Kalács, keddi kalács.

Már szombat este megsütötte
Anyám. És reggel már adott.
Az aranya besugarazta
A harangos vasárnapot.

Vasárnap estig nem fogyott el,
Fénye áthullt az ünnepen :
Még hétfőn is jutott belőle.
És kedden is. De csak nekem.

Ma sem tudom, hol rejtegette,
Melyik fiókból jött elő,
De olyan áldott volt az íze,
Olyan hétköznapi-szentelő.

Az asztalkendőből kibukkant
Szép sárga fénnel : Itt vagyok.
Nagy árnyékok, fekete gondok,
Még várjatok, maradjatok.

Igénytelen polgár-kalács volt,
Olyan egyszerű, mint falum.
És mégis úgy megnőtt azóta,
Mint úrvacsora-szimbólum.

Száguldó évek távolából
Megérezem néha jószagát :
A tűzhely tájáról elindul
S betölt szívet, betölt szobát.

Lelki kenyér ínség-időkben,
Verőfényes vigasztalás...
Pédig tudom : a keze föld már
És nincsen több keddi kalács.

Pisztrángok kara.

Erőnket lassú víz apasztja,
Heves fény s emberszó zavar.
Rég volt, mikor a sík folyóig
Lesodort a vak zivatar.

Szakadó felhők záporától
Árrá dagadt a patak-ér,
S az áradástól meg nem őrzött
Sem kőodu, sem part-gyökér.

Azóta úszunk, folyton úszunk,
A vízzel szembe, cél iránt.
Utunkat malmok torlaszolják,
A zuhogó súly visszaránt.

Halászsas-árnyék hull a vízre,
Ravasz törrel kísért a gát.
Búvóhelyen töltjük a nappalt
S megvárjuk a hűs éjszakát.

Azóta éjjel vissza úszunk,
Futunk a tikkadás elől,
Magasba fel, hol mély az erdő
S forrás-ízű a patak-öl.

Fehérmelles vízirigó ül
Habos kövön s fürgén neszez.
A martok tajtékos vizébe
Finom fenyőtű permetez.

A foltos, ritka napsütésben
 Zölden ragyog a fák moha,
 S ha szél mozdul, kövünkre perdül
 A málna és az áfonya...

Futunk, futunk a látomással,
 Súlyos habot hasít a szánk.
 Riadozunk az óceántól :
 Az ér, az ér a mi hazánk.

Vihar ijeszt, kígyó riasztgat,
 Meredek utunk nehezül.
 S szivárványos testünk az éjben
 Végső iramra megfeszül.

S mire pirkadni kezd a hajnal
 S vörös fény gyúl a fenyvesen,
 Az érhez zúgón, szirten által
 Megérkezünk győzelmesen.

Királyasszony kertje.

Visegrád, 1938.

Megálltam itt a nyugtalan világban
 És, vándor-párom, erre hoztalak.
 Megállítottak a patakos erdők,
 A vércsés sziklák és a várfalak.

Megkötözött a kép : a víz világa,
 Szálló hajó a torlódó vizen,
 Hősi tető, hol vadvirágcsokorból
 Harcos középkor és múlás üzen.

A királyasszony kertje... így nevezted.
 A campanula nagyharanggal int,
 Magasra nő a kosbor, sose láttam
 Ilyen dús ibolyát és kankalint.

Tudod a jelt? A vén kaputoronyban
Kibukkannak reá az őrszemek,
S királykisasszonyok a gesztenyésben
Különös bókkal táncot lejtenek.

Karolj karomba, kedves, és ne rezzenj,
Mikor az árnyék nagyranő lilán
S a néma úton szembejön sötéten
Szakállas arcú Zách Felicián.

Suhogó mult és lélek itt az erdő,
Bolyongóit már régen ismerem.
Ha vándorolgotok a csalfa csendben,
Az Áruló is sokszor jön velem.

Nézd, ott lakott. Onnan nézett a vízre
S töprenkedett a véres hőskoron.
Amikor már nem volt egy hű vitéze,
Bástyája lett a várhegy és a rom.

Zúgott a vádak fegyveres haragja,
Ő néma úr volt és fegyvertelen.
Kemény hátát a kőnek megvetette :
Támadj, világ, támadj, történelem.

És hallgatásban csendet ért a lelke
Zaj és dicsőség, vér s viszály után.
S csak nézte : évek s hullámok szaladnak
Az áradó és lankadó Dunán.

A sziget népe emlékszik reá még,
Még látják fényes aggastyán-fejét,
Vén szálfá-testét, úgy, ahogy leírják,
Akik kapálták még a szöllejét...

És most, a vesztett hegyvilág után, lásd,
Reánk várt itt a völgy és fenn a rom.
Jöjj s mondd utánam halk asszonyszavaddal :
Jó itt nekünk az áruló-soron.

Jó itt az edző, nyugtató magasság,
A síkon lengeteg az életem.
Mindig hegy volt hazám és most a hátam
A sűrű multú hegynek megvetem.

Jöjj fel velem. Nézz hű szemmel keletre
S fogódzz a hegybe, hogy most élni merj,
S a zord szelekkel támadó időknek
Bátor szívvel, de békésen felelj.

Figyeld a Dunán elfutó hajókat,
És valld : az óra gyorsan illan el.
De amíg élsz, a mult, a dal s az erdő
És az örök vágy emberré emel.

Elégia Albert Samain-hez.

Kedves Samain, Hozzád episztolát
Először küldök a halálba át.
Talán már holnap felkeres vele
Örök falucskád egy vén baktere.
Biztass : ne sírjak. Hadd higgyem neked :
«Ne félj, nem is vagyok olyan beteg.»
A kapum nyisd ki. Lépj be. Vár a ház.
Csodálva kérdezd : «Mondd, miért a gyász?»
Jöjj. Orthez-ben vagy. Boldog állapot.
Amott a székre tedd a kalapot.
Szomjas vagy? Van borom meg kútvizem.
Anyám lejön és megpillant : «Samain...»
S kutyám kezedre hajlik csendesen.

Szólok. Komoly mosollyal hallgatod.
Az idő : nincs. Beszélhetek, hagyod.
Est jön. Megyünk. A nap sápadtra fest,
Őszhöz hasonlít mindenik napest.
A patak úgy cseng, mint üvegharang,
Rekedten bűg a nyárfán egy galamb.

Beszélek még. Az arcodon mosoly.
Az esthomály az úttal összefoly.
Bús utcakő fogad szegényesen.
Barnult kunyhóra, melynek füstje kék,
Nyúlt árnyat vetnek még az estikék.

Nem változik holtoddal semmisem.
Az árnyékot, melynek barátja voltál,
Amelyben éltél, szenvedtél, daloltál,
Mi hagyjuk el, számodra megmaradt.
Homályod glóriádat szülte meg,
Amelytől bennünk estimák fakadnak,
Ha Isten jár a búza közt s ugatnak
Lugas-lombok közül az őredek.

Én sírni nem tudok haláloedért.
Fejedre mások fonnak majd babért,
Én úgyis félnék, hogy megsértelek.
Hadd lássák a tizenhatévesek,
Kik elkísérnek, hol vár rád a csend :
Szabad homlokkal halni mit jelent.

Haláloedat minek sirassam? Élsz.
Minden dalodban újra visszatérsz.
Mint illatos szél is sok év után
Megsuhog a régi orgonafán :
Zenéd a gyermekekhez úgy jön el,
Akiket már a mi eszménk nevel.

Sírodra, mint valami ősi pásztor,
Kinek a dombon nyája sírva gyászol,
Hiába kérdem, mit vigyek neked.
A sót a nyájak elpusztítanak
S a bort — : kik fosztogatták életed.

Rád gondolok. Mint most, úgy szállt a nap,
Mikor öreg szobámban láttalak.

Rád gondolok, faludra, völgy felett.
Versailles-ra is, hol sétáltam veled
S peregtek szánkon méla verssorok.
Barátodra s anyádra gondolok.
A nyájra is, mely kéktó-parton állt
S bús bégetéssel várta a halált.
Rád gondolok. A tiszta kékre fenn.
Tűzfényre, vízre is, mely végtelen.
Harmatra is, mely szőlőtőn ragyog.
Rád gondolok. Magamra. Istenre gondolok.

Francis James után, franciából

ÁPRILY LAJOS.

SZEMLE.

Szemere Pál emlékezete.

Beszéd a Gyulai-serleggel a Kisfaludy-Társaság ünnepi lakomáján.
1939. február 5-én.

Ünnepi lakomáink jelképi «bujdosó pohara», ez a Gyulai Pál nevével megszentelt aranybillikom, az idén már negyvenötödik fordulóján halad át kegyeletes vándorútjának. Valamennyi fordulón nem tartott állomást és áldomást : ennek az időszaknak majd egyharmada ünnep, lakoma és pohárköszöntő nélkül múlt el fölöttünk, — beszédes serlegünk is ilyenkor némán vesztegelt. Negyvennégy esztendő alatt csak harmincszor emelték meg, s mivel közben hódolatával a nagyok nagyjaihoz, Aranyhoz, Madáchhoz, főleg pedig magához névadójához, Gyulaihoz, vissza-vissza is tért : most, a negyvenötödik év küszöbén, Társaságunk elköltöztöttei közül még csak a huszonötödiknek nevét idézem erről a helyről, hová a kitüntető bizalom ezúttal engem állított. Ez a név a Szemere Pálé ; őt kell ma — hogy boldog emlékü Kozma Andorunk kifejezésével mondjam — «a feledésből felszónokolnom».

Ebben az ünnepi órában nem kegyeletlenség-e érdem és feledés viszonya felől faggatódzni, mikor a kettőnek egyensúlya akárhányszor annyira ingatag? Péterfy Jenőtől azt tanultam, hogy «a kritika kegyelele az igazmondás». Bizvást megvallhatjuk : a Színnyei nagy jegyzékében nyilvántartott, szemerei Szemere-családból származó tizenkét tollforgató ivadék között (belőlük Társaságunk is hármat fogadott kebelébe) a mi Pálunk fénye is bizony fogyatkozóban van. Az átlagos irodalmi tudatban a középiskolai emlékekből legfeljebb ha két mozzanat kapcsolódik még nevéhez ; az, hogy Kazinczynak volt valami «pesti triász»-a s ennek Szemere volt fő oszlopa ; meg az, hogy az orthologusok *Mondolatára* Kölcsey az ő közreműködésével adott feleletet ; ezeknek a mozzanatoknak emlékét sem annyira az ő neve, mint inkább nagy barátjainak dicsősége élteti. Írói hagyatéka egyebekben szellemi életünket már régóta csak gyéren táplálja.

Mi — itt, a Kisfaludy-Társaságban — ennél bizonynál többet érzünk neve hallatára. Igaz, hogy a mi lelkünkben sem elsősorban

alkotóműve ver visszhangot, melyből három kötetnyit éppen Társaságunk hálája bocsátott közre, születése centenáriumán. Mai érdeklődésünket ennek jóformán csak harmadik kötete foglalkoztatja: levelezésének gazdag és vonzó korrajzi anyaga. De már lírájának legfeljebb formai készségét, sima választékosságát élvezhetjük; *egyéniség* varázsa nem csap ki belőle. A maga idején szültében bámult szonettjei: csinos művirágok. Körner *Zrinyijének* fordításában a blankverset meglepő ügyességgel iktatta be drámaírásuba, utat törve a Kisfaludyaknak és Vörösmartynak. De még e legjelesebb, formai tekintetben igen számottevő műveivel is ma már inkább csak egy-egy irodalomtörténeti nagyság szobrának *mellékalakjaként* áll előttünk; szonettjeinek főnevezetessége, hogy a Kazinczy szonettjeivel együtt bocsátotta közre «triász»-beli társa, Horvát István, — Körner-fordításáé pedig az, hogy evvel tüzelte föl Kölcseyt az első magyar dramaturgiai taglalás megírására. Így húzódik hátra a mi szemünkben Szemere Pál mindenütt a második sorba, a protagonista Orestesek mögé, mint hűséges és szerény Pyladesük. Pedig szerényebb tehetségének is — éppen hű szolgálata által — nagy az érdeme. Filologusi roppant tudásának Kazinczy éppúgy lekötelezettje, mint Kölcsey, nem is szólva a későbbi támadású írók légijáról. A nyelvi neologizmus általános szóalkotó lázában is rajta telt be legjobban a «fortes fortuna adjuvat» igazsága: negyven-ötven olyan szóval ajándékozta meg nyelvünket, amely nélkül ma bajosan boldogulnánk. Nagyobb megerőltetés nélkül összeállíthatunk olyan mondatot, minő például a következő: «Irodalmunk dalnokainak zöme a divat kalandora, jellemük és modoruk nem eszményt, ábrándot és rajongást szolgál, hanem ipar és verseny zsarnokságát». Ebben a mondatban *tizenhárom* főnév van, — *egyől-egyig* a Szemere Pál alkotása; köztük az is, mely a mi körünkben valamennyinél tiszteltebb: az *irodalom* szó.

Filológiai, nyelvészi és bírálói (egykorú szóval: műítési) hajlama — kivált pályája második szakában — sajátosan színezte költészetét is, mely egyre jobban a különködés és furesázkodás területe felé áradt el. Vörösmarty *Fóti daláról* tankölteményt írt ily címmel: *Dithyramb-Árgyérus és talány-ábrándok*. Erről mondta Riedl Frigyes: «Nem tudom, elolvasta-e élőlény?» Ötezerhetvennégy verssorból áll! Valaki mégis elolvasta: a jó öreg Szvórényi, mikor Társaságunk kiadványát szerkesztette; de egyharmadánál többel ő sem merte megduszasztani kötetét. Máskor prózai tanulmányok végtelen sorát fűzte egybe, *Dalverseny és magyarázat* címmel, ebben négy írói nemzedék rokontárgyú költeményeit hasonlított össze, hihetetlen aprólékos-

sággal. Harmadikul a költészet fő nemeiről, a líráról, epikáról és drámáról s ezek határkérdéseiről elmélkedett, a bőbeszédűségnek és kuriózum iránti hajlandóságnak épp ily parttalan csapongásával. S ha már kuriózumról szólok, ne maradjon említetlenül különös életrajzi kísérlete sem, barátjáról, Fáy Andrásról; ebben hőse életét vén korán kezdte meg s úgy folytatta egészen születése napjáig: csatolt hozzá könyvészeti függeléket is, ugyancsak ilyen rákmódján haladó sorrend szerint.

Mindezzel az utókor már nem sokra megy. Szellemének pusztán amaz öröksége alapján, mely műveiben fennmaradt, talán még korabeli súlyát is nehezen érthetnők meg annak a tekintélynek, melyet egy fél évszázadon át megőrzött, s amely a Tudományos Akadémián a Kisfaludy Károly, a mi Társaságunkban pedig a Kölcsény elárult székébe ültette. A Kisfaludy-Társaságnak huszonegy évig volt tagja, de ebből tizenhárom az önkényuralom dermedt csöndjébe fült bele. Addig buzgón dolgozott, főleg a bírálóbizottságokban. A felolvasóasztalhoz csak egyszer ült le, akkor fiatal barátjának, Eötvös Józsefnek *Búcsú* című költeményét boncolgatta, szokott körülményességével. Ebben az időben különben is műzsájától a nyilvánosságot már szinte végkép megvonta, rátért arra, amin a költők inkább kezdeni szokták: íróasztala fiókjának dolgozott. Alkotóerejének apadtával — Bárd Miklós szép hasonlata szerint — ő is alighanem «a befagyó tónak minden kínjával» megismerkedett, legalább is rezignált visszapillantgatásai erre mutatnak. Őszintén megvallja: «Én Kölcsény mellett mindig és mindig keser-édesen érzettem, hogy nem írónak, hanem csak írócskának születtem». Később «vályogvető cigány»-nak nevezi magát, «ki téglát vetett az irodalom fölépítéséhez, s ki e mellett a húrpengetéshez is értett egy keveset». De van egy olyan nyilatkozata is, aminőhöz foghatót kevesen tehetnének önmaguk felől. Ezt mondja: «Az ég nekem nem ada gazdagságot semmiben, de pótlék gyanánt azzal álda meg, hogy a nálam gazdagabbakat írgylés nélkül láthatám előttem és fölöttem».

Tisztelt Uraim, ez a vallomás világít be igazán Szemere Pál nemes, önzetlen lelkébe; az egyéniség varázsának az a hiánya, amit költészetében felróttam, itt térül meg kamatostul, az ő irodalomtörténeti értéke ebben fejeződik ki legvonzóbban és legmaradóbban. Az írónak őbenne sokszorosán fölébe nőtt az írók barátja, íróink négy nemzedékének barátja, általában: irodalmunk ügyének, boldogulásának és élő folytonosságának barátja. Ebbe a folytonosságba olvadt bele pátriárkákorig terjedő egész élete, mintahogy életébe felszívódott szellemi világunknak szinte minden rezdülése. — Micsoda táv-

latok egy emberélet határai között! Átélté a francia forradalom hullámvérését, a napoleoni idők európai izgalmát, a Szent Szövetség áporodott levegőjű szélcsöndjét, a hol álcázatlan, hol burkolt önkényuralomnak kegyetlen macska-egér játékát; át azután a nemzeti ébredést és újjászülést, a rendiséget eltemető szabadságharc mámorát; s végül át a megtorlásnak legkeservesebb éveit, Bach uralmának egészét, s még összeomlását is, amikor újra föltetszett a reménység első csillaga. Irodalmunkban ugyanez az időszak mintha még beláthatatlanabbá tágulna! Szemere születése idején vonult pusztakovácsi magányába a «bihari remete», s még Dugonics *Etelkája* sem jelent meg, — elhúnyta évében pedig már Madách *Ember tragédiáját* mutatta be a Kisfaludy-Társaságban Arany János... Serdülő fővel Virág Benedek áldását fogadta, deresedő halántékkal ő adta áldását Petőfi Sándorra. Íróságának jó ötven esztendeje alatt az eszmei és stílus-áramlatok hosszú sora tolult egymásra, de Szemere Pál a legfenyegetőbb harsogású torlatok jöttén sem hányta a keresztet vagy verte félre a harangokat. Szívvel-lélekkel benne állt az irodalmi élet kavargásában, s hogy a küzdelemből sem vonta ki magát, eléggé mutatja az emlékezetes irodalmi pöröknek egész sora, melyeknek hol diadala, hol kudarca az ő nevéhez is fűződik. Arkádiai pör, Iliász-pör, Conversations-lexikoni pör, Pyrker-pör, Aurora-pör, — íme, főbb csatározásainak hevenyészett katonai térképe. Nem mindig harcolt a nyertes ügy oldalán, néha talán az igazság ügyének oldalán sem; de megértő, fogékony lelke még ellenfeleinek igazára is ráeszméltette, s a hadizaj elültén még azok is fő helyre méltatták asztaluknál, akik borukat már más lankákon szüretelték. Szemere Pál — amiként szerkesztői korszaka alatt *Muzárionában* a közlemények bírálatának, vagy az azokkal perbeszálló ellenvéleményeknek is készségesen helyet adott — a mindig éber kíváncsiságnak s a tartalmas új felfogások megbecsülésének ritka erényét élete fogytáig megőrizte; őt nem az elrekesztett és megkövült, hanem az örök haladásban egyre bővülő irodalmi hagyománynak rajongó hite és tisztelete fűtötte.

Szász Károly — mikor ötven évvel ezelőtt emlékezetét Társaságunkban nagyszabású beszéddel megújította — úgy találta, hogy «a fogékonyság e ritka mértéke volt szellemi alkatának legkiválóbb jellemvonása». Ma sem láthatjuk másként, és irodalmi társaságunknak alighanem váltig az a kötelessége, hogy örökének ezt a részét — okulásul és követni kívánt például — magába fogadja. Csak ebből a multat ápoló hű kegyeletet a jövőbe vetett nyíltszívű bizalommal párosító érzülethől fakadhat hitünk a magyar fajta küldetésében, az élő Isten oltalma alatt, mely — mint éppen Szemere-emlékbeszédében oly

szépen mondta Kazinczy Gábor — «megtartott bennünket a pogánys keresztény Batu kánok nyíl- és golyózáporában». A Kisfaludy-Társaság őrízze a régít és megszenteltet, — a Gyulai-serleg is ennek a hivatásunknak szimbóluma — de álljon baráti szóba az újjal és fiatalos ihletűvel is, mintahogy Szemere állt szóba az ifjú és harcias Gyulával. Ne kacérkodjunk a divattal, de vessük ki magunkból a gyanakvásnak azt a szellemét is, mely az új mondanivalók és új kifejezési formák elé torlaszokat úgysem vethet, legfeljebb arra jó, hogy a megduzzadt erőket kártévő tilosba kergesse. A hagyománynak bizonynyal igen lanyha tisztelője az, ki örök újlulásában és gazdagodásában tamáskodik. Nagy elnökünk, Berzeviczy Albert is ebben a szellemben hagyta ránk örökségül azt a felfogását, hogy Társaságunk «szabad egyesülése szükségkép nem mindenben egyező írói egyéniségeknek», s hogy «annak időszerinti képviselői csak sáfárai, nem egyedárusai a reájuk szállott hagyományoknak». Elnökelődjé, mindnyájunk mestere, Beöthy Zsolt pedig nem győzte elégszer hangoztatni, hogy a Kisfaludy-Társaság baráti érzésben fogant meg és baráti körből alakult; olyan baráti körből, melynek tagjait a legméltóbb eszmények kultusza egyesítette.

Tisztelt Uraim . . . vagy hogy ezt is a Szemere Pál kedves ünneptélyességével mondjam: «Szép ragyogású Férjfiak, érdemes Barátim!» Akit ma itt az emlékezés néhány múltó percére magunk közé idéztünk, majd nyolevan esztendősen enyészeteiből — úgy érzem — hozott magával valami múlhatatlan ajándékot is: az önzetlen, szolgálatos és áldozatos barátságból adott tanításának nemes leckéjét. Ehhez a leckéhez a Kisfaludy-Társaság képviselőjében buzgó hűséget fogadva, köszöntöm elomlott porarai azt a Gyulai-serleget, melyet Társaságunk «jelképi bujdosó poharának» mondtam. Szemere Pál emlékére ürítem, régi szép magyar lakomák nyájas szólamával; «Ez a pohár bujdosik, éljen a barátság!»

Rédey Tivadar.

Képzőművészet.

Az ősszel megindult évadnak alig volt füljegyzésre méltó képzőművészeti eseménye. Az izgatott politikai és gazdasági viszonyok elsősorban a művészeti életet bénították meg. Jelentősebb festőink, szobrászaink nem rendeztek gyűjteményes kiállításokat, a Képzőművészeti Társulat őszi tárlata pedig csak régi mestereink szempontjából volt számottevő.

A Társulat kiállításával hangsúlyozni akarta Magyarország nagy örömnépét, a Műcsarnok három termét felvidéki származású,

Elhunyt jeles festőművészeink munkáival töltötte meg. Nem véletlen, hanem az ősi magyar művelődés megszakítások nélkül való rétegeződésének tudható be, hogy mestereink igen nagy száma felvidéki eredetű. Az ottani városok, nemesi kúriák, falusi otthonok művészetet ápoló légkörében szívták magukba az alkotókészség megbecsülését. Mányoky Ádám, id. Markó Károly, Madarász Viktor épp úgy felvidéki születésű, mint Munkácsy Mihály, Szinyei-Merse Pál, vagy báró Mednyánszky László. És hány alföldi, vagy más vidékről való művészünknek szolgáltak festői tárgyúl a Felvidék égbenyúló bércei, sűrű rengetegei, kopár sziklái.

Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, a retrospektív anyag rendezője, felvidéki mestereink művei közül lehetőleg a kevésbé ismert, magántulajdonban lévő alkotásokat válogatta ki. Kivétel közülük Mányoky II. Rákóczi Ferenc-képmása és Munkácsy világhírű festménye, a *Krisztus Pilátus előtt*, melynek Budapesten lévő első példánya volt a tárlat főlátványossága. A vászon mostani tulajdonosának birtokában vannak a hiteles okiratok, melyek igazolják, hogy Munkácsy ezt a kisebb példányt festette előbb, nem pedig a Wanamaker-családnál, Philadelphiában lévő nagyobbikat. A kép egyes részein felismerhetők — ha nem is teljes egyenletességgel — a mester művészetének értékei, a kiállított kisebb vázlatok között viszont erősebb festői erejű alkotásokkal találkozunk.

Szinyei-Merse Pál művei közül is az 1867-ből való kis tóparti részlet (*Vitorlás*), az 1883-ból való sárosi tájkép és a mester feleségének korai arcképe képviselte művészetének kivételes értékeit. Pállik Béla remek női arcképének szinte döbbenetes a festői ereje, egy korai képe (*Csacsifogat*) pedig Waldmüller stílusára emlékeztetett sima, pontos naturalizmusával. Báró Mednyánszky László volt a Felvidék borongós lírikusa. Hatalmas tájképeit nyirkos küdülőli meg, melyen keresztül megtört színekben villannak át a kékeszöld hegyek, a havas bércek. A vele hasonkorú Katona Nándor művészetét is jeles festmények képviselték. De az idősb Markó Károly, Barabás Miklós, Madarász Viktor és a többiek rég nem látott művei előtt is érdemes volt megállni.

A tárlat modern anyagáról kevés a mondanivalónk. A mostani idők nem igen alkalmasak az elmélyülő művészi alkotásra. A mai ember nem tudja megérteni, hogy Parmigianio Róma ostroma közben is nyugodtan festette tovább képeit.

Külön teremben állították ki Hikisch Rezsőnek, az élete delén váratlanul elhunyt, nagytehetségű, nemes ízlésű, higgadt ítéletű építésznek válogatott tervrajzait. Csak kevés valósult meg közülük,

de ezek Budapest legszebb épületei közül valók. Mindegyik alkotásnak egyéni, a tisztikus a zamata. Különösen síremlékei között vannak nagy értékű munkák. Érdekes, hogy a hagyományok tiszteletében nevelkedett építész mennyire beletalálta magát a kereszti stíltörekvésekbe. Ez a született, igazi művészek ismertető jele.

A Magyar Aquarell és Pasztell-festők Egyesülete Nádler Róbert emlékének szentelte a Nemzeti Szalonban rendezett kiállítását. Az első terem teljesen megtöltötték Nádler vízfestményei, amelyek 50 éves aquarell-festői multjának fejlődéséről tanúskodnak. Eleinte ő is hangsúlyozta a rajzot, majd később mindinkább földoldódott, festőivé vált stílusa. De ekkor is lelkiismeretes hűséggel adta vissza a látott motívumot: képei valósággal hiteles dokumentumai az ábrázolt természet-részleteknek. Hosszú életének minden utazásán készített vízfestményeket, tanúi lehetünk ezekben útiélményeinek Kairótól Olaszországon, Németországon keresztül egészen a Nord Capig. Mégis a legnagyobb odaadással a magyar tájakat festette, a Magas-Tátra bérceit, a Balaton nyugodt vízfelületét. Ecsetvonásait nem fűtötte sohasem drámai szenvedély, nyugodt, szelíd kedélyvilága jelentkezik mindegyik alkotásában.

*

Dési Hubert István, az Ernst-Múzeum őszi kiállításán jelent meg először nagy gyűjteménnyel, mely törekvéseit határozottan jellemezte. Festészete szellemileg fanyar, keserű ízű vallomás a magyar nép sorsának keménységéről. Szikár, csontos parasztok verejtékkel művelik a földet, hogy sovány kenyerüket kiküzdjék. Ez valóban nem l'art pour l'art festészet, Dési nem hajszolja elefántesontoronyban a maga korától független művészi problémák megoldását, hanem benne él a szociális nyomorúságban. Emberei külsőleg nem szépek, formáik nem arányosak, de telve vannak elszánt feszültséggel. Dési képein a vonalak nem lágyak, viszont annál határozottabbak. Mindegyiken merev, hajlíthatatlan szerkezet uralkodik, a fák törzsei, lombjai néha meg Van Gogh-ra jellemző lobogással hajladoznak. A részletek nem érdeklik, csak a formát hangsúlyozó erős vonalak amelyek a kompozíciót is hordozzák. Csendéletei is épp olyan örömtelenek, mint tájai, amelyekkel nem egyszer együttes kompozíciót alkotnak. Désinek e mellett jelentős a tónusérzéke, minden egyes képén a letompított, fakó színek puritán harmóniába olvadnak össze. Az olaj-tempera technika is ennek a lapidárisan őszinte, csillogástól mentes festői kifejezésnek kedvez. Csak a látszólagos modorosságoktól kell megszabadulnia, amelyek a motívumot a képszerkezet kedvéért

erőszakosan átalakítják. Zöldecs tónusú önarcépe és néhány tájképe záloga a nagytehetségű, igaz magyar művész jövő fejlődésének.

Szélessy Zoltán vele állított ki. Nagy kultúrájú szobrászművész, aki évek óta Németországban működik, de francia hatásokat is mutat. Eleinte festőnek készült és ez meg is látszott szoborfejein, amelyeken a lágyan mintázott formák egymásba folynak. Újabban nagy egyszerűsége, a részletek határozottabb összefoglalására törekszik, kifejezése is tartózkodóan nyilvánul munkáiban. Van érzéke a különféle anyagok iránt, a fa és a bronz természetét épp úgy érezteti, mint a kemény, szemcsés kő archaikus kötöttségét. Plakettjei is rendkívül artistikusak, de fejei között találtuk legjelesebb munkáit.

*

Pohárnok Zoltán Glatz Oszkárnak volt tanítványa és eleinte mestere stílusában ábrázolta színesen, a formák és a testek biztos rajzával a természetet. De újabban a zebegényi festő-iskolához tartozik és itt különösen Berény hatása alá került. Az ábrázolt testek nála is elvesztették anyagszerűségüket, festői látszattá váltak. Mindent egyenletes színfoltként értékel, mely egységes, lágy tónusharmóniákba olvad össze. Pohárnok ezúttal is a helyi színekhez ragaszkodik, képein nincsenek a plein airből következő reflexek, a látott jelenségeken a színfoltokat csak a világosság és az árnyék szerint mélyíti, vagy halkítja. Legfőbb törekvése azonban együttesüket puha összhangban éreztetni. Csak ha zárt helyiségben, koncentrált világításban fest, akkor lesznek a testek tömörebbek, megfoghatóbbak: kint a szabadban ember, föld, erdő, fa nála épp olyan színjelenség, mint az ég, a pára, a felhő. Ez adja meg tájainak dekoratív értékét is. Pohárnok lírai természet, színei simogató lágy-sággal zengenek. Míg olajképein az idegen hatás kétségtelenül kiüt-közik, vízfestményei már egyéniek. Szélesen, frissen, telve az élmény hevével, keni fel a színeket, előadásának határozott a kézjegye. Az egységes, sárgás, kékes-zöld tónus jellemezte ezeket a képeit. Köztük találjuk legmegkapóbb műveit.

*

Tihanyi János Lajos nemcsak lelkes munkát fejtett ki a magyar művészek érdekében, hanem mint festő is számottevő. Sajátos technikával, késsel keni föl sötét alapon vászaira a színeket, ezáltal dekoratív értékűek lesznek a szabadban, a napsütésben festett tájai is. Alakos képeiben a testek plasztikáját hangsúlyozza, de ezt összehátré- a napfény játékaival, mint annakidején Szőnyi és a köréje csopor-

tosult művészek. A forma éreztetése végett szereti a természetnél nagyobb méreteket, valósággal letapintja az arc minden egyes zugát. Tájképei között vannak azonban legsikerültebb alkotásai. A lombos hegyoldalakat, a Duna melletti részleteket nemcsak lelkiismeretes gondnal, hanem megkapó igazsággal is festi. Nagyon sikerültek a vízfelület tükröződései, az ütött-kopott viskók falainak, rozzant tetejüknek tónusai.

*

Andrássy Kurta János szobrászművész gyűjteménye volt a Tamás-Galéria egyik kiállításának az érdekessége. Művészete zord és szófukar, nem ismeri az élet örömeit, csak munkáját, fáradságát, fájdalmát, elesettségét. Nem keres szépséget, dekoratív játékosságot, tömör egyszerűségben, összefoglaló formákban fogalmazza meg kifejező formaélményeit. Őszintén, szinte döbbenetes igazsággal adja vissza művészetében azt a keveset, amit az élettől kapott. Leginkább emlékezetből dolgozik, így biztosabban, ösztönösebben mintáz. Mégis szükségesek a természet után való tanulmányok, hogy mintázása határozott alapokon nyugodjék. Egyénien, nagy sikokban, a nélkül, hogy modorosságba esnék, lapidaris egyszerűséggel állítja elének alakjait, érdekes, de fegyelmezett képzelete pedig domborműveiben szólal meg. Ügyel a tömegek egyensúlyára, ritmikus elosztásukra, a körvonalak egységére, az anyagszerűsége. Sohasem analizál, nem aprólékos. *Hún lovasában* a plasztikus tömörség lendülettel párosul. Fejeiben erőteljesen hangsúlyozza a modell lényeges vonásait. Ülő szegénylegénye megkapóan igaz alkotás, de a többi kis genre-alakja is túlnőtt ezen a műfajon. Andrássy Kurta János komoly, nagyraihivatott tehetség, egyik reménysége ébredező, jövő szobrászatunknak.

*

Az erdélyi magyar művészek nem csoportosulnak úgy, mint íróik. Egymást alig ismerve dolgoznak, faji jelentőségük, különállásuk együttesükben is kevésbé domborodik ki. Több közülük Bukarestben, vagy másutt román vezetés alatt képeztetni magát; nem volt módjukban elzárkózni az idegen hatásoktól, hogy magyarságukat mennél erősebben megőrizték. Legtöbbjüknek mégis az erdélyi föld az igazi mestere, őszinték, egyszerűek, érthetőek; eredményeik a népi gyökérből sarjadtak ki. Épp olyan igazak, erősek a szobrászatban, a faragásban, a grafikában, mint a festészetben. A faragásban, a fametszésben találkozunk az eredetibb egyéniségekkel. Szervátiusz Jenő igazi fafaragó. Őt már régebben megismertük

egy gyűjteményes kiállítása alkalmából. Művészete, akár az iskolázatlan östehetségeké, az ősi, népi fafaragó hagyományokból nőtt ki. Semmiféle magasabb, idegen művészi kultúra nem befolyásolja elképzelését, de technikáját sem. Nem részekből állítja össze a szobrot, nem toldja meg sehol az anyagot, a fatörzs, a faág nagysága határozza meg minden alakjának felépítését, mozdulatát. Nem készít előbb mintát, hanem az ihlet hevében esik neki a faragásnak. Ezért olyan beszédeselek, kifejezőek, ízesek szobrai. Legtöbbször a fa rostjaival, erezésével, a véső és a kés nyomaival is hangsúlyozza a formát. Szögletes, fanyar, sokszor primitív szobrai természetesen távol állanak a klasszikus szépségesszményektől, de az erdélyi hegyek magyarjainak lelki világa is más, mint Hellas és Róma antik embereinek szellemisége.

Jakab András, a másik szobrász, már egészen más vágású. Szinte elvesztette a szülőföldjével való kapcsolatot, a nyugati nagy stíluseredmények befolyásolják kultúrált egyéniségét. Bourdelle épp úgy hatott rá, mint Mestrovic, tőlük tanulta a tömör mintázást, a vonalmenet kellemes, melódikus befejezettségét, a tömegelosztás harmóniáját. *József eladatása* című csoportja volt az egész kiállítás legnyugatibb szellemű darabja.

Nagy Imre vízfestményei, tussrajzai viszont épp annyira erdélyiek, mint Szervátiusz szobrai. Legtöbb képén hű marad az aquarell technika folyós, formát feloldó könnyedségéhez, viszont arcképeiben erősen hangsúlyozza a testiséget. Alakjainak koponyája, szögletes arcéle szinte fából van faragva. Az erdélyi írókról készült tussrajzainak jellemző ereje megkapó, nemcsak a fejek beszédeselek, ilyenek a kezek is. Színes tájaiban pedig igazi finomságokra képes. Simon Béla olajfestményeinek barnás-szürke tónusokon felépülő naturalizmus formát hangsúlyozó, dekoratív törekvéssel párosul. Jól egyenlíti ki a síkhatás értékeit a távlat mélységeivel. Ha nincs is a többi művész között kiemelkedő tehetség, férfias őszinteségük, mely legeredetibben a fametszetekben nyilvánul, komoly helyet biztosít nekik a szomszédos országokban élő magyar képzőművészeink sorában.

*

Sokkal jelentősebb volt ezeknél a kiállításoknál a budai városmajori és a vízivárosi Szent Anna templomnak új fal- és mennyezetfestményekkel való ékesítése. Előbb a városmajori templom mennyezete és szentélyének kompozíciói, Aba-Novák Vilmos művei, készültek el részben még az eucharisztikus kongresszus előtt, ősszel pedig a

Szt. Anna templom hatalmas mennyezete. A városmajori templom jobboldaliszentély-falának alumínium-lapokra festett képei egyrészét azonban a velencei Biennális magyar pavillonja Szt. István-termében is kiállították, így Aba-Novák művei a maguk teljességében csak a késő őszi órák láthatók.

A templom főhajója lapos mennyezetének rekeszeibe Aba-Novák Vilmos a teremtést elbeszélő kompozíciókat festett. Tulajdonképpen ugyanaz a tárgy, mint Michelangelóé a Sixtus-kápolna boltozatán, de a hét négyzetes középmezőbe itt csak a teremtés egyes napjainak képei kerültek a bűnbeesés nélkül, melléje a kisebb mezőkbe két oldalt a szent család tagjainak, prófétáknak, evangélistáknak és angyaloknak fejei. Látszat-architektúrát nem kellett szerkeszteni, mert a rekeszek válaszfalai az egyes kompozíciókat már elhatárolják. A válaszfalak által hangsúlyozott síkfelületnek tudható be az is, hogy a képek távlata nincsen a béka-perspektíva elvei szerint szerkesztve, hanem egyszerűen, mint táblaképek függenek fejünk felett. A vázlatok, kartonok készítésére Aba-Novák körülbelül három hónapot fordított, magát a munkát pedig Stefán Henrik festő segítségével bámulatos gyorsan, négy hét alatt, 1908. áprilisában hajtotta végre. A középmezőkön emberi alak — a bejárat feletti utolsó kép kivételével — nem fordul elő, a többiekén tájakkal, szimbólumokkal váltakozva csak a Teremtő keze látható. Mindjárt az elsőn Istennek a világosságot a sötétségtől elválasztó keze jelenik meg. Aba-Novák mestere a kéz beszéltetésének, néha talán túlságosan is nagy szerepet juttat neki kompozícióiban, itt azonban a mélyértelmű kézmozdulat helyén van, bár a kezek arányai döbbenetesen megnöttek a világokat, bolygókat, tájakat ábrázoló képekhez viszonyítva. Igaz, hogy ezek Isten mérhetetlenségét szimbolizálják, de a kompozícióknak mégis a miesztétikai méreteinkhez kell aránylani. Egyiken Isten keze szeretettel fogja az életet jelentő búzakalászt, a hetediken pedig megáldja a földet, amelynek pusztá hátán csak a tudás fája lombosodik. Míg ezeken a mezőkön, a szürkés háttér előtt csak az agyagosszínű, részleteiben is hangsúlyozott kéz plasztikus formái alkotják a lapidárisan egyszerű kompozíciót, a többi mezőn a világúrból vett, kozmikus elképzelések, a földnek növényvel, állattal benépesített tájai jelennek meg. Csillagászati látományok mellett a szerves élet színes, eleven képei. Búzakalász, harangvirág, vízililiom, gólyák, vízből kitápaszkodó zöld krokodil, flamingók, pinguinek, csillogó halak, kagylók; mögöttük az életet adó nap aranyos korongja tűnik föl. Ádám aktja is színes, virágos bozótban fekszik, Isten szeme tekint le rá, fölötte hímes lepkék cikáznak,

szelíd oroszlán még a paradicsomi élet derűs békéjét jelzi. Ezek a tájak az egész mennyezet legfestőibb, legszínesebb részletei.

Az oldalmezők fejeit is az ábrázolás ereje, a plasztikai határozottság jellemzi. Itt is a jellemzetes forma uralkodik az agyagos szín felett. Az idősebbek eszményibbek, stilizáltabbak, a fiatalok képmásjellegűek. A középső mező mellett az egyik oldalon a Szt. család, a másikon angyalok fejei, az oltár felé Jeremiás, Dániel, Izaiás, Ezeiel próféta, Mózes, a bejárat felé pedig a négy evangélista arca, a végén egy angyal és a kezdetet meg a véget jelző Alfa-Ömega betű. Különösen Szent János evangélista vonásait merítette Aba-Novák a mai életből. Komoly, kalligrafikus vonalvezetésű, jóságos fejek, egyben a puritán színhatású mennyezet-kompozíció legnagyobb művészi értékei.

Annál merészebb színek csendülnek fel a szentély falának lécek közé helyezett, alumínium-lemezekre festett Szt. István-kompozícióin. A nálunk eddig ismeretlen «Cera cola» technikát Fra Angelico alkalmazta. Mindkét hatalmas festmény 1938 nyarán készült, vázlataikat azonban Aba-Novák már a tavaszi Szt. István kiállításon bemutatta a Műcsarnokban. Az alumínium tompa, hideg fénye jól illik Aba-Novák festményeinek szürke alapszínéhez, amelyből a sötét kékek, az erős vörösek, az élénk sárgák, a hűvösebb zöldek a középkori codexek miniaturáinak frissességével virulnak ki. Tónusharmóniakról, az ellentéteket letompító féltónusokról itt nincs szó, minden szín erősen harsonázza a maga szolamát. Szürke, csavarodó, keskeny irattekercsek több egymásfölötti részre, jelenetre tagolják a két kompozíciót, mely a maga egészében szerves kötöttségével úgy hat, mint két óriási, keretnélküli, ornamentális dísz.

A baloldali festmény három egymásfeletti része szerveesebben függ össze egymással, mint a jobboldali kép négy jelenete. Az előbbi közepén Szt. István áll frontálisan a térdelő Szt. Imre és Gizella között, koronáját magasra emelve ajánlja fel a felette mandorlában trónoló Szűz Máriának, az alsó részben pedig intelmeire oktatja fiát. A királynak szellemes kihagyásokkal festett, fénylő sárga palástját püspökök tartják széttárva, öltözkük szürke pallium, sárga-fehér infula, mögöttük a barna csuhás barátok, a szürke páncélos, sodronyinges harcosok a sötétbe vesznek. A főalakok köntöseinek színe annál élénkebb. Lábuknál a pécsi székesegyház, a jáki apátság és a szegedi templom modellje. A kompozíció szinte ornamentálisan szimmetrikus, a mandorlában trónoló Madonna, a kezét áldásra emelő kis Jézus archaikus beállításukkal, a szabályosan elhelyezett szeraffejekkel még inkább hangsúlyozzák a festmény részarányos-

ságát. Csak alul bomlik fel a szimmetria a sekrestyeajtó miatt, a fiát oktató Szt. István jobb oldalra kerül, baloldalt az ajtó mellett két nagyszemű szeraf-fej billenti helyre az egyensúlyt.

A jobboldali képen fent ornamentálisan az ország-almát tartó királyi kéz jelenik meg, fölėje Szent István jobbja emelkedik áldólag, alatta Vajk megkeresztelése Gejzával, Saroltával, egy püspökkel, szerzetessel, harcosokkal, lejjebb a következő sávon a kőtrónuson ülő II. Szilveszter pápa Asztriknak adja át a koronát, az apostoli keresztet, majd lent a magyar nép a megkoronázott Szent István, Isten választotta mellé áll. Harcosok, szerzetesek nézik Nagymagyarországnak, Szent István birodalmának térképét. Egy marcona hős sötét árnyéka a térképre vetődik. Mellettük Szent István frontális, komoly alakja. Az agyagos színű arcok mindkét kompozíción zordak, viharedezettek, de jellemzetességük nem fokozódik karikatúrává. Aba-Novák már belátta, hogy sem a vallásos emelkedettséggel, sem a történeti komolysággal nem egyezik meg a fintoiba kényszerített ábrázolás. A markáns kezek kifejezése is beszédes. A mester stílusa, képzelete most meghiggadt, a két festményen nincsenek olyan megkapó merészségek sem, mint a párizsi világkiállítás magyar pavillonja számára készült képeken. Az elképzelés lendülete megnyugodott, az előadás heve mérséklődött a nélkül, hogy a festői látomány szépsége vesztett volna egyéni erejéből. Férfias, tüntetően határozott művészet, távol van a bensőséges meghatottságtól, a túlvilági csillogástól, mely Árkayné Sztehló Lilinek ugyanebben a templomban lévő, rendkívül szép színes ablakaiban a lélek tűzétől parázslík. Ezek az ablakok a mai művészet igazi értékei közé tartoznak. Róluk akkor szólunk bővebben, ha majd a még hiányzó két ablak is elkészült.

*

A városmajori templom mennyezeténél és szentélykompozíciójánál is hatalmasabb feladat volt a budai Szent Anna-templom kupolájának freskó-dísz. Két művész, Kontuly Béla és Molnár C. Pál, került ki győztesen a háromszor megismételt szűkebbkörű pályázatból és a bemutatott vázlatok alapján 1938. márciusában őket bízták meg a kupola együttes megfestésével. Az eucharisztikus kongresszus miatt nem foghattak mindjárt a munkába, egyelőre tovább érlelték vázlaikat, fejlesztették a kartonokat, 1938. szeptemberében a magas állványokon mégis hozzáláthattak a festéshez és három hónapi szorgalmas munka után december hó elején átadhatták megbízóiknak a kész freskót.

Bár mindkét művész törekvése a római iskola jegyében a klasszikus formatisztaság, a dekoratív falfestés felé mutatott, mégis nehéz volt különböző stílusukat összehangolni. Úgy oldották meg a kérdést, hogy Kontuly a kupolának a bejárattal szemben való felét, Molnár C. Pál pedig a másik oldalt festette a középrésszel együtt. A szemlélő így rendesen csak az egyik művész alkotását veheti szemügyre, nem zavarják a kettő közötti stílus-varratok. A freskó tárgya a templom védszentjének, Szent Annának életéből vett jelenetek, amelyeket a művészek a szentély diadalíve fölötti részre és a sarkokra helyeztek. A kupola központján, a felhők közötti gyűrűben a Megváltó lebegő alakja tűnik föl, alatta, a bejárat fölötti oldalon, de még mindig magasan, felhőkön ülve a tizenkét apostol. Szent Anna történetének szereplői az összes mellékalakokkal együtt a kupola peremén, a béka-perspektívában festett látszat-architektúra lépcsőin jelennek meg. Ennek értelmében mindnyájan hátradülnek, a távlat vonalai a kupola központján, a Megváltó alakjánál futnak össze, ő van a zeniten. A festett látszat-architektúra és a fényes égbolt fölöttünk függőlegesen nyílik meg, nem dől előre, mint a barokk templomokban később ez szokásos. A Szent Anna-templomnak centrális alaprajzi elrendezése indokolta ezt. Magának a látszat-architektúrának fölépítése a diadalívszerű nyílásokkal, lépcsőkkel, barokk hajlatokkal eléggé sikerült, noha azonnal érezhető, hogy a mai kor szülötte. Viszont kétségtelenül összhangban van a rajta lévő alakokkal.

Ha belépünk a templom belsejébe, azonnal a Kontuly által festett oldal főjelenete, Szent Anna és Joachim eljegyzése, az úgynevezett «Aranykapu jelenet» tűnik föl a hatalmas, festett diadalív alatt. A baloldali csegelyen és fölötte a térdelő Joachimot látjuk, a mint Szt. Annát megpillantja, jobboldalt pedig Mária születését. Fölöttük térben lebegő, elnyújtott, keresett mozdulatú angyalok. Hatalmas erejű, dekoratív alakok, szakállas aggastyánok, leplekbe burkolt nők egészítik ki a monumentálisan elképzelt kompozíciót. Az előtérben lévők azonban túlságosan nagyok a hátsókhoz képest. Szent Anna és Joachim körvonalai a főjelenethez méltóan határozottan, de festőien rajzolódnak ki a diadalív alatt a háttérből. Lepleiknek színharmóniája nemes. Kétségtelen, hogy Kontuly különösen a XVIII. századi osztrák barokk mennyezetfestőknek, Maulbertsch-nek és Troger-nek stílusát tanulmányozta, tőlük vette át az impresszionisztikus festés könnyedségét, a sokszor gobelin-hatású finom tónusokat. Különösen Mária születésének jelenetében a jól sikerült rövidülésben fekvő Szent Anna és barátnője alakja van halvány kékes-

lila tónusokban odalehelve. Ilyen nemes, fejlett festői kultúra Kontuly többi alakjaiban csak elvétve nyilatkozik. Másutt inkább a test plasztikus megjelenítését hangsúlyozza a húsnak agyagsárga színezésével. Szőnyi István korai stílusának eredményei kereszteződnek itt maublertschi törekvésekkel, a mi bizonyos stílusbeli, sőt kvalitásbeli egyenetlenségeket idéz elő Kontuly freskórészletén belül. Gyengéd festői szépségek mellett indokolatlan elnagyoltságokat, pongyolaságokat találunk. A keresztet tartó lebegő angyal testszíne a diadalív fölött belevész leplének sárgájába és a széttárt karokkal térdelő Joachim balkeze is beleragad a háttérbe. Az egész kupolarészlet azonban fénnel van átítatva, a színek derűsek, a zöldek árnyékok a látszat-architektúrán a napsütést jelzik. Mindenre pedig ragyogó kék ég borul fehér felhőfoszlányokkal, a kupola megnyílik fölöttünk, hogy a valóság illúzióját keltve, de mégis a művészet nyelvén fenségesen felfokozva a biblia és a földöntúli világ összhangja táruljon föl előttünk.

Kontuly kupola-oldaláról Szent Anna és Mária bibliai ősei, a hárfás Dávid, Salamon és a többiek vezetnek át Molnár C. Pál oldalára. Az előbbinek fésületlenebb kifejezését az utóbbinak kulturált manierizmusa váltja föl. Kontulyt a XVIII. századi osztrákok ihlették festői egyenetlenségeikkel, míg Molnárt kizárólag az olaszok, a XV. századi ferraraiak, sienaiak, a predella-festmények, a dekoratív, nagyméretű alakokban pedig Michelangelo. Neki csak a két csegegy fölött kellett kisebb diadalívek alatt egy-egy bibliai jelenetet festenie, az egyik oldalon Szent Annát, amint a kis Máriát oktatja, a másikon pedig Szent Anna halálát asszonyai társaságában. Milyen bravuros befejezettséggel komponálta meg az utóbbi jelenetet rajzban, színben egyaránt a lila köntösben fekvő Szent Annával! A festői finomságok is inkább a franciákra emlékeztetnek, mint az osztrák barokk festőkre. Molnár alul szilárd, plasztikus formákat éreztet, itt kísért Michelangelo lenyűgöző szelleme, majd feljebb a quattrocento fanyarabb, de játszibb stílusa jelenik meg, mely a lebegő angyalokban még manieristább lesz, hogy végül a felhőkön nyugvó apostolok tintorettós koszorújában delikát festőiségben olvadjon föl. Mindenütt erős kontrasztok, Molnár munkájában a rajz merész meglepetései nek épp olyan a jelentősége, mint a finom színélményeknek.

A két jelenet között, a volutaszerű íveken egy-egy dekoratív női alak pihen. Köztük az egyik, a halványkék drapériával, Molnár munkájának legnagyobb értékei közé tartozik. A felhőkön pihenő apostolok kisebb csoportokba oszlanak. A középen Péter, Pál és András zöldeskék együttese talán színben a legfinomabb. Kellemesen

megtört, nemesen lefokozott tónusok előkelő harmóniába olvadnak össze, itt Molnár stílusának festői kvalitásai uralkodnak a rajzbeli értékeken, bár a testek csavarodásai, a merész mozdulatok itt sem maradnak el. Az ég kékje ezen az oldalon nem ragyog, szürkés-kékes lila felhők ülik meg a magasságot, melynek legfelsőbb gyűrűjéből Krisztus félig ruhátlan alakja bontakozik ki a megváltás örök fényét terjesztve szét a sötétségben.

Mindkét művész becsületes munkát végzett. Legjava képességeiket adták, hogy Budapestet Lotz Károly mennyezetképei után ismét nagyértékű, monumentális freskóval gazdagítsák.

*

Az ősszel állították fel az Eskü-téren gróf Klebelsberg Kunónak, a nagy kultúrpolitikusnak és kultuszminiszternek emlékszobrát, Grandtner Jenő alkotását. Relief-szerű felépítésével, a magas fal elé helyezett mellékalakokkal művészi szempontból a szobornak kétségtelenül nem szerencsés az elhelyezése. Az emlékmű fal elé kívánczik, a szabad tér közepén sután hat kizárólag az előnézetre szánt beállításával. Nálunk azonban nem művészi szempontból ítélik meg az emlékszobrok elhelyezésének kérdését, hanem a szerint, hogy az ábrázoltat rangja szerint előkelő, vagy kevésbbé előkelő hely illeti meg.

Grandtner alkotásán különösen a két michelangelói fekvő alak sikerült kiválóan. De míg a Medici-sírok mélyértelmű szimbólumainak élete önmagába merül, Grandtner alakjai, a tudomány és a művészet allegóriái, a külvilággal állanak vonatkozásban. A sohasem nyugvó miniszter fáradhatatlan alkotó tevékenységét is kifejezik. Kitűnő a két alak reliefbe-állítása, a két kar előrenyúló, kifejező mozdulata, a nemes és energikus fejeknek problémáktól terhes beszédessége. Gondolat és erő hősvé fokozódott fel a plasztikus szépség jegyében. Semmi festőiség sincs a tiszta szobrászi érzéssel fogalmazott két allegóriában.

Klebelsberg márványalakja az emlékmű tetején egyszerűen, pózmentesen áll előttünk. Portrait-hűség szempontjából is eléggé találó. Itt sem kísértének festői, felesleges drapériák, Grandtner stilizált magyar ruhába öltöztette a minisztert. A szobor ugyan nincs határozottan kiegyensúlyozva, az alak állása kissé bizonytalan, de aki ismerte Klebelsbergnek örökké tüprengő, az eshetőségeket gondosan mérlegelő egyéniségét, az Grandtner jellemzését sikerültnek mondhatja.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Az Andrásnyak és Tiszák.

Hegedűs Loránt : *Két Andrásny és két Tisza*. Budapest, Athenaeum.
1937. 8°. 380 l.

Hegedűs Loránt az utolsó évtizedben munkásságának javarészt három regényes életrajzra összpontosította. Ez a műfaj az utóbbi időben Európa-szerte nagy fellendülést mutat. Kétségtelenül igen nagy része van ebben korunk rettenetes világválságának. Az eszmék és a törekvések zűrzavarában az írók egy-egy hatalmas történelmi személyiség árnyékába menekülnek, az ő sorsán és cselekedetein akarják bemutatni mondanivalójukat. Politikai véleményeknek és nyilvánulásoknak így vált propagálójává a regényes életrajz. Ez a fejlődés a műfajon belül is nagy eltolódásoknak lett a szülője. Ámbár már régebben is voltak hasonló törekvések, a század elején megszoktuk a regényes életrajzot úgy tekintetni, mint amely a kisebb tehetségek kedvelt nyilatkozási tere, és történész tudósok is bizonyos előkészítő szerepet voltak hajlandók neki tulajdonítani: hogy a történelmi szemléletre nevel s ezzel a tudományos történetírás számára is közönséget terem. A legújabb termelés azonban alaposan rácsáfolt ezekre a reményekre. Az életrajz-regényeket erős írói egyéniségek karolták föl, akiknek törekvése azonban szöges ellentétbe került a komoly történetírással, s ez rémülve tapasztalta, hogy az új életrajz-regények célja többnyire egyáltalán nem a történelmi igazság hirdetése, hogy azt írói sikerekért, de még inkább politikai célból egészen kiforgatják. Egy Stefan Zweig, de főképp Emil Ludwig munkái után a történet céhbéli művelői körében ez a műfaj jórészt elvesztette hitelét.

Hegedűs Loránt regényes életrajzainak megjelenése éppen erre a kritikus időszakra esik, az életrajz-regények nagy népszerűségének, de másrészt hitelvesztésének idejére. Éppen ezért nehéz céhbéli történetírónak az ő munkáiról véleményt nyilvánítania. Céhbéli történetíró az ilyen munkát mindig előítéllettel veszi a kezébe. Bármennyire elismerje ugyanis azt a tételt, hogy képzelet nélkül nincs alkotás.

még tudományos téren sem, épen a történeti adatgyűjtés, illetőleg inkább a gyűjtött anyag kritikai megrostálása erősebben állítja előtérbe az ő munkájában — nemcsak az anyag elbírálásában, hanem főképpen a következtetések levonásában, a tárgy fölépítésében — a kérlelhetetlen önkritikát. Ez az a legfőbb tényező, mely az elsiklásoktól megóvjá és alkotásának maradandóságot biztosít. Ez a módszeri beidegződés teszi bizalmatlanná a politikussal és a szépíróval szemben. Hegedűs Loránt politikus is, szépíró is. *Széchenyi* és *Kossuth* kötetei ugyan már megnyugtathattak abban a tekintetben, hogy a politika nem csábítja őt torzításokra, de az az aggodalom még mindig fennmaradhatott, vajjon a saját kora, amelyben benne élt, nem hagyott-e vissza benne olyan erős emlékeket, amelyek tisztánlátását épp ebben a kötetben elhomályosíthatnák.

Még inkább felvetődhetik azonban az az aggodalom, hogy mennyiben áll Hegedűs Loránt ezekben a munkákban szépírói hajlamainak hatása alatt. Regényeit és színpadi szerzeményeit az erős színezés, éles beállítások, publicisztikai munkáit és beszédeit a meglepő fordulatok, a képszerű tárgyalás, e képek sűrű váltakozása jellemzi. Vajjon ez a kiütkező alanyiség s a képeknek ez a — talán túlhajtott — szeretete nem válik-e kárára az olyan munkának, amely a szépírás és a történetírás határán áll? A *Széchenyi*- és *Kossuth*-kötetekben a szépíró áll előtérben. Ha a történettudós egy-egy megállapításnál meglepetve állt is meg, amikor olyasvalamit olvasott, ami eddig mások figyelmét elkerülte, — végeredményben és szerkezetében ezeket a munkákat nem tekintette történetírásnak, inkább csak a történet népszerűsítésének.

Hegedűs szóbanforgó új kötetét szorosan az első kettőhöz kapcsolta, trilógiája befejező munkájának tekinti. Pedig ez lényegében egészen más természetű, mondhatnók műfajilag más. Más már azért is, mert ennek a kötetnek négy hőse van s a két nemzedék szerint két külön szakaszra oszlik, az előadás tehát nem volt olyan képsorozatokra bontható, mint a *Széchenyi*-, vagy *Kossuth*-kötet. Egészen más a téma természete, de más a távlat is, ami más tárgyalási módot is követel. Az egyes hősökre kevesebb tér jut, az írónak a legfőbb mozzanatokra kell szorítkoznia. Közülük egyik sem jut a többieket elfojtó vezető szerephez. Ha az idősb gróf *Andrássy* Gyulával szemben *Tisza Kálmán*, gróf *Tisza István*nal szemben pedig az ifjabb gróf *Andrássy* Gyula valamelyest hátrább áll is, nem lehet azt mondani, hogy egymásnak nem egyenrangú vetélytársai. Vezető szerepük és küzdelmeik, ellentétek és megértések életüket és munkájukat egyetlen egységbe forrasztják.

Ez nem Andrassy Gyula regénye és nem Tisza István zordon tragédiája. Mögöttük ott áll a háttérben a nagy láthatatlan szereplő, a függetlenségi harc után fölemelkedett nemzet keserves vergődésében, szomorú tanulsággal kevés tanulásról és önfegyelmhezjáról, az erők fölösleges elvesztegetéséről, az érzelmi tényezők könnyelmű előtérbe tolásáról az élet kérlelhetetlen realitásaival szemben, a hajlékonyság hiányáról, amely, ha az egyik lehetőség előtt elzárul az út, a másíknak még nyitva tudná tartani a módot az érvényesítésre, és rosszul alkalmazott elvhűségéről, amely nem tud a változó élet parancsoló kívánalmaihoz simulni.

Amikor Hegedűs Loránt a problémát így állította föl, el kellett hajolnia előző munkáinak földolgozási módjától. Ebben a kötetben arra már csak az ősökre vonatkozó bevezető fejezetek emlékeztetnek és talán az a rész, amely Széchenyi naplójából vett idézetekkel világítja meg az idősb gróf Andrassy Gyula ifjúkori lelki kibontakozását. Ha egyes egyéni sajátságok kiütöknöznek is, ez alapjában véve nem módosítja azt az eredményt, hogy ebben a kötetben a szépíró háttérbe szorult és nem zavarta meg a történeti problémával küzködő kutatót.

Ha nem bukkannánk, különösen az első fejezetekben, minduntalan költői képekre, amelyekkel a szerző élesebben akarja megvilágítani az eseményt vagy tételét, avagy amellyel szónoki módra előre bejelenti, hogy a következőkre különösebb súlyt vet, szinte azt mondhatnók, hogy értekező előadásmódot követ. Nemcsak hogy az átnézett forrásanyagból jellegzetes idézeteket vesz át egy-egy jellemzésre vagy valamely vitás kérdés eldöntésére, hogy egykorú szereplőket és ítélező utódokat — történeti földolgozásokat is — szólaltat meg, hanem ítéletet is mond a fölhasznált forrásokról és írókról, sőt az utódok ítéleteiről is. A *Széchenyi*- és *Kossuth*-köteteknél szükségesnek tartotta külön füzetben fejezetről-fejezetre föl sorolni forrásanyagát, a regényes tárgyalás pozitív adatbeli alapját megjelölni. Ez itt fölöslegessé vált, hiszen maga a szöveg megadja az olvasónak a fölvilágosítást. A közölt idézetek és utalások teljesen megnyugtatóják az olvasót, hogy nem pusztán az író képzeletében élnek úgy a dolgok, ahogy ő előadja őket. Ezenfelül — néhány jelentéktelen részt nem tekintve, — a könyv nem is igen ad alkalmat arra, hogy az olvasó fölvesse a kérdést, vajjon fantázia-e az, amit az író eléje tár, vagy történelmi igazság, illetőleg hogy a kettő közt itt és amott hol van a határ.

Hagyjuk el e részben Krasznahorkát és Gesztet, az író látományait az ősekről. Hegedűs ebben Hyppolit Taine-nek áldozik, hogy azután inkább Carlyle felé forduljon, aki lelkéhez közelebb áll

s akit abban is követ, hogy egy-egy mozzanatnál megáll és elmélkedik a jövő még sűrű homályba burkolt bekövetkezendő fordulatain. A szépíró egyéb kellékei közül kevés maradt meg, mint pl. egy-egy szimbólikus jelentőségre emelt képes kifejezés (kísérteties színjáték, feleserélt szerep) sűrű ismétlése. Hogy éppen ezek a munkának nem legerősebb részei, arra elég lesz azt fölhoznunk, hogy Tisza István «nakaes igénytelenségét és nagy takarékoságát» távoli Degenfeld-ösök skót vérében keresi (238. l.), holott ugyanezeket a tulajdonságokat elég kifejezetten megtalálhatta volna az apában is.

Egészen kiszorul azonban a szépíró abban a következetes, szabatos elrendezésben, amely a kiegyezési tárgyalások előzményeitől a kötet végéig uralkodóvá lesz s a költőt legföljebb ott engedi szóhoz jutni, ahol az előadás fonalát megszakítva, valami más tárgyra kell áttérni. Ilyen a «geszti lovas» képe, amikor szembetalálkozik az Erdély felől tornyosuló fellegek árnyékaival.

A «két szerencsés» és a «két balszerencsés» hős problémáját tisztán történeti szemmel nézi. És e tekintetben el kell ismernünk tárgyilagos szemléletét. Ámbár ő maga azt vallja, hogy «minden történelem-írás szándékos vagy elhallgatott igazoltatási eljárást jelent» s hogy «ezért képtelenség olyan önmegtagadás, amely önmagát ki tudja kapcsolni, ha még olyan szerény helyre állította is őt a Sors» és e mellett büszkén vallja, hogy «mehéz időkben Tisza Istvánnak állottam az oldalán», még Tisza István személyiségének megrajzolásában is pártatlan tud maradni. Minden hódolata és szeretete mellett benne is meglátja az árnyoldalakat és nem hallgatja el ezeket. A «két szerencsés» ifjúkori fejlődésének kedvezőtlen tényezőit egy szóval sem szépíti.

Jellemzései finomak és találóak. Különösen Tisza István és az ifjabb gróf Andrassy Gyula szembeállításában, a puritán és a művész lélekrajzában van sok finomság. Mind a négy hősét kitűnően jellemzi a saját beszédeikből és írásaikból vett idézetekkel. Igen szép pl., amit Tisza Kálmán nagy politikai Pál-fordulásáról ír.

Ne várja azonban tőle senki hősei politikai vagy miniszteri tevékenységének kimerítő rajzát. Művészi érzéke megmenti az aprólékosságtól. A hangsúly mindig hősei lelki fejlődésén van, ebből is csak a lényegyet emeli ki: a sarkalatos kérdéseket, a döntő fontosságú fordulatokat és a nagy összeütközéseket. Ezeknél előadása kiszélesül, a problémát több oldalról is megvilágítja, az ellenvélemények ellen harcba száll és behatóbb bizonyítással igyekszik saját tételét igazolni. Ilyenkor emelkedik a legnagyobb lendületre. Látszik, hogy ezek a pontok szívügyei, de éppen ez viszi el legtávolabbra költői multjától

és a *Széchenyi-* és *Kossuth*-kötetek műfajától. E részben főképp Andrassy keleti politikájára és Tisza állásfoglalására a háború ellen akarnánk rámutatni. Az előbbinél fejtegetése abban csúcsosodik ki, hogy Andrassy akarta Bosznia okkupációját, de gondosan kerülni akarta a tartományok bekebelezését. Ezt kevesen értették meg, utódai egyáltalán nem. Az utóbbinál különösen Seaton Watson ellen harcol, megmagyarázza, hogy Tiszának ez az állásfoglalása mennyire magyar aggodalmaiban gyökerezett, ami érthetővé teszi, hogy miért maradt — álláspontjának bukása után — mégis az ügyek élén.

Az sem szépírói, és főleg nem regényéletrajzi beállítás, hogy sokszor eltér a kronológia rendjétől, mondanivalóját a problémák szerint tagolja fejezetekbe. A vitatkozó részeken kívül itt tör még elő az értekező modor.

Előadása mindazonáltal könnyed és ezt éppen nem a szépírói oldal felé hajló részekre állítanók, ahol a sok kép s a kifejtés nehézségei a lendületnek kerékkötői, az olvasó figyelmét a költői dísz aprólékosságai kötik le és szórják szét.

Könnyebb volt a föladat az első részben, a «két szerencsés» ellentétében, ahogy a felelősség érzése Tisza Kálmán gondolkodását és cselekvését átalakítja s a két ellenfelet politikájuk kölcsönös támogatására szorítja. Nehezebb a «két balszerencsés» beállítása. A szerencsét itt nem köznapi értelemben használja. «Az államférfi szerencséje mindig saját belsejében rejlik; — írja — attól függ, hogy a benne kigyulladt tehetség mikor s meddig tud egyesülni avval a láthatatlan tűzfolyammal, mely a nemzet, vagy egy világrész mélyében kiformálja az embersorsot». Ez az, ami az apáknak sikerült, fiaiknak nem.

Hogy ennek a balsikernek okát abban keresi, hogy Andrassy a külpolitikára nevelkedett, ahhoz is volt tehetsége, de ezt a pályát maga elhagyta s utóbb csak akkor tudott rajta érvényesülni, amikor már késő volt, Tiszát pedig a viszonyok kényszerítették arra, hogy minden belügyet a vészfelhőkkel fenyegető külpolitika szempontjából nézzen, — amit a «felcserélt szerepek» formulájába sűrít — talán túlságosan egyoldalú, legalább is nagyon leegyszerűsített megoldás, ámbár kétségtelenül szellemes. Ez a rész vitathatatlan bizonyítéka annak, hogy nagyobb távlat nélkül nincs költői feldolgozás. Ezekben az eseményekben Hegedűs Loránt — akiben sok líra van — nem tud költeni. Képzeletét lekötik a végigharcolt küzdelmek reális emlékei. Talán nem veszi tőlünk rossznéven, ha azt mondjuk, hogy ebben a részben költői mivoltát magtagadva, nagy gonddal vigyáz arra, hogy ne legyen más, mint tárgyilagos történetíró.

Így fest a műfaji kettősség érdekes könyvében. Kötetét, hőseire utalva, így fejezi be : «Velük töltött negyvenéves munkám betellett. Többet nem tudok írni fajom történetéről».

Ez megint a költő, nem a történetíró. A költő, aki a történelmet csak életrajzi meglátásaiban ismeri. Carlyle tanítványa, akinek hőskultusza az ő ifjúkorában nagyon divatos volt. Költői vénáját ma is ez tartja lekötve. Álljon itt egy idézet ebből a kötetből (48. l.) :

«A történetírás nemcsak az ok és okozat birodalmában való kutatás, hanem ezenkívül széptani munka is, mint ősfája, a verses hős-eposz. Durván s egyszerűen megmondva ez annyit tesz, hogy emberek szempontjából érdekes embertörténelem nem képzelhető el másképp, mint ha a figyelő őrhelyéről — egész lelkének figyelő-állomásáról — a kutató meglesi azt a pillanatot, mikor valamely korszakos tömegmozgalom elér oda, amikor meg kell jelennie annak a szereplőnek, ki a saját egyéniségével nevet ad neki s akire (de már csak őreá!) még szüksége volt a Megismerhetetlennek, hogy a folyamat beteljesedjék. A történelembölcsészet a világháborúban fölfedezhette a maga korlátait, „emberfölötti emberek” (supermen) vagy kényszererők tekintetében, de a történet-művészet csak úgy alakíthatja ki a maga anyagát, ha a sorsfolyamatot túlhűtött folyadéknak ismeri el, melybe követ kell dobni, hogy egyszerre kijegecesedjék az egész. Ez a Történelembé dobott kő : a hős».

Ilyen felfogással a történelem személyi kérdéssé lesz. A kiegyezésnél ezt írja (85. l.) : «Erzsébet és Andrássy úgy találkoznak a viharverte történelmi idők gomolyában, az utolsó pillanatban, mint mikor egymásra torlódó felhőkből kipattan a villám. Személyi kérdéssé lett a történelem, tehát a kiegyezés is. Azzá vált a harmadik szereplőre, Ferenc Józsefre is.»

Ebben van történetírásának és életrajz-regényeinek bölcséleti megalapozása. «E sorok szerzője — írja — nem a magyar választójog történetének megírására vállalkozott, hanem kizárólag arra, hogy két Nagyunknak, a második Andrássynak és a második Tiszának lelki szembeállítását kimunkálni és szobrukat két nagy elődjük mellé a magyar Pantheon oszlopcsarnokába odaállítani igyekezzék». (307. l.)

Hős-tisztelete minden más történeti tényezőt háttérbe szorít, a történelmi kérdések megoldását tehát lélektani alapon keresi. Azt lehetne mondani, hogy szerinte a hős lelki fejlődésének elemzése a legfőbb történeti föladat. Ezt az elvet azonban a mai történetírás nem ismeri el. Legyen szabad itt J. Huizinga szavait idéznem : «Ahogy a történettudomány kialakult s ahogy alakulnia kell, a történeti lélektan követelményének sohasem tett és nem is tehet eleget.

Ha mégúgy sikerülne is Szép Fülöp, VIII. Bonifácius, Nogaret és a többi, az anagni-i drámában szereplő személyiség lelkébe behatolni, s ha az így nyert ismereteket összefüggésükben áttekinthetnők is, ebből még mindég nem alakulna ki az 1303-iki világrengető fordulat története. Az események átdörögnek minden lélektanon, s az legfőljebb azt tükrözheti vissza, hogy az emberek hogyan hatottak vissza a végzetre, hogy impulzusaik miként jutottak kifejezésre, de képtelen a történetek megvalósulásában akárcsak egy pontnak meghatározottságát is kimutatni.» (*Wege der Kulturgeschichte* 52. l.)

A hollandus tudós kétségtelenül nem a lélekrajz jogosultságát akarja elvitatni, csak az ellen az irányzat ellen nyilatkozik, amely ezt a tényezőt mindenek fölé emeli. Ha ennek valahol, akkor kétségtelenül az életrajzban van leginkább helye és jogosultsága. Azt sem akarjuk állítani, hogy Hegedűs Loránt ezen kívül más tényezőket nem ismer. Csak el kell olvasni azokat a sorait, amelyekben az ország «belső szerkezeti hibáiról» beszél (192. l.), avagy, hogy Huizingához még közelebb hozzuk, elég figyelmeztetnünk a «Sors» gyakori szerepeltetésére s a «hős»-ről mondott fennidézett szavaira, amelyek eléggé elárulják, milyen nagy jelentőséget tulajdonít e mélyenfekvő erőteényezőeknek. Mindazonáltal tárgyalásában ezek mindvégig háttérben maradnak, elnagyolt vonásokban csak kulisszaként szerepelnek. Pedig érdekes volna megismernünk, hogyan látja Hegedűs Loránt «fajának történetét» e mélybenható erők tükrén át, de ebben a pontban a történetíró elnyomta a költő.

Domanovszky Sándor.

A francia szellem.

Eckhardt Sándor : *A francia szellem.* Magyar Szemle Társaság kiadása.
Budapest, 1938. 300 l.

Nagyszabású és alapos művében Eckhardt Sándornak az a törekvése, hogy két kérdésre feleljen : mi a francia öntudat lényege és milyen kapcsolat fúzi össze a francia szellemmel? Az elemzés éles-ségével látott munkához. Elmélyedéséről és kutató buzgalmáról a szempontoknak sokrétegűségével és tudománya körében évtizedeken át gyűjtött ismereteinek meglepő gazdagságával szolgáltat bizony-ságot. Könyve, amennyire serkent, hogy figyeljünk reá, olyan erővel vonz is, hogy gyönyörködjünk benne.

A francia szellemben nemcsak faji ösztönök egybefoglalását látja, hanem a történeti fejlődés eredményét is. Szól annak a hitnek a megizmosodásáról, hogy a francia a *gloire* népe. A francia lélek

gall hagyatékát a közlékenységben, a robbanó akaratban és a szabadságra vágyódásban látja. Nem kevésbbé gondosan fürkészi a francia nép isteni küldetésének mozzanatát s a forradalom után a szabadság eszméjéért való apostolkodását. Kinyomozza a kapcsolatot a francia művelődés, hivatástudat és utópia-irodalom között is. Kimutatja, hogy a műveltség fejlettségének és kifinomultságának fölényérzése már korán jelentkezik ; kiderül az is, hogy a két klasszikus század franciája a világ legtökéletesebb lényének tekinti magát, s hogy ez a fölénytudat a világháborúban is izmos erejű. Szépen ír a franciák erkölcsi tartalommal erősödött földszeretetről. A társas szellem fejtegetése nem kevésbbé vonzó. Rámutat minden vonására. Érdekes képet fest a nők és a salonok irodalmi életet alakító erejéről ; kiemeli, hogy az egyén hovatovább a társas élet járma alá kerül. Éles szemmel látja, hogy a könnyelmű francia az *ancien régime* előkelő urának a fajképe. A franciák indiszkréciójának gyökerét társas ösztönükben látja. Tárgyalja a retorika fontos szerepét ; a társalgás művésze nincs messze a szónoktól. A szellemes és élcelődő franciáról is okos és eleven megfigyeléssel ír ; az mindig a maga szellemi fölényére tör és csak szellemességéhez keres ürügyet. A híres francia *clartéról* találóan állapítja meg, hogy az iskola retorikai oktatásának eredménye. A franciáknak észszerűsége hajló lelkialkatával magyarázza lélekelemzésre termettségüket ; az elemző regény sugalmazói mindig a nők voltak ; a francia költők a lélek mélységét és a kedély hullámzásait szívesen fürkészték : a francia elemző tehetségre az Egyház követelte lelki élet is nagy hatással volt. Azt is élénken magyarázza, hogy a francia ember uralkodó és ítélő eszét kitűnően szolgálják ki érzékei. Valóban, nagyon jellemző reá a valóság pontos megfigyelése és kielemezése, ezzel kapcsolatos az alak mesteri kezelése a művészetek minden ágában. Kutatja azt is, hogyan folyt le a magyar-francia szellemi találkozás a cluny-i mozgalom egyházi hatásától kezdve, a szabadság és haladás sugalmazó eszméin át, a legújabb kor Párizs-szemléletéig.

A szellemi arckép vonásainak kinyomozásában Eckhardt Sándor finom érzékenységet mutat, nem kevésbbé egyes részletkérdések hajszálesöveinek kitapintásában is. Csupán néhány jelentős mozzanatra utalunk. Élesen magyarázza a *régibb* olasz műveltséggel érintkező francia szellemi élet elmaradottságát, jól látja a francia művelődésben a latin humanitás és a keresztény természet jog érvényesülését ; a franciák irodalmi életének dús termékenységét társas szellemükkel magyarázza ; óvatosságra int : a könnyelmű francia *ficta universalitása*ba tévedt képe nem illik az egész

francia népre ; elmerül a divat lélektanába s franciás elmeéllel vonja meg a határvonalat : meddig társas lény a francia.

Mind a nemzetkép általános vonásainak, mind a részletmozzanatoknak festésében nyomatékosan rá kell mutatnunk irodalmi anyaga gazdagságára. Karakterológiai rajza támogatására felhasználja dús irodalmi ismereteinek minden jelenség taglalásakor közvetlen elevenséggel előtámadó adatait. A középkor, a renaissance és a klasszikus világ költészete olyan bőséges forrásvidéke, mint a későbbi századoké. Nem egyszer erősen megsokasodnak a bizonyítágszolgáltatók ; így mikor a társas elismerés vágyától sugallott indiszkréciót tárgyalja, sorban elvonulnak Navarrai Margit, Du Bellay, Jodelle, Montaigne, Tallemant des Réaux, La Fontaine, Molière, Le Sage. Ilyen gondosan és századokra kiterjedőn szól a naiv álarcú és hidegképző komikummal dévajkodó *pince-sans-rîre* irodalomról, a XIII. századi kedves *Aucassin et Nicolette* regénytől Anatole France-ig járva meg az utat. Az *esprit gaulois* savát-borsát éreztető s a francia elme élet megvillantó *pointe* pályafutását is látjuk a XVI. századi Montaigne-től Maupassant-ig. Milyen dúsán látja el a lélek kettészakadása mozzanatának ecsetelését La Fayette-né, Racine, Prévost apát és Marivaux alkotásainak boncolásával!

Sokszor élesen találó arcképekkel eleveníti taglalásait ; Rabelais, La Fontaine, Voltaire, Rousseau, Chateaubriand, Hugo méltatása olyan erővel hat az olvasóra, mint a középkori *Renart*-regény és a *fabliau*-költészet jellemzése. A folytonosság elve magyarázza, hogy az újabb, sőt a legújabb irodalom is olyan szemes figyelőre talál Eckhardt Sándorban, mint a régen lepergett korszakok szellemi termései. Elemzi France, Romain-Rolland, Proust, Fort, Claudel, Valéry, Bedel alkotásait : az *esprit frondeur* jellemzésekor éberén ügyel Courteline, Flers és Caillavet vígjátékaira.

Ezzel a mozzanattal kapcsolatos, hogy lényegfeltáró idézetei J. Lemaire de Belges, Villon, Perrault, Montesquieu, Duclos, Chateaubriand, Hugo műnkáiból mindig célba találnak.

Nemcsak az irodalom szolgáltat példákat. Többször fordul a történelemhez és a történetírókhoz is. A *calembour* fejtegetésekor boncolja az *Écho de Paris* humoristájának egy napi rovását Hanau-néról ; szellemesen szól a Franciaország és Perzsia között támadt zavarról egy szójátékszerűen mondott szokásmondás miatt : «Il n'y pas de quoi fouetter un chat».

Anyagának tudományos irodalmát is feldolgozza csaknem a maga egészében ; elmésen bírálja V. Giraud-t, a *clarté* vizsgálatakor

nagy hasznát veszi D. Mornet, a vallási mozzanatok elemzésekor, H. Brémont mély kutatásainak.

Gondja van a magyar kapcsolatokra is ; rámutat egy chanson de geste-ben, Villon-nál, Lemer cier-nél és egyebütt. Mindíg tanulságosan és céljához simulón foglalkozik velök.

Stílusa az írásnak minden fontoskodástól messzeeső, franciás szellemű módja. De a francia lélek sugalmazta stílusfordulataiban kivált szellemessége kapja meg az olvasót.

Érdemei mellett meg kell említenünk néhány mulasztását is. Érdemes lett volna tárgyalnia, ha röviden is, a zenét ; Lulli, Rameau, Grétry és a gazdag chanson-irodalom kecses, vagy retorikai, finom vonalvezetésre valló, nem egyszer szellemes alkotásaiban is meg lehetett volna figyelnie a francia szellemet.

A tudományos kutatás terén nyilvánuló francia lélek is megérdemelt volna egy-egy példával megvilágított fejezetet. Így a *persiflage* mennyire gyökeresen francia Taine mesteri munkájában, *A XIX. század klasszikus filozófusaiban*, kivált Cousin-fejezetében! A paradoxonszerűen villanó francia szellemességre kitűnő példa a nagy lélektani írónak, Ribot-nak *Érzelmelek logikája* ; az a célkitűzése, hogy a logikai mozzanatokot vizsgáló lélektanra nézve a rossz okoskodás annyit ér, mint a jó, a francia esprit kisugárzása a kutatás síkjára. Nem kevésbbé tanulságosak a francia matematikusok választékos és ötletes tételei.

A hazai kutatásokat, mint alapos jegyzetei igazolják, figyelemre méltatja ugyan, mégis van egy-két hiánya. Nem esik szó Alexander Bernátról (*Nemzeti szellem a filozófiában, Diderot-tanulmányok*), Baranyay Zoltánról (*A francia nyelv és műveltség Magyarországon*), Túróczi-Trostler Józsefről (*Magyar cartesianusok*), gróf Széchen Antal szép essay-ben szólt a francia szalonéletről ; saját jeles munkája, (*A francia forradalom eszméi Magyarországon*) c. könyve eredményeit is többértűen értékesíthette volna. Mindez csak hiány, de nem fogyatkozás.

A józan, okos és a francia *tour d'esprit*vel annyira rokon magyar észjárással írott szellemtörténeti munka nyeresége tudományos irodalmunknak ; üdítő olvasmánya mindazoknak, kiknek türelmét a metafizikai homályban botorkálók kemény próbára tették.

Elek Oszkár.

Latin költők magyarul.

P. Vergilius Maro Georgicája. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Vietórisz József. Budapest, Görög és Latin Remekírók. M. T. Akadémia. — *Pásztori Magyar Vergilius.* P. Vergilius Maro Eclogáinak teljes szövege. Összeállította és a kísérő tanulmányt írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest, Officina. — *Gaius Valerius Catullus összes költeményei.* Devecseri Gábor fordítása. Budapest, Officina kiadása.

Nem túlzás, ha napjainkban a klasszikusok újjászületéséről beszélünk; az ókor érdekli a nagyközönséget, az ókori tárgyú regények valósággal divatosak, a klasszikusok fordításai egyre sűrűbben jelennek meg és egyre népszerűbbek, az archaeologia eredményeit számon tartják még a napilapok is. Az ókor iránt mutatkozó érdeklődés felkeltésében nyilván oroszlánrésze van a háborúnak; ez a mai elmélyülés és visszafordulás az örök értékekhez kemény, hangos tiltakozás az elmúlt háború gyűlölködése és a humanizmus sárbatiprása ellen. De része van ebben a renaissance-ban bizonyára Mussolininek is; roppant akaraterejével és lendületével olyan iramban tártta fel a fasizmus korszaka az ókor emlékeit, mint eddig egyetlen kor sem, és a Duce, vérszerinti humanizmusával, szinte rákényszerítette az egész művelt világra a maga lelkesedését. Hangos és ragyogó bizonyossága ennek a renaissance-nak s a Duce szívós és eredményes munkájának az Augustus-jubileum világhírű kiállítása, a Mostra Augustea.

Nálunk az utolsó két évtizedben a sűrűn váltakozó kormányok lázas reformtevékenysége meglehetősen mostohán bánt a klasszikus nyelvekkel és irodalmakkal s talán éppen ennek ellenhatása az ókor iránt egyre fokozódó érdeklődés; csak a legutóbbi években jelent meg az új teljes Homeros és Vergilius (Aeneis) fordítás, Horatius fordítói is szaporodnak, Plautus, Aristophanes és Sophokles új fordításai érdeklik a közönséget, a rádió és a színház, a regény és novellairodalom egyformán nagy érdeklődéssel fordul az ókor felé. Ennek a tartós és mélyről fakadó érdeklődésnek bizonyosságai azok a műfordítások is, amelyekről most szólni akarok.

Vietórisz József Georgica-fordításával most már teljes modern magyar Vergiliusunk van. Eddig éppen a Georgica hiányzott, hiszen Rajnis József (1814) és Bodon Ábrahám (1867) fordításai óta senki sem merte belevágni fejszéjét a *Georgicába*, mert rendkívüli nehéz-

ségekkel riasztotta vissza a fordítókat. Vietórisz, az Eclogák fordítója, a régi klasszikus hagyományok hivatott őre és mestere, nem riadt vissza a száz meg száz gazdasági szakkifejezéstől, szótól, fogalomtól, hanem az igazi filológus alaposságával végére járt minden nehézségnek. Vietórisznak éppen ez a nagy előnye és érdeme: nemcsak költő, hanem filológus is. Ezt már bebizonyította az Eclogák fordításában, de csak itt, a Georgica-fordításban derül ki igazán műfordítói művészetének tudatossága és értéke. Elődeinek fordításait nem úgy használja fel, hogy átvesz belőlük szavakat és kifejezéseket, hanem úgyszólván megtermékenyítetteti velük a maga szellemét és nyelvét: nem anyagilag, hanem virtualiter szívja fel hatásait. Bodonét éppúgy, mint a sziporkázó és szellemes Csokonáét, és így történik, hogy tárgyi és nyelvi, filológiai és költői szempontból egyaránt élvezetes és könnyen érthető fordítást ad. És ez az utóbbi megállapítás nem kicsinylendő érdem; sok fordító lefordít mindent, de ember legyen, aki megérti! Vietórisz fordítását a lelkiismeretes készület, az elődök munkájának alapos ismerete és az ízes, szép magyarság jellemzi: akadnak benne zavaró régiességek is (művelék, forrásit), de igazán elenyésző kis számmal, viszont bőven áradnak a zamatos, szép ősi szók és önkéntelen, szinte ovidiusi könnyedséggel árad a vers. Meglepő, hogy ezt a lényegileg prózai tárgyat Vergilius mennyire költőivé tudta tenni; s éppily meglepő, hogy Vietórisz mennyire vergiliusi hangulatokat és ízeket ad fordításában. Ez a Georgica, bízvást elmondhatjuk, Vergilius Georgicája. Ha akad is a fordításban néhány gyengébb vers, bőven kárpótolnak az erőtől duzzadó, zengő hexameterek ezrei.

Vergilius Eclogáinak új magyar kiadásáról, sajnos, nem mondhatok ennyi jót. Érdekesnek érdekes, hogy a szerkesztő mind a tíz eclogát más-más fordító fordításában közli (Baróti Szabó Dávid, Fazekas Mihály, Rajnis József, Révai Miklós, Vietórisz József, Devescseri Gábor, Keszi Imre, Trencsény-Waldapfel Imre és Vas István), azonban egyúttal aggasztó is; nem mindegyik fordító találja el egyformán a vergiliusi hangot, nem mindegyik egyformán jó verselő és tárgyi tekintetben sem egyformán tájékozottak. Főképpen pedig: nagy a különbség köztük. Az egységes Vergiliust 150 év távlatában megoszló fordítók műveivel tolmácsolni alapjában elhibázott vállalkozás; módszertani tévedés. (Nem is szólván arról, hogy pl. Révai Miklós fordítása nem is verses, hanem prózai.) A Kétnyelvű Klasszikusok kiadói ezt a hibát már a Horatius Noster kiadásával is elkövették s abból is, és ebből a Vergi.

liusból is leginkább az derül ki, hogy a régiek fordításai a jobbak. Tíz fordító kétségtelenül tízféle hangot jelent, tehát nem adhatja az egyseges Vergiliust : ezen nem is lehet vitatkozni.

A százasztendős szövegek már túl vannak a bírálaton s ezért természetesen csak az új fordítók darabjaival foglalkozom. Ki kell vennem közülük Vietórisz Józsefet, a VIII. ecloga fordítóját, aki ugyan nem verdesi az eget holmi fölényes titánkodással, de becsületesen, ízes magyarsággal fordít, folyékonyan versel, és ha vannak is hibái, minden ízében vergiliusi verset ad. A jobbak közé tartozik Devecseri Gábor fordítása (X. ecl.), bár ebben is kiütközik egyszerszer ennek a fiatal műfordítónak legrosszabb tulajdonsága : a fékezhetetlen szószaporítás. Radnóti Miklós fordításán megérzik a tisztességes igyekezet, azonban, sajnos, már lazít a vergiliusi szövegen, megtűzdeli fölösleges módon jelzőkkel és nem egyszer félreértésekbe is bonyolódik. Még kevesebb jót mondhatok Vas, Keszi, és Waldapfel fordításairól. Vas István könnyedén bánik a latin szöveggel ; sokat elhagy belőle, a szavak jelentését semmibe se veszi, sőt félre is érti a szöveget. Keszi Imre a VI. ecloga fordításával bizonyította, hogy teljesen alkalmatlan Vergilius fordítására ; nemcsak latinul nem tud, hanem magyarul sem, önkényesen bánik a szöveggel. a nádsípót (harundo) nyugodtan nyirettyűnek fordítja (nem a szerkesztő dolga-e az ilyesmire vigyázni?), és helyénvalónak tartja vergiliusi ecloga szövegében az ilyen tősgyökeres pestiességeket : a pásztor az ügyeljen ; korsója fülét azt fogja ; a liget, Varus, tiedé ; szírtira, szírtírról stb. Talán a legnagyobb becsvággyal készült magának a szerkesztőnek fordítása, a IV. ecloga. Sajnos, Waldapfelben szikrányi költői ér sincs, verselése suta, fordítása süket : nemhogy vergiliusi hangja nincs, de nincs semmilyen hangja sem. Végül Waldapfelnek a kötet végéhez csatolt Vergilius-tanulmányáról (58—108. l.) csak annyit, hogy terjengős folklore-fejtegetései, etnográfiai párhuzamai. Vergiliusnak a magyar ősmondával és a bibliai prófétákkal való párhuzamba állítása, a pásztorköltészet eredetére vonatkozó zavaros, homályos és tudóskodó fejtegetései sok szóval édes-keveset mondanak. A költő nem innen-onnan szedegeti versének adatait, anyagát, kifejezéseit, hanem egyszerűen verset ír ; hogy aztán ebben sok az emlékkép, a műveltségelem, az egészen természetes, ha a költő művelt és olvasott ember. De kedélyes mosolyra késztet az olyan megállapítás vagy feltevés, hogy Vergiliusra a Biblia is «hatott». Egyébként a tanulmány stílusa (külszerűség, veszélyeztetettség, megszélesített, aranykoriság) darabos, nehézkes, modoros, teli van gátló közbe-

vetésekkel, nyakatekert okoskodással, cifra és homályos körmondat-tal. Mindez merőben ellentétes a «filológia» lényegével és céljával.

Devecseri Gábor Catullus-fordítása megérdemli, hogy komolyan foglalkozzunk vele, mert általában filológiai és költői szempontból is jó és nagyjából élvezhető fordítást adott. Ha nem mondhatjuk is, hogy ez a végleges magyar Catullus, annyit szívesen elismerünk, hogy becsületes igyekezet és munka eredménye. A fordító készsége általában jó, a fordítás verselése majdnem kifogástalan, hangja kétségtelenül catullusi. S ez talán a legnagyobb dicséret. Ez a Catullus minden filológiai érvelésnél alaposabban bizonyítja, hogy nemcsak kell, hanem lehet is megtartani az eredeti versmértéket, csak ember kell hozzá. Mert a nyelv, a magyar nyelv, ebből a szempontból a legnagyobb erőfeszítésekre is alkalmas. Devecseri rátermettségét igazolja, hogy a catullusi formában sikerült visszaadnia a catullusi hangot is fordításában. De néhány rövid megjegyzést nem hallgathatok el.

Nem derül ki, hogy a latin szöveget ki, vagy kik állapították meg. A kötet sokszor érthetetlen vagy romlott, javítatlan szöveget ad. Mi célja van az ilyesminek kétnyelvű kiadásban? Helyes lett volna minden vers előtt röviden közölni a vers tárgyát és a benne szereplő személyek adatait: egyes versek csak így érthetők (12, 14). A kötet végén lévő jegyzetek csak tulajdonneveket magyaráznak és eléggé gyengén tájékoztatnak. Elvi szempontból helytelen és tarthatatlan a trágár vagy «egyértelmű» verssorok vagy kifejezések kipontozása: vagy bátran vállalni kell a verset, vagy pedig az egészet elhagyni. Élénken helytelenítenem kell, hogy az eredetinek refrainszerű azonos sorait vagy kifejezéseit a fordító a legtöbbször elejti, s minden alkalommal más-más kifejezéssel fordítja (csak az 57. költeményben helyesen!); ez kisebbfokú meghamisítása az eredetinek, még akkor is, ha a költemény hangja különben nem szenved miatta. Általában jobbabbak a hexameteres költemények fordításai.

Lényeges kifogásaim: sok a fordításban a félreértés és az értelmetlenség, rengeteg a szószaporítás, bőven akad furcsaság, ügyetlenség, magyartalanság, pesti argot, s végül szórványosan még verselési hiba is. Kihagyás, betoldás szinte eleme a fordítónak. Egyes fordításai (39, 41, 54 stb.) szinte teljesen érthetetlenek.

De ez a fordítás mégis érdemes arra, hogy Devecseri tovább foglalkozzék vele, javítgassa, csinosítsa, tökéletesítse. Most, ebben az állapotában, bármennyire hiteles is a hangja és hangulata, még meglehetősen borzas. Nem is csak az «ultima manus» hiányzik itt,

hanem a gyökeres javítás. Ez a fordítás költő munkája, de még éretlen; kiadása kétségtelenül elsietett volt. Megérdemelte volna a gondos átnézést, átjavítást, átfésülést. Biztató munka, de a Catullus-fordítás sokkal nagyobb feladat, hogysem fiatal költő kifogástalanul elvégezhetné. Ehhez, a költői rátermettség mellett, sok filológiai ismeret, nagy elmélyedés is szükséges és ezt csak az idő hozhatja meg. Azonban máris örvendetes, hogy a fiatal fordító munkája végre az igazi Catullust szólaltatta meg magyarul, s ha elvégzi munkáján az elengedhetetlen simításokat és javításokat és számot vet a «nonum prematur in annum» bölcs igazságával, remélheti és remélhetjük, hogy munkája «plus uno manebit perenne saeclo».

Révay József.

